

ДНІПРОВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ

НАУКОВИЙ ВІСНИК
Дніпровського державного
університету внутрішніх справ

Науковий журнал

2024

№ 3 (130)

*Рекомендовано до друку та до поширення
через мережу Інтернет Вченою радою
Дніпровського державного університету внутрішніх справ
(протокол № 1 від 26 вересня 2024 р.)*

Видавничий дім
«Гельветика»
2024

Науковий вісник Дніпровського державного університету внутрішніх справ: Науковий журнал. 2024. № 3 (130). 232 с.

Наукове видання • Засновник – Дніпровський державний університет внутрішніх справ
• Ідентифікатор медіа – R30-02605 (рішення Національної ради від 08.08.2024 № 2574)
• Виходить 7 разів на рік • Тираж – 50 прим. • Адреса редакції: 49005, м. Дніпро, проспект Науки, 26 • Сайт видання: visnik.dduvs.edu.ua

Журнал включено до категорії «Б» переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук (юридичні науки)
(додаток 4 до наказу МОН України від 28.12.2019 № 1643)

Журнал індексується в національних та міжнародних базах

(<https://visnik.dduvs.edu.ua/index.php/visnyk/indexation>):

Електронний архів (репозитарій) Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ; Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського; Національний репозитарій академічних текстів (УкрНТІ); Open Ukrainian Citation Index (OUCI); Google Scholar; CrossRef; Index Copernicus International; ResearchBib; WorldCat; BASE; Dimensions; EuroPub; ERIHplus; Scilit; Scientific Journal Impact Factor (SJIF).

Містить наукові статті вчених, викладачів і здобувачів університету, навчальних закладів системи МВС та інших центральних органів виконавчої влади, працівників правоохоронних органів. Розглянуто питання держави та права, окремих галузей законодавства, проблеми правоохоронної діяльності та юридичної освіти, надано інформацію про визначні події і дати наукового життя в галузі права.

Призначено для науковців, юристів-практиків, працівників правоохоронних органів та всіх, хто цікавиться питаннями науки і права.

Редакційна колегія:

д.ю.н., проф. **Олександр МОРГУНОВ**, голова (Дніпров. держ. ун-т внутр. справ);
д.ю.н., проф. **Олександр ЮНІН** заступник голови (Дніпров. держ. ун-т внутр. справ);
д.ю.н., проф. **Лариса НАЛИВАЙКО** (Дніпров. держ. ун-т внутр. справ);
д.ю.н., проф. **Валерій ДАРАГАН** (Дніпров. держ. ун-т внутр. справ);
д.ю.н., проф. **Андрій СОБАКАРЬ** (Дніпров. держ. ун-т внутр. справ);
д.ю.н., ст. дослідник **Максим ПОЧТОВИЙ** (Дніпров. держ. ун-т внутр. справ);
к.ю.н., доц. **Дмитро САНАКОСВ** (Дніпров. держ. ун-т внутр. справ);
к.ю.н., доц. **Сергій ШЕВЧЕНКО** (Дніпров. держ. ун-т внутр. справ);
д.ю.н. **Олександр ГАНЖА** (ГУНП в Дніпропетровській обл.)
д.ю.н., проф. **Ірина ГРИЦАЙ** (Дніпропетровська обласна військова адміністрація);
д.ю.н., проф. **Аріф ГУЛІЄВ** (Нац. ун-т «Одеська юридична академія», м. Київ);
д.ю.н., проф. **Олексій ДРОЗД** (Бюро економічної безпеки України, м. Київ);
д.ю.н., проф. **Василь ІЛЬКОВ** (Дніпропетровський окружний адміністративний суд);
д.ю.н., проф. **Петро МАКУШЕВ** (Університет митної справи та фінансів, м. Дніпро);
д.ю.н., проф. **Віталій СЕРЬОГІН** (Харк. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна);
д.ю.н., доц. **Андрій ФОМЕНКО** (Нац. техн. ун-т «Дніпровська політехніка», м. Дніпро);
д.ю.н., проф. **Юрій ФРИЦЬКИЙ** (м. Київ);
д.ю.н., проф. **Сергій ШАТРАВА** (Харк. нац. ун-т внутр. справ);
д.ю.н., проф. **Михайло ШЕРБАКОВСЬКИЙ** (Харк. нац. ун-т внутр. справ);
д.ю.н., проф. **Амір АЛІЄВ** (Бакинський держ. ун-т, Азербайджан);
д-р права, проф. **Пауліна БЄШ-СРОКОШ (Paulina BIEŚ-SROKOSZ)** (У-н Яна Длугоша, Польща).
доц. **Міндаугас БІЛІУС (Mindaugas BILIUS)** (Ун-т Вітовта Великого, м. Каунас, Литва);
проф., PhD **Рафал ЛІЗУТ (Rafal LIZUT)** (Люблін. католицьк. ун-т ім. Івана-Павла II, Польща);
д.ю.н., проф. **Роберт МАКГІ (Robert McGEE)** (Держ. ун-т Фаствілл, США);
д.ю.н., проф. **Бярне МЕЛЬКЕВІК (Bjarne MELKEVIK)** (Лавальський ун-т, Канада);
доктор PhD **Єрбол ОМАРОВ** (Акад. правоохор. органів при ПГУ Республіки Казахстан);
проф. **Анжей ПЯСЕЦЬКИЙ (Andrzej PIASECKI)** (Краківськ. пед. ун-т, Польща).

З М І С Т

ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА ІСТОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА,
КОНСТИТУЦІЙНОГО ТА МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

Сергій Бостан Методологічні основи статології (науки про державу).....	5
Ірина Грицай Інтеграція гендерної рівності в систему соціальних стандартів: правові виклики.....	15
Юрій Кириченко, Олексій Зеленський Права національних меншин за конституціями України та європейських держав.....	22
Олена Марченко Універсальність прав людини як агрегація закону і моралі.....	28
Ольга Кулініч, Юлія Рашед, Альона Воскобойник Сучасна роль Декларації прав дитини 1959 року та Конвенції про права дитини 1989 року в захисті прав дітей.....	39
Дарія Лазарева Генеza наукових поглядів на інститут міжнародних санкцій: поняття, класифікація та детермінанти застосування	46
Цагік Оганісян Стратегії удосконалення правового забезпечення гендерної рівності: захист прав і свобод, протидія дискримінації та забезпечення активної громадянської діяльності ...	56
Олександр Талдикін Гідний рівень життя як категорія соціальної держави.....	63
ПУБЛІЧНО-ПРАВОВЕ ТА ПРИВАТНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ОКРЕМИХ СФЕР СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН	
Микола Веселов, Лілія Веселова Ефективність адміністративно-правового регулювання: теоретично-прикладний вимір.....	69
Євген Курінний Перспективи подальшого становлення публічної служби в Україні.....	79
Андрій Коренев Інноваційні підходи в адміністративному процесі: проблеми та перспективи	86
Анатолій Міняйло, Надія Міняйло Збитки, завдані довкіллю забрудненням та засміченням ґрунтів України, як наслідок військової агресії рф	94
Сергій Юрко, Олег Солоха Експертизи у галузі права як джерела «м'якого права» в судовій практиці.....	102
АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ, КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВІ ТА КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧІ АСПЕКТИ ЗАПОБІГАННЯ І ПРОТИДІЇ ПРАВОПОРУШЕННЯМ	
Іван Богатирьов Проблеми адміністративно-правових засад реформування кримінально-виконавчої системи України в умовах правового режиму воєнного стану.....	110
Лариса Марценюк, Олена Проценко Боротьба з домашнім насильством: проблеми теорії та практики в Україні.....	117
Роман Мовчан Загальнотеоретичні аспекти дослідження об'єкта забруднення або псування земель: гносеологічний аспект.....	128

Михайло Пузирьов, Алла Попружна Історико-правові засади становлення і розвитку слідчих ізоляторів як суб'єктів виконання судових рішень щодо засуджених та ув'язнених в Україні	136
Тетяна Іщенко-Ладна Адміністративна відповідальність за сексуальні домагання в Україні у світлі сучасного законодавства	144
Каріна Пісоцька, Катерина Шарамок Перспективи використання іноземного досвіду запобігання та протидії домашньому насильству	152

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ЗАПОБІГАННЯ І ПРОТИДІЇ ПРАВОПОРУШЕННЯМ:
КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНІ ТА КРИМІНАЛІСТИЧНІ АСПЕКТИ

Василь Березняк Екстрадиція осіб, які ухиляються від призову на військову службу під час мобілізації, на особливий період, на військову службу за призовом осіб із числа резервистів в особливий період	161
Наталія Бровко, Світлана Сімакова Особливості застосування відеозапису під час провадження слідчих (розшукових) дій за участю підозрюваного	168
Олег Ємець, Ігор Гейда Міжнародно-правове забезпечення протидії злочинам у сфері обігу наркотичних засобів... ..	174
Ганна Ізвіцька, Анатолій Шиян Становлення й розвиток інституту співпраці України з Міжнародним кримінальним судом... ..	182
Daria Lazareva, Andrii Melnychenko Recusal of an investigating judge or judge in criminal proceedings: general provisions, peculiarities, issues	190

Трибуна аспіранта

Олексій Голов Сучасні доктринальні підходи до визначення понять «адміністративно-правове забезпечення права на безпечне довкілля для життя і здоров'я» та «механізми адміністративно-правового забезпечення права на безпечне довкілля для життя і здоров'я»	196
Oleksii Kessariiskyi Directions for improving the efficiency of procedural actions prior to entering information into the unified register of pre-trial investigations.....	204
Олександр Мелешко Окремі аспекти визначення понять при кваліфікації кримінальних правопорушень проти життя та здоров'я особи	209
Іван Паталаха Роль учення Томаса Гоббса про природні закони у процесі формування та розвитку концепції правосуддя (справедливого суду)	214
Андрій Мелешко Застосування запобіжних заходів у спрощеному порядку.....	220

Наукове життя

Василь Топчій Рецензія на монографію «Причинний зв'язок у кримінальних правопорушеннях проти безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту: теорія і практика»	225
<i>Довідка про авторів.....</i>	227

ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА ІСТОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА, КОНСТИТУЦІЙНОГО ТА МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

УДК 167/168+342.2

DOI <https://doi.org/10.32782/2078-3566-2024-3-01>

Сергій БОСТАН[©]

доктор юридичних наук, професор
(Національний університет
«Запорізька політехніка»,
м. Запоріжжя, Україна)

МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ СТАТОЛОГІЇ (НАУКИ ПРО ДЕРЖАВУ)

У статті розкриваються основи методології статології як багаторівневої, інтегральної системи методів, за допомогою яких усебічно пізнається держава. Визначена її структура, яка складається з двох груп методів: філософсько-світоглядного й інструментального, наведена їх характеристика. Елементами групи філософсько-світоглядних методів визначено домінуючий світогляд, наукову парадигму, стиль наукового мислення, принципи наукового пізнання, а інструментального – три підгрупи методів: загально-філософські (універсальні), загальнонаукові та спеціальні. Особлива увага приділена групі спеціальних методів, специфіка яких полягає в тому, що статологія як не сформована ще автономна наука, не маючи власного спеціального методу, використовує методи інших наук: соціології, політології, економіки, правознавства, психології, етики, естетики, географії, лімології тощо.

Ключові слова: методологія, методологія статології, методологічний підхід, універсальні методи, діалектичний підхід, формально-логічний підхід, загальнонаукові методи, системний підхід.

Постановка проблеми. Пропонована стаття є завершальною в циклі опублікованих нами статей, у яких викладено деякі концептуальні ідеї та практичні пропозиції щодо інституціалізації окремої науки про державу. У них, зокрема, обґрунтовано власне бачення її найменування як «статологія», визначено об'єкт і предмет, конкретизовано тематичну структуру, підготовлено деякі пропозиції щодо нормативного закріплення в Україні спеціальності «Статологія» у закладах вищої освіти, створення навчально-наукових підрозділів і реорганізації наявних науково-дослідних інститутів держави і права, а також відповідних інформаційних засобів для оприлюднення результатів досліджень з державознавчої проблематики [1; 2; 3]. За межами цих статей, однак, залишилися питання методології статології, тобто тієї, притаманної для будь-якої науки, системи когнітивних засобів, за допомогою яких здійснюється всебічне пізнання предмета цієї науки. Очевидно, що для новоствореної науки розроблення цієї проблеми має неабияке практичне значення. Її актуальність значно підсилюється також фактом обмеженого інтересу до неї серед науковців.

Аналіз останніх досліджень про методи пізнання держави свідчить, що із цієї тематики є певний перелік публікацій. Він представлений, зокрема, декількома статтями, у

яких висвітлені як загальні проблеми методології державознавства (А.Ф. Крижановський, О.В. Коломоєць) [4], так й окремі її аспекти (О.В. Коломоєць [5], М.В. Серебро [6], С.В. Ковбасюк [7]). Наявність цих публікацій, однак, не «закриває» питання про необхідність подальшого дослідження методології науки про державу, а, навпаки, більш широко «відкриває» потребу для подальших досліджень, адже в них відображено думку представників одеської школи «теоретичної юриспруденції», представники котрої зводять державознавство до «теорії держави» як частини юриспруденції. Звідси й суперечливий висновок, що, хоча державознавство «по своїй суті є міждисциплінарною сферою досліджень», її методологія є «невід'ємною складовою методології юриспруденції» (С.В. Ковбасюк [7, с. 12]).

Мета дослідження. Виходячи з ідеї, що статологія (державознавство) має бути окремою наукою з власною методологією, **метою** пропонованої статті є *визначення понятійних і структурних основ методології статології як самостійної науки про державу.*

Виклад основного матеріалу. У сучасному плюралістичному наукознавстві є різні відповіді на питання, що варто розуміти під методологією.

1. Поняття і структура методології статології

1.1. Поняття методології статології. Щодо державознавства особливий інтерес становить відповідь на зазначене питання вищевказаних учених-державознавців. Зокрема, А.Ф. Крижановський та О.В. Коломоєць вважають, що «методологія сучасного державознавства – напрочуд складна та багаторівнева структура, яка охоплює концептуальні ідеї, підходи, методи тощо при дослідженні сучасної держави» [4, с. 9]. С.В. Ковбасюк, констатуючи, що «у вітчизняній науковій літературі традиційно виокремлюють вузьке та широке розуміння методології», для визначення методології державознавства спирається на широке розуміння методології юриспруденції, як «учення про структуру, логічну організацію, принципи, методи, засоби та форми діяльності дослідника у процесі пізнання ним державно-правових явищ» [7, с. 13].

Що ми розуміємо під «методологією статології»? Оскільки відповідь на це питання була б дуже об'ємною, ми зупинимося лише на характеристиці деяких концептуальних основ нашого бачення методології науки про державу. Під час визначення цього поняття варто спиратися (у цьому ми згодні з С.В. Ковбасюком) на більш загальне поняття «методології». Але не на поняття «методології юриспруденції», а на більш широке, зокрема філософське, розуміння методології як «сукупності підходів, способів, методів, прийомів і процедур, які застосовуються в процесі наукового пізнання й практичної діяльності для досягнення наперед визначеної мети» [8, с. 374]. Сприймаючи цю дефініцію загалом, водночас щодо її змісту маємо певні уточнення. Зокрема, ми не можемо погодитися зі ствердженням, що методологія – це «сукупність...». Методологія, на нашу думку, має бути не якоюсь сукупністю, а системою, тобто створеною для досягнення певної мети структурно-упорядкованою цілісною єдністю, яка складається із сукупності пізнавальних елементів, що перебувають між собою в тісних зв'язках і відносинах. Також важливо визначитися з понятійним рядом «підходи, способи, методи, прийоми та процедури», запропонованим філософами. Семантичний аналіз цих термінів дає підстави для висновку, що всі вони зводяться до «методу», котрий у різних іпостасях є і способом, і підходом, і прийомом, і процедурою для досягнення певної, у нашому випадку пізнавальної, мети. З огляду на це, **методологію** науки про державу – **статології**, ми б визначили як *систему різноманітних методів, що застосовуються для всебічного пізнання сутнісних, змістовних і формальних властивостей держави як історично зумовленого соціального явища* (тобто не тільки сучасної держави, як вважають, наприклад, А.Ф. Крижановський та О.В. Коломоєць).

1.2. Структура методології статології. У питанні щодо структури методології єдності також немає, але, виходячи з визначеного нами поняття методології статології,

найбільш прийнятною для наукового осмислення феномена держави, на нашу думку, є дворівнева структурно-ієрархічна побудова методів його пізнання. Першою, вихідною, у її структурі є група **філософсько-світоглядних** методів, яка визначає концептуальні основи і стратегічний шлях пізнання держави, а другою – група **інструментальних** методів, котрі використовуються для виконання більш конкретних, «тактичних», завдань дослідження.

Задля справедливості варто зазначити, що схожу структуру з посиланням на Ю.М. Оборотова обґрунтовано вважає й С.В. Ковбасюк. Зокрема, він виділяє концептуальний (концептуальні ідеї, концепти, концепції, концептуальні підходи й методологічні принципи) та інструментальний (філософські, загальнотеоретичні, приватно-наукові та спеціальні методи) рівні методології юриспруденції, коли «концептуальний рівень задає напрями й правила дослідження, тоді як інструментальний рівень є набором конкретних інструментів, за допомогою яких здійснюється дослідження» [7, с. 13]. Але зазвичай до «інструментального» рівня рідко хто «опускається»: більшість дослідників концентруються саме на «концептуальному рівні» методології, зосереджуючись переважно на такому його компоненті, як «методологічні підходи». Підтвердженням цього є публікації як самого С.В. Ковбасюка, так й інших державознавців (О.В. Коломоєць, М.В. Серебро).

Частіше за все ці дослідники використовують поняття «методологічний підхід» як усталене і зрозуміле. Утім наявність у сучасній науковій літературі широкого переліку таких пізнавальних способів [9], котрі в одному випадку визначаються як «підходи», а в іншому – як «методи», порушує питання про доцільність розмежування цих понять. Наша позиція щодо цього докладно викладена в деяких публікаціях [10], але якщо коротко, то ми виходимо з того, що основним елементом методологічної будови, її «цеглинкою» є метод, який залежно від «світоглядної начинки», складності структури, завдань дослідження набуває «статусу» методологічного підходу. Методологічні підходи, на нашу думку, поділяються на дві групи. Першу з них, що об'єднує способи пізнання, спрямовані на оцінювання явища з певних парадигмальних позицій і визначення на цій основі стратегії розв'язання поставленого завдання, доцільно було б назвати групою *парадигмальних підходів* (аксіологічний, антропологічний, гуманістичний, соціокультурний тощо). Іншу групу становлять «нейтральні» за своїм змістом, суто інструментальні підходи, які являють собою сукупність способів пізнання, своєрідний «ансамбль» взаємозалежних наукових методів, що вирішують одне спільне науково-дослідне завдання. Цю групу методів доцільно було б визначити як *дослідницький методологічний підхід* (системний, комплексний, догматичний тощо). Тобто методологічний підхід – це *окремий, набутий статусу «методологічного підходу» метод або «ансамбль» взаємозалежних наукових методів, які залежно від свого світоглядного змісту, складності структури об'єднуються для вирішення певного завдання в межах загального дослідження конкретного предмета.*

Отже, якщо підсумувати, то структурними компонентами методології будь-якої науки, в тому числі і статології, є певна система методів, яка в структурі має дві групи таких методів: філософсько-світоглядну й інструментальну, у кожній із яких можуть бути або окремі методи, або «ансамбль» таких методів – методологічні підходи.

2. Філософсько-світоглядний рівень методології статології

Філософсько-світоглядний рівень методології статології має специфічну особливість. Вона полягає в тому, що його структурні компоненти впливають на методологічну свідомість дослідника, тобто системи світоглядних, ціннісних, життєвих і професійних принципів, які є конкретним продуктом певних соціальних і природних умов, обставин життя його носія [11, с. 619]. Основними джерелами формування цієї методологічної свідомості є такі структурні елементи філософсько-світоглядного рівня методології статології, як домінуючий світогляд, наукова парадигма, стиль наукового мислення та принципи наукового пізнання.

2.1. Домінуючий у суспільстві світогляд. Найперше, що впливає на методологічну свідомість дослідника, – це *домінуючий світогляд*, тобто *історично зумовлена цілісна сукупність панівних для певної історичної епохи ціннісних настанов пізнавальної й практичної діяльності людей*. Домінуючий світогляд – явище історичне, яке залежно від стану суспільства пройшло певну еволюцію. На початковій стадії, коли цивілізоване людство вже «дозріло» до наукового осмислення тієї чи іншої соціальної реальності, у пізнанні домінував міфологічний світогляд (античний світ), потім йому на зміну прийшов теологічний (середньовічний), останній, у свою чергу, поступився раціонально-науковому (новий час), який сьогодні, хіба що за винятком теології, домінує в пізнавальному просторі.

2.2. Сучасна наукова парадигма статології. Важливим компонентом філософсько-світоглядного рівня методологічних знань є *наукова парадигма*. Оскільки щодо понятійного бачення парадигми є різні точки зору, то ми її розуміємо як *суттєву для певного часу концепцію (теорію), котра узята тим чи іншим науковим співтовариством за зразок розв'язування певних наукових завдань*. За аналогією з правознавством можна визначитися, що як наукову парадигму пізнання держави можна використовувати відповідну теорію державорозуміння, тобто систему теоретичних поглядів на те, що варто розуміти під державою і яке є її соціальне призначення.

Питання, що таке держава, віками займало і продовжує займати уми людей, і відповідь на нього є різноплановою. Ця різноплановість відбито у великій кількості понять, які відображають державу як організацію: політичну (Н. Маккіавелі й більшість сучасних державознавців), або правову (І. Кант, К.Т. Велькер, Р. Моль та ін.), або соціальну (А. Пренс, Х. Хеллер та ін.), або естетичну (Я. Буркхардт, Ф. Шиллер), або етичну (Дж. Джентіле) тощо. Це різноманіття, яке, по суті, відображає тільки певну грань держави, з одного боку, заважає розуміти її загалом, а з іншого – слугує певним «емпіричним» матеріалом для синтезу цих окремих поглядів на державу та створення цілісного уявлення про неї [12, с. 901–902].

Щодо соціального призначення держави, її соціальної цінності теж немає єдиної думки. Серед різних ідейно-теоретичних течій виділяються дві основні: етатизм та анархізм. Представники етатизму (Платон, Аристотель, Т. Гоббс, Ф. Бекон, Г. Гегель, Г. Гроцій, Й. Фіхте, Л. Штейн, В. Липинський та ін.) розглядали державу як соціальний організм, котрий є «суспільними благом», а представники анархізму (П.Ж. Прудон, Ф. Ніцше, М. Штірнер, М. Бакунін, П. Кропоткін, Дж. Белделлі, Е. Реклю, Д. Уоррен, К. Хесс та ін.) – як суспільне зло, знаряддя людської несвободи, що заважає особистому щастю кожної людини [12, с. 903].

Оскільки очевидно, що в сучасних умовах використовувати ці теорії з їх деякими «крайнощами» як наукову парадигму статології неможливо, постає питання про інтеграцію в одну теорію їх позитивних положень, де не буде, з одного боку, абсолютизації держави, а з іншого – людини та її потреб. Мова йде про інтегративну теорію розуміння держави як *історично зумовлену форму загального буття людей, що відображається в органічно побудованій, цілісній і водночас багатогранній (соціальній, економічній, політичній, правовій, естетичній, етичній, психологічній тощо) підсистемі суспільства, котра виражає та захищає як загальнонаціональні потреби, так і соціальні інтереси окремої людини*.

2.3. Стиль наукового мислення державознавців. Зміст наукової парадигми, а також характерні для тієї чи іншої науки технології дослідження визначають *стиль наукового мислення* – *форми певної зовнішньо вираженої пізнавальної позиції, яка формується науковими спільнотами (іноді видатними вченими) на основі певних, історично зумовлених світоглядних, гносеологічних і логічних стандартів*. Варто зазначити, що оскільки для статології в силу її відсутності як окремої автономної науки він ще не сформований, то ми можемо спиратися на деякі загальнонаукові підходи до його розуміння. Зокрема, тривалий час у наукознавстві провідним уважався *моністичний стиль* наукового мислення, коли та чи інша «соціальна реальність» пізнавалася на основі одного методу. Ще в нашій

пам'яті марксистсько-ленінська методологія, котра будь-яке інше розуміння держави, ніж як «машина придушення експлуататорських класів», не визнавала. З переходом до іншої соціальної доктрини й нових наукових парадигм монізм на постсоціалістичному просторі поступається місцем плюралізму, який орієнтує сучасного дослідника на використання максимально можливих способів пізнання. Тобто *плюралізм* у науковому пізнанні є тією загальною рисою, що характеризує сучасний тип наукового мислення, який відповідним чином впливає на окремі науки, де, у свою чергу, проявляються певні їх особливості.

2.4. Принципи наукового пізнання. Структурним компонентом філософсько-світоглядної групи методів є також *принципи наукового пізнання* – найбільш загальні світоглядні положення, що спрямовують суб'єкта пізнання на здобуття достовірних знань. Останніх доволі багато, але такими, де закладений певний світоглядний компонент, ми вважаємо три – це принципи історизму, об'єктивності й соціального гуманізму. Принцип історизму передбачає чіткий, історично зумовлений порядок розгляду державних явищ, принцип об'єктивності вимагає всебічного (неупередженого) підходу до підбору досліджуваних фактів, а принцип соціального гуманізму – оцінювання тих чи інших державних явищ через призму загальнолюдських цінностей (докладніше про це [13]).

Резюмуючи вищезазначене, можемо констатувати, що методологічне значення філософсько-світоглядного рівня в структурі методології статології полягає в можливості дослідника визначити концептуально-світоглядний шлях дослідження на основі наукового світогляду, плюралістичного стилю мислення, інтегративної парадигми державорозуміння, а також таких наукових пізнавальних принципів, як історизм, об'єктивність і соціальний гуманізм.

3. Інструментальний рівень методології статології

Інструментальний рівень методології статології має свою вертикально побудовану ієрархічну структуру. На верхньому її щаблі знаходиться група філософсько-універсальних методів, на середньому – загальнонаукових, на нижчому – спеціальних методів пізнання держави.

3.1. Філософсько-універсальні методи та їх роль у пізнанні держави. Основні в цій групі – це формальна логіка й діалектика – універсальні за своїм змістом методи, що використовують у всіх науках. Оскільки місце, роль і структура формальної логіки й діалектики в пізнавальному процесі (стосовно права) ми висвітлили в окремій статті (докладніше про це [14, с. 117–122]), то цей аспект тільки стосовно держави ми розкриємо дещо в скороченому варіанті. Перед тим зауважимо, що до формальної логіки й діалектики як універсальних методів, котрі мають досить складну внутрішню структуру і провідну в цій групі пізнавальну роль, цілком виправдано може бути застосовано поняття «методологічний підхід».

Логічний методологічний підхід базується насамперед на законах формальної логіки (тотожності, несуперечності й виключеного третього – Аристотель; достатньої підстави – Г.В. Лейбніц), які виражають властивості логічного мислення – його визначеність, несуперечність, послідовність та обґрунтованість. Оскільки їх порушення робить мислення плутаним, неясним і помилковим і, відповідно, результати дослідження незрозумілими, то першою вимогою будь-якого дослідного процесу й відображення його результатів є логічність. Дія мисленнєвого логічного проникнення в суть предмета здійснюється за допомогою низки логічних категорій-методів формальної логіки: аналізу-синтезу, індукції-дедукції, абстрагування, узагальнення, порівняння тощо. За допомогою *аналізу* виявляються насамперед ознаки, властивості, інші окремі сторони держави, а за допомогою *синтезу* отриманих у результаті аналізу даних створюється загальне уявлення про істотні ознаки, сутність, зміст і форму досліджуваного явища, які відображаються в певних теоретичних конструкціях: *категоріях, поняттях, дефініціях*. Однією з форм аналізу є *класифікація*. З аналізом і синтезом пов'язаний ще такий логічний метод, як *абстрагування*, у результаті

застосування якого відкидається все часткове, випадкове й другорядне «відсікається» й у певній теоретичній конструкції відображається лише загальне. Далі за допомогою такого логічного методу, як *узагальнення*, шляхом об'єднання спільних загальних властивостей однорідних предметів створюються відповідні *гіпотези, концепції, теорії* тощо.

З логічних методів, що мають активно використовуватися також у статології, варто відзначити індукцію та дедукцію. Основою *індукції* є окремі знання, на підставі синтезу котрих установлюються загальні й повторювальні риси низки державних явищ, що входять до певного класу, і в такий спосіб будується індуктивний висновок про належність цих рис усьому класу. Обираючи *дедуктивний* метод, дослідник використовує вже вироблені, готові загальні знання про державу й зосереджується на виведенні нового окремого знання, що відображає особливості конкретної держави або групи держав. Не менш вагомим логічним способом пізнання статології є *порівняння*, адже наявність у світі кількох сотень держав (тільки визнаних ООН сьогодні держав 193) створює сприятливі умови для їх порівняння задля виявлення загальних, особливих та одиночних рис. Саме порівняння є одним із тих методів логічного підходу, що має сприяти формуванню такого спеціального методу для статології. Деякі спроби у визначенні змісту й пізнавальних можливостей такого методу, як «*порівняльне державознавство*», уже є [15; 16].

Діалектичний методологічний підхід являє собою систему «законів-методів» і «категорій-методів», за допомогою яких держава пізнається як єдине рухоме суспільне явище, що постійно змінюється під впливом внутрішніх протиріч і боротьби протилежностей; «накопичення» в результаті цього певних кількісних змін, їх переходу в якісні шляхом заперечення старого й побудови нового.

Закон «єдності й боротьби протилежностей» розкриває джерело, причину змін держави, закон «переходу кількісних змін у якісні» – механізм розвитку держави та перехід її від однієї якості до іншої, а закон «заперечення заперечення» відповідає на запитання про характер цього переходу (революційного або еволюційного) і спрямованість подальшого розвитку держави. Дія діалектичних законів стосовно держави пізнається глибше за допомогою таких парних філософських категорій, як *сутність і явище, причина й наслідок, випадковість і необхідність, форма і зміст, частина й ціле* тощо (докладніше про це [14, с. 120–121]). Останні дають змогу глибоко зрозуміти природу держави, допомагають знайти відповіді на питання, які події та явища в державі є закономірними, а які – випадковими, як внутрішні характеристики держави проявляються в зовнішніх явищах, які фактори визначають розвиток держави, як зовнішні форми впливають на зміст державної діяльності та як окремі частини держави співвідносяться з її загальною структурою тощо.

3.2. Загальнонаукові методи та їх роль у пізнанні держави. На середньому щаблі інструментального рівня, як зазначалося, «розміщується» група *загальнонаукових методів*. Від попередньої групи філософсько-універсальних методів, які використовуються в усіх науках, загальнонаукові методи відрізняються тим, що їх перелік зумовлений предметом самої науки. Головним у цій групі є *системний метод*, тобто метод, в основі якого лежить категорія «система». Оскільки «ядром» системи є структура, то найважливіша роль у її пізнанні відводиться *структурному методу* – методу, пізнавальне призначення якого полягає у виявленні елементів системи та зв'язків між ними. Без структури система «нежиттєздатна», оскільки саме структура, забезпечуючи стійкі зв'язки між елементами та їх взаємодію, перетворює набір елементів у єдине ціле. Тому дослідження держави загалом обов'язково передбачає вивчення їх структури, адже без неї неможливо визначити цілісну композиційну елементів цієї системи в статичній формі.

«Динаміка» держави пізнається за допомогою *функціонального методу*, який сприяє виявленню її найбільш істотних умов і результатів функціонування як системи в зміні, русі, розвитку. Вивчаючи поведінку системи (держави), дослідник може простежити функціонування її окремих ланок у їх взаємозв'язку і взаємозалежності, а також визначити «провідну» ланку, наприклад, у державному механізмі, навпаки, побачити ділянку менш

«напружену», недосконалу, яка потребує зміни. Але функції, яка б не була їх природа, можна реалізувати лише в структурі. Знаючи структуру, дослідник переходить до більш «широкого» розуміння системи, її функціональних можливостей. Отже, тільки в їх єдності можна отримати цілісне уявлення про систему. Саме цим, очевидно, можна пояснити той факт, що в літературі нерідко розглянуті методи позначають як один – структурно-функціональний.

Для вивчення складних «відкритих систем», якою є породжена суспільством держава, що постійно взаємодіє з ним як зі своїм «навколишнім середовищем», використовується також *синергетичний метод*. У сфері його пізнання знаходяться нелінійні стани еволюції систем, кризи й критичні (нестійкі) точки існування, які передбачають множинність сценаріїв подальшого розвитку з урахуванням, зокрема, суб'єктивного фактору. Якщо не абсолютизувати роль випадку в державному розвитку, то за допомогою *синергетичного методу* можна поряд із закономірними зв'язками враховувати й випадкові, вірогідні, зв'язки, що впливають на стан держави.

Своєрідним різновидом системного методу є *інституціональний метод*, без допомоги якого також не можна обійтися під час вивчення держави, оскільки остання являє собою певний соціальний інститут, який організовується для виконання тих або інших суспільно значущих цілей і функцій. Оскільки сама держава складається з множини державних інститутів, які об'єднуються насамперед поняттям «державний механізм», то інституціональний метод має особливе значення для дослідження держави.

Виходячи з того, що структурний, функціональний, інституціональний, синергетичний методи за провідної ролі системного становлять «ансамбль» взаємозалежних наукових методів, спрямованих на пізнання держави як системи, цю групу цілком можна також позначити як *системний підхід* [17].

3.3. Спеціальні методи та їх роль у пізнанні держави. Щодо спеціальних методів, то тут є певна особливість. Зокрема, у сталих науках зазвичай у цій підгрупі є певний поділ на спеціальний (спеціальні) метод власної науки та «запозичені» з інших наук. Але оскільки статологія як ще не сформована наука власного методу не має, то вести мову можна тільки про ті науки, спеціальні методи яких корисно використовувати для пізнання тих чи інших «граней» держави. Тому ми можемо позначити тільки в загальних рисах, методологічний інструментарій яких наук може стати в нагоді.

По-перше, якщо виходити з того, що держава – це насамперед «форма загального буття людей на визначеній певними кордонами території», то варто передусім використовувати методологічний потенціал таких наук, як соціологія, географія та лімологія (наука про кордони). *Соціологія* надає інструменти для вивчення соціальних структур, відносин і процесів, що формують і підтримують державу, *географія* досліджує просторові аспекти останньої, включаючи територіальну організацію, ресурси та взаємодію з навколишнім середовищем, а *лімологія* – політико-правові, соціальні-економічні, безпекові й інші аспекти державних кордонів.

По-друге, держава як «історично зумовлене явище» має бути досліджена пізнавальними способами і засобами *історії та культурології*. Поєднання методів історії та культурології дає змогу створити багатовимірний підхід до дослідження держави. Загальним правилом пізнавального процесу є те, що дослідження будь-якого явища, у нашому випадку держави, починається з визначення конкретно-історичних процесів, що зумовили його виникнення, становлення й розвитку і набуття ним відповідного стану. Культурологія досліджує культурні аспекти держави, включаючи символіку, традиції, ідеології та культурні практики, які формують державну ідентичність. Безпосередньо пов'язана з культурологією й «естетика» держави – сфери знань, що вивчає аспекти, пов'язані із зовнішнім виглядом і сприйняттям держави, її архітектури, мистецтва, міського планування, дизайну та інших візуальних і матеріальних елементів, які формують образ держави.

По-третє, оскільки держава як «форма загального буття людей» проявляється як певна психологічна «спільнота», то під час її дослідження необхідно також використовувати методи *психологічної науки* й *етики*. Дослідження держави з погляду психології та етики відкриває нові перспективи для розуміння взаємодії між індивідуальною та колективною свідомістю, моральними принципами й політичними інститутами. Обидві науки надають цінні методи для аналізу поведінки, мотивів і цінностей, що формують державні структури й політику. Зокрема, за допомогою методів психології можна здійснити якісну та кількісну оцінку внутрішньо- й міжгрупових процесів спілкування в межах держави, отримати розгорнуту психологічну характеристику політичних лідерів, їхніх стилів управління та взаємодії з електоратом, державного апарату й інших ланок державного механізму. Етика досліджує моральні принципи, норми та цінності, що повинні керувати поведінкою державних інститутів і політичних лідерів, на основі відповідних етичних норм, як-от: чесність, мужність, справедливість, мудрість, поміркованість тощо.

По-четверте, найбільш активно під час пізнання держави використовувалися й використовуються методи *юридичної* та *політичної наук*, оскільки досі переважаючим, принаймні в постсоціалістичному «державознавстві», є розуміння держави як політико-правової організації.

З багатьох властивостей сучасної держави найбільш візуально підтвердженою є правова сторона держави. Це пояснюється, зокрема, тим, що основні її формальні, змістовні й сутнісні характеристики нормативно закріплені насамперед у нормах конституційного права, а «допоміжні» такі характеристики – у нормах інших галузей права. Процес пізнання з боку правознавців здійснюється за допомогою *юридичного (формально-догматичного) методу*, спрямованого на побудову певної юридичної моделі («де-юре»), тобто стійкої, закріпленої в законі системи норм, що мають регулювати відповідні державні відносини. Але варто мати на увазі, що ці юридичні моделі не завжди мають адекватний прояв на практиці. Це говорить про те, що під час пізнання державно-правових явищ не можна обмежуватися тільки формально-догматичним методом, а необхідно використовувати задля уникнення однобічних результатів й інші методи – такі, що дають змогу враховувати практику соціального життя досліджуваних явищ, наприклад, методи політології. У цьому плані надзвичайно важливим для складання комплексного уявлення про державу, окремі її інститути є так званий *біхевіористичний метод*, який дає можливість пізнання держави крізь призму політичної поведінки окремих людей і груп, що є суб'єктами державних відносин. Для пізнання держави це має суттєве значення, оскільки дає можливість з'ясувати причини й сучасний стан того чи іншого її політико-практичного прояву (наприклад, «тіньової держави») у площині «де-факто».

І нарешті, сьогодні майже немає таких сфер пізнання, де не використовувалися б методологічні засоби *математики*. Першочерговою умовою правильного використання математичних методів у тій чи іншій сфері наукових знань є певна відповідність її засобів та апарату тим реальним зв'язкам і стосункам, які існують в об'єктах пізнання. Наявність у соціально-державній дійсності статистичних закономірностей – одна з об'єктивних передумов для вибору відповідних математичних методів. Важливими пізнавальними засобами для статології можуть бути *статистичний метод*, який передбачає опрацювання кількісних показників, що об'єктивно відображають стан, динаміку й тенденції розвитку державних явищ у наукових або практичних цілях. Особливе місце в системі статистики належить *державній статистиці*, що збирає й вивчає, як правило, відомості про «державне життя» суспільства. За допомогою певних статистичних рядів, по суті, виконує свої пізнавальні завдання *метод екстраполяції* – *пізнавальний спосіб, який передбачає поширення (перенесення) висновків, отриманих зі спостережень за однією частиною явища, на іншу його частину*.

Висновки. Підсумовуючи викладене, констатуємо, що методологія статології є критично важливим пізнавальним компонентом, що забезпечує комплексний підхід до

вивчення держави в усіх її проявах і розуміння держави як багатовимірної феномена. Вона являє собою систему методів, що має різноманітний характер і відповідну ієрархічну побудову. Однак ця ієрархічність є не статичною, як вище показано для наочності, а динамічною системою, де її структурні елементи вступають у взаємодію між собою: методи філософсько-світоглядного рівня визначають методологічну свідомість дослідника, загальні філософські закони й категорії інструментального рівня слугують базою для загальнонаукових і спеціальних методів, а останні, у свою чергу, є певним джерелом збагачення й удосконалення змісту методологічних знань вищих рівнів. Але, з огляду на те що «слабким» місцем у цій ієрархії є група «запозичених» спеціальних методів, перспективним напрямом подальших досліджень, своєрідною допомогою державознавцям з боку представників зазначених вище наук було б визначення останніми кола й можливостей їх методів у пізнанні тих чи інших граней держави.

Список використаних джерел

1. Бостан С.К. До питання про назву «науки про державу»: проблеми та перспективи ідентифікації. *Соціологія права*. 2022. № 3–4. С. 26–30.
2. Бостан С.К. Об'єкт та предмет статології (науки про державу). *Науковий вісник Дніпровського державного університету внутрішніх справ*. 2023. № 2. С. 54–58.
3. Бостан С.К. Алгоритм становлення статології як науки про державу. *Науковий вісник Дніпровського державного університету внутрішніх справ*. 2024. № 1. С. 52–58.
4. Крижановський А.Ф., Коломоєць О.В. Методологія та структура державознавства: кілька гостроактуальних проблем. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція»*. 2013. Вип. 5. С. 9–12.
5. Коломоєць О.В. Методологічні аспекти теорії функцій сучасної держави як складові державознавства. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права ім. Короля Данила Галицького*. 2014. № 9. С. 91–96.
6. Серебро М.В. Сутність та перспективи використання аксіологічного підходу в державознавстві. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція»*. 2014. № 11. Т. 1. С. 50–52.
7. Кобасюк С.В. Методологічні підходи у структурі сучасної методології державознавства. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція»*. 2023. № 63. С. 12–16.
8. Філософський енциклопедичний словник / В.І. Шинкарук (гол. редкол.) та ін. Київ : Абрис, 2002. 742 с.
9. Сердюк О.В. Типологія підходів у методології сучасного правознавства. *Форум права*. 2008. № 3. С. 458–463. URL: <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/FP/2008-3/08savmsp.pdf>.
10. Бостан С.К. Методологічний підхід в структурі методології юридичного дослідження. *Актуальні проблеми публічного та приватного права* : тези доповідей III Міжнародної науково-практичної конференції 03 жовтня 2012 р. / за ред. В.М. Огаренка. Запоріжжя : КПУ, 2012. С. 26–29.
11. Рабінович П. Методологія юридичної науки. *Юридична енциклопедія* : у 6 т. / редкол. : Ю.С. Шемшученко та ін. Київ : «Укр. енцикл» ім. М.П. Бажана, 1998. Т. 3 : К-М. С. 618–619.
12. Бостан С.К. Філософія держави. *Велика українська юридична енциклопедія* : у 20 т. / редкол. : С.І. Максимов (голова) та ін. Харків : Право, 2017. Т. 2. С. 901–905.
13. Бостан С.К. Методологія правового дослідження: поняття, структура, філософсько-світоглядні засади. *Вісник Університету імені Альфреда Нобеля. Серія «Право»*. 2021. № 1 (2). С. 16–28.
14. Бостан С.К. Методологія правового дослідження: інструментальні засади. *Вісник Університету імені Альфреда Нобеля. Серія «Право»*. 2021. № 2 (3). С. 115–130.
15. Желдибіна Т. Порівняльне правознавство і порівняльне державознавство: проблеми взаємодії та взаємозв'язку. *Право України*. 2013. № 3/4. С. 106–115.
16. Червоненко В.В. Порівняльне державознавство: теоретико-правове дослідження : дис. ... канд. юр. наук : 12.00.01. Запоріжжя : Класичний приватний університет, 2016. 188 с.
17. Ганьба Б. Системний підхід та його застосування в дослідженні державно-правових явищ. *Право України*. 2000. № 3. С. 41–44.

Надійшла до редакції 21.08.2024
Прийнято до опублікування 29.08.2024

References

1. Bostan, S.K. (2022) Do pytannya pro nazvu «nauky pro derzhavu»: problemy ta perspektyvy identyfikatsiyi [To the question of the name «science state»: problems and prospects of identification]. *Sotsiologiya prava*. № 3–4, pp. 26–30 [in Ukr.].
2. Bostan, S.K. (2023) Obiekt ta predmet statolohii (nauky pro derzhavu) [Object and subject of statology (science of the state)]. *Naukovyi visnyk Dniprovskoho derzhavnogo universytetu vnutrishnikh sprav*. № 2, pp. 54–58 [in Ukr.].
3. Bostan S.K. (2024) Alhorytm stanovlennia statolohii yak nauky pro derzhavu [Algorithm of the formation of statology as a science of the state]. *Naukovyi visnyk Dniprovskoho derzhavnogo universytetu vnutrishnikh sprav*. № 1, pp. 52–58 [in Ukr.].
4. Kryzhanovskiy, A.F., Kolomoiets, O.V. (2013) Metodolohiia ta struktura derzhavoznavstva: kilka hostroaktualnykh problem [Methodology and structure of state science: several discussion problems]. *Nukovyi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu. Serii : Yurysprudentsiia*. Vyp. 5, pp. 9–12 [in Ukr.].
5. Kolomoiets, O.V. (2014) Metodolohichni aspekty teorii funktsii suchasnoi derzhavy yak skladovi derzhavoznavstva [Methodological aspects of the theory of functions of the modern state as components of science of the state]. *Naukovo-informatsiinyi visnyk Ivano-Frankivskoho universytetu prava im. Korolia Danyla Halytskoho*. № 9. pp. 91–96 [in Ukr.].
6. Serebro, M.V. (2014). Sutnist ta perspektyvy vykorystannia aksiolohichnoho pidkhodu v derzhavoznavstvi [The essence and prospects of using the axiological approach of science of the state]. *Naukovyi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu. Serii «Jurysprudentsiia»*. № 11. T. 1, pp. 50–52 [in Ukr.].
7. Kovbasiuk, S.V. (2023). Metodolohichni pidkhody u strukturi suchasnoi metodolohii derzhavoznavstva [Methodological approaches in the structure of modern methodology of science of the state]. *Naukovyi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu. Ser.: Yurysprudentsiia*. № 63, pp. 12–16 [in Ukr.].
8. Filosofskiy entsyklopedychnyi slovnyk (2002) [Philosophical encyclopedic dictionary] / V.I. Shynkaruk (hol. redkol.) ta in. Kyiv : Abrys, 742 p. [in Ukr.].
9. Serdiuk, O.V. (2008) Typolohiia pidkhodiv u metodolohii suchasnoho pravoznavstva [Typology of approaches in the methodology of modern jurisprudence]. *Forum prava*. № 3. pp. 458–463. URL: <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/FP/2008-3/08savmsp.pdf> [in Ukr.].
10. Bostan, S.K. (2012). Metodolohichni pidkhid v strukturi metodolohii yurydychnoho doslidzhennia [Methodological approach in the structure of legal research methodology]. *Aktualni problemy publichnoho ta pryvatnoho prava : tezy dopovidei III Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii 03 zhovtnia 2012 r. / za red. V.M. Oharenka*. Zaporizhzhia : KPU, pp. 26–29 [in Ukr.].
11. Rabinovych, P. (1998) Metodolohiia yurydychnoi nauky [Methodology of legal science]. *Yurydychna entsyklopediia: V 6 t / Redkol. : Yu.S. Shemshuchenko ta in. K. : “Ukr. entsykl” im. M. P. Bazhana*. T. 3 : K-M, pp. 618–619 [in Ukr.].
12. Bostan, S.K. (2017) Filosofiia derzhavy [Philosophy of the state]. *Velyka ukrainska yurydychna entsyklopediia : u 20 t. / Redkol.: S.I. Maksymov (holova) ta in.* Kharkiv : Pravo, T. 2, pp. 901–905 [in Ukr.].
13. Bostan, S.K. (2021) Metodolohiia pravovoho doslidzhennia: poniattia, struktura, filosofsko-svitohliadni zasady [Methodology of legal research: concepts, structure, philosophical and worldview principles]. *Visnyk Universytetu imeni Alfreda Nobelii. Serii «Pravo»*. № 1 (2). pp. 16–28 [in Ukr.].
14. Bostan, S.K. (2021). Metodolohiia pravovoho doslidzhennia: instrumentalni zasady [Methodology of legal research: instrumental principles]. *Visnyk Universytetu imeni Alfreda Nobelii. Serii «Pravo»*. № 2 (3), pp. 115–130 [in Ukr.].
15. Zheldybina, T. (2013). Porivnialne pravoznavstvo i porivnialne derzhavoznavstvo: problemy vzaiemodii ta vzaiemoviazku [Comparative jurisprudence and comparative of science of the state: problems of interaction and interconnection]. *Pravo Ukrainy*. № ¾, pp. 106–115 [in Ukr.].
16. Chervonenko, V.V. (2016) Porivnialne derzhavoznavstvo: teoretyko-pravove doslidzhennia [Comparative of science of the state: theoretical and legal research]. Dys. ... kand. yur. nauk : spets. 12.00.01. Zaporizhzhia : Klasychnyi pryvatnyi universytet, 188 p. [in Ukr.].
17. Hanba, B. (2000). Systemnyi pidkhid ta yoho zastosuvannia v doslidzhenni derzhavno-pravovykh yavlyshch [A systematic approach and its application in the study of state-legal phenomena]. *Pravo Ukrainy*. № 3, pp. 41–44 [in Ukr.].

ABSTRACT

Serhiy Bostan. Methodological fundamentals of statology (science of the state).

The article reveals the basics of the methodology of statology as a multi-level, integral system of methods by which the state is comprehensively studied. Its structure is defined, which consists of two groups of methods: philosophical and worldview and instrumental, and their characteristics are given. It is proved that the elements of the group of philosophical and ideological methods are the dominant worldview, scientific paradigm, style of scientific thinking and principles of scientific knowledge, the significance of which is to outline the conceptual and ideological path of the State's research on the basis of the scientific worldview, pluralistic style of thinking, the relevant paradigm of the State's understanding and such cognitive principles as historicism, objectivity and social humanism. Particular attention is paid to another group of methods – instrumental methods, which consists of three subgroups of methods: general philosophical (universal), general scientific and special. The group of universal methods is represented by such methods as dialectical and formal-logical, where the former allows to reveal the internal content of social and state relations that are constantly changing, and the latter contributes to the logical ordering of the research process and the mental design of its results. In the group of general scientific methods, special attention is paid to the systemic method, since the state is one of the most important subsystems of society. It is shown that in a certain static sense, the State is cognised by the structural method, in a dynamic sense – by the functional method, as a social institution – with the assistance of the institutional method, and as an element of an open system – by the synergistic method. The article reveals the specificity of the group of special methods of cognition, which consists in the fact that statology, as an autonomous science that has not yet been formed, without having its own special method, must use the methods of other sciences: sociology, political science, economics, jurisprudence, psychology, ethics, aesthetics, geography, limology, etc.

Key words: *methodology, methodology of statology, methodological approach, universal methods, dialectical approach, formal-logical approach, general scientific methods, systematic approach.*

УДК 340

DOI <https://doi.org/10.32782/2078-3566-2024-3-02>

Ірина ГРИЦАЙ[®]

доктор юридичних наук, професор
(Дніпровський державний університет
внутрішніх справ,
м. Дніпро, Україна)

ІНТЕГРАЦІЯ ГЕНДЕРНОЇ РІВНОСТІ В СИСТЕМУ СОЦІАЛЬНИХ СТАНДАРТІВ: ПРАВОВІ ВИКЛИКИ

Стаття присвячена аналізу інтеграції гендерної рівності в систему соціальних стандартів в Україні. Автор розглядає теоретичні основи гендерної рівності, міжнародні зобов'язання країни, національне законодавство та його практичне застосування в контексті забезпечення гендерної рівності. Особлива увага приділяється аналізу правових викликів, що виникають у процесі забезпечення гендерної рівності, надаються рекомендації щодо вдосконалення законодавства для подолання наявних бар'єрів. Важливість гендерної рівності в соціальних стандартах полягає в забезпеченні рівного доступу до ресурсів і можливостей для обох статей, що сприяє справедливості й сталому розвитку суспільства. Незважаючи на значний прогрес у законодавчому забезпеченні

© І. Грицай, 2024

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-5467-839X>

гендерної рівності, практичне втілення залишається недостатнім через недоліки в правозастосуванні, а також через глибоко укорінені гендерні стереотипи. Аналіз національного законодавства й міжнародних зобов'язань виявив ключові аспекти, що потребують додаткового втручання, включаючи вдосконалення нормативної бази, створення ефективних механізмів контролю та реалізацію цільових програм для підвищення гендерної чутливості. Рекомендації стосуються зміцнення інституційної підтримки, розроблення спеціальних заходів для забезпечення гендерної рівності в усіх сферах життя, залучення громадськості й приватного сектору для формування всеосяжної гендерної політики. Висновки дослідження підкреслюють необхідність комплексного підходу до забезпечення гендерної рівності, який би включав законодавчі, освітні та соціальні ініціативи. Тільки такий підхід дасть змогу Україні досягти сталого розвитку й справедливості, гарантуючи рівні права та можливості для всіх громадян, незалежно від їхньої статі.

***Ключова слова:** гендерна рівність, соціальні стандарти, правові виклики, національне законодавство України, міжнародні зобов'язання, практичне застосування, законодавче вдосконалення, гендерні стереотипи, рівний доступ до ресурсів, інституційна підтримка.*

Вступ. Гендерна рівність є одним із ключових аспектів соціальної справедливості й сталого розвитку в сучасному суспільстві. Вона передбачає рівні права, можливості й умови для жінок і чоловіків у всіх сферах життя, включаючи освіту, зайнятість, охорону здоров'я, політику тощо. Гендерна рівність не лише сприяє досягненню справедливості, а й стимулює економічний розвиток, підвищує рівень соціального добробуту та знижує рівень бідності.

В Україні питання гендерної рівності набуває все більшої актуальності особливо в контексті інтеграції з Європейським Союзом і виконання міжнародних зобов'язань. Водночас упровадження гендерної рівності в систему соціальних стандартів стикається з низкою правових викликів, які вимагають комплексного підходу та рішучих заходів. Це зумовлено як історичними, так і соціально-економічними факторами, що впливають на розвиток гендерних відносин у країні.

Соціальні стандарти й гарантії відіграють важливу роль у забезпеченні гідного рівня життя для всіх громадян. Вони включають широкий спектр прав і послуг, таких як соціальне забезпечення, охорона здоров'я, освіта, доступ до житла тощо. Інтеграція гендерної рівності в систему соціальних стандартів є необхідною умовою для досягнення соціальної справедливості й забезпечення рівних можливостей для всіх.

Ця стаття присвячена вивченню правових викликів, пов'язаних з інтеграцією гендерної рівності в систему соціальних стандартів в Україні.

Мета статті полягає у виявленні ключових проблем і запропонованні шляхів їх подолання через удосконалення законодавства та правозастосовної практики.

У статті розглядаються теоретичні основи гендерної рівності й соціальних стандартів, аналізується міжнародний досвід і зобов'язання України в цій сфері, досліджується національне законодавство та практичні аспекти його реалізації. Особлива увага приділяється правовим викликам, із якими стикається Україна, і надаються рекомендації щодо їх подолання.

Аналіз останніх досліджень. Вивченням цієї тематики займалися численні науковці, серед яких варто відзначити О. Бойко, М. Дмитрієва, І. Жеребкіна, О. Кісь, І. Наливайко, О. Стрельченко, Л. Супрун, О. Сусла, Н. Ткаченко, В. Чурилов, Т. Шевченко. Їхні роботи створили значну теоретичну базу для подальших досліджень і практичних заходів у цій сфері.

Вивчення інтеграції гендерної рівності в систему соціальних стандартів є важливим завданням для України, оскільки це сприятиме підвищенню рівня життя всіх громадян, зменшенню соціальної нерівності й забезпеченню сталого розвитку. Сподіваємося, що результати дослідження стануть корисними для науковців, практиків і політиків, які працюють у сфері прав людини, соціального захисту й гендерної політики.

Вклад основного матеріалу. Гендерна рівність є одним із основоположних принципів сучасного суспільства, який передбачає забезпечення рівних прав, можливостей та обов'язків для всіх людей, незалежно від їхнього статевого чи гендерного ідентитету. Згідно із цією концепцією, жодна соціальна сфера – чи то освіта, праця, сімейне життя або політика – не повинна бути обтяжена стереотипами чи обмеженнями, що базуються на гендері. Водночас соціальні стандарти визначають мінімально необхідні умови, які повинні бути доступні кожній особі для забезпечення її гідного життя. Вони включають такі аспекти, як освіта, охорона здоров'я, соціальний захист, житло та праця. Соціальні гарантії виступають як правові, інституційні й фінансові механізми, що допомагають реалізувати ці стандарти, тим самим зменшуючи бідність і підвищуючи загальний рівень добробуту населення.

Інтеграція гендерної рівності в соціальні стандарти є критично важливою для забезпечення рівного доступу до всіх соціальних послуг як чоловікам, так і жінкам [1, с. 1905–1920]. Наприклад, рівний доступ до якісної освіти для дівчат і хлопців може сприяти створенню більш освіченої та компетентної робочої сили, що є ключем до економічного зростання. Водночас гарантування рівного доступу до охорони здоров'я може значно покращити здоров'я нації. Рівні можливості на робочому місці, незалежно від гендеру, забезпечують справедливість у розподілі трудових ресурсів та ефективність виробництва.

Відсутність уваги до гендерних аспектів у соціальних стандартах може призвести до збільшення соціальної нерівності, зокрема збільшення бідності серед жінок та обмеження їхньої участі в політичному й економічному житті [2, с. 494–509]. Тому визнання й адресація гендерних бар'єрів є вирішальними для забезпечення ефективності соціальних стандартів, що сприяє формуванню інклюзивного і справедливого суспільства. Усунення таких бар'єрів через законодавчі й практичні заходи стане ключем до розвитку стабільної та здорової нації.

Україна, як учасниця міжнародних правових відносин, узяла на себе значні зобов'язання щодо забезпечення гендерної рівності, ратифікувавши низку міжнародних договорів і приєднавшись до глобальних ініціатив. Одним із найважливіших документів, що визначає ці зобов'язання, є Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (CEDAW) [3], яка ратифікована Україною в 1981 році. Цей документ зобов'язує держави-учасниці вживати всіх необхідних заходів для забезпечення повної рівності жінок і чоловіків у політичному, економічному, соціальному, культурному й цивільному житті.

Крім того, Україна є учасницею Римського статуту Міжнародного кримінального суду, який також включає положення про заборону гендерної дискримінації [4, с. 289–293]. У 2005 році Україна приєдналася до Стокгольмської декларації [5], яка передбачає зобов'язання щодо втілення принципів гендерної рівності в усіх аспектах політичного й соціального життя.

У 2015 році Україна підтвердила свої зобов'язання, підписавши Цілі сталого розвитку ООН, серед яких ціль 5 присвячена досягненню гендерної рівності та зміцненню становища всіх жінок і дівчат [6]. Ці міжнародні зобов'язання спонукають Україну не тільки до вдосконалення національного законодавства в цій сфері, а й до створення ефективних механізмів контролю за його виконанням.

Зокрема, реалізація цих зобов'язань потребує активних дій від українського уряду, таких як формування гендерно-чутливих законів, запровадження інституціональних механізмів для захисту від дискримінації та забезпечення рівного доступу жінок до ресурсів і можливостей. Також важливою є робота над розбудовою системи моніторингу та звітності про прогрес у сфері гендерної рівності, що включає збирання й аналіз статистичних даних за гендерними індикаторами.

Реалізація міжнародних зобов'язань України в галузі гендерної рівності є важливим кроком на шляху до створення справедливого й рівноправного суспільства, яке забезпечить сталий розвиток у всіх сферах життя.

Національне законодавство України в контексті гендерної рівності й соціальних стандартів передбачає комплекс нормативних актів, спрямованих на забезпечення рівних прав і можливостей для чоловіків і жінок. Основоположним документом, який закріплює принципи гендерної рівності, є Конституція України [7], зокрема стаття 24, яка гарантує рівність усіх громадян перед законом, незалежно від статі, раси, національності чи інших ознак.

Закон України «Про забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків» є ключовим у регулюванні питань гендерної рівності, де визначено основні засади державної політики в цій сфері [8]. Закон спрямований на усунення будь-якої дискримінації за ознакою статі та створення умов для забезпечення рівних можливостей у професійній діяльності, освіті, охороні здоров'я й інших сферах.

Крім того, Україна прийняла низку інших законодавчих актів, які стосуються питань праці й соціального захисту. Наприклад, Закон України «Про охорону праці» включає спеціальні положення, які регулюють умови праці жінок, забороняючи використання їхньої праці на важких роботах або роботах зі шкідливими умовами [9]. Також важливим є Закон України «Про відпустки», що забезпечує додаткові гарантії для жінок під час вагітності й материнства [10].

У сфері освіти Закон України «Про освіту» гарантує рівний доступ до освітніх ресурсів для обох статей, а політика гендерної рівності інтегрована в освітні програми на всіх рівнях [11]. Це сприяє формуванню безстереотипних уявлень про ролі статей серед молоді й забезпечує рівні стартові можливості в житті.

Також урядові стратегії та програми, як, наприклад, Національний план дій з реалізації гендерної рівності, допомагають систематизувати зусилля в напрямі забезпечення рівності [12, с. 102–109]. Ці програми передбачають не тільки розроблення нормативно-правових актів, а й реалізацію освітніх, інформаційних кампаній, спрямованих на зміну суспільної свідомості та стереотипів, які можуть перешкоджати досягненню гендерної рівності.

Розвиток національного законодавства України у сфері гендерної рівності й соціальних стандартів є важливим елементом забезпечення гарантій для реалізації прав і свобод усіх громадян, незалежно від їхньої статі, виступає як ключовий крок до створення справедливого й рівноправного суспільства.

Практична інтеграція гендерної рівності в систему соціальних стандартів в Україні охоплює різноманітні заходи й ініціативи, що реалізуються на різних рівнях влади й у різних секторах суспільства. Основним завданням є створення умов, за яких жінки та чоловіки мають рівні можливості для реалізації своїх прав і потенціалу. Зокрема, зусилля зосереджені на економічному емпаверменті жінок, боротьбі з гендерною дискримінацією на робочому місці, забезпеченні рівного доступу до освіти й охорони здоров'я, а також на підвищенні гендерної чутливості в управлінні та плануванні [13, с. 61–66].

На практиці економічне зміцнення жінок передбачає створення умов для їхнього успішного входження в ринок праці через надання професійних курсів, тренінгів і менторських програм. Важливим складником є і сприяння жіночому підприємництву, включаючи надання кредитів, грантів та інших форм фінансової підтримки. Ці заходи допомагають жінкам створювати власний бізнес і ставати фінансово незалежними.

У сфері працевлаштування важливим аспектом є боротьба з гендерною дискримінацією, яка часто виявляється у вигляді нерівного заробітку, обмежених можливостей для кар'єрного зростання або стереотипів щодо певних видів діяльності, які вважаються «непридатними» для жінок або чоловіків. Україна впроваджує законодавчі й регуляторні ініціативи для запобігання цим явищам, включаючи моніторинг та аналіз ринку праці з гендерної перспективи.

У сфері освіти забезпечується рівний доступ до всіх рівнів навчання для дівчат і хлопців. Особлива увага приділяється зміні навчальних програм і підручників для

виключення гендерних стереотипів, що можуть обмежувати вибір професії або розвиток особистості відповідно до традиційно приписуваних гендерних ролей. Освітні ініціативи також включають проведення тренінгів і семінарів для вчителів і викладачів, спрямованих на підвищення їхньої гендерної чутливості.

У сфері охорони здоров'я практичні кроки включають забезпечення рівного доступу до медичних послуг для чоловіків і жінок, включаючи репродуктивне здоров'я. Зусилля також спрямовані на боротьбу з домашнім насильством, яке нерідко має гендерне підґрунтя, через навчання медичного персоналу виявляти й реагувати на випадки насильства в сім'ї.

Загалом практична реалізація гендерної рівності в соціальних стандартах в Україні є багатограним процесом, що вимагає координованих дій уряду, громадськості й приватного сектору, включає як правові ініціативи, так і зміни в соціальних нормах і стереотипах.

Забезпечення гендерної рівності в Україні стикається з низкою правових викликів, які охоплюють як нормативно-правові прогалини, так і труднощі в правозастосуванні [14, с. 226–231]. Хоча законодавча база України містить норми, спрямовані на захист і просування гендерної рівності, деякі із цих законів залишаються декларативними або неповністю відповідають сучасним вимогам гендерної політики. Закони часто не враховують всіх аспектів гендерної нерівності й не передбачають ефективних механізмів контролю за їх виконанням. Це призводить до ситуації, коли правові норми існують на папері, але не знаходять належного застосування на практиці.

Другим важливим викликом є колізії в законодавстві, які можуть призводити до правової невизначеності. Це стосується нестыковок між різними нормативними актами, що регулюють схожі питання, але містять суперечливі положення. Така невизначеність ускладнює правозастосування й робить більш складним захист прав жінок і чоловіків на рівній основі.

Третім аспектом є проблема недостатньої обізнаності й підготовки суддів і правоохоронців. Часто судова практика у справах, що стосуються гендерної дискримінації, не є послідовною або ефективною через відсутність глибокого розуміння гендерних питань серед суддівської спільноти. Це зумовлює різне трактування законів, що мають захищати рівні права, і, відповідно, неоднакові судові рішення.

Крім того, є велика проблема відсутності достатнього фінансування програм, спрямованих на гендерну рівність. Без належного фінансування законодавчі ініціативи не можуть бути повністю реалізовані, що обмежує можливості для створення реальних інструментів захисту від дискримінації.

І, нарешті, однією з найбільших перешкод є глибоко вкорінені гендерні стереотипи в українському суспільстві, які впливають на розуміння і ставлення до гендерної рівності як серед звичайних громадян, так і серед правоохоронців. Ці стереотипи призводять до пасивності у виконанні законодавства, що захищає гендерну рівність, і до нерівності в обізнаності про права серед чоловіків і жінок.

Вирішення цих викликів вимагає комплексного підходу, який включає як законодавчі зміни, так і зміни в суспільних настроях, освітні програми для правоохоронців, посилення моніторингу та звітності, важливе фінансування для реалізації гендерної рівності на практиці.

Для ефективного вдосконалення правового регулювання гендерної рівності в Україні необхідно вжити низку заходів, які мають на меті не тільки усунення законодавчих прогалин, а й забезпечення ефективного застосування цих правових норм. Передусім важливим кроком є перегляд чинного законодавства з метою ідентифікації й виправлення тих положень, які можуть сприяти дискримінації або утримувати стереотипні підходи до гендерних ролей. Це може включати детальний аналіз трудового законодавства, законів про освіту, охорону здоров'я та соціальний захист.

Крім того, важливо встановити чіткі законодавчі рамки для боротьби з гендерно зумовленим насильством, включно з домашнім насильством, які б забезпечували належну правову охорону жертв та ефективне переслідування порушників. Створення

спеціалізованих установ і служб, які б займалися питаннями гендерної рівності й надавали б потрібну підтримку та захист від дискримінації, також є важливим.

Для забезпечення рівного представництва жінок у політичних і громадських інституціях можна ввести квоти або інші спеціальні заходи, що стимулюватимуть участь жінок у прийнятті рішень. Заходи для підвищення гендерної чутливості серед чиновників, суддів, поліцейських та інших ключових акторів також відіграють важливу роль у викориненні гендерних стереотипів та упереджень.

Іншим важливим аспектом є введення обов'язкового моніторингу й звітності про досягнення гендерної рівності в різних секторах і на різних рівнях управління. Це могло б включати розроблення й використання спеціалізованих гендерних індикаторів, які допоможуть оцінити прогрес і виявити проблемні зони.

Освіта й навчання відіграють ключову роль у зміні гендерних стереотипів та упереджень, тому впровадження гендерних студій у навчальні плани шкіл та університетів, а також проведення інформаційних кампаній про важливість гендерної рівності для суспільства може значно покращити ситуацію.

Виконання цих рекомендацій потребує активної участі всіх сторін суспільства, зокрема державних органів, громадськості, навчальних закладів, приватного сектору, а також адекватного фінансування й стратегічного планування. Тільки комплексний підхід дасть змогу досягнути реальних змін у правовому регулюванні гендерної рівності в Україні.

Вивчення інтеграції гендерної рівності в систему соціальних стандартів в Україні виявило низку важливих правових, інституціональних і соціальних аспектів, які вимагають уваги й удосконалення. Установлено, що, хоча Україна й прийняла значний обсяг законодавства для забезпечення гендерної рівності, практична реалізація цих законів часто залишається недостатньою через брак ефективних механізмів упровадження, недоліки в правозастосуванні, а також через залишки стереотипного мислення в суспільстві.

Зусилля щодо гендерної рівності повинні охоплювати не тільки законодавчі ініціативи, а й розроблення комплексних програм, що включають освітні та інформаційні кампанії, професійний розвиток, а також моніторинг та оцінювання ефективності прийнятих заходів. Особлива увага має бути приділена забезпеченню рівних можливостей у доступі до ресурсів, освіти, охорони здоров'я й участі в політичному та громадському житті.

Для досягнення стійкого прогресу важливо зміцнювати інституціональну базу, яка б забезпечувала виконання прийнятих зобов'язань із гендерної рівності. Це передбачає створення спеціалізованих органів, забезпечення їх достатнім фінансуванням та авторитетом для ефективної роботи. Водночас співпраця з громадськими організаціями й міжнародними партнерами може значно посилити ефективність цих заходів.

Висновки з дослідження підтверджують, що успішне втілення політики гендерної рівності потребує забезпечення не тільки формальної рівності, а й реальної можливості для кожної людини реалізувати свій потенціал без обмежень через гендерні стереотипи або дискримінацію. Сподіваємося, що результати дослідження сприятимуть подальшій роботі в цьому напрямі й допоможуть Україні зміцнити свої позиції як держави, що поважає й забезпечує гендерну рівність на всіх рівнях суспільного життя.

Список використаних джерел

1. Velasco-Balmaseda E., de Celis I.L., Izaguirre N.E. Corporate social responsibility as a framework for gender equality: mapping of gender equality standards for sustainable development. *Corporate social responsibility and environmental management*. 2024. № 31.3. P. 1905–1920.
2. Наливайко І. Ефективність правового регулювання соціальних стандартів та гарантій: проблеми та перспективи. *Наукові перспективи (Naukovi perspektivi)*. 2023. № 7 (37). С. 494–509.
3. Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women : UN Convention of 18.12.1979. URL: <https://www.un.org/womenwatch/daw/cedaw/cedaw.htm>.

4. Волинець Р. До питання ратифікації Римського статуту Міжнародного кримінального суду. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 12 (286). С. 289–293.
5. Shelton V. Stockholm declaration (1972) and rio declaration (1992). *Max Planck encyclopedia of public international law*. 2008. P. 13.
6. Цілі сталого розвитку. *Цілі сталого розвитку* / Організація Об'єднаних Націй в Україні. URL: <https://ukraine.un.org/sdgs>.
7. Конституція України (з офіц. тлумаченням Конституційног Суду України). Київ : Ліра, 2006. 96 с.
8. Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків : Закон України від 08.09.2005 № 2866-IV станом на 03.08.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2866-15#Text>.
9. Про охорону праці : Закон України від 14.10.1992 № 2694-XII станом на 01.10.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2694-12#Text>.
10. Про відпустки : Закон України від 15.11.1996 № 504/96-ВР станом на 24.12.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/504/96-вр#Text>.
11. Про освіту : Закон України від 05.09.2017 № 2145-VIII станом на 20.06.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>.
12. Камінська Н., Сवेशнікова М. Діяльність міжнародних організацій у сфері забезпечення гендерної рівності. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2020. № 1. С. 102–109.
13. Наливайко Л., Марценюк Л. Права жінок та гендерна рівність в Україні: проблеми теорії та практики. *Приватне та публічне право*. 2022. № 1. С. 61–66.
14. Палій Н. Гендерна правова експертиза. Сучасні виклики та завдання. *Альманах права*. 2019. № 10. С. 226–231.

Надійшла до редакції 24.06.2024

Прийнято до опублікування 01.07.2024

References

1. Velasco-Balmaseda E., de Celis I.L., Izaguirre N.E. Corporate social responsibility as a framework for gender equality: mapping of gender equality standards for sustainable development. *Corporate social responsibility and environmental management*. 2024. № 31.3. P. 1905–1920.
2. Nalyvaiko I. Efektyvnist pravovoho rehuliuвання sotsialnykh standartiv ta harantiii: problemy ta perspektyvy. *Naukovi perspektyvy (Naukovi perspektivi)*. 2023. № 7 (37). S. 494–509.
3. Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women : UN Convention of 18.12.1979. URL: <https://www.un.org/womenwatch/daw/cedaw/cedaw.htm>.
4. Volynets R. Do pytannia ratyfikatsii Rym'skoho statutu Mizhnarodnoho kryminalnoho sudu. *Pidpriemnytstvo, hospodarstvo i pravo*. 2019. № 12 (286). S. 289–293.
5. Shelton V. Stockholm declaration (1972) and rio declaration (1992). *Max Planck encyclopedia of public international law*. 2008. P. 13.
6. Tsili staloho rozvytku. Tsili staloho rozvytku / Orhanizatsiia Obiednanykh Natsii v Ukraini. URL: <https://ukraine.un.org/uk/sdgs>.
7. Konstytutsiia ukrainy (z ofits. tлумachenniam Konstytuts. Sudu Ukrainy). Kyiv : Lira, 2006. 96 s.
8. Pro zabezpechennia rinvnykh prav ta mozhlyvostei zhinok i cholovikiv : Zakon Ukrainy vid 08.09.2005 r. № 2866-IV : stanom na 3 serp. 2023 r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2866-15#Text>.
9. Pro okhoronu pratsi : Zakon Ukrainy vid 14.10.1992 r. № 2694-XII : stanom na 1 zhovt. 2023 r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2694-12#Text>.
10. Pro vidпустky : Zakon Ukrainy vid 15.11.1996 r. № 504/96-VR : stanom na 24 hrud. 2023 r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/504/96-вр#Text>.
11. Pro osvitu : Zakon Ukrainy vid 05.09.2017 r. № 2145-VIII : stanom na 20 cherv. 2024 r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>.
12. Kaminska N., Svieshnikova M. Diialnist mizhnarodnykh orhanizatsii u sferi zabezpechennia hendernoї rinvnosti. *Yurydychni chasopys Natsionalnoi akademii vnutrishnikh sprav*. 2020. № 1. S. 102–109.
13. Nalyvaiko L., Martseniuk L. Prava zhinok ta henderna rinvnist v Ukraini: problemy teorii ta praktyky. *Pryvatne ta publichne pravo*. 2022. № 1. S. 61–66.
14. Palii N. Henderna pravova ekspertyza. Suchasni vyklyky ta zavdannia. *Almanakh prava*. 2019. № 10. S. 226–231.

ABSTRACT

Iryna Hrytsai. Integration of gender equality in the system of social standards: legal challenges.

The article is devoted to the analysis of the integration of gender equality into the system of social standards in Ukraine. The author examines the theoretical foundations of gender equality, the country's international obligations, national legislation and its practical application in the context of ensuring gender equality. Special attention is paid to the analysis of legal challenges arising in the process of ensuring gender equality, and recommendations are offered for improving the legislation to overcome existing barriers. The importance of gender equality in social standards is to ensure equal access to resources and opportunities for both sexes, which promotes justice and sustainable development of society. Despite significant progress in legislative provision of gender equality, practical implementation remains insufficient due to shortcomings in law enforcement, as well as deep-rooted gender stereotypes. The analysis of national legislation and international obligations revealed key aspects that require additional intervention, including the improvement of the regulatory framework, the creation of effective control mechanisms, and the implementation of targeted programs to increase gender sensitivity. The recommendations relate to strengthening institutional support, developing special measures to ensure gender equality in all spheres of life, and involving the public and the private sector in forming a comprehensive gender policy. The findings of the study emphasize the need for a comprehensive approach to ensuring gender equality, which would include legislative, educational and social initiatives. Only this approach will allow Ukraine to achieve sustainable development and justice, guaranteeing equal rights and opportunities for all citizens, regardless of their gender.

Key words: *gender equality, social standards, legal challenges, national legislation of Ukraine, international obligations, practical application, legislative improvement, gender stereotypes, equal access to resources, institutional support.*

УДК 329 (477)

DOI <https://doi.org/10.32782/2078-3566-2024-3-03>

**Юрій
КИРИЧЕНКО[®]**

доктор юридичних
наук, професор
(Національний
університет
«Запорізька
політехніка»,
м. Запоріжжя,
Україна)

**Олексій
ЗЕЛЕНСЬКИЙ[®]**

здобувач вищої
освіти
(Національний
університет
«Запорізька
політехніка»,
м. Запоріжжя,
Україна)

**ПРАВА НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН ЗА КОНСТИТУЦІЯМИ УКРАЇНИ
ТА ЄВРОПЕЙСЬКИХ ДЕРЖАВ**

У статті досліджено зміст положень відповідних норм конституцій України та європейських держав, у яких закріплені права національних меншин. Запропоновано з урахуванням позитивного досвіду європейських держав щодо конституційно-правового регулювання прав національних меншин привести положення Конституції України відповідно до міжнародних стандартів.

Ключові слова: *конституція, права людини, національні меншини, права національних меншин, право на навчання рідною мовою.*

© Ю. Кириченко, 2024

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-1212-1622>

© О. Зеленський, 2024

Постановка проблеми. Невід'ємною частиною загальної системи прав людини є права національних меншин. Це насамперед права в тих сферах, де вони проявляють себе як особлива етнічна група, тобто збереження своєї національної належності, етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності. Від того, як забезпечуються й захищаються на конституційному рівні права етнічних спільностей, залежить стабільне, мирне існування народів відповідних держав. І тому питання, пов'язане з проблематикою прав осіб, які належать до національних меншин, має актуальне значення й потребує конституційної регламентації.

Аналіз публікацій, у яких започатковано вирішення цієї проблеми. Науково-теоретичним і практичним підґрунтям для дослідження прав національних меншин стали відповідні положення норм конституцій України та європейських держав, у яких закріплені права національних меншин, а також наукові праці П. Рабіновича, М. Хавронюка, С. Римаренко, Д. Ачімовіча, С. Асланова, В. Молдована, Л. Чулінди й інших учених.

Метою статті є дослідження положень норм конституцій України та європейських держав щодо регулювання прав національних меншин.

Виклад основного матеріалу. Однією з найскладніших проблем сучасності, що впливають на організацію державного й суспільного життя як усередині кожної держави, так і на міжнародному рівні, є національні міжетнічні відносини.

Права національних меншин є невід'ємною частиною загальної системи прав людини, і тому особи, які належать до національних меншин, користуються всіма правами і свободами української нації, але, згідно з Рамковою конвенцією про захист національних меншин, вони можуть мати деякі специфічні права, які відрізняються від прав більшості громадян держави [1, с. 141–149]. Зокрема, це права в тих сферах, де вони проявляють себе як особлива етнічна група, а саме збереження своєї національної належності, етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності. Згідно із Законом України «Про національні меншини (спільноти) України», під національною меншиною (спільнотою) України варто розуміти сталу групу громадян України, які не є етнічними українцями, проживають на території України в межах її міжнародно визнаних кордонів, об'єднані спільними етнічними, культурними, історичними, мовними й/або релігійними ознаками, усвідомлюють свою належність до неї, виявляють прагнення зберегти й розвивати свою мовну, культурну, релігійну самобутність. Крім того, національні меншини (спільноти) є невід'ємними, інтегрованими та органічними частинами українського суспільства [2]. Водночас Д. Ачімовіч національні меншини визначає як соціальні групи, які постійно на законних підставах проживають на території певної держави, що відрізняються за етнічною ознакою від титульної нації й будь-яких інших національних груп, які усвідомлюють себе частиною політичної нації (народу) цієї держави за одночасного прагнення до збереження своєї релігійної, культурної, мовної самобутності, є суб'єктом конституційно-правових відносин і мають спеціальний конституційно-правовий статус [3, с. 6–7].

Нині питання прав етнічних і релігійних меншин є актуальним для багатьох європейських держав, у яких через політичні, історичні обставини сформувався багатонаціональний склад населення. Не є винятком й Україна, на території якої проживають представники понад 130 національностей і народностей, питома вага яких серед усього населення становить 20 відсотків [4, с. 237]. Як відзначає С. Римаренко, національний склад України характеризується наявністю значної частини населення, яке варто зарахувати до національних меншин. Причому характер більшості меншин такий, що вони відрізняються від титульної нації передусім мовою, меншою мірою традиційним способом життя, ще менше – релігією. На думку вченого, ця обставина, з одного боку, полегшує спільне проживання на одній території, притаманна умовам недиференційованого суспільства, але й ускладнює диференціацію суспільства з погляду національної визначеності й надання національним меншинам особливого статусу [5, с. 129–130].

Конституція України в ст. 11 закріпила положення, згідно з яким держава сприяє розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України. При цьому, як відзначає М. Хавронюк, Основний Закон України не містить конституційних гарантій прав національних меншин на розвиток їхньої етнічної, культурної та релігійної самобутності [4, с. 238]. Дотримуючись такої думки, С. Асланов наголошує, що права національних меншин обмежуються закріпленням лише освітньо-культурних, мовних прав [6, с. 740]. Про такий висновок свідчать і результати аналізу змісту Конституції України, у ч. 5 ст. 53 якої закріплена єдина гарантія на навчання рідною мовою чи на вивчення рідної мови в державних і комунальних навчальних закладах або через національні культурні товариства [7]. На відміну від України, інші європейські держави право національних меншин на навчання рідною мовою виклали в окремій нормі своїх конституцій. Зокрема, законодавець Словаччини в національній Конституції закріпив право національних меншин на навчання рідною мовою в ст. 34, а законодавець Сербії – у ст. 79.

Варто наголосити, що в Законі України «Про національні меншини (спільноти) України» поряд із правом на освіту закріплені й інші права осіб, які належать до національної меншини (спільноти), а саме на: 1) самоідентифікацію; 2) свободу громадських об'єднань і мирних зібрань; 3) свободу вираження поглядів і переконань, думки, слова, совісті й релігії; 4) участь у політичному, економічному та соціальному житті; 5) використання мови національної меншини (спільноти); 6) збереження культурної самобутності національної меншини (спільноти). Ці права і свободи осіб, які належать до національних меншин (спільнот), можуть бути обмежені відповідно до закону в інтересах національної безпеки, для забезпечення територіальної цілісності й громадського порядку, запобігання заворушенням чи злочинам, охорони здоров'я населення, захисту прав і свобод інших осіб, якщо таке обмеження є необхідним у демократичному суспільстві [2].

Порівняльно-правовий аналіз положень відповідних норм конституцій Австрії, Азербайджану, Албанії, Болгарії, Боснії і Герцеговини, Вірменії, Грузії, Естонії, Італії, Латвії, Литви, Північної Македонії, Молдови, Норвегії, Польщі, Румунії, Сербії, Словаччини, Словенії, Туреччини, Угорщини, Фінляндії, Хорватії, Чехії, Чорногорії, Швейцарії та Швеції засвідчив неоднозначність викладення права національних меншин у цих європейських державах. Наприклад, у Конституції Албанії закріплена така структура прав національних меншин: 1) основні принципи національних відносин містяться в частині 1 «Основні принципи» й передбачають співіснування та взаєморозуміння албанців із національними меншинами основою цієї держави, яка зобов'язана їх поважати та захищати; 2) конкретні права національних меншин передбачені в частині 2 «Основні права і свободи людини» [8]. Подібним шляхом пішли й законодавці Вірменії, Північної Македонії, Польщі, Словаччини та Чорногорії.

Немає єдності в європейських державах і щодо конституційно-правового регулювання прав національних меншин. Так, у конституціях Молдови й Румунії зазначені права закріплені в одній статті, у конституціях Албанії, Вірменії, Литви, Північної Македонії та Польщі – у двох статтях, у конституціях Словаччини, Чехії, Чорногорії – у трьох, у Конституції Словенії – у п'яти, а в Конституції Сербії – у дев'яти статтях.

Також аналіз конституцій європейських держав виявив, що в них використовується різна термінологія щодо позначення «національної меншини». Так, у конституціях Австрії та Італії застосовується термін «мовні меншини», у Конституції Швейцарії – «мовні спільноти», у конституціях Чорногорії та Швеції – «меншини», у Конституції Польщі – «національні та етнічні меншини», у конституціях Болгарії, Литви, Словенії та Угорщини – «національні спільноти», у конституціях Словаччини та Чехії – «національні меншини» й «етнічні групи». Водночас більшість європейських держав у конституціях застосовує саме термін «національні меншини». При цьому, як зазначає С. Римаренко, для ефективної правової регламентації прав національних меншин принципово важливо, щоб визначення

поняття «національні меншини» було загально визнаним. На його думку, складність проблеми полягає в різноманітності ситуацій, пов'язаних з існуванням «меншин» [5, с. 130].

Аналізуючи положення конституцій європейських держав, можна дійти висновку, що в них суб'єктом прав національних меншин визначено особу або колектив (етнічна група), що дає підстави говорити про індивідуальний чи колективний (солідарний) характер аналізованої категорії прав залежно від їх носія [9, с. 373]. Через індивідуальні національні права реалізуються етнічні права людини, а за допомогою колективних національних прав забезпечуються специфічні права етнічних спільностей. Так, у ст. 79 Конституції Чорногорії встановлено, що «особам, які належать до меншин ... повинно бути гарантовано права і свободи, які вони можуть здійснювати індивідуально чи спільно з іншими ...» [10], а в ч. 1 ст. 75 Конституції Сербії проголошено, що «етнічним меншинам, у доповнення до прав, які конституційно гарантуються всім громадянам, мають бути гарантовано додатково індивідуальні чи колективні права» [11]. Водночас у конституціях Азербайджану, Вірменії, Естонії та Словенії суб'єктом цього права є людина, яка позначена безособовим терміном «кожен», у конституціях Латвії, Румунії та Чорногорії – «особа», у конституціях Албанії та Північної Македонії – «представники національних меншин», а в конституціях Литви, Польщі, Словаччини та Чехії права національних меншин закріплені за громадянами.

У Конституції України в ст. 11 використовується поряд із терміном «національні меншини» поняття «корінні народи». Разом із тим Ю. Римаренко пропонує застосовувати статус корінного населення з особливими правами до певних етнічних груп, зокрема до караїмів, кримчаків і деяких інших нечисленних етнічних груп [12, с. 34].

Варто відзначити, що кожна третя європейська держава закріпила на конституційному рівні право на вільне визначення чи збереження своєї національної належності. Тобто належність до національної меншини є питанням індивідуального вибору, який не обмежується будь-якими іншими критеріями [9, с. 374]. Наприклад, Конституція Словенії в ст. 61 закріпила положення, згідно з яким кожен має право на вільне вираження належності до своєї нації чи народності [13].

Також варто звернути увагу й на те, що міжнародні документи з прав людини й національне конституційне законодавство європейських держав регламентує специфічні права національних меншин, які прив'язані до певної території їх компактного або традиційного проживання. Зокрема, це право на виховання й навчання рідною мовою чи вивчення рідної мови, а також право обирати мову спілкування; право на об'єднання в організації та товариства для здійснення й захисту своїх специфічних прав; право на збереження й розвиток своєї національної, етнічної та культурної самобутності [9, с. 374–375].

Варто наголосити, що в Україні з метою подальшого вдосконалення діяльності щодо утвердження й забезпечення прав і свобод людини та громадянина в державі, створення дієвих механізмів їх реалізації й захисту, розв'язання системних проблем у зазначеній сфері в умовах нових викликів, що постали перед суспільством, затверджена Національна стратегія у сфері прав людини, у якій § 12 присвячений саме забезпеченню прав корінних народів і національних меншин. Стратегічна мета полягає в забезпеченні й захисті прав корінних народів і національних меншин в Україні відповідно до міжнародних, у тому числі європейських, стандартів прав людини. Основною проблемою, на вирішення якої спрямовано стратегічний напрям, є вдосконалення та приведення законодавства з питань захисту прав національних меншин у відповідність до міжнародних стандартів [14].

Досліджуючи міжнародний досвід захисту прав національних меншин, В. Бордінов звертає увагу на механізм захисту прав національних меншин у Словенії, у якій поряд зі словенцями проживають дві корінні національні меншини (угорці й італійці). За Конституцією Словенії, цим двом національним меншинам забезпечено не лише основні права людини, поширені на всіх громадян держави, а й особливий захист, спрямований на повноцінну реалізацію їхніх культурних потреб [15, с. 7].

Висновки. З огляду на вищевикладене, а також позитивний досвід європейських держав щодо конституційно-правового регулювання прав національних меншин, пропонуємо привести положення Конституції України відповідно до міжнародних стандартів.

Список використаних джерел

1. Права людини: міжнародні договори Організації Об'єднаних Націй та Ради Європи / упоряд. В. Павлик, В. Тесленок. Київ : Факт, 2001. 152 с.
2. Про національні меншини (спільноти) України : Закон України від 13 грудня 2022 року № 2827-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2023. № 46. Ст. 114.
3. Ачімовіч Д.Т. Конституційно-правовий статус національних меншин (колективів) у державах-членах ЄС та державах, асоційованих з ЄС: порівняльно-правове дослідження : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Маріуполь, 2014. 19 с.
4. Рабінович П.М., Хавронюк М.І. Права людини і громадянина. Київ, 2004. 464 с.
5. Римаренко С. Міжнародні стандарти статусу національних меншин. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*. 2015. Вип. 4 (78). С. 129–142.
6. Асланов С.А. Проблеми реалізації етнонаціональної політики України у контексті загальноєвропейських інтеграційних процесів. *Держава і право. Серія «Юридичні і політичні науки»*. Київ, 2009. Вип. 43. С. 739–743.
7. Конституція України від 28 червня 1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
8. Конституція Албанії від 21 жовтня 1998 року. URL: <http://www.constitutions/archives>.
9. Кириченко Ю.В. Актуальні проблеми конституційно-правового регулювання прав, свобод та обов'язків людини і громадянина в Україні в контексті європейського досвіду : монографія. Київ : Центр учбової літератури, 2017. 540 с.
10. Конституція Республіки Чорногорія від 19 жовтня 2007 р. URL: <http://www.constitutions/archives>.
11. Конституція Республіки Сербія від 30 вересня 2006 р. URL: <http://www.parlament.gov/content>.
12. Римаренко Ю. Права людини та громадянина, права народів, права етнічних меншин. *Український часопис прав людини*. 1996. № 3–4. С. 22–40.
13. Конституція Словенії від 23 грудня 1991 р. URL: <http://lib.rada.gov.ua/static/LIBRARY/catalog/law/sloven1.html>.
14. Про національну стратегію у сфері прав людини : Указ Президента України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/119/2021#Text>.
15. Бородінов В.Д. Міжнародний досвід захисту прав національних меншин і втілення його в українському законодавстві. *Віче*. Київ, 2011. № 18. С. 5–8.

Надійшла до редакції 04.09.2024

Прийнято до опублікування 10.09.2024

References

1. Human rights: international treaties of the United Nations and the Council of Europe / edited by V. Pavlyk, V. Teslenok. Kyiv: Fakt, 2001. 152 p. [in Ukr.].
2. Law of Ukraine «On National Minorities (Communities) of Ukraine» dated December 13, 2022 No. 2827-IX. Information of the Verkhovna Rada of Ukraine, 2023. № 46. Art. 114.
3. Achimovich D.T. (2014) Constitutional and legal status of national minorities (collectives) in the EU member states and states associated with the EU: a comparative legal study: autoref. thesis ... candidate law of science Mariupol. 19 p. [in Ukr.].
4. Rabinovych P.M., Havronyuk M.I. (2004). Human and citizen rights. Kyiv, 2004. 464 p. [in Ukr.].
5. Rymarenko S. (2015). International standards of the status of national minorities. Scientific notes of the Institute of Political and Ethnonational Studies named after I.F. Kuras NAS of Ukraine. Vol. 4 (78). 2015. P. 129–142 [in Ukr.].
6. Aslanov S.A. (2009). Problems of the implementation of the ethno-national policy of Ukraine in the context of European integration processes. State and law. Legal and political sciences. Kyiv, 2009. Vol. 43. P. 739–743 [in Ukr.].

7. Constitution of Ukraine dated June 28, 1996. Information of the Verkhovna Rada of Ukraine. 1996. No. 30. Art. 141.
8. Constitution of Albania dated October 21, 1998. URL: <http://www.constitutions/archives>.
9. Kyrychenko Yu.V. (2017). Actual problems of constitutional and legal regulation of rights, freedoms and duties of a person and a citizen in Ukraine in the context of European experience: monograph. Kyiv: Center for Educational Literature, 2017. 540 p. [in Ukr.].
10. Constitution of the Republic of Montenegro dated October 19, 2007. URL: <http://www.constitutions/archives>.
11. Constitution of the Republic of Serbia dated September 30, 2006. URL: <http://www.parlament.gov/content>.
12. Rymarenko Yu. (1996). Human and citizen rights, peoples' rights, ethnic minorities' rights. Ukrainian journal of human rights. 1996. № 3–4. P. 22–40 [in Ukr.].
13. Constitution of Slovenia dated December 23, 1991. URL: <http://lib.rada.gov.ua/static/LIBRARY/catalog/law/sloven1.html>.
14. Decree of the President of Ukraine «On the national strategy in the field of human rights». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/119/2021#Text>.
15. Borodinov V.D. (2011). International experience of protecting the rights of national minorities and its implementation in Ukrainian legislation. Viche. Kyiv, 2011. № 18. P. 5–8 [in Ukr.].

ABSTRACT

Yurii Kyrychenko, Oleksiy Zelenskyi. The rights of national minorities under the constitutions of Ukraine and European states.

The contents of the provisions of the relevant norms of the constitutions of Ukraine and European states, in which the rights of national minorities have been established, have been studied.

It is proposed, taking into account the positive experience of European states regarding the constitutional and legal regulation of the rights of national minorities, to bring the provisions of the Constitution of Ukraine in accordance with international standards.

It is noted that one of the most complex problems of modern times, affecting the organization of state and social life both within each state and at the international level, is national interethnic relations. The stable, peaceful existence of the peoples of the respective states depends on how the rights of ethnic communities are ensured and protected at the constitutional level.

It is emphasized that the issue of the rights of ethnic and religious minorities is relevant for many European states, in which a multinational composition of the population has been formed due to political and historical circumstances. A comparative legal analysis of the provisions of the relevant norms of the constitutions of European states showed that the rights of national minorities were enshrined at the constitutional level by: Austria, Azerbaijan, Albania, Bulgaria, Bosnia and Herzegovina, Armenia, Georgia, Estonia, Italy, Latvia, Lithuania, North Macedonia, Moldova, Norway, Poland, Romania, Serbia, Slovakia, Slovenia, Turkey, Hungary, Finland, Croatia, Czech Republic, Montenegro, Switzerland and Sweden. However, the results of the study of the content of their provisions indicate that the legal regulation of the studied rights is carried out in them in different ways.

It was concluded that there is no unity regarding the use of different terminology to denote “national minority”. Thus, in the constitutions of Austria and Italy, the term “linguistic minorities” is used, in the Constitution of Switzerland – “linguistic communities”, in the constitutions of Montenegro and Sweden – “minorities”, in the Constitution of Poland – “national and ethnic minorities”, in the constitutions of Bulgaria, Lithuania, In Slovenia and Hungary – “national communities”, in the constitutions of Slovakia and the Czech Republic – “national minorities” and “ethnic groups”. At the same time, the vast majority of European states use the term “national minorities” in their constitutions.

Attention is drawn to the fact that international documents on human rights and national constitutional legislation of European states regulate the specific rights of national minorities, which are tied to a certain territory of their compact or traditional residence. In particular, this is the right to education and learning in the native language or learning the native language, as well as the right to choose the language of communication; the right to join organizations and associations to exercise and protect their specific rights; the right to preserve and develop one's national, ethnic and cultural identity.

It is proposed to bring the provisions of the Constitution of Ukraine in accordance with international standards.

Key words: *constitution, human rights, national minorities, the rights of national minorities, the right to study in one's native language.*

УДК 001.4.001:34

DOI <https://doi.org/10.32782/2078-3566-2024-3-04>

Олена МАРЧЕНКО[©]

доктор філософських наук, доцент
(Дніпровський державний університет
внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)

УНІВЕРСАЛЬНІСТЬ ПРАВ ЛЮДИНИ ЯК АГРЕГАЦІЯ ЗАКОНУ І МОРАЛІ

У статті обґрунтовується зв'язок міжнародної концепції прав людини, у своєму походженні та змісті, з європейською інтелектуальною традицією та історією. Доводиться, що ця особливість не повинна перешкоджати універсалізації таких прав як загального стандарту для держав і суспільств із різним соціально-політичним і культурно-релігійним досвідом. Акцентується увага на тому, що питання про універсальність прав людини виходить за рамки окремої теоретичної проблеми, адже міжнародні стандарти прав людини претендують на пряму дію у внутрішньодержавній сфері, ставши одним із принципів міжнародного права. Водночас різноманітність державної політики у цій царині ставить під питання можливість і доречність універсальних прав людини. Для обґрунтування визначальних положень статті використовувалися класичні методи правових досліджень: порівняльного аналізу, формально-логічний, історичний, а також метод деконструкції (в аспекті походження прав людини) і критичного «ланцюга» (з метою оцінки характеру правового релятивізму та шляхів його подолання), постгуманістична методологія (у ході обґрунтування ідеї універсальності прав людини на засадах системоутворюючого об'єднання закону і моралі). У статті обґрунтовується, що походження сучасних прав людини пов'язане не лише з ухваленням базових правозахисних документів, а й спирається на осмислення подій другої половини ХХ ст., коли міжнародні правозахисні стандарти стали рушійним чинником еволюції міжнародного права загалом, кардинально впливаючи на природу останнього та поширюючись як невід'ємна частина міжнародно-правового дискурсу. Права людини «повідомляють» закону мораль, зміцнюючи легітимність правової норми; у свою чергу, закон, спираючись на універсалізм цих прав, наділяє моральні приписи юридичною силою. Поєднуючи в собі силу закону і властивості моралі, права людини, визнані і захищені державою, дозволяють суспільству досягти визнаних значною частиною людства стандартів організації успішної держави. Доведено, що, незважаючи на існуючі відмінності, універсальні права людини, які отримали визнання на законодавчому міжнародному рівні, є спільним виміром, що об'єднує прогресивне людство, засвідчуючи його свідомий раціональний вибір шляху до успіху особистості, суспільства і держави.

Ключові слова: універсальні права, міжнародні стандарти, мораль, суспільні цінності, демократія.

Постановка проблеми. Прогрес людства визначається за численними критеріями і показниками результативності суспільного розвитку. Одним із таких критеріїв є забезпечення стандартів якості життя людини на основі права. Національні правові системи фіксують права людини, виходячи із конкретно-історичних особливостей їх становлення. Як зазначав Б. Спіноза, все у світі відбувається за необхідністю. І як саме право виявилось ініційованим необхідністю облаштування життя людей на певних правилах, принципах, засадах, так і права людини, як інститут, оформлювалися як результат діяльності людини, спричиненої необхідністю. Прагнення до свободи, формальної рівності, справедливості

© О. Марченко, 2024

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-2069-9942>

сприяє підвищенню якості життя людини, а отже, є для неї значущим. У такому контексті права людини є необхідними оскільки становлять загальну цінність. Навряд чи хтось буде доводити незмінну значущість права на життя, здоров'я та інші життєзабезпечувальні права як актуальні для одних соціумів і неактуальні для інших.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Серед сучасних зарубіжних дослідників проблематики універсальних прав людини слід відзначити Р. Домінго [4] із його обґрунтуванням перспективи розвитку цих прав у глобалізованому суспільстві; М. Гарсеса із його роздумами над можливістю поєднання «розколотого» світу, завдяки розробці так званого «Пакту майбутнього» [5], Я. Хейманна, А. Спрега, А. Рауба з їх прагненням розробити ефективні механізми захисту основних прав мігрантів та біженців у світі [8] та інші [3;6;10].

Мета статті полягає в обґрунтуванні нерозривного і системоутворюючого зв'язку закону і моралі, що є методологічним фундаментом універсальних прав людини в їх соціально-історичній перспективі розвитку.

Виклад основного матеріалу. Шлях до прав людини починається із усвідомлення індивідом і суспільством в цілому свого вразливого правового становища, зі спроб подолання бідності, відсутності соціальних гарантій, усього того, що породжує диспропорції у якості життя різних верств населення. Невдоволення власним становищем зумовлює суспільну, а згодом і політично інституалізовану активність і виражається на кожному конкретному історичному етапі у специфічних формах боротьби за свободу, справедливість, рівність. Так, буржуазні революції, що спалахнули у країнах західної Європи із настанням епохи Просвітництва, мали на меті подолання феодальної нерівності, а декларативно-документальним закріпленням результатів цих протистоянь стала Декларація прав людини і громадянина 1789 р., а також Біль про права 1791 р. Певною мірою вони започаткували соціально-юридичну фіксацію переліку прав як орієнтира для демократично організованих правових систем.

Загалом же ідея природних правил, що вважаються раціональними, розумними і справедливими, не залежними від суспільства, але даними йому природою, була розроблена ще філософськими школами Стародавньої Греції. Вирішення екзистенціальної дилеми взаємовідносин людей одне з одним, із суспільством і державою пов'язане із вибором фундаментальних цінностей, що визначають цілепокладання людського існування. Природне право Давнього світу, що не розмежовувало поняття законності та моралі, стало багатофункціональним і потужним інструментом формування ідеологічних і правових основ західної цивілізації. Воно стало тим базисом, на якому в подальшому філософи-просвітники, проголосуючи початок боротьби проти релігійного мракобісся, деспотизму і феодального авторитаризму, вперше сформулювали гуманістичні цінності та демократичні принципи рівності, свободи і народного суверенітету, що були несумісні із мораллю станового суспільства.

Прагнення давньогрецьких філософів досягнути сутність і смисл життя людини навряд чи виправдано визнавати початком сучасної концептуалізації прав людини. У Стародавній Греції Сократ апелює до людини, підносячи її розум і силу духу, як рушійні чинники цивілізаційного розвитку, що неможливо зробити у відриві від основних чинників соціального середовища. Ідея наявності прав у людини та інститут прав людини – це далеко не тотожні категорії. Сократівське звернення до людини, і далі ідеї Платона, Аристотеля пов'язуються з моральністю, етичними засадами в оцінці політики, утвердженням ідеї справедливості, благополуччя, що має втілитися у життя, у відповідності із принципом «золотої середини», рівномірності. Держава, на думку Аристотеля, уособлює у собі владу закону, тобто тих підстав, на основі яких правителі здійснюють владу і захищають свою державу. Але громадянин, будучи центральним елементом держави, повинен бути особисто вільним, достатньо освіченим, він може нести військову службу, брати участь у суді та роботі владних інстанцій і служити Богам.

Аристотель виокремив завдання держави: забезпечення їжею і зброєю, опікування ремеслами, формування запасу грошових коштів, піклування про релігійний культ і, нарешті, прийняття рішення про те, що корисно і справедливо у відносинах між громадянами [1]. Ідея свободи, поза якою права людини втрачають своє призначення, також не була чужою античній думці Греції та Риму. У наукових публікаціях зазначається, що категорія «свобода» у греків і римлян використовувалася здебільшого в юридичній сфері.

Свобода розумілася, по-перше, як можливість розпоряджатися своєю долею в тих межах, що їй надає суспільний устрій повноправному громадянину поліса, а по-друге, вона усвідомлювалася лише як привілей певної когорти людей. Незважаючи на залежність свободи від соціального статусу людини, Античність демонструвала її реальне існування, тоді як сучасні поняття включають значно більше обмежень, наразі свобода однієї людини визначається свободою іншої людини, межі якої встановлює закон.

Сократ, Платон, Аристотель не заперечували можливості здобуття свободи, хоча трактування цього поняття у них різнилися. У будь-якому разі акцент на людині, її якостях залишається актуальним. Для європейської філософії початок осмислення свободи як елемента організації життя людини починається зі Стародавньої Греції. Саме давньогрецькі філософи зробили перші кроки в цьому напрямку. Однак заради справедливості слід зауважити: проголошення свободи і написання трактатів із розлогими міркуваннями про її суть відбувалося в умовах міст-полісів, де співіснували заможні верстви і раби. Рабство як факт соціальної організації стародавніх греків не виключало саму ідею свободи.

Сократівське звернення «пізнай самого себе і пізнаєш світ», що стало свідченням переходу філософської думки на новий, гуманістичний етап розвитку, відбувалося в умовах сприйняття рабства як норми. Раби, таким чином, виключалися з антропологічного поля зору філософів. Віднесемо цей факт до специфічної характеристики того періоду і водночас констатуємо, що рух до свободи в її соціальному, політичному, економічному, індивідуалістичному розумінні лише розпочинався і подальший шлях розвитку людства продемонстрував нові взірці й стандарти свободи.

Починаючи з періоду становлення римського права і юриспруденції започатковується істинне розуміння права, його призначення, що сприяло і формуванню першооснови розуміння прав людини.

В подальшому Гуго Гроцій здійснює систематизацію поглядів на право з позицій його природного розуміння, і формується звернення до права як ціннісної основи соціального життя людини. Факт народження є фактом набуття природних прав, а сама людина ніким і нічому не зобов'язана їхньою появою. Ця ідея, відома ще до Гуго Гроція, набуває з часом оновленого звучання, проте незмінно зберігається дуалізм праворозуміння: існує, як і століття тому, розуміння права як волевстановленого і створюваного діяльністю людей, так і усвідомлення права як природного й універсального. Це пояснюється тим, що ціннісна природа права знаходить своє відображення у правосвідомості та правовій культурі і виявляється в традиціях, принципах, морально-етичних установках, ідеях і цінностях. Саме завдяки правовій традиції, яка являє собою сукупність цінностей у конкретному суспільстві та зберігає спадкоємність у праві, забезпечується стійкість правової системи та її послідовний розвиток, а правові цінності передаються з покоління в покоління.

Здолавши тривалий і складний шлях трансформації в римському праві, теологічних доктринах Середньовіччя (то допомагаючи церкві протистояти державі, то, навпаки, підтримуючи державну владу; то відносячи природний закон до прояву божої милості, а отже, абсолютної та вічної волі, то протидіючи релігійному консерватизму) природне право відносно недавно набуло свого повноцінного універсального звучання.

Велика хартія вольностей (Англія, 1215), Декларація незалежності (1776), Конституція (1787) і Білль про права (1789) США, Декларація прав людини і громадянина (Франція, 1798) – ці та багато інших документів, положення яких і сьогодні мають не лише

історичне, а й юридичне значення, змінивши свого часу політико-правову реальність, стали важливими віхами на шляху людства до прогресу. Цей процес пов'язаний із появою раніше невідомого людству поняття прав людини як моральної та одночасно юридичної категорії. Означена гібридна властивість цього концепту породжує у суспільстві дебати щодо його відповідності суспільним цінностям, а отже, і щодо його універсальності.

XIX ст., що породило інтерес до моралі та природних прав людини, водночас поставило під сумнів їхнє існування. Так, Єремія Бентам, будучи юристом і одним із найбільших теоретиків політичного лібералізму, розглядав їх як перешкоду для прогресивного розвитку суспільства і вважав моральним усе, що сприяє особистому процвітання, досягненню користі, добра і щастя [2]. Тільки Нюрнберзький процес над воєнними злочинцями юридично визначив перевагу універсальних правових принципів над нормами позитивного права і внутрішнього законодавства, з позицій якого нацистські злочинці, знищуючи мільйони людей, діяли на законних підставах.

Розкладання феодалізму, становлення модерністської держави та формулювання правозахисної ідеї – взаємозалежні процеси. Зародження сучасної держави пов'язане з емансипацією людини у її відносинах з особистою владою феодала (князя, імператора) і всюдисущим впливом церкви. Держава, монополізуючи насильство, «визволяла» васала від свавілля сюзерена, впорядковувала вирішення міжособистісних конфліктів [7] і, секуляризуючи управління, раціоналізувала суспільний устрій.

У XX столітті, після Другої світової війни, міжнародні, регіональні та державні органи ухвалили безліч конвенцій та угод, які закріплюють економічні, політичні, культурні та соціальні права людини, оголошують їх вищою цінністю та основою суспільного й економічного ладу, а отже, пов'язані із ліберальним дискурсом сприйняття світу. Правові принципи свободи, рівності та справедливості виражаються в усіх формах буття права: у вигляді правила поведінки – у правовій нормі; у вигляді взаємовідносин вільних і рівних суб'єктів права – у правовідносинах; в усвідомленні смислу норми людиною, соціальною групою або суспільством – в індивідуальній, груповій та суспільній правосвідомості; у юридичному процесі – в особливій правовій процедурі, яка наділяє усіх учасників певними, але рівними та справедливими правами та обов'язками.

Феномен прав людини належить до екзистенціальної сфери життя суспільства, однак це не робить його ефемерним. Так само абстрактним, але реально існуючим феноменом є мораль, культура і право в цілому. Онтологія права передбачає його об'єктивність: для людини, життя якої регулює, скеровує й обмежує право, воно реальне, людина може його ігнорувати, але не може його скасувати. Права людини як інститут, а право як феномен і соціальна реальність можуть існувати лише за умови цілеспрямованої та системної підтримки. На думку Дж. Бентама, соціальний порядок... існує лише як продукт людської діяльності... і у своєму генезисі, і у своєму сьогоденні соціальний порядок існує, оскільки людина продовжує його створювати» [2, с. 37].

Поява у науковому дискурсі подекуди полярних точок зору з приводу значення прав людини, їхнього універсалізму має не лише теоретичну цінність; складно переоцінити й практичну значущість поглядів на роль і місце цього інституту для держави та суспільства. Цінності, що визнаються більшістю населення, формують суспільну свідомість та ідеологію, які, своєю чергою, визначають мету, до якої прагне суспільство, та політику держави, а також принципи, способи та засоби здійснення державної влади, що становлять суть політичного режиму. Незважаючи на те, що універсалізм цінностей як феномен скоріше належить до царини філософії, не можна не погодитися з тим, що ті цінності, які поділяють багато людей у багатьох країнах світу впродовж тривалого часу, можна вважати універсальними [13].

До універсальних, тобто таких, що мають важливе значення для будь-якої людини, незалежно від її етнічної та расової приналежності, соціального становища та релігійних

поглядів, безумовно, належать право на життя, свободу, безпеку, юридична рівність з іншими людьми [11]. Історичну мінливість поняття прав людини можна порівняти з історичною (і географічною) мінливістю уявлень людей про благополуччя. Разом із цим поняття загальнолюдських цінностей і відповідних їм моральних норм, юридично опосередкованих у концепції прав людини, розширює сферу свого впливу і завойовує дедалі більший авторитет. Дискурси свободи, рівності, розвитку і прогресу, що одного разу стали доступними людству, сьогодні вже не можливо вилучити із соціального простору. Відхилення від цієї ціннісної орієнтації, зумовлені скоріше культурно-історичними, політичними або економічними особливостями розвитку того чи іншого суспільства і мають дедалі локальніший характер.

Ознаками універсальності наділені деякі глобальні ідеології, наприклад релігійні ідеали й етичні принципи основних світових релігій, які моделюють поведінку їхніх послідовників у місцях їхнього масового проживання. Однак, володіючи цими ознаками і будучи пов'язаними з універсальними цінностями етики та моралі, самі по собі вони не можуть бути визнані універсальними, оскільки не позиціонують будь-яку людину та її життя як вищу цінність й визначають «цінність» індивідуума, залежно від його приналежності до певного соціального прошарку, віросповідання тощо, нерідко постулюючи людину як ресурс для досягнення цілей, що проголошуються їхніми моральними імперативами. Прагнення суспільства до універсалізації прав людини пояснюється тим, що ідеології, які їх проголошують, спираються на фундаментальні людські потреби, що пов'язані, у першу чергу, з можливістю виживання. Переважна більшість психічно нормальних людей хочуть жити довго, бути здоровими, мати достатньо їжі, одяг, дах над головою, можливість своєчасно одержувати в разі потреби якісну медичну допомогу, не зазнавати тортур тощо.

Наступний, вищий рівень прав людини (політичних, соціально-економічних і культурних) відображається в їхньому діалектичному зв'язку з доктриною народного суверенітету, тобто народовладдя, яке є сьогодні актуальнішим за ідею суверенітету традиційного, що у своєму примітивному втіленні протистоїть інтеграційній парадигмі, яка забезпечує економічний добробут і безпеку.

Універсальність прав людини та їхнє ціннісне наповнення зазнає критики, яка стверджує, що це історично змінюване поняття, що використовується переважно в ідеологічному та військовому протистоянні. Така позиція є, по суті, проявом партикуляризму, що заперечує не тільки універсалізм прав людини та загальних моральних принципів, а й саме їхнє існування. Справді, дотримання і захист прав людини (наприклад, права на політичну і громадянську рівність) як пріоритет державної політики, що виражає загальнодержавні інтереси, може суперечити приватним інтересам окремих індивідів і соціальних груп. Універсальні права людини несумісні з інтересами деяких суспільних страт: так, принципи свободи, рівності та справедливості навряд чи можуть бути підтримані владними елітами в ієрархічних і кастових суспільствах.

Критика універсалізму має політичний або ідеологічний підтекст і походить від тих, хто або вже досяг певного рівня володіння правами та занепокоєний їхнім захистом від загроз (реальних або уявних), або має на меті досягти більш високого рівня за рахунок інших людей. Концепція природних прав і сучасна доктрина прав людини глибоко антагоністичні до самої сутності авторитарної влади.

Сама можливість володіння індивідом базовими правами від народження сприймається правлячими елітами авторитарних держав як зазіхання на свої владні повноваження, відповідно до яких тільки вона може наділяти правом і правами. Астернальні, неправові з погляду природного права цінності, покладені у фундамент ідеології, що претендує на загальний характер, передають свої хибні якості й державному режиму, що взяв її на озброєння. Такі політичні системи не є стійкими і зазнають краху, нерідко приводячи до загибелі й саму державу, яка визначила для себе пріоритетом ці

хибні цінності. Прикладом може слугувати нацистська Німеччина 1933-1945 рр., яка використовувала глибоко аморальну ідеологію і відповідне їй позаправове законодавство. Основні з авторитарних методів управління – придушення і насильство – не передбачають діалогу з громадянами.

Влада, таким чином, стає асоціальним і неправовим феноменом у сучасному розумінні соціальної взаємодії та місця людей у суспільстві. Яскравою ілюстрацією цього є позиція нацистів, які відмовляли окремим категоріям людей (євреям, ромам, особам нетрадиційної сексуальної орієнтації, психічно хворим тощо) у визнанні за ними будь-яких прав, включно з правом на життя. Кастові суспільства, що існують й донині, за всіх їхніх відмінностей, мають спільні примітивно-архаїчні уявлення про належний соціальний устрій, що забезпечує в них безумовне підпорядкування населення владним елітам. У такому стані сучасного рабства сама згадка про права людини, що можуть існувати, не будучи наданими верховною владою, є викликом політичній системі, яка не ґрунтується на визнанні цінності кожного індивіда. Критики ліберальної ідеології представляють концепцію природних прав і прав людини як продукт західної цивілізації, що не відповідає інтересам і цінностям значної (не західної) частини людства.

Незважаючи на західне походження перших документів у сфері прав людини, це твердження не видається апіорним. Більшість регіональних релігій мають свої етичні концепції, які тією чи іншою мірою слідуєть принципам справедливості, рівності, і вважають своїм вищим ідеалом досягнення людиною гідних її умов існування (нехай і в потойбічному, недоступному наразі світі).

Так, ідеали християнства та ісламу – справедливість, любов до людей; ідеали буддизму – чеснота, добрі діяння, утримання від неблагого: жадібності, ворожості, невігластва; в основі конфуціанської моралі – віра у вищі духовні сили та людину, здатну створити гармонійне суспільство, засноване на гуманності, милосерді та людинолюбстві [12].

Проблеми прав людини по-різному трактуються представниками різних культур, релігій, правових традицій і правових систем. Незважаючи на всі відмінності, права людини, що одного разу отримали визнання на законодавчому міжнародному рівні, є спільним виміром, що об'єднує прогресивне людство, засвідчуючи його свідомий раціональний вибір шляху до успіху особистості, суспільства і держави.

Концепція прав людини нерозривно пов'язана із проблематикою правової аксіології. Легісти, не визнаючи неопозитивні поняття, до яких належить природне право і сама ідея права, вважають невідчужувані права людини фікцією. Визначаючи право як законодавство, підпорядковуючи його виключно суб'єктивній волі політичної влади, вони тим самим позбавляють закон правової сутності. Аморальний закон, позбавлений правової сутності, так само не має відношення до права, як і моральна норма, що не захищається юридичним правилом. Широта й універсальність юридичних норм, що містять вказівку на права людини, надає їм абстрактного характеру. Так, наприклад, право на життя вимагає відповіді на питання, пов'язані зі смертною карою, вбивством на війні, евтаназією, абортми тощо. У кожному конкретному випадку ці питання вирішує правозастосовник під час тлумачення закону.

Це тлумачення залежить від суб'єктивізму правозастосовника, його політичних, ідеологічних і моральних поглядів та уподобань. Вважається, наприклад, що внутрішнє переконання судді, відповідно до якого він оцінює докази, має ґрунтуватися на всебічному, повному, об'єктивному і безпосередньому їх дослідженні. Цей підхід грішить ідеалізмом, але юристи, які прагнуть об'єктивності, повинні послуговуватися розумом і, як видається, максимально до цього «ідеального» наблизитися.

У світі існує і завжди існуватиме нерівність між людьми, зумовлена не тільки соціальними, а насамперед їхніми індивідуальними відмінностями – фізичними й інтелектуальними. Незважаючи на те, що рівності між людьми, очевидно, не буде ніколи,

іншого цивілізаційного шляху, окрім як прагнути до неї, у людства немає. Будь-яка мораль, ідеологія або політика, що не перебуває в цьому руслі, так чи інакше загрожує новим Голокостом.

Права людини, яким би законодавчим актом вони не були закріплені, є декларацією, розрахованою на людяність. Люди не є рівними і вільними, але вони повинні стати такими – і де-юре, і де-факто; справедливість не існує сама по собі, але до неї також потрібно прагнути. Права людини сьогодні стали, по суті, універсальною і повсюдною світовою ідеологією. Безсумнівно, існує різниця в підходах до питання прав людини між умовними Заходом і Сходом, між прихильниками соціалізму і капіталізму, між прихильниками ліберальної і соціалістичної ідеології тощо. Існує розрив між рівнем добробуту в різних країнах і різних суспільних стратах.

У світі не існує єдиної моралі, а у державах – різні закони. Незважаючи на ці відмінності, що є підставою для критики універсальності прав людини, вони, на відміну, наприклад, від різних релігій, все ж таки об'єднують людство. Не спираючись на основні універсальні моральні вимоги, висловлюючи волю окремих суспільних страт, що складають владні еліти, позитивне право наражається на ризик критичної деконструкції. Втрата ж прав людини перетворює індивіда суто на біологічну істоту.

Природною перешкодою для включення деяких держав у світовий процес генезису правових універсалій є політичний суверенітет, який розуміють як гарантію процвітання владних еліт, незалежно від стану свого суспільства. Розв'язуючи проблеми суспільного життя і правової дійсності з огляду не на раціональні, а на ідеологічні міркування, такі еліти неминуче стикаються з деградацією системи управління у таких масштабах, що зупинити її можливо лише кардинальною зміною і самих еліт, і всієї соціальної моделі. Нездатність до модернізації закритих суспільств, їхні провали в економіці, технологічна і соціальна відсталість показово корелюють з їхнім політичним партикуляризмом і правовою дискримінацією, що виразно видно на прикладі соціальної та економічної деградації окремих країн Латинської Америки, Африки та Близького Сходу.

Політичні еліти, цінності яких не підпорядковані ідеологічним, релігійним або клептократичним інтересам і цілям, а збігаються з очікуваннями населення, створюють відкриті, найбільш ліберальні політичні режими. Соціальна модернізація завжди супроводжується інтеграцією у світовий економічний простір, де провідну роль відіграють країни, консолідовані прихильністю до прав і свобод людини. Впадає в око сувора кореляційна залежність універсальних показників якості життя людей (рівень доходів, тривалість життя, доступ до медичного забезпечення, якість соціального забезпечення у похилому віці, можливості для відпочинку та дозвілля тощо) від ступеня реального існування у суспільстві цивільних і політичних свобод, які в ньому не тільки поважають, а й підкріплюють політичною культурою, що сприяє процвітанню демократичних принципів. У тих державах, де юридичні норми про права людини стали не даниною моді та «мертвим» утворенням, а соціальною традицією, політичною метою і тріумфом суспільного життя, суспільство отримує якісно новий імпульс для свого розвитку, досягнення нового рівня добробуту та безпеки. Так, наприклад, тривалість життя в Норвегії, Швейцарії та Ісландії, що перебувають у верхніх рядках рейтингу держав за рівнем розвитку демократії та дотриманням прав людини, становить понад 83 роки, а в Сомалі, Нігерії та Чаді, що посідають нижчі позиції в даному рейтингу, – менше 55 років, причому за непорівнянної якості життя людей.

Сучасні тенденції розвитку людської цивілізації характеризуються процесами посиленої глобалізації з одночасним зростанням культурного різноманіття, що призводить до деміфологізації та десакаралізації свідомості. Політичні трансформації в розвинених державах, із освіченим населенням, відбуваються не у результаті кривавих революцій, а внаслідок природного демократичного розвитку та поступової, послідовної зміни влади.

Збільшення комунікативних сфер (побутової, міжособистісної, виробничої тощо), технічний прогрес, що зумовив якісний стрибок інформатизації суспільства, безпосередньо вплинули на право людини вільно висловлювати свою думку, поширювати її незалежно від кордонів держави і протидії влади. Важливим є не тільки стан суспільства в той чи інший історичний момент свого розвитку, а й вектор цього розвитку, що визначається державою і владною елітою, яка виступає від її імені. Незважаючи на загальносвітову тенденцію розвитку сучасного світу, пов'язану з демократизацією і рухом від партикуляризму до універсальності, ротація політичних режимів від демократії до авторитаризму, від відкритості до замкненості, яка є однією з властивостей авторитаризму, де не лише гранично обмежений політичний плюралізм, а й вкрай убогі громадянські свободи, спостерігається і за новітніх часів.

Політичні еліти, які проголошують від імені держави примат своїх інтересів над інтересами суспільства і громадян (captured state), змушені вдаватися до жорсткого контролю над ними і максимального регулювання всіх сторін суспільного життя, паралізуючи його. Заперечуючи (де-юре чи де-факто) визнання прав і свобод людини як найвищої цінності та відмовляючи в їхньому захисті легітимними засобами, держава вимушена винаходити інші, зазвичай міфологічні цінності та недосяжні цілі, насаджуючи в суспільній свідомості примітивні уявлення про належне, що ґрунтуються на релігійних хибних уявленнях та історичних ремінісценціях. Так, наприклад, політичний режим, що встановився після ісламської революції в Ірані 1979 р., змінив прогресивний, нехай і квазідемократичний, вектор розвитку країни, що існував за монархії. Підпорядкувавши волі духовенства, що має безмежну владу, усі сторони суспільного життя, включно зі свідомістю мас, цей режим перетворив розвинену державу на закриту релігійну секту з усіма атрибутами Середньовіччя, зокрема й публічними стратами, які стали там вже буденністю.

Приклад Ірану цікавий також і тим, що в умовах теократії, яка заперечує досягнення сучасного гуманітарного знання і є причиною стагнації суспільства, в країні існують досить розвинені демократичні механізми, що кілька десятиліть забезпечують регулярну зміну представників владних еліт. Втілена в умовах тоталітарної демократичної держави [14] ідея національного суверенітету, що ґрунтується на примусі під час формування політичної волі, свідчить про те, що демократія, яку розуміють у вузькому розумінні, як механізм формування державної влади, і яка не спрямована на впровадження в суспільство універсальних цінностей, що заперечує лібералізм і не визнає прав людини в їхньому сучасному звучанні, не здатна забезпечити суспільне процвітання і захистити соціум від серйозних внутрішніх конфліктів і подальших неминучих політичних трансформацій.

Релігійність суспільства, його традиційність і відданість етатичним ідеалам, як показує політична практика, завжди обернено пропорційні як рівню його освіченості та правової культури, що характеризується повагою до особистості, її індивідуальних прав (і загалом ставленням до права), так і рівню соціального (і технологічного) прогресу. Релятивістські концепції, що заперечують універсальні цінності взагалі та розглядають права людини як нову форму імперіалізму з боку Заходу [9], математично легко нівелюються відомостями про міграційні процеси, які відбуваються сьогодні між автократіями Африки і Близького Сходу та європейськими демократіями, що сповідують ідеали лібералізму. Так, наприклад, із того ж Ірану після ісламської революції 1978-1979 рр. до країн Європи та США емігрують щороку 150-180 тис. осіб – найосвіченіших громадян і висококваліфікованих фахівців.

Втеча людського капіталу у таких масштабах еквівалентна втраті капіталу орієнтовно в розмірі 50 млрд доларів, що удвічі перевищує доходи, одержувані країною від продажу нафти. Відтік населення не тільки свідчить про наявні в економіці, політиці та праві країни проблеми, а й ускладнює їхнє розв'язання, оскільки можливість залишити неблагополучну країну мають, як правило, найосвіченіші, найуспішніші та найактивніші

громадяни, які становлять особливо цінний соціальний капітал. Подібні процеси є одним із чинників глобальної поляризації в сучасному світі. Збільшення розриву між потужними, економічно розвиненими державами та державами, що деградує, несе у собі неминучі ризики глобальних конфліктів.

Висновки. Історія людства і трагічні події нескінченних військових конфліктів ХХ-ХХІ століть дає підстави для висновку, що демократичні традиції, навіть перцептовані позитивним правом, самі по собі не здатні запобігти широкомасштабним гуманітарним катастрофам. Навіть у високоорганізованій державі народ під впливом авторитету влади, пропаганди та особистих вигод цілком здатний допустити порушення чийось політичних, майнових та інших прав. Право людини не піддаватися тортурам не дорівнює праву обирати форму дозвілля чи хобі; але якщо закон захищає інтереси та цінності, що не мають великого значення для виживання людини, то найсуттєвіші та життєво важливі права закон має захищати беззаперечно. Універсалізм прав людини відповідає вимогам деонтологічної повноти, несуперечливості та збалансованості, що необхідні для побудови реально функціонуючих правових систем, здатних діяти у відповідності із внутрішньою логікою, відповідають природі права, його онтології та детермінують прогресивний розвиток суспільства.

Концепт прав людини, як вищого закону людства, захищає будь-якого індивіда не тільки від неправового закону, зловживання правом і релігійних догм, а й притаманних демократичній більшості вад. У контексті протидії нелюдським, але демократичним і законним деструктивним процесам і актам, освяченим авторитетом вищих політичних інстанцій, права людини, які мають універсальну цінність, завжди і скрізь, повинні домінувати над нормами внутрішнього законодавства будь-якої держави, суспільними традиціями, політичною, релігійною та іншою доцільністю, особистими інтересами владних еліт тощо.

Реальне існування природного права, зумовлене суб'єктивною сутністю моралі, знаходить вираження в існуванні прав людини як реального правового явища, нехай і такого, що різниться за своєю дією у різних державах [12]. Права людини надані їй від природи, але вона не володіє ними очевидно і беззаперечно. Вираз Ж.-Ж. Руссо про те, що людина народжується вільною, але всюди і завжди вона в кайданах, можна витлумачити як усвідомлення того, що права людини – це не даність навіть у високоорганізованому суспільстві; це лише вектор розвитку людства: до свободи, справедливості, рівності та права – із «нульової точки відліку», тобто з їх відсутності. Об'єднуючи у собі закон і мораль, права людини дають суспільству надію досягти на шляху своєї культурної еволюції певних правових форм організації держави, здатної забезпечити добробут і безпеку своїх громадян.

Право – це не ідеальна сутність, що існує сама по собі; це і не звична сукупність обов'язкових правил поведінки, позбавлена об'єктивної правової сутності. Буття права передбачає зв'язок між правовою сутністю і правовим явищем, єдність яких і стає особливим регулятором суспільних відносин. Правовий закон, будучи справжньою формою буття права, поєднує у діалектичній єдності правову сутність і правове явище. Справедливість і рівність, що лежать в основі доктрини природних прав, концепції прав людини і більшості моральних уявлень про належне, є суттю закону як державної форми вираження цієї об'єктивної правової дійсності.

Список використаних джерел

1. Aristotle. Complete Works of Aristotle. Edited by Jonathan Barnes. Oxford: Princeton University Press. 1984.
2. Bentham J. Deontology or The Science of Morality: In Two Volumes. [S. l.] : Adegis Graphics LLC, 1999. 691 p.
3. Bucholc M., Canihac, H., Delmotte, F., & van Krieken, R. Law and (De)Civilization. An Introduction. *Historical Social Research / Historische Sozialforschung*, 2024. 49(2), 7–33. <https://www.jstor.org/stable/27302269>

4. Domingo R. The individual in international law: A Natural Law Perspective. In *Law and Religion in a Secular Age*. 2023. pp. 138–157. Catholic University of America Press. <https://doi.org/10.2307/jj.9446873.11>
5. Garcés M. F. E. Bridging a Fractured World: The Pact of the Future. *Horizons: Journal of International Relations and Sustainable Development*. 2024, 27, 24–35. <https://www.jstor.org/stable/48790035>
6. Goodman R., & Jinks D. How to Influence States: Socialization and International Human Rights Law. *Duke Law Journal*. 2004, 54(3). P. 621–703. <http://www.jstor.org/stable/40040439>
7. Ingram D. Can Human Rights Be Reconciled with Modern Citizenship? Reconsidering Marx's *Zur Judenfrage* Today. *Revista Portuguesa de Filosofia*. 2024, 80(1/2). P. 435–464. <https://www.jstor.org/stable/27328808>
8. Heymann J., Sprague A., Raub A., & Mosenke D. One in Thirty: Protecting Fundamental Rights for the World's Migrants and Refugees. In *Advancing Equality: How Constitutional Rights Can Make a Difference Worldwide* (1st ed., pp. 71–96). University of California Press. 2020. <http://www.jstor.org/stable/j.ctv1f8854w.8>
9. Engle E. Universal human rights: a generational history. *Annual Survey of International and Comparative Law*. 2006, no. 12. P. 219–268.
10. Kumari P. Comparative Regionalism: human rights policy of the EU and ASEAN. *World Affairs: The Journal of International Issues*. 2021, 25(4). P. 42–59. <https://www.jstor.org/stable/48654879>
11. Kurian G.T. (ed. in ch.). *The Encyclopedia of Political Science*. Washington, CQ Press. 2011. 1801 p.
12. Марченко О.В. Права людини у вимірах західної і східної цивілізації. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2023. № 4. С. 19–27
13. Jahanbeglu R. *Conversations with Isaiah Berlin*. London, Halban Publishers, 2007. 224 p.
14. Talmon J.L. *The Origins of Totalitarian Democracy*. London, Secker & Warburg. 1995. 255 p.

Надійшла до редакції 02.09.2024

Прийнято до опублікування 09.09.2024

References

1. Aristotle (1984). *Complete Works of Aristotle*. Edited by Jonathan Barnes. Oxford: Princeton University Press.
2. Bentham, J. (1999). *Deontology or The Science of Morality: In Two Volumes*. [S. l.] : Adeg Graphics LLC, 691 p.
3. Bucholc, M., Canihac, H., Delmotte, F., & van Krieken, R. (2024). Law and (De)Civilization. An Introduction. *Historical Social Research / Historische Sozialforschung*, 49(2), 7–33. <https://www.jstor.org/stable/27302269>
4. Domingo, R. (2023). The individual in international law: A Natural Law Perspective. In *Law and Religion in a Secular Age* (pp. 138–157). Catholic University of America Press. <https://doi.org/10.2307/jj.9446873.11>
5. Garcés, M. F. E. (2024). Bridging a Fractured World: The Pact of the Future. *Horizons: Journal of International Relations and Sustainable Development*, 27, 24–35. <https://www.jstor.org/stable/48790035>
6. Goodman, R., & Jinks, D. (2004). How to Influence States: Socialization and International Human Rights Law. *Duke Law Journal*, 54(3), 621–703. <http://www.jstor.org/stable/40040439>
7. Ingram, D. (2024). Can Human Rights Be Reconciled with Modern Citizenship? Reconsidering Marx's *Zur Judenfrage* Today. *Revista Portuguesa de Filosofia*, 80(1/2), 435–464. <https://www.jstor.org/stable/27328808>
8. Heymann, J., Sprague, A., Raub, A., & Mosenke, D. (2020). One in Thirty: Protecting Fundamental Rights for the World's Migrants and Refugees. In *Advancing Equality: How Constitutional Rights Can Make a Difference Worldwide* (1st ed., pp. 71–96). University of California Press. <http://www.jstor.org/stable/j.ctv1f8854w.8>
9. Engle, E. (2006). Universal human rights: a generational history. *Annual Survey of International and Comparative Law*, no. 12, pp. 219–268.
10. Kumari, P. (2021). Comparative Regionalism: human rights policy of the EU and ASEAN. *World Affairs: The Journal of International Issues*, 25(4), 42–59. <https://www.jstor.org/stable/48654879>
11. Kurian G.T. (ed. in ch.). (2011). *The Encyclopedia of Political Science*. Washington, CQ Press, 1801 p.

12. Marchenko, O. V. (2023). Human rights in the dimensions of Western and Eastern civilisation. *Scientific Bulletin of Dnipro State University of Internal Affairs*. № 4. С. 19-27 [Ukr].
13. Jahanbeglu, R. (2007). *Conversations with Isaiah Berlin*. London, Halban Publishers, 224 p.
14. Talmon, J.L. (1955). *The Origins of Totalitarian Democracy*. London, Secker & Warburg. 255 p.

ABSTRACT

Olena Marchenko. Universality of human rights as an aggregation of law and morality.

The article substantiates the connection of the international concept of human rights in its origin and content with the European intellectual tradition and history. It is argued that this feature should not prevent the universalisation of such rights as a common standard for states and societies with different socio-political, cultural and religious backgrounds. The author emphasises that the issue of the universality of human rights goes beyond the scope of a separate theoretical problem, since international human rights standards claim to be directly applicable in the domestic sphere, having become one of the principles of international law. At the same time, the diversity of state policy in this area raises the question of the possibility and relevance of universal human rights. To substantiate the defining provisions of the article, the author uses classical methods of legal research: comparative analysis, formal and logical, historical, as well as the method of deconstruction (in terms of the origin of human rights) and critical 'chain' (with a view to assessing the nature of legal relativism and the ways to overcome it), and posthumanist methodology (in the course of substantiating the idea of universality of human rights on the basis of the systemic union of law and morality). The article substantiates that the origin of modern human rights is associated not only with the adoption of basic human rights documents, but also relies on the understanding of the events of the second half of the twentieth century, when international human rights standards became a driving factor in the evolution of international law in general, having a fundamental impact on the nature of the latter and spreading as an integral part of international legal discourse. Human rights 'communicate' morality to the law, strengthening the legitimacy of the legal norm; in turn, the law, relying on the universalism of these rights, endows moral prescriptions with legal force. By combining the power of law and the properties of morality, human rights recognised and protected by the State allow society to achieve the standards of a successful State recognised by a large part of humanity. It is proved that, despite the existing differences, universal human rights, which have been recognised at the international legislative level, are a common dimension that unites progressive humanity, testifying to its conscious rational choice of the path to success of an individual, society and the State.

Key words: *universal rights, international standards, morality, social values, democracy.*

УДК 341.215.4

DOI <https://doi.org/10.32782/2078-3566-2024-3-05>

Ольга КУЛІНІЧ[®]

кандидат юридичних наук
(Дніпровський державний університет
внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)

Юлія РАШЕД[®]

викладач
(Дніпровський державний університет
внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)

Альона ВОСКОБОЙНИК[®]

здобувач вищої освіти
(Дніпровський державний університет
внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)

СУЧАСНА РОЛЬ ДЕКЛАРАЦІЇ ПРАВ ДИТИНИ 1959 РОКУ ТА КОНВЕНЦІЇ ПРО ПРАВА ДИТИНИ 1989 РОКУ В ЗАХИСТІ ПРАВ ДІТЕЙ

У дослідженні йдеться про основні міжнародні документи, які визначають права дитини та є своєрідними орієнтирами для цивілізованих країн світу в питанні побудови національного законодавства щодо захисту прав дитини. Зауважується, що Декларація 1959 року визначила основні права та свободи дітей, у свою чергу Конвенція 1989 року встановила перелік прав, обов'язків та гарантій для дітей, що зробило її унікальним інструментом в глобальному контексті. Зазначається, що Декларація прав дитини 1959 року відіграла значну роль у визначенні основних прав дитини. Хоча такі документи не несуть прямих зобов'язань для держав щодо їх дотримання, Декларація стала фундаментом для подальшої діяльності на міжнародному рівні в питанні захисту прав дитини. Конвенція про права дитини визначає стандарти та принципи, які є основою для визнання та захисту прав дітей у всьому світі, встановлюючи міжнародний стандарт у цьому питанні. Акцентується увага на тому, що реалізація прав дитини вимагає систематичного та комплексного підходу, який включає в себе не лише прийняття відповідних нормативно-правових актів, але й створення ефективних механізмів контролю та моніторингу для забезпечення їхнього виконання на практиці. Загальний внесок Декларації та Конвенції у сферу захисту прав дітей визначається регуляцією важливих суспільних відносин. Вони не тільки надають правовий фундамент для захисту дітей, а і є своєрідним орієнтиром для подальших зусиль держав у створенні сприятливого середовища для всебічного розвитку кожної дитини. Також наголошено на важливості та актуальності забезпечення прав дітей в умовах збройних конфліктів, адже діти, які опинилися в зоні збройних конфліктів, часто стають найбільш вразливими категоріями населення. Міжнародні зусилля можуть допомогти забезпечити їхній захист та надання гуманітарної допомоги.

Ключові слова: права та свободи, міжнародні документи, Декларація, Конвенція, міжнародна спільнота.

Постановка проблеми. У другій половині 20 століття світова спільнота свідомо звернула увагу на захист та гарантування прав дітей, визнаючи, що дитина як найвразливіший елемент суспільства заслуговує на особливий захист і увагу. У цьому контексті ключовими

© О. Кулініч, 2024

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-6003-0513>

© Ю. Рашед, 2024

© А. Воскобойник, 2024

виявилися два документи, що визначили стандарти та принципи в галузі прав дітей, – Декларація прав дитини 1959 року [1] та Конвенція про права дитини 1989 року [2]. Ці дві історичні ініціативи стали керівними принципами у визначенні, захисті та забезпеченні прав дітей на міжнародному рівні. Декларація 1959 року визначила основні права та свободи дітей, а Конвенція 1989 року встановила вичерпний каталог прав, обов'язків і гарантій для дітей, що зробило її унікальним інструментом у глобальному контексті. Ми розглянемо роль Декларації прав дитини 1959 року та Конвенції про права дитини 1989 року в захисті прав молодших членів суспільства, висвітлюючи їхні внески у визнання, розвиток та захист прав дітей на міжнародному рівні.

Метою статті є дослідження та аналіз ролі Декларації прав дитини 1959 року та Конвенції про права дитини 1989 року в захисті прав дітей.

Виклад основного матеріалу. Останніми десятиліттями спостерігається зростання уваги щодо питання захисту прав дітей. Декларація прав дитини 1959 року та Конвенція про права дитини 1989 року є ключовими документами, що визначають права дитини та встановлюють для цивілізованих держав зобов'язання у цьому питанні. Ці документи є фундаментальними у забезпеченні належного розвитку, захисту кожної дитини.

Декларація прав дитини 1959 року є важливим етапом в історії визнання та захисту прав дітей. Хоча вона не має статусу міжнародного договору, її внесок у формулювання основних прав та свобод дітей визнається і є основоположним в історії правової охорони дітей.

Ця Декларація встановила фундаментальні права та свободи, які мають бути доступними кожній дитині для всебічного її розвитку. Визнання права на найкращі умови для фізичного, морального та соціального розвитку є одним із ключових досягнень цього документу. Це положення стало важливим кроком у напрямку визнання цілісного підходу до розвитку дитини, її фізичного та психосоціального благополуччя.

Декларація слугує важливим визначенням базових стандартів, які повинні бути враховані під час розробки подальших правових інструментів захисту прав дитини. Її вплив може бути виявлений у подальших документах, зокрема в Конвенції про права дитини 1989 року, що здобула статус міжнародного договору [2].

Таким чином, Декларація прав дитини 1959 року не мала прямого зобов'язання для держав, проте вона відіграла значну роль у визначенні основних прав та створенні правового фундаменту для подальших міжнародних ініціатив з захисту та розвитку дітей [1].

Конвенція про права дитини, прийнята у 1989 році, є визначальним міжнародним документом, який універсально визнає та гарантує права та захист для всіх дітей у світі. Її статус міжнародного договору і обов'язковість для усіх держав-учасниць свідчать про серйозні зобов'язання міжнародного співтовариства в питанні захисту прав дітей [2].

Одним із ключових принципів Конвенції є невіддільність прав дитини від загальних прав людини. Це визначає важливість розгляду прав дітей як невід'ємної частини універсальних прав та свобод. Конвенція зосереджує увагу на найвищому інтересі дитини, визнаючи, що рішення, які стосуються дітей, повинні бути прийняті з урахуванням їхнього добробуту та розвитку.

Також Конвенція наголошує на участі дітей у вирішенні питань, що стосуються їхнього майбутнього, що визнає їхню активну роль у суспільстві та власному житті. Акцент на усуненні будь-якої форми дискримінації є ще однією ключовою характеристикою Конвенції, спрямованою на створення справедливого та рівного суспільства для всіх дітей як гармонійної частини суспільства незалежно від їхнього статусу, етнічної приналежності чи інших характеристик [2].

Отже, Конвенція про права дитини визначає стандарти та принципи, які є основою для визнання та захисту прав дітей у всьому світі, встановлюючи міжнародний стандарт у цьому питанні.

Декларація прав дитини 1959 року та Конвенція про права дитини 1989 року визнаються важливими кроками у напрямку гарантування прав та захисту дітей на міжнародному рівні. Однак, попри цей значний прогрес, існують численні виклики, що стосуються забезпечення реалізації цих документів.

Багато дітей у світі зіштовхується з різноманітними формами порушень їхніх прав. Проблеми дитячої праці, недостатніх умов утримання та інші соціально-економічні фактори ускладнюють можливість збереження повноцінного здоров'я та розвитку дітей. Війна також є фактором, що порушує права дитини. Ми зараз стаємо свідками таких порушень через збройну агресію росіян. Нерідкісним явищем залишається дитяча праця, особливо в країнах з низьким рівнем економічного розвитку [3, с. 45].

Позитивний вплив технологій на життя дітей супроводжується новими викликами та ризиками, зокрема віртуальними загрозами та відсутністю контролю над впливом інтернету. Зміна світового контексту, зумовлена глобалізацією, також ставить питання щодо врахування різноманітності культур та контекстів, у яких виростають діти.

Саме тому необхідно постійно адаптувати підходи та стратегії до захисту прав дітей, враховуючи нові виклики, що виникають у сучасному світі. Глобальна спільнота повинна спільно працювати для вирішення цих проблем та створення умов для того, щоб кожна дитина мала можливість розвиватися в безпеці та гідності.

Декларація прав дитини 1959 року та Конвенція про права дитини 1989 року є невід'ємними складниками міжнародного правового порядку, орієнтованого на гарантування та захист прав дітей. Ці документи визначають ключові принципи та стандарти, що регулюють стосунки між суспільством та дітьми, ставлячи найвищий інтерес дитини в центр їхнього визнання та захисту.

Їхня роль визначальна, оскільки вони слугують орієнтирами для діяльності держав, громадськості та міжнародних організацій у сфері правового захисту дітей та реалізації ними своїх прав. Ці правові інструменти закріплюють основні права та свободи, які мають бути доступні кожній дитині незалежно від її статусу чи походження [4, с. 266].

Проте для досягнення повної реалізації прав дітей важливо розширювати діапазон заходів (законодавчих, управлінських тощо) на різних рівнях (державному, міждержавному, громадянського суспільства тощо). Зокрема, це охоплює удосконалення законодавства, спрямованого на відповідність міжнародним стандартам, а також розробку та впровадження ефективних програм освіти та виховання для громадськості. Лише завдяки спільним зусиллям можна забезпечити для кожної дитини можливість жити і розвиватися в безпеці, з повагою до її прав та потреб з боку держави та суспільства.

За останні роки з розвитком технологій та впровадженням цифрового середовища в усі сфери життя перед захистом прав дітей виникли нові виклики, які вимагають адаптації та удосконалення підходів щодо захисту прав дітей. Серед цих викликів важливе місце займають кіберзагрози та інтернет-експлуатація, які впливають на виховання дітей, формування їх особистості.

Сучасні технології відкривають безліч можливостей для дітей, але водночас створюють нові ризики. Кіберзагрози та онлайн-насильство стають серйозними проблемами, які можуть впливати на фізичне та психічне благополуччя дітей. Важливим завданням стає створення ефективних механізмів для захисту дітей у цифровому просторі [5, с. 392].

Забезпечення кібербезпеки та протидії онлайн-насильству вимагає від урядів, громадянського суспільства та батьків спільних зусиль. Важливо розробити ефективні стратегії, які враховують швидкі зміни в технологічному середовищі та відповідають новим викликам. Крім того, розвиток цифрової грамотності стає необхідною складовою частиною забезпечення того, щоб діти мали розуміння та навички для безпечного користування цифровими ресурсами.

Отже, на сучасному етапі захист прав дітей включає в себе не лише традиційні виклики, але й нові аспекти, пов'язані з цифровим середовищем, і вимагає комплексних заходів для забезпечення безпеки та добробуту дітей у новій реальності.

Законодавчі інструменти є надзвичайно важливими, проте недостатніми для повноцінного захисту прав дітей. Суспільство й освіта відіграють ключову роль у формуванні світогляду стосовно прав та обов'язків дітей.

Програми освіти відіграють критичну роль у розвитку у дітей розуміння їхніх прав та обов'язків. Освіта повинна не лише передавати знання про закони та права, але й розвивати навички самовираження та взаємодії, сприяючи формуванню в дітей активного громадянського ставлення. Важливо, щоб програми надавали можливість дітям осмислювати свої права та вчитися захищати їх у різних життєвих ситуаціях [6].

Громадянське суспільство відіграє також важливу роль у захисті прав дітей. Активна участь громадських організацій та їхніх ініціатив не лише визначає проблеми, але і сприяє розробці та впровадженню ініціатив для поліпшення становища дітей. Громадянське суспільство виступає чинником, який може сприяти виявленню прогалин у захисті прав дітей та активно реагувати на них.

Для забезпечення повноцінного захисту прав дітей важливо не лише мати ефективні законодавчі механізми, але й активно впливати на світогляд суспільства через освіту та активну участь громадськості. Це сприяє створенню середовища, де права дітей визнаються, поважаються та захищаються на всіх рівнях суспільства і на рівні держави [7, с. 76].

Оскільки проблеми, що стосуються дітей, не обмежуються національними кордонами, глобальна співпраця є невід'ємною частиною ефективного вирішення цих питань. Міжнародні організації та держави повинні об'єднати свої зусилля для подолання глобальних викликів, які впливають на дітей.

Міжнародна співпраця особливо важлива у вирішенні деяких проблем, таких як дитяча праця, яка може бути результатом складних економічних та соціальних факторів. Колективні дії між державами та міжнародними організаціями допомагають створити стандарти та механізми, спрямовані на ліквідацію дитячої праці та забезпечення дітей можливістю отримати повноцінну освіту та дорослішати в безпеці.

Також в умовах збройних конфліктів та наявності мільйонів біженців глобальна співпраця стає критично важливою. Діти, які опинилися в зоні збройних конфліктів, часто стають найбільш вразливими категоріями населення, і міжнародні зусилля можуть допомогти забезпечити їхній захист і надання їм гуманітарної допомоги.

Отже, глобальна співпраця у сфері захисту прав дітей є ключовим елементом вирішення складних глобальних викликів. Тільки завдяки спільним зусиллям міжнародних організацій та держав можна досягнути справедливого та безпечного майбутнього для всіх дітей світу [8, с. 515].

Загрози для прав дітей несуть різні фактори в сучасному світі. Зокрема, глобальні проблеми, такі як зміни клімату, пандемії, інформаційні війни, збройні конфлікти, можуть впливати на дітей як на найбільш вразливу частину населення. Одним із актуальних завдань є розробка механізмів захисту прав дітей у відповідь на ці нові виклики.

Реалізація принципів інклюзивності та рівноправ'я є одним із ключових елементів у сфері захисту прав дітей. Цей аспект передбачає створення умов для того, щоб усі діти незалежно від їхньої соціокультурної приналежності, наявності інвалідності або складних сімейних обставин мали рівний доступ до прав та можливостей.

Інклюзивність передбачає створення оточення, в якому кожна дитина має можливість відчувати себе визнаною та потрібною незалежно від її індивідуальних особливостей. Це включає в себе забезпечення рівних можливостей для отримання якісної освіти, участі в культурному житті та доступу до медичних та інших соціальних послуг [9].

Сприяння правам дітей різних соціокультурних груп, дітей з інвалідністю та тих, які перебувають у складних сімейних обставинах, визначає успішну роботу суспільства

в цьому напрямку. Розуміння та повага до різноманітності стають важливими факторами у створенні справедливого середовища для всіх дітей. Це вимагає не лише відповідного законодавчого захисту, але і вироблення культури та практик, спрямованих на визнання та врахування відмінностей та унікальності кожної дитини.

Реалізація положень Конвенції про права є ефективнішою, коли держави не лише приймають відповідні закони, але й активно виконують їх та забезпечують систематичний моніторинг дотримання прав дітей.

Важливим є створення ефективних механізмів внутрішнього контролю, які забезпечують відповідність національного законодавства стандартам Конвенції. Це включає в себе створення спеціальних органів чи комітетів, відповідальних за проведення моніторингу виконання прав дітей, які у разі виявлення порушень мають повноваження з їх усунення.

Забезпечення дотримання прав дітей також вимагає розроблення та впровадження системи моніторингу, яка слідкує за реалізацією заходів, призначених для покращення становища дітей. Цей процес може включати збір та аналіз статистичних даних, проведення оцінок впливу на заходи, а також взаємодію з громадськістю та громадськими організаціями для отримання повноцінного відображення потреб та проблем дітей [10, с. 174].

Таким чином, реалізація прав дитини вимагає систематичного та комплексного підходу, який включає в себе не лише прийняття відповідних нормативно-правових актів, але й створення ефективних механізмів контролю та моніторингу для забезпечення їхнього виконання на практиці.

Діти, які опиняються в зоні конфліктів та гуманітарних криз, стають особливо вразливими. Міжнародні зусилля повинні спрямовуватися на надання гуманітарної допомоги та забезпечення безпеки дітям, які втратили свої буденні можливості.

Захист прав дітей вимагає системного та узгодженого підходу. Уряди, громадянське суспільство, міжнародні організації та самі діти повинні співпрацювати для досягнення спільної мети – створення світу, де всі діти можуть щасливо, здорово та безпечно жити [11, с. 75].

У сучасному світі, орієнтованому на інновації та розвиток, важливо впроваджувати технологічні та інноваційні рішення для поліпшення захисту прав дітей. Мобільні додатки, віртуальні платформи та штучний інтелект можуть стати ефективними інструментами для моніторингу порушень прав дітей та оперативної реакції на такі порушення.

Освіта відіграє ключову роль у формуванні світогляду та розумінні прав людини та прав дитини. Зміни в системі освіти повинні спрямовуватися на врахування різноманітності культур, стимулювання толерантності та виховання у дітей навичок критичного мислення.

Створення механізмів для активної участі молоді у прийнятті рішень, що стосуються їхнього життя та майбутнього, є важливим аспектом забезпечення прав дітей. Програми участі молоді та розвитку лідерських навичок можуть сприяти створенню громадянського суспільства, де голос кожної дитини має значення [12, с. 179].

Соціальні проблеми, такі як бідність, бездомність та насильство, безпосередньо впливають на дітей. Ефективні програми соціального захисту та запобігання можуть сприяти створенню умов для здорового розвитку та благополуччя дітей.

Захист прав дітей є відповідальністю не лише окремих держав, але і всього світового співтовариства. Згуртування держав, громадськості, бізнес-сектору та міжнародних організацій в єдиний фронт для реалізації прав дітей є критично важливим завданням.

Висновки. Отже, Декларація прав дитини 1959 року та Конвенція про права дитини 1989 року виявилися визначальними кроками у напрямку захисту та забезпечення прав дітей на міжнародному рівні. Ці документи стосуються широкого кола суспільних відносин – від визначення основних прав і свобод до створення вичерпних стандартів, обов'язків та гарантій забезпечення прав дітей незалежно від їхнього становища в суспільстві. Декларація 1959 року визначила базові принципи, а Конвенція 1989 року закладає фундаментальні права дитини, оскільки вона має статус міжнародного договору.

Ці дві правові ініціативи стали важливим стимулом для розвитку захисту прав дітей у всьому світі. Сьогодні вони виступають не лише як правові стандарти, але і як керівні принципи для національних та міжнародних ініціатив у сфері захисту прав дітей.

Зазначені документи покликані регулювати важливі суспільні відносини. Вони не тільки надають правовий фундамент для захисту дітей, а і є своєрідним орієнтиром для подальших зусиль держав у створенні сприятливого середовища для всебічного розвитку кожної дитини. Залишаючись актуальними та сучасними, Декларація прав дитини 1959 року та Конвенція про права дитини 1989 року продовжують слугувати фундаментальними документами, які передбачають формування суспільних відносин у державі, де права кожної дитини є запорукою гідного та щасливого життя.

Список використаних джерел

1. Декларація прав дитини від 20 листопада 1959 року. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/140610__140610 (дата звернення: 28.11.2023 р.).
2. Про ратифікацію Конвенції про права дитини від 20 листопада 1989 року : Постанова Верховної Ради України № 789-XII від 27.02.1991 р. URL: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/995_021 (дата звернення: 28.11.2023 р.).
3. Солоткий С. Рішення Європейського суду з прав людини: місце і роль у правовій системі України. *Український часопис конституційного права*. 2018. № 1. С. 40–48.
4. Красицька Л.В. Захист сімейних прав дитини Європейським судом з прав людини. *Вісник Донецького національного університету. Серія «Економіка і право»*. Вип. 2. С. 263–267.
5. Стешенко В.М. Правовий захист прав дітей та підлітків і безпечний інформаційний простір : навчальний посібник. Харків : Право. 2019. С. 392.
6. Трестер Ю.О. Міжнародні механізми захисту прав дітей. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2013. № 9. URL: <http://www.dy.nauka.com.ua/?op=1&z=632> (дата звернення: 28.05.2023 р.).
7. Пархоменко П.І. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод та права дитини. Київ : ФОП «Буря О.Д.». 2022. С. 76.
8. Підготовка працівників структурних підрозділів Національної поліції України у частині забезпечення та захисту прав дітей : навчально-методичний посібник / Т.В. Журавель, Т.В. Зуб, О.В. Ковальова, Ю.В. Пилипас. Київ, 2019. 515 с.
9. Діти в Україні. URL: <https://www.unicef.org/ukraine/ukr/children.html> (дата звернення: 28.05.2023 р.).
10. Бандурка І.О. Захист дитинства в Україні: кримінально-правові та кримінологічні засади : монографія. Харків : Золота миля, 2017. 432 с.
11. Бордуніс Т. Аналіз нормативно-правової бази щодо забезпечення прав дітей і молоді, які живуть та працюють на вулиці, запобігання безпритульності й бездоглядності в Україні. Київ : USAID | Проект розвитку ВІЛ/СНІД-сервісу в Україні, 2011. 88 с.
12. Бориченко К.В. Соціальний захист сімей з дітьми за законодавством України : монографія. Одеса : Фенікс, 2015. 302 с.

Надійшла до редакції 14.06.2024

Прийнято до опублікування 26.08.2024

References

1. Deklaratsiia prav dytyny vid 20 lystopada 1959 roku. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/140610__140610 (data zvernennia: 28.11.2023 r.). Declaration of the Rights of the Child of November 20, 1959. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/140610__140610 (accessed November 28, 2023).
2. Konventsiiia pro prava dytyny vid 20 lystopada 1989 roku. Konventsiiu ratyfikovano Postanovoiu VR № 789-XII vid 27.02.91 http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/995_021 (data zvernennia: 28.11.2023 r.). Convention on the Rights of the Child of November 20, 1989. The Convention was ratified by the Verkhovna Rada Resolution No. 789-XII of 27.02.91 http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/995_021 (accessed on 28.11.2023).
3. Solotkyi S. Rishennia Yevropeiskoho sudu z prav liudyny: mistse i rol u pravovii systemi Ukrainy. *Ukrainskyi chasopys konstytutsiinoho prava*. 2018. № 1. S. 40-48. Solotkyi S. Judgments of the European Court of Human Rights: Place and Role in the Legal System of Ukraine. *Ukrainian Journal of Constitutional Law*. 2018. № 1. С. 40–48.

4. Krasyska L.V. Zakhyst simeinykh prav dytyny Yevropeiskym Sudom z prav liudyny. Visnyk Donetskooho natsionalnoho universytetu. Ser. V. Ekonomika i pravo. Vyp. 2. S. 263–267. Protection of family rights of the child by the European Court of Human Rights. Bulletin of Donetsk National University. Ser. V. Economics and Law. Issue 2. pp. 263–267.

5. Steshenko V. M. Pravovyi zakhyst prav ditei ta pidlitkiv i bezpechnyi informatsiinyi prostir. Navch. Posib. 2-he vyd., zminene. Kharkiv. Pravo. 2019. S. 392. Steshenko V.M.. Legal protection of the rights of children and adolescents and safe information space. Study guide. 2nd edition, revised. Kharkiv. Pravo. 2019. C. 392.

6. Trester Yu.O. Mizhnarodni mekhanizmy zakhystu prav ditei. Derzhavne upravlinnia: udoskonalennia ta rozvytok. № 9, 2013 <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=632> (data zvernennia: 28.05.2023 r.). Trester Y. O. International mechanisms for the protection of children's rights. Public administration: improvement and development. No. 9, 2013 <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=632> (accessed on May 28, 2023).

7. Parkhomenko P.I. Konventsiia pro zakhyst prav liudyny i osnovopolozhnykh svobod ta prava dytyny. Kyiv. 2022. FOP Burya O.D. S. 76. Parkhomenko P. I. Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms and the Rights of the Child. Kyiv. 2022. FOP Burya O.D. P. 76.

8. Pidhotovka pratsivnykiv strukturnykh pidrozdiliv Natsionalnoi politsii Ukrainy u chastyni zabezpechennia ta zakhystu prav ditei. Navchalno-metodychnyi posibnyk; Ch.1.T.V. Zhuravel, T.V. Zub, O.V. Kovalova, Yu.V. Pylypas. Kyiv. 2019. S. 515. Training of employees of structural units of the National Police of Ukraine in terms of ensuring and protecting the rights of children. Training manual; Part 1. T.V. Zhuravel, T.V. Zub, O.V. Kovaleva, Y.V. Pylypas. Kyiv. 2019. C. 515.

9. Dity v Ukraini. URL: <https://www.unicef.org/ukraine/ukr/children.html> (data zvernennia: 28.05.2023 r.). Children in Ukraine. URL: <https://www.unicef.org/ukraine/ukr/children.html> (accessed on May 28, 2023).

10. Bandurka I.O. Zakhyst dytynstva v Ukraini: kryminalno-pravovi ta kryminolohichni zasady: monohrafiia. Kharkiv: Zolota mylia, 2017. 432 s. Bandurka I.O. Protection of Childhood in Ukraine: Criminal Law and Criminological Principles: Monograph. Kharkiv : Golden Mile, 2017. 432 c.

11. Bordunis T. Analiz normatyvno-pravovoi bazy shchodo zabezpechennia prav ditei i molodi, yaki zhyvut ta pratsiuut na vulytsi, zapobihannia bezprytnosti y bezdohliadnosti v Ukraini. Kyiv: USAID | Proekt rozvytku VIL/SNID-servisu v Ukraini, 2011. 88 s. Bordunis Tetiana. Analysis of the regulatory framework for ensuring the rights of children and youth living and working on the streets, preventing homelessness and neglect in Ukraine. Kyiv: USAID | HIV/AIDS Service Development Project in Ukraine, 2011. 88 c.

12. Borychenko K.V. Sotsialnyi zakhyst simei z ditmy za zakonodavstvom Ukrainy: monohrafiia. Odesa: Feniks, 2015. 302 s. Social protection of families with children under the legislation of Ukraine: a monograph. Odesa: Phoenix, 2015. 302 c.

ABSTRACT

Olga Kulnich, Yuliia Rashed, Alyona Voskoboynik. The contemporary role of the 1959 Declaration of the Rights of the Child and the 1989 Convention on the Rights of the Child in the protection of children's rights.

The study deals with the main international documents that define the rights of the child, which are a kind of reference point for the civilized countries of the world in the matter of building national legislation on the protection of the rights of the child. It is noted that the Declaration of 1959 defined the basic rights and freedoms of children, in turn, the Convention of 1989 established a list of rights, obligations and guarantees for children, which made it a unique instrument in the global context. It is noted that the Declaration of the Rights of the Child of 1959 played a significant role in defining the basic rights of the child, although such documents do not carry direct obligations for states to observe them, the Declaration became the foundation for further activities at the international level in the protection of children's rights. The Convention on the Rights of the Child defines the standards and principles that are the basis for the recognition and protection of children's rights around the world, setting the international standard in this matter. Attention is focused on the fact that the implementation of children's rights requires a systematic and comprehensive approach, which includes not only the adoption of relevant legal acts, but also the creation of effective control and monitoring mechanisms to ensure their implementation in practice. The general contribution of the Declaration and the Convention to the protection of children's rights is to regulate important social relations. They provide not only a legal foundation for the protection of children, but are also a kind of reference point for further efforts of states in creating a favorable environment for the comprehensive development of each child. The importance and urgency of ensuring children's rights in armed conflicts is also emphasized, children who find themselves in the zone of armed conflicts often become the most vulnerable categories of the population, and international efforts can help ensure their protection and humanitarian assistance.

Key words: *rights and freedoms, international documents, Declaration, Convention, international community.*

УДК 343.373

DOI <https://doi.org/10.32782/2078-3566-2024-3-06>

Дарія ЛАЗАРЕВА[©]

кандидат юридичних наук, доцент
(Бюро економічної безпеки України,
м. Київ, Україна)

ГЕНЕЗА НАУКОВИХ ПОГЛЯДІВ НА ІНСТИТУТ МІЖНАРОДНИХ САНКЦІЙ: ПОНЯТТЯ, КЛАСИФІКАЦІЯ ТА ДЕТЕРМІНАНТИ ЗАСТОСУВАННЯ

У науковій статті розглянуто генезу наукових поглядів на інститут міжнародних санкцій, розкрито поняття «санкцій» із використанням порівняльного підходу, визначено класифікативний ряд санкцій, які сьогодні застосовуються міжнародною спільнотою та встановлено детермінанти їх застосування. Також було проведено аналіз останніх досліджень та публікацій, в яких висвітлено проблематику дослідження. Окрема увага була приділена ретроспективі та розвитку даного інституту. Був проведений аналіз Академічного тлумачного словника української мови та визначень поняття «санкції». Окремою частиною статті став аналіз класифікації санкцій та характеристики вказаної класифікації. Теоретична складова та результати практичної діяльності дозволили виокремити два основні різновиди міжнародно-правових санкцій. Проведене дослідження дозволяє стверджувати, що теоретична наука з плином часу не тільки розвинула інститут санкційних процесів, однак виокремила класифікаційний ряд з метою більш детального та ґрунтовного дослідження інституту санкцій.

Ключові слова: санкції, міжнародні санкції, наукові погляди, наслідки санкцій, теорія санкцій.

Постановка проблеми. Більшість досліджень санкцій за останні п'ятдесят років були нетеоретичними. Багато вчених намагалися виявити емпіричні закономірності у зверненні до санкцій та їх наслідків, не перевіряючи конкретних гіпотез, виведених із суворой теорії. Інші надали теоретичну основу для гіпотез, які вони перевіряють, але їхні аргументи зазвичай беруться безпосередньо з теорії інших пов'язаних явищ.

Аналіз останніх досліджень та публікацій, в яких висвітлено проблематику дослідження. Тема ефективності санкційних механізмів та їх цілеспрямованості не є широко дослідженою, однак вона була досліджена українськими науковцями, серед яких праці В. Г. Буткевича, О. В. Буткевич, В. А. Василенка, Р. В. Губаня, К. О. Кононової, Г. І. Курдюкова, І. І. Лукашука, М. Ю. Міхеєва, Т. М. Нешатаєвої, М. В. Рижової (Кешнер), О. М. Шпакович та інших.

Метою статті є дослідження генези наукових поглядів на інститут міжнародних санкцій

Виклад основного матеріалу дослідження. У світлі сучасних соціально-політичних подій поняття «санкцій» стає актуальним і потребує більш глибокого та детального вивчення, звернення до правників і науковців, які працюють в цій тематиці та намагаються пізнати сутність даного поняття. В.С. Мулявка в рамках дослідження «Фактори формування змісту у визначенні та видова характеристика санкцій в міжнародному публічному праві» зауважує, що «санкції є частиною заходів, дозволених міжнародним правом для вирішення суперечок між державами» [1, с. 715]. Інакше кажучи, слід вести мову про санкції як про інструмент врегулювання конфліктів або сутичок різного характеру, зокрема політичного,

© Д. Лазарева, 2024

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-5987-6643>

ідеологічного, економічного тощо небойовим способом шляхом введення певних обмеження стосовно держави-агресора. Відповідно до концепції санкцій та їх правової природи, вони мають стримувати агресора від вчинення подальших негативних дій, які можуть негативно позначитися не тільки на суб'єкті посягання, однак і на інших політичних гравцях. Санкції жодним чином не можна порівнювати із актом бойових дій або веденням повномасштабної війни, оскільки вони є скоріше засобом міжнародно-правового впливу на упорядкування відносин між суб'єктами міжнародного права.

З метою більш повного висвітлення генези наукових поглядів на поняття «санкції» та їх особливостей слід звернути увагу на ретроспективу і розвиток даного інституту. Вказану тематику ми досліджуватимемо в наступному структурному підрозділі, однак в рамках огляду теоретико-прикладних досліджень із заданої тематики доцільно звернутися до витоків. Так, доцільно зауважити, що першим відомим прикладом застосування економічних санкцій в історії був випадок у Стародавній Греції, коли в 423 році до нашої ери Афіни, які домінували в Елладі, заборонили купцям з області Мегара відвідувати свої порти та ринки. Вони відомі під назвою «мегарська псефізму» [2]. Ефективність санкцій виявилася неочевидною. З одного боку, мегарські купці зазнали великих втрат, але з іншого – були змушені звернутися до союзників (насамперед Спарти) за військовою підтримкою. В результаті Пелопонеської війни Афіни зазнали нищівної поразки, а Афінівський союз був знищений. Зважаючи на це, слід підкреслити, що застосування санкцій є також ходом в шаховій грі, який повинен бути добре обміркованим та прийнятий відповідно до наявної соціально-політичної обстановки.

Звертаємось до сторінок Академічного тлумачного словника української мови, в якому знаємо декілька визначень поняття «санкція»:

1. Затвердження чого-небудь вищою інстанцією; визнання законності чогось. Володимир без санкції патріарха призначив главою руської церкви корсунського священника Анастаса, який провадив незалежну від Візантії політику (Нариси стародавньої історії УРСР, 1957, 496); В керівництві університету появилася нова особа – політичний комісар на правах першого проректора, без санкції якого накази ректора не мали сили (Федір Бурлака, М. Гонга, 1959, 32); // Дозвіл, схвалення. Вона керувала господарством цілком самостійно і від чоловіка ніякої санкції на свої плани не потребувала (Іван Кириленко, Вибр., 1960, 150); Самійло Овсійович і думки, мабуть, не припускав, що Ігор насмілювався прихити без батькової санкції (Юрій Шовкопляс, Людина..., 1962, 292).

2. юр. Заходи впливу, покарання за порушення закону. Кримінальна санкція; // У міжнародному праві – заходи впливу щодо держави, яка порушила міжнародну угоду. Всім відомо, що ізраїльські війська припинили воєнні дії тільки після.. того, коли Ізраїль дістав тверде і рішуче попередження про застосування санкцій (Радянська Україна, 12.VI 1967, 1).

3. ек. У кредитних відносинах – заходи впливу, застосовувані банком до порушників фінансової, касової, розрахункової або кредитної дисципліни. Кредитна санкція [3].

Зі змісту наявних визначень вбачаємо, що поняття «санкція» нерозривно пов'язане із законом, його дотриманням та виконанням, оскільки серед усіх значень ми б виокремили значення про те, що санкція є заходом впливу, покаранням за порушення закону. Так, за допомогою санкцій здійснюється реалізація завдань закону або правових норм, які свавільно порушуються учасником певних правовідносин. О. Сопронюк у своїх дослідженнях також спирається на пошук істини у тлумаченні поняття «санкція» та його глибокого змісту. Дослідниця за результатами аналізу інформації із тлумачних словників формує думку про те, що «Санкція (від лат. *sanctio* – непорушна постанова; найсуворіший припис) як багатозначний термін тлумачиться залежно від специфіки використання у тексті: 1) як затвердження чого-небудь вищою інстанцією; визнання законності чогось; 2) у юридичній лексичі має чотири основних значення: а) заходи, що застосовуються до правопорушника

і тягнуть для нього певні несприятливі наслідки; б) структурна частина загальної норми права, яка вказує на можливі заходи впливу на порушника даної норми; в) термін «санкція» використовується в процесуальній сфері для визначення згоди компетентного державного органу на вчинення тих чи інших юридично значущих дій, наприклад, санкція судді на обшук» [4, с. 235-237; 5, с. 68-69].

Українські правознавці П. Є. Недбайло, М. І. Козюбра у свої працях визначили санкцію у більш широкому значенні: як вказівку на несприятливі наслідки, що настають у разі порушення норми права, а також як спосіб захисту правила поведінки, викладеного в диспозиції правової норми, від можливих його порушень, з метою попередити вчинення правопорушення [5, с. 15; 7, с. 235-238].

Б. Т. Базилев вважає, що санкція – головний структурний елемент особливого різновиду правових норм – норм юридичної відповідальності. Вони входять в арсенал охоронних засобів права і розосереджені по усіх його галузях [6, с. 32-38]. На нашу думку, оцінювати санкцію як головний елемент норм права некоректно, адже не менше значення мають гіпотеза та диспозиція.

Значний інтерес становлять дослідження санкцій у праві О. Е. Лейста як провідного фахівця, що спеціалізувався на вивченні цього предмету. Санкцію норми права вказаний науковець сприймав як вказівку на заходи державного примусу за порушення диспозиції, підкреслюючи, що в санкції міститься захід примусу до виконання обов'язків. На його думку, санкція містить також заключну оцінку поведінки особи, яка порушила вимоги правової норми [9, с. 179].

Згідно із його роботами санкція безпосередньо пов'язана з вимогою певної поведінки, що міститься у правовій нормі. У юридичному обов'язку виражена вимога належної поведінки, у санкції – спосіб державного примусу до виконання (дотримання) цієї вимоги, загроза примусом на випадок її порушення [4, с. 235-237]. С. В. Курильов вважав, що санкцією в точному змісті цього слова варто іменувати лише закладену в юридичній нормі можливість (загрозу) примусу стосовно зобов'язаної особи у випадку невиконання нею обов'язку [7].

Близьким до наведеного є розуміння санкцій норм права Р. Л. Хачатурова, Р. Г. Ягутяна, які вважають, що санкція – частина правової норми із вказівкою на заходи державного примусу (впливу) щодо правопорушника. Однак не можна погодитися із наступним їх твердженням, що санкція – державно-правовий захід впливу, що застосовується до порушника встановлених норм і правил, це форми і заходи відповідальності, передбачені в правових нормах, які носять каральний характер [8, с. 61]. На нашу думку, зазначені автори безпідставно ототожнюють поняття санкції норми права та юридичної відповідальності за її порушення, про що йтиметься нижче.

М. І. Козюбра вважає, що санкція – це структурний елемент, який передбачає наслідки порушення правової норми, визначає вид і міру юридичної відповідальності для порушника її приписів [9, с. 187].

Кельман М.С. висловив аналогічну думку, що санкція є структурним елементом норми, що вказує на заходи, які застосовуються при її недотриманні [10, с. 305]. Орлова О.О. у цілому охарактеризувала санкції норм права як групу державно-примусових заходів [11, с. 194]. Загалом ми погоджуємося із цим баченням, проте, як видається, воно б набуло більш логічного змісту за рахунок акценту на негативному характері наслідків порушення правової норми.

Санкції – це політичний інструмент, який зазвичай використовує економічний тиск для досягнення цілей зовнішньої політики. Вони призначені для тиску на країну з метою здійснити зміни, такі як покращення демократії, прав людини, зменшення тероризму, зміни політики або, як у випадку нещодавніх санкцій проти Росії та Білорусі, припинення або запобігання конфлікту. На одному кінці спектра підходів знаходяться так звані «розумні»

санкції, як правило, фінансові або обмеження на подорожі, які націлені на окремих людей або компанії, які діяли певним чином або які можуть впливати на політику в цільовій країні. На іншому кінці спектру знаходяться санкції, які охоплюють набагато ширші повноваження та намагаються спонукати місцеве населення чинити тиск на свої уряди. Санкції можуть бути спрямовані на торгівлю, подорожі, фінансові операції та армію [12].

Санкції – це превентивні заходи, які дозволяють Європейському Союзу (далі – ЄС) швидко реагувати на політичні виклики та події, які суперечать його цілям і цінностям. Наприклад, санкції можуть бути спрямовані на:

- тероризм;
- діяльність з розповсюдження ядерної зброї;
- порушення прав людини;
- анексію чужої території;
- навмисну дестабілізацію суверенної країни;
- кібератаки [2].

Якщо ми хочемо зрозуміти механізми, які спонукають до прийняття економічних санкцій як інструментів зовнішньої політики, і наслідки цих рішень, ми повинні надати пояснення трьох складних взаємозв'язків. По-перше, ми повинні зрозуміти, як міжнародні політичні цілі пов'язані з економічно-політичними рішеннями. На відміну від використання військової сили, санкції не дозволяють державі мати прямий вплив на результати; радше, держава повинна прийняти закони та правила, що регулюють поведінку економічних суб'єктів. Це викликає запитання: які переконання, політичні механізми, правові режими, економічні реалії та стимули спонукають державу вирішувати проблеми зовнішньої політики за допомогою таких законів і механізмів [5].

По-друге, ми повинні зрозуміти зв'язок між економічною політикою та економічними наслідками та результатами. На одному рівні це передбачає відповіді на ряд прямих і очевидних питань. Наприклад, чи призводять торговельні санкції до скорочення торгівлі між державою, що накладає санкції («відправником»), і державою, щодо якої застосовуються санкції («мішенню»? Однак проблема тут має бути набагато ширшою. Економічні інтереси відправника та об'єкта можуть замаскувати свої торговельні відносини, працюючи через дочірні компанії в інших країнах, або просто компенсуючи таке скорочення за рахунок відволікання торгівлі з суб'єктами в інших державах. Крім того, економічні наслідки санкцій можуть змінюватися з часом. Ці наслідки є складними та значною мірою залежать від економічного та політичного середовища, а також від особливостей розробки та впровадження політики.

Нарешті, ми повинні зрозуміти, як економічні наслідки санкцій пов'язані з політичними результатами. Частково це передбачає визначення ступеня досягнення зовнішньополітичних цілей, які призвели до запровадження санкцій, і яким чином. Однак ми повинні зосередитися на значно ширшому наборі питань. На одному рівні завжди існує занепокоєння, що будь-яка політика може призвести до непередбачених наслідків. На іншому рівні економічні наслідки санкцій можуть призвести до різноманітних політичних наслідків, багато з яких можуть відбутися лише через роки. Економічні витрати можуть дестабілізувати уряди як у цілі, так і в відправнику, вони можуть змінити баланс сил між внутрішніми фракціями в обох державах, вони можуть призвести до змін у політичних відносинах між будь-якою державою та іншими країнами. Якщо ми не зможемо пояснити всі ці механізми та зв'язки між ними, наше розуміння санкцій буде схожим на розуміння трьохма сліпцями слона з відомої притчі.

Ю. Сиротенко в рамках дослідження «Поняття та види міжнародно-правових санкцій» розглядає класифікаційну складову досліджуваного нами інституту. Дослідниця зазначає, що міжнародно-правові санкції виступають основною формою примусу в міжнародному праві. Будучи заходами примусового характеру, вони застосовуються з метою здійснення

впливу на політичних гравців та попередження свавільного порушення актів міжнародного права. При цьому необхідно розуміти, що існування будь-яких норм неможливе без функціонування механізмів, за допомогою яких дані норми реалізовуватимуться. Так само і під час аналізу інституту санкцій ми повинні підкреслити необхідність здійснення аналізу дієвості закріплених на законодавчому рівні норм та їх корисної дії для міжнародної спільноти. Сьогодні ми розуміємо, що ефективність застосування санкцій є основоположним елементом у боротьбі із свавільним порушенням міжнародного права. Про це слід сказати в рамках продовження повномасштабної військової агресії російською федерацією проти України. Саме зараз виникає потреба в удосконаленні процесів застосування санкцій до тих суб'єктів міжнародного права, які своїми діями вчиняють кримінально карані діяння, зокрема розв'язують військові конфлікти, дестабілізують обстановку в окремій державі та світі в цілому [7, 151].

Ю. Сиротенко надає визначення досліджуваному нами поняттю, зазначаючи, що «санкції – це заходи як збройного, так і не збройного примусового характеру, які застосовуються суб'єктами міжнародного права у встановленій процесуальній формі у відповідь на правопорушення». Ми можемо лише частково погодитися із формулюванням тлумачення, наданим дослідницею, оскільки конкретної уніфікованої процесуальної форми застосування санкцій на даний момент досі не існує. Це також можна легко прослідкувати через виключення ефективності впливу санкцій на держав-агресорів. Слід також підкреслити той факт, що усі визначення поняття «санкції» є виключно науковими винаходами, створеними в результаті синтезу отриманої інформації, оскільки в жодному міжнародному нормативно-правовому акті на даний момент не наведено визначення поняття «санкції», яке було б уніфікованим, широко застосовувалось спільнотою та мало світову вагу [12, с. 1-3].

Переходимо до аналізу класифікації санкцій та характеристики вказаної класифікації. Теоретична складова та результати практичної діяльності дозволяють виокремити два основні різновиди міжнародно-правових санкцій:

- індивідуальні (самопоміа);
- колективні (регламентуються окремими міжнародними організаціями) [13].

Кожний вид в свою чергу має різні форми: індивідуальні – реторсії, репресалії, невизнання, розрив відносин, самооборона; колективні – відмова у членстві в організації, призупинення прав члена організації, виключення з міжнародного спілкування, колективні збройні заходи [13].

Реторсії – у загальному вигляді виступають одним із спеціальних принципів міжнародного права, це нормативно закріплене правило поведінки, що виявляється у впливі однієї держави на іншу з метою закликати останньої припинити ворожі, несправедливі, дискримінаційні, шкідливі, проте, правомірні дії. Заходи реторсії є своєрідним засобом тиску і не повинні виходити за межі міжнародного права. Строго кажучи, реторсія є контрзаходом при порушенні політичних і моральних норм, правил ввічливості.

Репресалії – односторонні заходи примусового характеру, що допускаються міжнародним правом як санкція у разі виникнення правопорушення. Хоча репресалії здійснюються відповідно до міжнародного права, але є свого роду санкціями щодо правопорушника, тому можуть виходити за межі з міжнародного права в рамках характеру певного правопорушення. Характерною рисою репресалій є те, що вони припиняються із досягненням мети. Невизнання є відмовою визнавати ситуацію, створену неправомірними актами. Як приклад можна навести невизнання юридичної чинності протиправних договорів, територіальних змін у результаті агресивної війни, протиправних режимів тощо.

Самооборона – ще один досить особливий вид санкцій, адже являє собою заходи збройного примусу. Відповідно до ст. 51 Статуту ООН право на самооборону реалізується виключно у відповідь на збройний напад [4].

Міжнародні санкції – це політичні, дипломатичні та економічні заходи, які вживаються країнами, міжнародними організаціями або коаліцією країн для обмеження торгівлі, фінансових операцій та іншої економічної діяльності держави або особи, що є мішенню, як правило, з метою зміни поведінки ціль. Ці санкції можуть включати обмеження на торгівлю, фінансові операції, подорожі та інші сфери. Вони нав'язуються, щоб змінити поведінку цільової держави або особи. Вони можуть бути використані для покарання держав за порушення міжнародного права, щоб змусити змінити політику, пов'язану з правами людини чи розповсюдженням ядерної зброї, чи боротьбою з тероризмом чи організованою злочинністю. Метою санкцій також може бути зміна поведінки режиму та сприяння демократії, миру та стабільності в регіоні [13].

Міжнародні санкції мають довгу історію, приклади якої сягають давніх часів. У сучасну епоху міжнародні санкції вперше застосувала Ліга Націй, яка була створена після Першої світової війни для сприяння миру та безпеки. Ліга наклала економічні санкції на різні країни, включаючи Італію та Японію, намагаючись стримати агресивну поведінку.

Економічні санкції – це широко використовувана форма покарання, спрямована на досягнення конкретної мети, наприклад обмеження доступу країни до фінансових ресурсів, товарів або послуг. Вони спрямовані на тиск на економіку цільової країни з метою зміни її поведінки. Вони можуть приймати різні форми, включаючи торгове ембарго, інвестиційні обмеження та заморожування активів [13].

Торгове ембарго: Торгове ембарго – це повна заборона торгівлі між країною та рештою світу. Цей тип санкцій призначений для того, щоб запобігти доступу цільової країни до товарів, послуг і технологій, які могли б підтримувати її економіку чи військо. Торгове ембарго зазвичай використовується, щоб ізолювати цільову країну від решти світу та змусити її змінити свою поведінку [13].

Інвестиційні обмеження: інвестиційні обмеження спрямовані на обмеження доступу цільової країни до капіталу через прямі інвестиції або через використання фінансових установ. Ці санкції спрямовані на те, щоб запобігти доступу цільової країни до фінансових ресурсів, які могли б підтримувати її економіку чи військо. Інвестиційні обмеження також можуть використовуватися, щоб запобігти участі цільової країни в порушеннях прав людини або підтримці тероризму [13].

Заморожування активів: заморожування активів – це вид економічних санкцій, які забороняють цільовій країні доступ до активів, які зберігаються в іноземних фінансових установах. Цей тип санкцій призначений для того, щоб запобігти цільовій країні використовувати ці активи для підтримки своєї економіки чи війська. Заморожування активів також може використовуватися, щоб запобігти участі цільової країни в порушеннях прав людини або підтримці тероризму.

Дипломатичні санкції – це форма покарання, спрямована на обмеження доступу цільової країни до міжнародного співтовариства. Вони призначені для сигналу несхвалення та тиску на цільову країну, щоб вона змінила свою поведінку. Дипломатичні санкції можуть приймати різні форми, включаючи дипломатичну ізоляцію, призупинення дипломатичних відносин і видворення дипломатів [14].

Дипломатична ізоляція: дипломатична ізоляція – це форма покарання, яка передбачає обмеження доступу цільової країни до міжнародного співтовариства. Цей тип санкцій призначений для сигналу несхвалення та тиску на цільову країну, щоб вона змінила свою поведінку. Дипломатична ізоляція може передбачати обмеження участі цільової країни в міжнародних організаціях або її представництва на міжнародних форумах [16, с. 57-59].

Призупинення дипломатичних відносин: призупинення дипломатичних відносин є формою покарання, яка передбачає припинення дипломатичних відносин між країною та цільовою країною. Цей тип санкцій призначений для сигналу несхвалення та тиску на цільову країну, щоб вона змінила свою поведінку. Призупинення дипломатичних відносин

може також використовуватися для того, щоб перешкодити цільовій країні порушувати права людини або підтримувати тероризм.

Видворення дипломатів: видворення дипломатів є формою покарання, яка передбачає наказ дипломатам із цільової країни залишити країну перебування. Цей тип санкцій призначений для сигналу несхвалення та тиску на цільову країну, щоб вона змінила свою поведінку. Видворення дипломатів також може бути використано для того, щоб запобігти участі цільової країни в порушеннях прав людини або підтримці тероризму [16, 576].

Військові санкції – це форма покарання, спрямована на обмеження військового потенціалу цільової країни. Вони призначені для сигналу несхвалення та тиску на цільову країну, щоб вона змінила свою поведінку. Військові санкції можуть приймати різні форми, включаючи ембарго на постачання зброї, заборонені для польотів зони та військове втручання.

Ембарго на постачання зброї: ембарго на постачання зброї – це повна заборона на продаж, передачу або надання зброї країні-цілю. Мета ембарго на постачання зброї полягає в тому, щоб перешкодити країні-мішені отримати засоби для продовження своїх агресивних дій або розвитку свого військового потенціалу.

Заборонені для польотів зони: Іншою формою військових санкцій є встановлення заборонених для польотів зон. Це передбачає заборону польотів літаків над певною територією, як правило, для запобігання повітряним нападам на цивільне населення або для запобігання військовим операціям. Безпольотні зони можуть бути введені міжнародними організаціями або окремими країнами, і вони часто використовуються як засіб сигналізації про несхвалення дій цільової країни [17].

Військове втручання: у крайніх випадках військові санкції можуть посилитися аж до військового втручання. Це передбачає використання військової сили для припинення агресивних дій цільової країни або встановлення миру. Військове втручання може приймати різні форми, включаючи використання сухопутних військ, авіаударів або морську блокаду. Цей тип військових дій часто розглядається як крайній засіб і використовується лише у виняткових обставинах, коли інші форми санкцій виявляються неефективними [17].

Міжнародні санкції є потужним інструментом для урядів, щоб змінити поведінку цільових країн та окремих осіб. Однак впровадження та виконання цих санкцій може бути складним і складним завданням. Технології зіграли вирішальну роль у подоланні цих викликів і підвищенні ефективності міжнародних санкцій. У галузі боротьби з відмиванням коштів розроблені технології та програмні рішення, які допомагають контролювати та застосовувати санкції. Ці рішення призначені для автоматизації процесу ідентифікації транзакцій і осіб, які підпадають під санкції, що полегшує фінансовим установам дотримання правил.

Найпоширенішою ключовою перевагою використання технологій під час впровадження санкцій є можливість обробляти величезні обсяги даних у режимі реального часу. Це дозволяє фінансовим установам швидко виявляти потенційні порушення санкцій і повідомляти про них, зменшуючи ризик незаконної фінансової діяльності. Крім того, технологічні рішення також надають більш точні та вичерпні дані, що дозволяє фінансовим установам приймати більш обґрунтовані рішення щодо осіб та операцій, які підпадають під санкції. Наприклад, технологію AML можна використовувати для виявлення незвичайних моделей поведінки, які можуть вказувати на порушення санкцій, або для перехресних посилаць на дані з багатьох джерел для перевірки точності інформації [17].

Однак, незважаючи на численні переваги, які надає технологія, існують також певні обмеження щодо її використання під час впровадження санкцій. Наприклад, забезпечення точності та надійності даних, які використовуються для визначення цілей санкцій. Це вимагає від фінансових установ інвестувати у високоякісні технологічні рішення протидії відмиванню коштів та забезпечувати регулярне оновлення їхніх систем останньою

інформацією про об'єкти санкцій. Інша проблема полягає в тому, що технологічні рішення можуть працювати безпечно та надійно. Це особливо важливо в контексті фінансових санкцій, коли навіть невелика помилка в застосуванні санкцій може мати серйозні наслідки.

Незважаючи на ці проблеми, неможливо переоцінити важливість технологій для підтримки санкцій. Оскільки світова фінансова система продовжує розвиватися, використання технологій у впровадженні санкцій ставатиме лише важливішим. Інвестуючи у високоякісні технологічні рішення щодо боротьби з відмиванням коштів, фінансові установи можуть допомогти забезпечити послідовне й ефективне впровадження та виконання санкцій, зменшуючи ризик незаконної фінансової діяльності.

Економічні санкції – це комерційні та фінансові санкції, які застосовуються однією або декількома країнами проти самоврядної держави, групи чи особи. Економічні санкції не обов'язково вводяться через економічні обставини, але вони також можуть бути введені через різні політичні, військові та соціальні проблеми. Економічні санкції можуть використовуватися для досягнення міжнародних і внутрішніх цілей [17].

Ембарго – це часткова або повна заборона комерції та торгівлі з певною державою чи групою країн. Ембарго вважаються сильними дипломатичними заходами, які вводяться для того, щоб отримати від країни, щодо якої воно накладається, певний національний інтерес. Ембарго вважаються юридичними бар'єрами для торгівлі, які вважаються військовими діями. Ембарго може означати обмеження або заборону експорту чи імпорту, створення кількісних квот, встановлення спеціальних зборів і податків, заборону вантажних або транспортних засобів, заморожування вантажів, активів і банківських рахунків, обмеження транспортування певних технологій тощо [18].

Міжнародні санкції – це політичні та економічні рішення, які є частиною дипломатичних зусиль країн і багатосторонніх або регіональних організацій проти держав для захисту інтересів національної безпеки, захисту міжнародного права та захисту від загроз міжнародному миру та безпеці. Вони включають тимчасове накладення на ціль економічних, дипломатичних, торговельних, культурних чи інших обмежень, які скасовуються, коли мотиваційні проблеми безпеки не застосовуються або коли не виникає нових загроз.

Дипломатичні санкції – це санкції, коли політичні заходи вживаються для висловлення несхвалення певної дії дипломатичними та політичними засобами, а не впливають на економічні чи військові відносини. Вжиті заходи включають обмеження або скасування візитів уряду високого рівня або відкликання дипломатичних місій.

Торговельні санкції можуть включати заборону на:

– імпорт, експорт, переміщення, передача, надання або придбання товарів і технологій;

– надання або закупівля послуг, пов'язаних з товарами та технологіями надання або закупівля деяких інших нефінансових послуг [18].

Висновки з проведеного дослідження. Існують різні види санкцій, такі як економічні санкції, міжнародні санкції, ембарго та дипломатичні санкції. Санкції чинять тиск на країни, які ставлять під загрозу мир, здійснюють шкідливу політику або порушують міжнародне право. Також санкції можуть бути застосовані до конкретних осіб чи організацій. Санкції – це поширена стратегія, яка використовується для того, щоб переконати іноземні уряди та окремих осіб змінити свою поведінку. Рада Безпеки ООН (РБ ООН) може запровадити санкції у відповідь на загрози глобальному миру та безпеці.

Отже, санкції є ефективним інструментом зовнішньої політики, який застосовується з метою стримання окремих політичних гравців від дій або рішень, які в результаті можуть видатися руйнівними для міжнародної спільноти. Теоретична наука з плином часу не тільки розвинула інститут санкційних процесів, однак виокремила класифікаційний ряд з метою більш детального та ґрунтовного дослідження інституту санкцій.

Список використаних джерел

1. Мулявка В.С. Фактори формування змісту у визначенні та видова характеристика санкцій в міжнародному публічному праві. Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство». С. 714-718.
2. Кравченко В. Історія економічних санкцій. LivingFo: офіційний веб-сайт. URL: <https://livingfo.com/istoriia-ekonomichnykh-sanktsij/> (дата звернення: 05.04.2024).
3. Словник української мови. Академічний тлумачний словник (1970-1980). URL: <https://sum.in.ua/s/sankcija> (дата звернення: 05.04.2024).
4. О. Сопронюк. Поняття санкції у теорії права. Історико-правовий часопис. 2016. № 1 (7). С. 234-240.
5. Орехов В. Ю. Загально-теоретичні проблеми розуміння санкції. Часопис Київського університету права. 2005. № 4. С. 68-74.
6. Козюбра М. І. Переконавання і примус в радянському праві. К.: Наукова думка, 1970. 152 с.
7. Базилів Б. Т. Сутність санкцій в радянському праві. Правознавство. 1976. № 5. С. 32-38.
8. Лейст О. Е. Санкції та відповідальність за радянським правом (теоретичні основи) (рос. мовою). М., 1981. 240 с.
9. Курильов С. В. Санкція як елемент правової норми. 1984. № 8. С. 47-51.
10. Хачатуров Р. Л., Ягугян Р. Г. Юридична відповідальність. Т.: Міжнародна академія бізнесу та банк. справи, 1995. 200 с.
11. Загальна теорія права: Підручник. За заг. ред. М.І. Козюбри. К.: Ваїте, 2015. 392 с.
12. Кельман М.С., Стратонов В.М. Загальна теорія права : підручник. Вид. 6-ге, доп. Херсон : ОЛДІ-ПЛЮС, 2020. 742 с.
13. Орлова О.О. Загальна теорія права: навч.-метод. посіб. О.О. Орлова, А.М. Кучук, О.В. Мінченко Суми: ФОП Цьома С.П., 2020. 237 с.
14. Ю.В. Сиротенко. Поняття та види міжнародно-правових санкцій. *НУ «Одеська юридична академія»*, 2020. С. 1-3.
15. Different types of sanctions. URL: <https://www.consilium.europa.eu/en/policies/sanctions/different-types/> (дата звернення: 05.04.2024).
16. Санкції. *Національний банк України*: офіційний веб-сайт. URL: <https://bank.gov.ua/ua/supervision/monitoring/sanctions> (дата звернення: 05.04.2024).
17. Міжнародні санкції як інструмент стримування російської агресії проти України : аналіт. доп. / [А. Бобровицький, Н. Гавриленко, А. Гончарук, І. Ус, Г. Широкий, Р. Юлдашев] ; за заг. ред. М. Паламарчука. Київ : НІСД, 2023. 76 с.
18. Ведькал В.А., Агамалієв Е.А. Теоретичні та практичні аспекти санкцій у міжнародному праві. *Юридичний науковий електронний журнал*. С. 575-577.
19. What is international sanctions? *Sanction Scanner*: офіційний веб-сайт. URL: <https://sanctionscanner.com/knowledge-base/international-sanctions-113> (дата звернення: 05.04.2024).
20. Types of sanctions the EU adopts. European Council. Council of the *European Union*: офіційний веб-сайт. URL: <https://www.consilium.europa.eu/en/policies/why-sanctions/different-types/> (дата звернення: 05.04.2024).
21. Історія санкцій у світі: до чого приводили і що чекає Росію. *Факти*: офіційний веб-сайт. URL: <https://fakty.com.ua/ua/svit/20181023-istoriya-sanktsij-u-sviti-do-chogo-pryvodyly-i-shho-chekaye-rosiyu/> (дата звернення: 10.04.2024).

Надійшла до редакції 17.06.2024

Прийнято до опублікування 26.06.2024

References

1. Muliavka V.S. Faktory formuvannya zmistu u vyznachenni ta vydova kharakterystyka sanktsii v mizhnarodnomu publichnomu pravi. Elektronne naukove vydannia «Analychno-porivnialne pravoznavstvo». S. 714-718.
2. Kravchenko V. Istoriia ekonomichnykh sanktsii. LivingFo: ofitsiyniy veb-sait. URL: <https://livingfo.com/istoriia-ekonomichnykh-sanktsij/> (data zvernennia: 05.04.2024).
3. Slovnyk ukrainskoi movy. Akademichnyi tлумachnyi slovnyk (1970-1980). URL: <https://sum.in.ua/s/sankcija> (data zvernennia: 05.04.2024).
4. O. Soproniuk. Poniattia sanktsii u teorii prava. Istoryko-pravovyi chasopys. 2016. № 1 (7). S. 234-240.
5. Oriekhov V. Yu. Zahalno-teoretychni problemy rozuminnia sanktsii. Chasopys Kyivskoho universytetu prava. 2005. № 4. S. 68-74.

6. Koziubra M. I. Perekonannia i prymus v radianskomu pravi. K.: Naukova dumka, 1970. 152 s.
7. Bazyliv B. T. Sutnist sanktsii v radianskomu pravi. Pravoznavstvo. 1976. № 5. S. 32-38.
8. Leist O. E. Sanktsii ta vidpovidalnist za radianskym pravom (teoretychni osnovy) (ros. movoiu). M., 1981. 240 s.
9. Kurylov S. V. Sanktsiia yak element pravovoi normy. 1984. № 8. S. 47-51.
10. Khachaturov R. L., Yahutian R. H. Yurydychna vidpovidalnist. T.: Mizhnarodna akademiia biznesu ta bank. spravy, 1995. 200 s.
11. Zahalna teoriia prava: Pidruchnyk. Za zah. red. M.I. Koziubry. K.: Vaite, 2015. 392 s.
12. Kelman M.S., Stratonov V.M. Zahalna teoriia prava : pidruchnyk. Vyd. 6-te, dop. Kherson : OLDI-PLIuS, 2020. 742 s.
13. Orlova O.O. Zahalna teoriia prava: navch.-metod. posib. O.O. Orlova, A.M. Kuchuk, O.V. Minchenko Sumy: FOP Tsoma S.P., 2020. 237 s.
14. Iu.V. Syrotenko. Poniattia ta vydy mizhnarodno-pravovykh sanktsii. NU «Odeska yurydychna akademiia», 2020. S. 1-3.
15. Different types of sanctions. URL: <https://www.consilium.europa.eu/en/policies/sanctions/different-types/> (data zvernennia: 05.04.2024).
16. Sanktsii. Natsionalnyi bank Ukrainy: ofitsiinyi veb-sait. URL: <https://bank.gov.ua/ua/supervision/monitoring/sanctions> (data zvernennia: 05.04.2024).
17. Mizhnarodni sanktsii yak instrument strymuvannia rosiiskoi ahresii proty Ukrainy : analit. dop. / [A. Bobrovtskyi, N. Havrylenko, A. Honcharuk, I. Us, H. Shyrokyi, R. Yuldashev] ; za zah. red. M. Palamarchuka. Kyiv : NISD, 2023. 76 s.
18. Vedkal V.A., Ahamaliiev E.A. Teoretychni ta praktychni aspekty sanktsii u mizhnarodnomu pravi. Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal. S. 575-577.
19. What is international sanctions? Sanction Scanner: ofitsiinyi veb-sait. URL: <https://sanctionsscanner.com/knowledge-base/international-sanctions-113> (data zvernennia: 05.04.2024).
20. Types of sanctions the EU adopts. European Council. Council of the European Union: ofitsiinyi veb-sait. URL: <https://www.consilium.europa.eu/en/policies/why-sanctions/different-types/> (data zvernennia: 05.04.2024).
21. Istoriiia sanktsii u sviti: do choho pryvodyly i shcho chekaie Rosiiu. Fakty: ofitsiinyi veb-sait. URL: <https://fakty.com.ua/ua/svit/20181023-istoriya-sanktsij-u-sviti-do-chogo-pryvodyly-i-shho-chekeye-rosiyu/> (data zvernennia: 10.04.2024).

ABSTRACT

Dariia Lazareva. Genesis of scientific views on the institution of international sanctions: concepts, classification and application determinants.

The article examines the genesis of scientific views on the institution of international sanctions, explains the concept of “sanctions” using a comparative approach, identifies the classification of sanctions currently applied by the international community and establishes the determinants of their application. The author also analyzed recent studies and publications that highlight the research issues. Particular attention was paid to the retrospective and development of this institution. The author analyzed the Academic Explanatory Dictionary of the Ukrainian Language and the definitions of the concept of “sanction”. A separate part of the article is the analysis of the classification of sanctions and the characteristics of this classification. The theoretical component and the results of practical activities allowed the author to distinguish two main types of international legal sanctions.

This study suggests that theoretical science has not only developed the institution of sanctions processes over time, but has also identified a classification series for a more detailed and thorough study of the institution of sanctions.

There are different types of sanctions, such as economic sanctions, international sanctions, embargoes and diplomatic sanctions. Sanctions put pressure on countries that threaten peace, pursue harmful policies, or violate international law. Sanctions can also be imposed on specific individuals or organizations. Sanctions are a common strategy used to persuade foreign governments and individuals to change their behavior. The United Nations Security Council (UNSC) can impose sanctions in response to threats to global peace and security.

Thus, sanctions are an effective foreign policy tool used to deter certain political actors from taking actions or decisions that may ultimately be destructive to the international community.

Key words: *sanctions, international sanctions, scientific views, consequences of sanctions, theory of sanctions.*

УДК 342.7

DOI <https://doi.org/10.32782/2078-3566-2024-3-07>

Цагик ОГАНІСЯН[©]

кандидат юридичних наук, доцент
(Дніпровський державний університет
внутрішніх справ,
м. Дніпро, Україна)

СТРАТЕГІЇ УДОСКОНАЛЕННЯ ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ГЕНДЕРНОЇ РІВНОСТІ: ЗАХИСТ ПРАВ І СВОБОД, ПРОТИДІЯ ДИСКРИМІНАЦІЇ ТА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ АКТИВНОЇ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті розкрито прогресивні підходи до забезпечення гендерної рівності з фокусом на зміцненні прав та свобод, недискримінації та сприянні активності в Україні. Обґрунтовано теоретичні засади гендерної рівності та визначено актуальність дослідження. Проаналізовано історичний огляд гендерних прав та роль міжнародного законодавства у забезпеченні гендерної рівності, зокрема зосереджено увагу на досвіді Сполучених Штатів Америки та Європейського Союзу. Далі розглянуто національне законодавство та практику України, включаючи оцінку сучасного законодавства щодо гендерної рівності та недискримінації. Особлива увага приділяється питанню сприяння активності в Україні та її практичній реалізації. У подальших розділах нашого дослідження розкрито виклики та перешкоди у забезпеченні гендерної рівності, а також висвітлено перспективи розвитку даного питання в Україні. Стаття містить висновки та рекомендації щодо подальшої діяльності у цій сфері з метою зміцнення прав та свобод, недискримінації та сприяння активної громадської позиції в Україні з огляду на міжнародний досвід та кращі практики з цього питання.

Ключові слова: гендерна рівність, зміцнення прав жінок та чоловіків, недискримінація, активна участь громадян, міжнародне законодавство, національна політика, історичний контекст, прогресивні підходи, співпраця між секторами, перспективи.

Постановка проблеми. У сучасному світі запит на гендерну рівність та захист прав та свобод чоловіків і жінок стає все більш актуальним. Забезпечення гендерної рівності є одним із ключових аспектів розвитку суспільства та досягнення його потенціалу. Незважаючи на прогрес у цьому напрямі, багато країн стикаються з різноманітними викликами та проблемами, пов'язаними з дискримінацією, нерівністю та насильством на гендерній основі.

У даній статті ми спробуємо провести комплексний аналіз прогресивних підходів до забезпечення гендерної рівності, зокрема зміцнення прав та свобод, боротьби з дискримінацією та сприяння активності у сфері гендерної політики. Ми розглянемо теоретичні основи гендерної рівності, історичний контекст її розвитку, міжнародне та національне законодавство, а також практичні аспекти впровадження гендерних програм та стратегій.

Метою даної статті є систематизація та аналіз сучасного стану питань гендерної рівності, виявлення проблемних аспектів та визначення можливих шляхів подальшого розвитку у цій сфері. Надзвичайна важливість цього питання полягає в тому, що забезпечення гендерної рівності є не лише моральним та етичним обов'язком, а й ключовим фактором сталого соціального та економічного розвитку країни.

© Ц. Оганісян, 2024

ORCID iD: <https://orcid.org/0009-0005-3141-1949>

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Питанням вивченням гендерної рівності займалися такі вчені, як О. Бакуменко, В. Боняк, О. Васильченко, А. Гаркуш, І. Грицай, О. Гузьман, О. Дрозд, Л. Кормич, В. Кононець, С. Лишанич, О. Мартиненко, Л. Наливайко, А. Орешкова, А. Політова, Н. Полішко, Л. Сірко, О. Смірнова, К. Степаненко, В. Чернея, О. Ядловська та інші.

Виклад основного матеріалу. Теоретичні засади гендерної рівності базуються на визнанні того, що люди незалежно від своєї статі мають рівні права, можливості та доступ до ресурсів і можуть реалізовувати свій потенціал у всіх сферах життя. Це поняття передбачає визнання та усунення усіх форм дискримінації на основі статі та побудову суспільства, де кожна людина має рівні можливості для самореалізації.

Гендерна рівність ґрунтується на розумінні того, що стать є соціально конструйованим поняттям і визначається соціокультурними та історичними чинниками, а не біологічними різницями між чоловіками та жінками. Це означає, що стать не повинна бути перешкодою для реалізації прав та можливостей у сферах освіти, праці, політики та інших соціальних аспектах життя.

Основні принципи гендерної рівності включають в себе принцип рівних прав та можливостей для всіх громадян незалежно від їх статі, принцип недискримінації на основі статі, принцип гендерного мейнстрімінгу, що передбачає врахування гендерних аспектів у всіх сферах прийняття рішень та розробці політики, а також принцип гендерної чутливості, який передбачає врахування потреб, інтересів та досвіду як чоловіків, так і жінок у процесі планування та впровадження заходів.

Гендерна рівність виступає як ключовий компонент сталого розвитку суспільства і визначальний чинник досягнення гармонії та просперитету для всіх його членів [1]. Вона покликана забезпечити усім людям рівні можливості для самовираження, освіти, праці й участі у політичному та суспільному житті.

Історичний огляд гендерних прав починається з давніх часів, коли соціальні ролі чоловіків і жінок були суворо визначені. У багатьох суспільствах жінки мали обмежений доступ до освіти, мали менше прав і можливостей порівняно з чоловіками. З часом із зростанням соціальних рухів і боротьби за права жінок відбувалися зміни в гендерних відносинах.

У XIX–XX століттях народжувалися перші організації, що боролися за права жінок, такі як жіночі об'єднання та феміністичні рухи. Це призвело до прийняття перших законів, що гарантували деякі права для жінок, зокрема право голосу, право на освіту та працю.

У другій половині XX століття рух за гендерну рівність набув особливої активності. Величезний прорив у цьому плані стався завдяки прийняттю міжнародних документів, таких як Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (CEDAW) та Пекінська платформа [2; 3]. Ці документи закріпили права жінок у політиці, економіці, освіті та інших сферах життя.

У наш час гендерні права стають все більш актуальними та важливими в контексті сучасного суспільства. Помітні зміни спостерігаються у світовій політиці, економіці та культурі, де активізується боротьба за гендерну рівність та недискримінацію. Різні країни приймають закони та програми, спрямовані на захист прав жінок та гендерних меншин.

За останні десятиліття відбулася значна кількість подій та ініціатив, спрямованих на зміцнення гендерних прав та підвищення усвідомлення гендерної рівності як ключової складової частини справедливого суспільства.

Міжнародне законодавство з гендерної рівності визначає ключові принципи та стандарти, яких країни мають дотримуватися для забезпечення рівних прав та можливостей для всіх громадян незалежно від їх статі чи гендерної ідентичності. Один із найбільш впливових міжнародних документів у цій сфері – Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (CEDAW). Ця конвенція встановлює правовий фундамент

для боротьби з усіма формами дискримінації на основі статі та пропонує стратегії для забезпечення рівних можливостей для жінок та чоловіків у всіх сферах життя.

Додатковим важливим документом є Пекінська платформа, яка була прийнята під час Четвертого світового конгресу жінок у 1995 році. Цей документ визначає ключові аспекти гендерної рівності, включаючи права жінок на освіту, здоров'я, рівну участь у політичному та економічному житті, а також захист від насильства.

Помітно, що міжнародні норми та стандарти стосовно гендерної рівності стали все більш прогресивними та відкритими протягом останніх десятиліть. Країни-члени ООН та інших міжнародних організацій активно співпрацюють для впровадження цих стандартів у своє національне законодавство та практику, спрямовуючи зусилля на досягнення рівності та захист прав людей незалежно від їх статі чи гендерної ідентичності.

Специфічні аспекти гендерної рівності у Сполучених Штатах Америки (США) мають велике значення для розуміння глобальних тенденцій у цій сфері. У США були прийняті ключові закони та політики, спрямовані на забезпечення рівних прав та можливостей для жінок та чоловіків. Наприклад, Закон про рівні можливості праці (Equal Pay Act) [4] та Закон про права громадян (Civil Rights Act) [5] гарантують рівність оплати праці та захист від дискримінації на основі статі в різних сферах життя.

Окремо варто зазначити роль Верховного суду США у формуванні правового статусу гендерної рівності [6, с. 501–510]. Через свої рішення у справах, пов'язаних з правами жінок та гендерною рівністю, Верховний Суд встановлював прецеденти, які мали великий вплив на законодавство та судову практику в цій сфері.

Незважаючи на досягнуті успіхи, в США існують проблеми та виклики, пов'язані з гендерною рівністю. Наприклад, проблеми нерівної оплати праці, недостатня представленість жінок у верхніх керівницьких посадах та в політиці, а також високий рівень гендерного насильства залишаються актуальними та вимагають подальших заходів для вирішення.

Таким чином, розгляд гендерної рівності в контексті досвіду США дозволяє зрозуміти не лише внутрішні проблеми та виклики, але й важливість впровадження ефективних правових механізмів для забезпечення рівності та захисту прав громадян незалежно від статі.

Гендерна рівність у Європейському Союзі (ЄС) є однією з основних цінностей, на яких ґрунтується європейський інтеграційний процес. У ЄС гендерна рівність визнається як ключовий елемент суспільного прогресу та економічного розвитку. З цією метою ЄС приймає широкий спектр правових актів та політичних стратегій, спрямованих на забезпечення рівних прав та можливостей для жінок і чоловіків у всіх сферах життя.

Європейський Союз використовує принцип гендерного мейнстрімінгу, щоб врахувати погляди та інтереси жінок і чоловіків у всіх сферах діяльності. Пріоритетність гендерної рівності відображена у всіх сферах діяльності ЄС, включаючи економіку, здоров'я, освіту, політику зайнятості, науку та інновації.

Одним із ключових інструментів європейської політики з гендерної рівності є Директива ЄС про рівність статей [7, с. 55–58], яка забезпечує основні права на рівну оплату праці, доступ до зайнятості та соціального захисту для всіх громадян ЄС незалежно від статі.

Проте, незважаючи на досягнуті успіхи, в Європейському Союзі існують виклики у реалізації гендерної рівності, такі як нерівна оплата праці, низька представленість жінок у верхніх керівницьких посадах, насильство щодо жінок та інші форми дискримінації, тому дієва реалізація політики гендерної рівності залишається актуальним завданням для Європейського Союзу та його держав-членів.

Національне законодавство України у сфері гендерної рівності базується на Конституції України [8], яка гарантує рівні права та свободи для всіх громадян незалежно

від статі. Закони, підзаконні акти та програми держави визначають правові механізми забезпечення гендерної рівності та захисту прав жінок і чоловіків.

Законодавство України включає низку норм, спрямованих на забезпечення гендерної рівності та запобігання дискримінації на ґрунті статі. Зокрема, в Україні прийнято Закон «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок та чоловіків» [9], який визначає принципи гендерної політики та механізми їх реалізації.

Національне законодавство також передбачає створення інституційних механізмів забезпечення гендерної рівності, зокрема Уповноваженого з прав людини, Національної ради з питань рівності між жінками та чоловіками, органів управління з питань сім'ї, молоді та спорту [10].

Однак, попри наявність законодавчого базису, у практиці в Україні спостерігаються проблеми з реалізацією принципу гендерної рівності [11, с. 61–66]. Нерівні умови праці, низька представленість жінок у політичній та економічній еліті, а також дискримінація на робочому місці залишаються актуальними проблемами.

Отже, для подолання цих викликів необхідно подальше удосконалення законодавства, забезпечення ефективної роботи інституційних механізмів, а також проведення системних заходів з популяризації принципу гендерної рівності та запобігання дискримінації.

Україна активно працює над зміцненням прав та свобод своїх громадян, включаючи гендерний аспект. Одним із важливих напрямів цієї роботи є прийняття та вдосконалення законодавства, спрямованого на захист прав жінок та чоловіків, а також забезпечення їхньої рівності перед законом.

У рамках цього процесу Україна прийняла низку законодавчих актів, спрямованих на гарантування гендерної рівності та захист прав жінок та чоловіків. Зокрема, були ухвалені Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» [12], Закон України «Про особливості державної політики щодо гарантування рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» [13] тощо.

Значний прогрес також спостерігається у сфері прав жінок та чоловіків завдяки реалізації міжнародних зобов'язань України перед міжнародними організаціями, зокрема ООН та Європейським Союзом. Україна активно співпрацює з цими організаціями та іншими міжнародними партнерами у сфері зміцнення прав та свобод, включаючи гендерний аспект.

Проте необхідно визнати, що ще залишаються певні проблеми та виклики, які потребують уваги та вдосконалення законодавства та практики його застосування. Серед них можна виділити недостатню ефективність механізмів забезпечення рівних прав жінок та чоловіків, а також нерівномірність виконання законодавства на різних рівнях влади.

Отже, зміцнення прав та свобод в Україні, включаючи гендерний аспект, є складним і мінливим процесом, який вимагає постійної уваги та заходів з боку держави та суспільства.

Україна вдосконалює своє законодавство та практику з метою забезпечення недискримінації та рівних прав для всіх громадян незалежно від їхньої статі, раси, етнічного походження, віку, інвалідності, сексуальної орієнтації та інших ознак. Велика увага приділяється захисту прав жінок та чоловіків, а також уникненню будь-якої форми дискримінації на гендерній основі.

У цьому контексті Україна прийняла низку законодавчих актів, спрямованих на запобігання та протидію дискримінації. Зокрема, прийнято Закон України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» [14], який встановлює загальну заборону будь-якої форми дискримінації та визначає механізми захисту прав осіб, які потерпають від дискримінації.

Однак дискримінація продовжує існувати в різних сферах життя. Наприклад, жінки часто стикаються з дискримінацією на робочому місці, особливо щодо оплати праці та доступу до вищих посад. Також існують випадки дискримінації на гендерній основі в сімейному житті та суспільстві загалом.

Недискримінація залишається актуальною проблемою в Україні, і держава повинна продовжувати вживати заходів для забезпечення рівних прав та уникнення будь-якої форми дискримінації на гендерній основі [15, с. 25–29].

У сучасному українському суспільстві сприяння активності громадян незалежно від їхньої гендерної приналежності є одним із ключових складників розвитку. Держава вживає різноманітних заходів для стимулювання активності громадян та забезпечення рівних прав та можливостей для всіх шарів населення.

Проте існують певні виклики та перешкоди на шляху до сприяння активності всіх громадян. Наприклад, недостатня участь жінок у політичному житті та бізнесі, а також нерівні можливості доступу до освіти та робочих місць можуть обмежувати їхню активність та розвиток.

Отже, для забезпечення сприятливих умов для активності громадян, в тому числі жінок, необхідно вживати комплексних заходів з розвитку освіти, підтримки малого бізнесу, створення рівних можливостей на ринку праці та підтримки громадських ініціатив.

Україна стикається з низкою викликів та перешкод у забезпеченні гендерної рівності та сприянні активності громадян. Однією з таких перешкод є нерівність у доступі до освіти та можливостей для розвитку. Жінки, особливо з малозабезпечених та сільських районів, часто стикаються з обмеженими можливостями отримати якісну освіту та навички, що необхідні для розвитку професійної кар'єри.

Ще однією проблемою є недостатня представленість жінок у політиці та управлінні. Незважаючи на здійснені зусилля для забезпечення гендерної рівності у цих сферах, жінки продовжують стикається зі стереотипами та дискримінацією при здобутті політичної влади та можливості обіймати керівні посади.

Також серйозною проблемою є насильство щодо жінок та недостатня захищеність їх прав. Національне законодавство та правоохоронні органи недостатньо ефективно реагують на випадки домашнього насильства та інші форми гендерної дискримінації, що ускладнює забезпечення гендерної рівності та захист прав жінок.

Зрештою, існують економічні виклики, такі як низька заробітна плата жінок, нерівні умови працевлаштування та обмежені можливості для підприємництва. Зазначені фактори обмежують можливості жінок у розвитку та впливають на їхню соціальну й економічну самостійність.

Україна має значний потенціал для подальшого розвитку у напрямку забезпечення гендерної рівності та зміцнення прав жінок та чоловіків. Однією з перспектив є подальше вдосконалення законодавства щодо гендерної рівності та захисту прав жінок і чоловіків. Важливо продовжувати реформування та удосконалення правової бази, зокрема шляхом узгодження законодавства з міжнародними стандартами та впровадження нових законодавчих ініціатив, спрямованих на захист прав гендерних меншин та забезпечення їхнього рівноправ'я.

Другою перспективою є збільшення участі жінок у політичному та громадському житті. Для цього необхідно вдосконалити механізми стимулювання політичної активності жінок, підвищувати рівень освіти та підтримувати жіночі лідерські ініціативи. Продовження заходів з підтримки жіночого підприємництва та створення сприятливих умов для розвитку жіночих ініціатив також сприятиме зміцненню гендерної рівності в Україні.

Крім того, важливо вдосконалити систему освіти та просвіти, щоб підвищувати гендерну свідомість суспільства та забезпечувати доступ до якісної освіти для всіх громадян незалежно від статі. Розвиток гендерної освіти та інформаційних кампаній допоможе зменшити стереотипи та упередження щодо ролі чоловіків і жінок у суспільстві.

Україна також може зосередитися на підтримці та розвитку механізмів впровадження гендерної політики на різних рівнях управління. Це охоплює створення ефективних механізмів моніторингу та оцінки впливу гендерних політик, розроблення програм та проєктів з гендерною перспективою, а також підтримку громадянського суспільства та жіночих організацій у впровадженні гендерної агенди.

Важливо забезпечити ефективну координацію та співпрацю між усіма зацікавленими сторонами – урядом, громадянським суспільством та міжнародними організаціями.

Отже, можна зазначити, що в Україні досягнуто певний прогрес у забезпеченні гендерної рівності та зміцненні прав та свобод жінок та чоловіків. Проте є ще багато завдань, які стоять перед українським суспільством.

По-перше, для успішної реалізації гендерної політики в Україні необхідно забезпечити більшу ефективність законодавства у сфері гендерної рівності. Це передбачає удосконалення законодавчих актів та їх ефективне виконання, а також посилення контролю за дотриманням гендерних прав.

По-друге, важливо розробити та впровадити цільові програми та проєкти, спрямовані на підтримку жінок та чоловіків у найбільш уразливих групах населення. Це можуть бути програми з підтримки материнства та дитинства, ініціативи щодо розвитку жіночого підприємництва, а також заходи з підтримки чоловіків у патернальному батьківстві.

По-третє, важливо підтримувати ініціативи громадянського суспільства, спрямовані на захист гендерних прав та просування гендерної рівності. Уряд повинен активно співпрацювати з жіночими та гендерними організаціями, надавати їм фінансову та інституційну підтримку.

Для зміцнення прав та свобод жінок та чоловіків в Україні важливо забезпечити системну гендерну освіту у школах та закладах вищої освіти, а також проводити інформаційні кампанії та тренінги для широкої громадськості щодо гендерних питань та прав людини.

Список використаних джерел

1. Уварова О. Права жінок та гендерна рівність. Київ : ФОП «Големб О.О.», 2018. 202 с.
2. Конвенція Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок від 18.12.1979 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_207#Text.
3. Пекінська декларація Організації Об'єднаних Націй від 15.09.1995 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_507#Text.
4. Equal Pay Act : United States labor law of 10.07.1963 no. Pub. L. 88–38. URL: <https://www.govtrack.us/congress/bills/88/s1409/text>.
5. Civil Rights Act : civil rights and labor law of 02.07.1964 no. Pub. L. 88–352. URL: <https://www.govtrack.us/congress/bills/88/hr7152/text>.
6. Lens V. Supreme court narratives on equality and gender discrimination in employment: 1971–2002. Cardozo women's LJ. 2003. No. 10. P. 501–510.
7. Рудницька О. Гендерна рівність у соціальній політиці Європейського Союзу. *Сучасні тенденції розбудови правової держави в Україні та світі* : збірник наукових статей за матеріалами V Міжнародної науково-практичної конференції, м. Житомир. Житомир, 2017. С. 55–58.
8. Конституція України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>.
9. Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків : Закон України від 08.09.2005 р. № 2866-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2866-15#Text>.
10. Гендерна політика в нормативно-правових документах / Г. Жуковська та ін. Київ : ОБСЄ, 2020. 186 с.
11. Наливайко Л., Марценюк Л. Права жінок та гендерна рівність в Україні: проблеми теорії та практики. *Приватне та публічне право*. 2022. № 1. С. 61–66.
12. Про запобігання та протидію домашньому насильству : Закон України від 07.12.2017 р. № 2229-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text>.
13. Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків : Закон України від 08.09.2005 р. № 2866-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2866-15#Text>.
14. Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні : Закон України від 06.09.2012 р. № 5207-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5207-17#Text>.
15. Наливайко І. Теоретико-правові проблеми імплементації в Україні ст. 37 Стамбульської конвенції. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. № 3. С. 25–29.

*Надійшла до редакції 20.06.2024
Прийнято до опублікування 28.06.2024*

References

1. Uvarova O. Women's rights and gender equality. Kyiv : FOP Golemb. O. O., 2018. 202 p.
2. United Nations Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women (Ukrainian/Russian): Convention Org. United of Nations from 12/18/1979: as of October 6 1999 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_207#Text.
3. Beijing Declaration (Ukrainian/Russian): Declaration of Org. United of Nations dated September 15, 1995. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_507#Text.
4. Equal Pay Act: United States labor law of 10.07.1963 no. Pub. L. 88-38. URL: <https://www.govtrack.us/congress/bills/88/s1409/text>.
5. Civil Rights Act: civil rights and labor law of 02.07.1964 no. Pub. L. 88-352. URL: <https://www.govtrack.us/congress/bills/88/hr7152/text>.
6. Lens V. Supreme court narratives on equality and gender discrimination in employment: 1971-2002. Cardozo women's LJ. 2003. No. 10. P. 501–510.
7. Rudnytska O. Gender equality in the social policy of the European Union. Modern trends in the development of the rule of law in Ukraine and the world: Collection. of science Art. according to the materials of the V International science and practice conference, Zhytomyr. Zhytomyr, 2017. P. 55–58.
8. Constitution of Ukraine: dated June 28, 1996 No. 254k/96-BP: as of January 1 2020 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-bp#Text>.
9. On ensuring equal rights and opportunities for women and men: Law of Ukraine dated September 8, 2005 No. 2866-IV: as of August 3 2023 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2866-15#Text>.
10. GENDER POLICY in normative and legal documents / G. Zhukovska et al. Kyiv: OSCE, 2020. 186 p.
11. Nalivayko L., Martsenyuk L. Women's rights and gender equality in Ukraine: problems of theory and practice. Private and public law. 2022. No. 1. P. 61–66.
12. On preventing and combating domestic violence: Law of Ukraine dated 07.12.2017 No. 2229-VIII: as of December 31 2023 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text>.
13. On ensuring equal rights and opportunities for women and men: Law of Ukraine dated September 8, 2005 No. 2866-IV: as of August 3 2023 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2866-15#Text>.
14. On the principles of preventing and countering discrimination in Ukraine: Law of Ukraine dated September 6, 2012 No. 5207-VI: as of May 30 2014 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5207-17#Text>.
15. Nalyvaiko I. Theoretical and legal problems of implementation in Ukraine of Art. 37 of the Istanbul Convention. Analytical and comparative jurisprudence. 2022. No. 3. P. 25–29.

ABSTRACT

Tsahik Ohanisian. Strategies for improving the legal provision of gender equality: protection of rights and freedoms, combating discrimination and ensuring active civic activity.

This scientific article reveals progressive approaches to ensuring gender equality with a focus on strengthening rights and freedoms, non-discrimination and promoting activism in Ukraine. The theoretical principles of gender equality are substantiated, and the relevance of the research is determined. The historical overview of gender rights and the role of international legislation in ensuring gender equality are analysed, in particular, attention is focused on the experience of the United States of America and the European Union. Next, the national legislation and practice of Ukraine are considered, including an assessment of modern legislation on gender equality and non-discrimination. Special attention is paid to the issue of promoting activity in Ukraine and its practical implementation. The following sections reveal the challenges and obstacles in ensuring gender equality, as well as highlight the prospects for the development of this issue in Ukraine. The article contains conclusions and recommendations for further activities in this area with the aim of strengthening rights and freedoms, non-discrimination and promoting an active public position in Ukraine, taking into account international experience and best practices on this matter.

Key words: *gender equality, strengthening the rights of women and men, non-discrimination, active participation of citizens, international legislation, national policy, historical context, progressive approaches, cooperation between sectors, perspectives.*

УДК 340

DOI <https://doi.org/10.32782/2078-3566-2024-3-08>

Олександр ТАЛДИКІН[®]

кандидат юридичних наук, доцент
(Дніпровський державний університет
внутрішніх справ,
м. Дніпро, Україна)

ГІДНИЙ РІВЕНЬ ЖИТТЯ ЯК КАТЕГОРІЯ СОЦІАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ

У статті розглянуто гідний рівень життя як правову категорію соціальної держави. Надано порівняльний аналіз достатнього та необхідного рівня життя. Визначено критерії гідного рівня життя.

Ключові слова: гідний рівень життя, достатній рівень життя, необхідний життєвий рівень, соціальна держава.

*Якщо ви платите арахісом, ви отримуєте мавп.
Джеймс Голдсміт*

Постановка проблеми. Статті перша та третя Конституції України проголошують нашу державу соціальною, де «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю» [1]. Розбудова соціальної держави передбачає її орієнтацію відповідно до тієї або іншої соціальної моделі, а також закріплення основоположних засад, на яких буде ґрунтуватися система інституцій соціального забезпечення та захисту. Серед принципів забезпечення соціальних прав, на яких базується будь-яка концепція соціальної держави, центральне місце займає гідний рівень життя.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Теоретичну основу статті склали положення, вироблені загальною теорією держави і права, конституційним правом, теорією міжнародного права та політологією. Сформульовані теоретичні узагальнення спиралися на наукові досягнення вітчизняних і зарубіжних авторів. Так, міжнародно-правові стандарти достатнього рівня життя вивчає у своїй роботі О.Г. Кушніренко [2]. О.О. Гірник піднімає питання критеріїв забезпечення гідного рівня життя [3]. Оплаті праці як основному способу забезпечення гідного життя приділяє увагу К.К. Довбиш [4]. Ґрунтовний аналіз міжнародних соціальних стандартів подано в навчальному посібнику А.М. Юшко, Н.М. Швець, В.В. Жернакова [5]. На визначення гідного рівня життя як правової категорії звертає увагу О.М. Ярошенко [6].

Враховуючи неабияку актуальність і важливість зазначеної проблеми, а також нагальну потребу в поглибленні знань щодо вказаної теми, зазначимо, що **метою роботи** є розкриття гідного рівня життя як однієї з основоположних категорій в теорії соціальної держави, спроба визначення її критеріїв для особи в країні, яка позиціонує себе як соціальна.

Виклад основного матеріалу дослідження. Держава за своєю суттю є антропоцентричною, якщо вона визнає людину найвищою соціальною цінністю та бачить своє призначення у забезпеченні принципу соціальної справедливості, створенні умов кожній людині для гідного рівня життя.

© О. Талдикін, 2024

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-8681-5523>

Декларування розвитку держави як соціальної передбачає реалізацію в галузі внутрішньої політики низки заходів, які підтверджують відповідну спрямованість, забезпечують високий рівень життя населення відповідно до загальноприйнятих міжнародних соціальних стандартів. На нашу думку, центральне місце у приналежності будь-якої держави до тієї або іншої моделі займає рівень життя. Постає закономірне питання про те, які саме конкретні складники містить *гідний рівень життя* як основоположна категорія та показник соціальної держави.

На думку експертки з формування державної політики в економічній та соціальній сферах Юлії Юрків, досягнути гідного рівня життя населення можна завдяки гарантуванню різних видів соціальних послуг та пільг, їх точному та чіткому узгодженню з реальними потребами людей [7].

У цьому контексті варто згадати про ще декілька категорій. Одна з них знайшла своє законодавче закріплення у статті 48 Конституції України. Ідеться про достатній життєвий рівень [1]. Інша впливає з тексту ст. 25 Загальної декларації прав людини 1948 р. Це необхідний життєвий рівень [8]. Таким чином, ми маємо принаймні три категорії: 1) *необхідний життєвий рівень*; 2) *достатній життєвий рівень*; 3) *гідний рівень життя*. Важко не погодитись з тезою, що для позначення фактично одного і того ж явища використовуються такі терміни: «достатній життєвий рівень», «гідний життєвий рівень», «життєвий рівень, який є необхідним для підтримання здоров'я і добробуту»; «адекватний соціальний захист» [6, с. 137]. І головне при цьому – їх розмежування та уникнення підміни понять, адже ці категорії, безумовно, не є тотожними та передбачають певну прогресію якості людського життя в напрямку від першої до останньої, коли соціальна політика формується в середовищі, яке за своїм змістом є полісуб'єктивним, а її мета і завдання можуть бути позитивно реалізовані лише в результаті компромісу держави і громадянського суспільства.

Якщо необхідний життєвий рівень являє собою суб'єктивне право на необхідні для підтримки життя та здоров'я права на харчування, одяг, житло, медичний догляд і соціальне забезпечення, встановлене державною на рівні прожиткового мінімуму, то тут варто погодитись з І.С. Андрієнко, який зазначає, що прожитковий мінімум за своєю суттю є встановленою законодавчо межею бідності [9, с. 95].

На думку Т.І. Гудзь та В.М. Мальцева, право на достатній життєвий рівень включає в себе такі елементи:

- 1) можливість реалізації прав в економічній, соціальній і культурних сферах для підтримання гідного та вільного розвитку особистості;
- 2) право на таку якість життя, рівня якої достатньо для підтримання здоров'я та добробуту сім'ї;
- 3) право на соціальний захист у випадку безробіття, хвороби, інвалідності, вдовства, настання старості або втрати людиною здатності самостійно забезпечувати себе засобами до існування з незалежних від неї причин;
- 4) право на постійне покращення умов життя;
- 5) право на захист від голоду [10, с. 99–100].

Гідний рівень життя як правова категорія передбачає усвідомлення людиною того факту, що вона є найвищою соціальною цінністю, відчуває самоповагу та усвідомлює власну суспільну значимість.

Для з'ясування поняття «гідний рівень життя» звернемо увагу на визначення *гідності*, коли вона розуміється як одне з нематеріальних благ, основоположних прав, яке не відчужується, не передається та передбачає самоповагу, можливість усвідомлювати свою суспільну цінність, наполягати на повазі до себе з боку суспільства і держави. У свою чергу право на гідний рівень життя закріпилося в багатьох конституціях держав Європейського Союзу та зазначене у 2000 році в Хартії про основні права [11].

На думку В. Андрієва, право на гідний рівень життя як правова категорія виступає як мінімальний стандарт задоволення потреб людини в різних сферах – від фізіологічних до духовних [12, с. 137].

С. Синчук бачить гідний рівень життя у сукупності багатьох складових елементів, які можна поділити на дві групи:

– *фізіологічну*, що відповідає за матеріальну забезпеченість на рівні стандартів розвинутого суспільства, доступ до надбань культури, гарантованість прав особистої та сімейної безпеки;

– *соціальну* як активність людини, її життєдіяльність як частинки соціуму [13].

Отже, для визначення гідного рівня життя як мети державної соціальної політики особливої актуальності набуває напрацювання чітких критеріїв. У цьому аспекті на перший план виходить не декларування ідей та гасла політиків стосовно їх «плідної» праці на благо народу, а незалежна оцінка за допомогою різних міжнародних інституцій, які дають можливість зрозуміти, яке місце займає та чи інша держава у її реальному забезпеченні гідного, достатнього або необхідного рівня життя.

Серед численних рейтингів, на нашу думку, варто виділити декілька тих, спрямованих яких прямо або опосередковано вказує на найважливіші елементи рівня людського добробуту, що забезпечує соціальну складову частину гідного рівня життя.

Рейтинг країн світу за рівнем щастя населення (World Happiness Report) проводиться під егідою ООН в рамках глобальної ініціативи «Мережа рішень сталого розвитку» дослідним центром «Інститут Землі» (The Earth Institute), діючим при Колумбійському університеті, та має на меті встановлення здатності держав забезпечити своїм громадянам щасливе життя. Він складається з визначення валового внутрішнього продукту на душу населення, очікуваної тривалості здорового життя, соціальної підтримки, свободи вибору в житті, щедрості (благодійності), поширеності корупції [14].

Індекс якості життя (quality-of-life index) компанії “*Economist Intelligence Unit*” враховує такі показники, як: очікувана тривалість життя, якість сімейного життя (рівень розлучень), громадська активність, матеріальний добробут (ВВП на душу населення), політична стабільність і безпека, якість клімату та географічне розташування, гарантія роботи (безробіття), забезпечення статевої рівності [15].

Індекс людського розвитку (Human Development Index) публікується ООН з 1990 року та враховує такі критерії: очікувана тривалість життя (довголіття), рівень грамотності населення, рівень життя (ВНД на душу населення) [16].

Індекс процвітання на основі досліджень, аналітичних звітів та соціопитувань складається аналітичним центром Legatum Institute та включає дев'ять категорій: уряд, освіта, охорона здоров'я, безпека, розвиток економіки, ведення бізнесу, персональні свободи, соціальний капітал, екологія [17].

Індекс задоволеності життям (Satisfaction with Life Index) соціопсихолога Адріана Уайта є своєрідною картою щастя, що активно використовується ЮНЕСКО, ЦРУ, ВООЗ [18].

Глобальний індекс безпеки здоров'я (Global Health Security Index) розроблений Центром медичних досліджень Дж. Гопкінса, Ініціативою зі зменшення ядерної загрози та Economist Intelligence Unit. Він оцінює безпеку і можливості охорони здоров'я країни за шістьма категоріями [19].

Рейтинг недієдатних держав (Failed States Index), який проводить Фонд миру, аналізує здатність держав утримувати контроль за територіальною цілісністю, політичною, економічною та соціальною стабільністю в країні [20].

Виходячи з критеріїв вищезначених рейтингів, можна виокремити такі елементи, які вважаємо надзвичайно важливими у визначенні гідного рівня життя. Це такі елементи:

- тривалість здорового життя та довголіття;
- персональні свободи;

- охорона, здоров'я та екологія;
- безпека та соціальна стабільність у країні;
- матеріальний добробут з огляду на показники валового національного продукту на душу населення (ВНП) та валового національного доходу (ВНД) на душу населення.

Висновки. Провівши дослідження, ми дійшли таких висновків.

Декларування держави як соціальної передбачає реалізацію в галузі внутрішньої політики низки заходів, які б забезпечували високий рівень життя населення відповідно до загальноприйнятих міжнародних соціальних стандартів.

У міжнародних правових документах та на загальнодержавному рівні шляхом конституційного закріплення є три категорії рівня життя: необхідний життєвий рівень, достатній життєвий рівень, гідний рівень життя.

Визначаючи зміст необхідного життєвого рівня, достатнього життєвого рівня і гідного рівня життя як правових категорій, вважаємо важливим їх розмежування, уникнення підміни понять, адже ці категорії, безумовно, не є тотожними та передбачають певну прогресію якості людського життя в напрямку від першої до останньої.

Для з'ясування поняття «гідний рівень життя» особливою значення має інтерпретація *гідності*, коли вона розуміється як одне з нематеріальних благ та основоположних прав.

Гідний рівень ми вважаємо сукупністю елементів, які можна поділити на дві складових частини життя – фізіологічну, що відповідає за матеріальну забезпеченість, та *соціальну* як життєдіяльність людини в соціумі.

Для визначення гідного рівня життя як мети державної соціальної політики особливою актуальності набуває напрацювання чітких критеріїв, а також незалежна оцінка за допомогою різних міжнародних інституцій.

Виходячи з критеріїв рейтингів міжнародних інституцій, можна виокремити такі елементи, які вважаємо надзвичайно важливими у визначенні гідного рівня життя. Це такі елементи:

- тривалість здорового життя та довголіття;
- персональні свободи;
- охорона здоров'я та екологія;
- безпека та соціальна стабільність у країні;
- матеріальний добробут з огляду на показники валового національного продукту на душу населення (ВНП) та валового національного доходу (ВНД) на душу населення.

Список використаних джерел

1. Конституція України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
2. Кушніренко О.Г. Міжнародно-правові стандарти права людини на достатній рівень життя та їх імплементація в соціальній політиці України. *Право і суспільство*. 2019. № 6. С. 44–50.
3. Гірник О.О. Про критерії забезпечення гідного рівня життя соціальним обслуговуванням. *Науковий вісник міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція»*. 2014. № 8. С. 182–184.
4. Довбиш К.К. Оплата праці як основний спосіб забезпечення гідного життя. *Право та інновації*. 2014. № 1–2 (5–6). С. 133–141.
5. Юшко А.М., Швець Н.М. Міжнародні соціальні стандарти : навчальний посібник / за заг. ред. В.В. Жернакова. Харків : Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого», 2013. 121 с.
6. Ярошенко О.М. Гідний життєвий рівень як правова категорія і конституційне право. *Актуальні проблеми трудового права та права соціального забезпечення* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 90-річчю з дня народження чл.-кор. НАПрН України, акад. Міжнародної кадрової академії, заслуженого діяча науки України, д-ра юрид. наук, проф. О.І. Процевського, м. Харків, 5 квітня 2019 р. Харків, 2019. С. 134–138.
7. Юрків Ю. Прожитковий мінімум в Україні: бідність чи гідний рівень життя? *Економічна правда*. 6 Листопада 2023 р.

8. Загальна декларація прав людини. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text.
9. Андриєнко І.С. Достатній життєвий рівень як правова категорія. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2015. № 2. С. 93–95.
10. Гудзь Т.І., Мальцев В.М. Міжнародні стандарти права на достатній життєвий рівень та їх вплив на законодавство України. *Право і безпека*. 2022. № 4 (87). С. 94–107.
11. Хартія ЄС про основні права. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_524.
12. Андріїв В., Вахонєва Т. Міжнародно-правові проблеми кваліфікації права на гідний рівень життя. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія «Право»*. 2023. Випуск 75. Частина 3. С. 137–143.
13. Синчук С. Гарантування гідного рівня життя особи у сфері соціального забезпечення. URL: <http://www.radnuk.info/home/24290-2013-05-29-18-42-06.html>.
14. World Happiness Report 2024 URL: <https://worldhappiness.report/ed/2024/>.
15. Quality of Life Index by Country 2024. URL: https://www.numbeo.com/quality-of-life/rankings_by_country.jsp.
16. Human Development Index. URL: <https://hdr.undp.org/>.
17. Iegatum prosperity index. URL: <https://www.prosperity.com/>.
18. Psychologist Produces The First-ever World Map Of Happiness. URL: <https://www.sciencedaily.com/releases/2006/11/061113093726.htm>.
19. Welcome to the Global Health Security Index. URL: <https://ghsindex.org/>.
20. Failed States Failed States Index (FSI) Index (FSI) Report. URL: <https://www.files.ethz.ch/isn/174681/SR145-IPCSDebate-FSIRreport.pdf>.

Надійшла до редакції 20.06.2024

Прийнято до опублікування 26.06.2024

References

1. Konstytutsiia Ukrainy. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (VVR), 1996, № 30, st. 141). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
2. Kushnirenko O.H. Mizhnarodno-pravovi standarty prava liudyny na dostatnii riven zhyttia ta yikh implementatsiia v sotsialnii politytsi Ukrainy. *Pravo i suspilstvo*. 2019. № 6. С. 44–50.
3. Hirnyk O.O. Pro kryterii zabezpechennia hidnogo rivnia zhyttia sotsialnym obsluhovuvanniam. *Naukovyi visnyk mizhnarodnogo humanitarnoho universytetu. Ser. Yurysprudentsiia*. 2014. № 8. С. 182–184.
4. Dovbysh K.K. Oplata pratsi, yak osnovnyi sposib zabezpechennia hidnogo zhyttia. *Pravo ta innovatsii*. 2014. № 1–2 (5–6). С. 133–141.
5. Mizhnarodni sotsialni standarty: navch. posib. / avt.: A. M. Yushko, N. M. Shvets; za zah. red. V.V. Zhernakova. – Kharkiv: Nats. un-t “Iuryd. akad. Ukrainy im. Yaroslava Mudroho”, 2013. 121 s.
6. Yaroshenko O.M. Hidnyi zhyttievyi riven yak pravova katehoriia i konstytutsiine pravo Aktualni problemy trudovoho prava ta prava sotsialnogo zabezpechennia : materialy mizhnar. nauk.-prakt. konf., prysviach. 90-richchiu z dnia narodzh. chl.-kor. NAPrN Ukrainy, akad. Mizhnar. kadrovoi akad., Zasluzh. diiacha nauky Ukrainy, d-ra yuryd. nauk, prof. O. I. Protsevs'koho (Kharkiv, 5 kvit. 2019 r.). Kharkiv, 2019. С. 134–138.
7. Yurkiv Yu. Prozhytkovyi minimum v Ukraini: bidnist chy hidnyi riven zhyttia? *Ekonomichna Pravda*. 6 Lystopada 2023.
8. Zahalna deklaratsiia prav liudyny. Pryiniata i proholoshena rezoliutsiieiu 217 A (III) Heneralnoi Asamblei OON vid 10 hrudnia 1948 roku. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text.
9. Andriienko I.S. Dostatnii zhyttievyi riven, yak pravova katehoriia. *Pivdennoukrainskyi pravnychyi chasopys*. 2015. № 2. С. 93–95.
10. Hudz T.I., Maltsev V.M. Mizhnarodni standarty prava na dostatnii zhyttievyi riven ta yikh vplyv na zakonodavstvo Ukrainy. *Pravo i bezpeka*. 2022. № 4 (87). С. 94–107.
11. Khartiia YeS pro osnovni prava. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_524.
12. Andriiv V., Vakhonjeva T. Mizhnarodno-pravovi problemy kvalifikatsii prava na hidnyi riven zhyttia. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho Natsionalnogo Universytetu*, 2023. Serii PRAVO. Vypusk 75: chastyna 3. С. 137–143.
13. Synchuk S. Harantuvannia hidnogo rivnia zhyttia osoby u sferi sotsialnogo zabezpechennia. URL: <http://www.radnuk.info/home/24290-2013-05-29-18-42-06.html>.

14. World Happiness Report 2024 URL: <https://worldhappiness.report/ed/2024/>.
15. Quality of Life Index by Country 2024. URL: https://www.numbeo.com/quality-of-life/rankings_by_country.jsp.
16. Human Development Index. URL: <https://hdr.undp.org/>.
17. Legatum prosperity index. URL: <https://www.prosperity.com/>.
18. Psychologist Produces The First-ever World Map Of Happiness. URL: <https://www.sciencedaily.com/releases/2006/11/061113093726.htm>.
19. Welcome to the Global Health Security Index. URL: <https://ghsindex.org/>.
20. Failed States Failed States Index (FSI) Index (FSI) Report. URL: <https://www.files.ethz.ch/isn/174681/SR145-IPCSDebate-FSIReport.pdf>.

ABSTRACT

Oleksandr Taldykin. Decent living standards as a category of the welfare state.

The article examines a decent standard of living as a legal category of the welfare state. A comparative analysis with the sufficient and necessary standard of living is provided. The criteria of a decent standard of living are defined.

Articles One and Three of the Constitution of Ukraine proclaim our State to be a social State, where “A person, his/her life and health, honor and dignity, inviolability and security are recognized in Ukraine as the highest social value” [1]. The development of a welfare state implies its orientation in accordance with a particular social model, as well as the consolidation of the fundamental principles on which the system of social security and protection institutions will be based. Among the principles of ensuring social rights on which any concept of a welfare state is based, a decent standard of living is central.

The purpose of this paper will be to reveal a decent standard of living as one of the fundamental categories in the theory of the welfare state, and to attempt to define its criteria for a person in a country that positions itself as a welfare state.

Declaring a state as a social state implies the implementation of a number of measures in the field of domestic policy that would ensure a high standard of living of the population in accordance with generally accepted international social standards.

Given the existence in international legal documents and at the national level, through constitutional consolidation, we have at least three categories of living standards: a necessary standard of living, a sufficient standard of living, and a decent standard of living.

When defining the content of the necessary standard of living, sufficient standard of living and decent standard of living as legal categories, it seems important to distinguish between them, to avoid substitution of concepts, because these categories are undoubtedly not identical, and provide for a certain progression of the quality of human life from the first to the last.

In order to clarify the concept of “decent standard of living”, the interpretation of dignity is of particular importance, when it is understood as one of the intangible goods and fundamental rights.

A decent level as a set of elements that can be divided into two components: physiological, responsible for material security, and social, as human activity in society.

To define a decent standard of living as a goal of state social policy, it is particularly important to develop clear criteria and to have it independently assessed by various international institutions.

On the basis of the criteria of international institutions’ ratings, the following elements can be identified, which we consider extremely important in determining a decent standard of living. In our opinion, these are:

- healthy life expectancy and longevity;
- personal freedoms;
- protection, health and environment;
- security and social stability in the country;
- material well-being based on gross national product (GNP) per capita and gross national income (GNI) per capita.

Key words: *decent standard of living, sufficient standard of living, necessary standard of living, welfare state.*

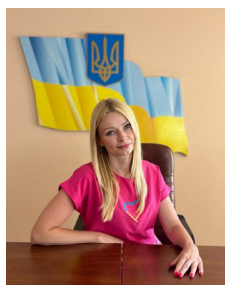
ПУБЛІЧНО-ПРАВОВЕ ТА ПРИВАТНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ОКРЕМИХ СФЕР СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН

УДК 342.95

DOI <https://doi.org/10.32782/2078-3566-2024-3-09>

**Микола
ВЕСЕЛОВ®**
доктор юридичних
наук, професор
(Донецький
державний
університет
внутрішніх справ,
м. Кропивницький
– м. Кривий Ріг,
Україна)

**Лілія
ВЕСЕЛОВА®**
доктор юридичних
наук
(Департамент
стратегічних
розслідувань
Національної поліції
України, м. Київ,
Україна)

ЕФЕКТИВНІСТЬ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ: ТЕОРЕТИЧНО-ПРИКЛАДНИЙ ВИМІР

У статті розглядається важливе для адміністративно-правової науки питання – ефективність адміністративно-правового регулювання. Ефективність адміністративно-правового регулювання є найважливішим чинником не лише правотворчої діяльності, а й державного регулювання (державної політики) загалом. Як встановлено на теоретичному рівні, поняття ефективності адміністративно-правового регулювання співвідноситься зі здатністю визначати цілі нормативно-правового акта, критерії оцінювання й вимірювання його позитивного впливу на суспільні відносини з метою досягнення очікуваного суспільно-корисного результату й, коли це можливо, їх фактичне досягнення. Сьогодні цей аспект правотворчої діяльності не має належного практичного впровадження, оскільки до недавнього часу в Україні не було для цього необхідних правових передумов.

Ключові слова: адміністративно-правове регулювання, державне регулювання, державно-владні відносини, ефективність правового регулювання, правотворча діяльність, організація та проведення азартних ігор, національна безпека й оборона, правовий моніторинг, цілі правового регулювання.

Постановка проблеми. Процес законотворчості в Україні є надто насиченим і динамічним. Якщо переглянути інформаційний лист про зареєстровані законопроекти, які направлені до комітетів Верховної Ради України за період з 01.01.2024 по 30.06.2024, то видається, що в середньому за місяць законопроекти на реєстрацію надходять кожного третього дня й частіше. Лише за тиждень (за період 12.07.2024–19.07.2024) надійшов 51 законопроект [11]. На прикладі річного звіту одного з комітетів ВРУ можна констатувати, що у 2023 році український парламент прийняв 18 законів у соціальній сфері [5]. Більшість нормативно-правових актів здійснюють регулювання публічно-правових відносин. Саме

© М. Веселов, 2024

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-3963-2764>

© Л. Веселова, 2024

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-8747-2515>

ця сфера правового регулювання схильна до найчастіших змін. Напевно, закономірним є питання: «Наскільки адміністративно-правове регулювання в Україні є ефективним?» і «Як його зробити більш ефективним?»

Мега статті є комплексною й полягає в розкритті на теоретичному рівні поняття та особливостей адміністративно-правового регулювання (з метою визначення прикладних проблем її ефективності), а також в аналізі правових передумов удосконалення правотворчої діяльності в державі на сучасному етапі.

Аналіз публікацій, у яких започатковано вирішення цієї проблеми.

Адміністративно-правове регулювання та правотворча діяльність як одна з основних функцій органів публічної влади з часу набуття Україною незалежності гостро потребувала комплексного наукового аналізу й удосконалення. Загальні концепти правового регулювання ми запозичили з праць О. Петришина, Д. Лук'янова, П. Рабіновича, Р. Демківа, Ф. Кафаджі (F. Cafaggi) [3; 4; 19; 22]. Для з'ясування особливостей адміністративно-правового регулювання як правового явища стали в нагоді здобутки наукових робіт В. Галуцька, П. Діхтієвського, О. Кузьменко, О. Остапенка, М. Коваліва, Д. Лук'янця, О. Надьон, В. Развадовського, І. Шопіної, В. Керецмана [1; 2; 6; 8; 12; 20; 21]. Нарешті, окремі аспекти ефективності правового регулювання (зокрема адміністративно-правового регулювання) визначені з урахуванням дисертацій і публікацій О. Мельник, І. Ковбаса, Р. Крамтона (R. Cramton) [7; 9; 23]. Варто визнати, що наведений перелік авторів не є вичерпним і вказана тематика доволі широко представлена в наукових дослідженнях. Проте окремі питання цієї проблематики вчені розглядали переважно на рівні адміністративно-правового регулювання в конкретній сфері, з урахуванням того що вітчизняній адміністративно-правовій науці бракує концептуального розуміння теоретично-прикладних проблем оцінювання й забезпечення ефективності адміністративно-правового регулювання в Україні, виходячи із сучасних реалій.

Виклад основного матеріалу. Термін «адміністративно-правове регулювання» має суто теоретичне (наукове) застосування. Законотворча практика містить терміни «регулювання» (Закон України «Про регулювання містобудівної діяльності»), «державне регулювання» (Закон України «Про державне регулювання виробництва і обігу спирту етилового, спиртових дистилатів, алкогольних напоїв...»). Тож волиємо розпочати опис проблематики з'ясування теоретичних аспектів.

Регулювання є однією з рис соціального управління. На відміну від інших систем (як-то біологічна чи технічна), соціальне управління здійснюється для регуляції життєдіяльності людини в соціумі з метою забезпечення індивідуальних і колективних соціальних потреб та інтересів [1, с. 11]. Учені погоджуються в тому, що правове регулювання посідає центральне місце в системі правового впливу, який охоплює дію права на суспільне життя, свідомість і поведінку людей.

Р. Крамтон ще в 60-х роках минулого сторіччя казав, що регулювання може забороняти небажану поведінку або погоджувати поведінку, яка все одно матиме місце. Навіть якщо регулювання стосується поведінки, яка мала б інший курс за відсутності регулювання, завжди може виявитися, що мета, якої так віддано бажать регулятори, не буде досягнута [23, с. 183]. Процес ефективного правового регулювання розпочинається з визначення цілей і завершується їх виконанням, досягненням визначеного результату. Так, Закон України «Про охорону дитинства» цей напрям державної діяльності визначає як стратегічний загальнонаціональний пріоритет, що має вагоме значення для забезпечення національної безпеки України, ефективності внутрішньої політики держави з метою забезпечення реалізації прав дитини на життя, охорону здоров'я, освіту, соціальний захист тощо. Як первинний закон у цій сфері правовий акт серед іншого (у ч. 2 ст. 2) визначає загальні завдання законодавства про охорону дитинства (інших нормативно-правових актів, що регулюють суспільні відносини в цій сфері), які є дотичними із загальноновизнаними міжнародними стандартами [17].

О. Мельник наголошує, що цілі полягають у тому, щоб суб'єкти права діяли відповідно до юридичних приписів і моделей правової поведінки, щоб соціальні процеси відбувалися в напрямках, вигідних суспільству, державі, особистості. Від себе додамо, що законотворча практика містить декілька варіантів: цілі (завдання) правового регулювання можуть бути чітко визначені в окремій нормі, а можуть випливати з формулювання основних засад і/чи принципів. Однак цілі можуть досягатися або залишатися нереалізованими. Тому й результати можуть бути ефективними або неефективними [10, с. 7]. Наприклад, у Законі України «Про національну безпеку України» зазначається, що фундаментальними національними інтересами України є інтеграція нашої держави в «європейський політичний, економічний, безпековий, правовий простір, набуття членства в Європейському Союзі й Організації Північноатлантичного договору, розвиток рівноправних взаємовигідних відносин з іншими державами». Ці інтереси можна вважати й стратегічним завданням правового регулювання у сфері національної безпеки й оборони, проте їх досягнення є тривалим і непростим процесом, який може забезпечити лише частину від бажаного. Це залежатиме від багатьох міжнародних політичних, економічних чинників і національної державної політики. Але як на початковій стадії, так і на стадії реалізації в демократичній державі досягнення цих цілей передусім залежить від належних правових передумов – ефективного правового регулювання базових і процедурних аспектів реалізації.

Тож логічним буде зазначити, що правове регулювання завжди є вторинним, похідним від потреб і запитів суспільства або окремих його груп. Тому цілі правового регулювання не можуть бути суто правовими, оскільки право існує для оптимізації функціонування суспільства, а не навпаки. Отже, соціально обумовлена мета або цілі правового регулювання виступають як модель бажаного стану суспільних відносин. На переконання І. Шопіної, це дає можливість визначити мету правового регулювання в широкому розумінні як обумовлену певними міжнародними, державними, суспільними, груповими або індивідуальними потребами й інтересами модель бажаного результату розвитку, зміни чи припинення суспільних відносин у певній сфері [21, с. 134–135]. Тож правове регулювання має відбивати тенденції сучасного стану конкретних суспільних відносин як на національному, так і на міжнародному рівні та більш-менш оперативно корегувати їх у суспільно корисному напрямі.

Наприклад, у липні 2020 року прийнято Закон України «Про державне регулювання діяльності щодо організації та проведення азартних ігор». До цього від 2009 року в державі діяв Закон України «Про заборону грального бізнесу в Україні». Передбачалося, що дія Закону була актуальною до прийняття спеціального законодавства, що визначає право здійснення грального бізнесу в спеціально створених гральних зонах, а до цього моменту в нашій країні заборонялися гральний бізнес та участь в азартних іграх. До суб'єктів господарювання, які організовували й проводили на території України азартні ігри, застосовувалися фінансові санкції у вигляді штрафу з конфіскацією грального обладнання, а прибуток (дохід) від проведення такої азартної гри підлягав перерахуванню до Державного бюджету [16]. Що характерно, необхідність його прийняття пояснювалася стрімким зростанням за останні роки (період до 2009 року – *приміт. автор.*) кількості суб'єктів та об'єктів грального бізнесу України, ускладненням криміногенної ситуації на вказаних об'єктах, зокрема зростанням кількості злочинів, пов'язаних із залежністю від азартних ігор і фінансовими правопорушеннями в цій сфері. Як аргумент наводилися такі дані: «За статистикою, не менше 75 % клієнтів гральних автоматів, – це студенти і школярі. Фахівці вважають, що в містах з населенням близько 500 тис. чоловік – 25 тис. (5 %) залежних від азартних ігор. Кожний четвертий з тих, хто програв, думає про самогубство і часом вчиняє такі спроби» [14].

Автори чинного Закону України «Про державне регулювання діяльності щодо організації та проведення азартних ігор» у пояснювальній записці до відповідного

Законопроекту вже наголошували на тому, що на сучасному етапі розвитку суспільства індустрія розваг, елементом якої є азартні ігри, є невід'ємним складником цивілізації. Прибутковість цієї бізнес-галузі в очах політиків уже переважає порівняно з наявною суспільною шкідливістю. І на підтвердження цієї позиції наводять дещо інші аргументи: «Наслідками раптової та безальтернативної заборони грального бізнесу стали: пряма втрата доходів державного бюджету у розмірі, що перевищує 10 млрд грн. на рік; знищення цілої галузі економіки; зменшення кількості робочих місць; розвиток тіншового ринку без можливості ефективного державного регулювання». Висновок – «як показує практика розвинених країн, правове регулювання у вказаній сфері потребує збалансованого та комплексного підходу» [13]. Більше того, технологічний процес не стоїть на місці, наприклад, та сама електронна ідентифікація зараз стала частиною соціальних процесів, а легітимність її широкого обігу як у приватних, так і в публічних суспільних відносинах вимагає належного правового урегулювання. У грудні 2022 року парламентарі прийняли Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення укладення угоди між Україною та Європейським Союзом про взаємне визнання кваліфікованих електронних довірчих послуг та імплементації законодавства Європейського Союзу у сфері електронної ідентифікації», який, до речі, уніс актуальні зміни й до норм Закону України «Про державне регулювання діяльності щодо організації та проведення азартних ігор».

Отже, як зазначає П. Рабінович, «цінність правового регулювання – це його реальна позитивна (корисна) значущість для існування і розвитку особи, соціальних спільнот, груп, об'єднань, для всього суспільства загалом» [19, с. 158]. Як юридичне явище Р. Демків правове регулювання визначає як систему дій та операцій, які здійснюються органами державної влади в установлених процесуальних формах за допомогою певних методів і з використанням при цьому юридичних засобів, спрямованих на встановлення й реалізацію певних моделей суспільного розвитку [3, с. 22]. При цьому ознаками юридичних засобів правового регулювання є те, що вони є узагальненими юридичними способами забезпечення інтересів суб'єктів правових відносин; спрямованими на подолання перешкод, які стоять на шляху задоволення інтересів учасників правових відносин; відображають інформаційні якості й ресурси права, що додає їм особливого юридичного значення; призводять до юридичних наслідків, конкретних результатів залежно від ефективності або неефективності юридичного регулювання тощо [с. 21].

Переходячи до з'ясування ознак адміністративно-правового регулювання, варто зазначити, що це поняття охоплює лише частину правового регулювання, маючи при цьому свої характерні особливості. І. Шопіна дає таке визначення цього поняття – «адміністративно-правовий вплив на суспільні відносини, який здійснюється за допомогою комплексу адміністративно-правових засобів та інших правових явищ, які у сукупності складають механізм адміністративно-правового регулювання» [21, с. 133]. О. Надьон специфіку адміністративно-правового регулювання вбачає не лише в тому, що вплив держави на суспільні відносини здійснюється за допомогою адміністративних норм, а й у тому, що цей прояв правового регулювання дає змогу розкрити характерні форми й методи діяльності органів державної влади [12, с. 18–19]. Адміністративно-правове регулювання має на меті впорядкування державно-владних відносин, які сьогодні за змістом складаються з надання адміністративних послуг і здійснення виконавчо-розпорядчої діяльності (публічного управління) адміністрацією [2, с. 27]. З'ясовуючи особливі риси адміністративно-правового регулювання, доцільно зосередити увагу на тому, що за способами правового регулювання в межах цього виду переважають зобов'язання й заборони (В. Развадовський) [20, с. 169]; за методом – імперативне регулювання (Д. Лук'янець) [8, с. 290].

Отже, на відміну від правового регулювання суспільних відносин у приватному секторі, де в основу покладено принцип договірних відносин (авторитет і повноваження учасників таких відносин мають переважно договірну основу), упорядкування державно-

владних відносин здебільшого базується на застосуванні імперативного методу й забезпечується адміністративно-правовим примусом, хоча широка палітра цього сектору правового регулювання не виключає й добровільний характер режимів прийняття та виконання зобов'язань, а також спонукання до суспільно бажаної поведінки учасників суспільних відносин шляхом заохочення тощо. Проте, як зазначає Ф. Кафаджі, попри такий характер діяльності, владу можна контролювати через загальні принципи належної процесуальної форми її здійснення (установлення процедури), які обмежують автономію сторін і розсуд посадовця (держаного органу) під час виконання організаційно-правового впливу [22, с. 7]. Виходячи із цього, згідно з ч. 4 ст. 65 Закону України «Про правотворчу діяльність», навіть у разі наявності в законодавстві правової прогалини аналогія закону або аналогія права не застосовується для визначення підстав, меж повноважень і способу дій органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб, притягнення особи до юридичної відповідальності [18].

Правотворчий орган виявляє соціальну проблему і ставить за мету вирішити її юридичними засобами, для цього він розробляє норму права, яка, впливаючи на поведінку людей, змушує їх учиняти так, як розраховував законодавець. Однак, як слушно зауважує О. Мельник, на практиці не все видається так, як очікується. Ідеться про те, що ефективність адміністративно-правового регулювання є одним із показників життєздатності суспільства, мірилом його можливостей впливати за допомогою адміністративно-правових норм на розвиток суспільних відносин. Ефективність правового регулювання, цей науковець визначає як результативну характеристику його дії, яка свідчить про здатність вирішувати відповідні соціально-правові проблеми. О. Мельник вважає, що найбільші складнощі в процесі дослідження ефективності правового регулювання суспільних відносин виникають під час визначення критеріїв її оцінювання, кількісних параметрів. Досить обґрунтованих формул їх виміру практично не існує, за винятком суто економічного боку ефективності [10, с. 11–12].

Правове регулювання як соціально-правове явище пов'язано з державним регулюванням і державною політикою, хоча розглядати їх як тотожні поняття не можна. Правове регулювання варто відрізнити від державного регулювання, оскільки останнє передбачає не лише прийняття відповідних правових норм, що спрямовані на впорядкування суспільних відносин, а й набрання ними чинності та реалізацію, тобто не тільки юридичний, а й фактичний вплив на суспільні відносини [6, с. 158–159]. Досліджуючи критерії ефективності у сфері державного управління, П. Матвієнко звертає увагу на відносну простоту критеріїв ефективності в комерційній сфері, метою яких, як правило, є одержання прибутку, де гроші забезпечують «спільний знаменник» для вимірювання результатів і доходів, даючи змогу безпосередньо їх порівнювати. Проте в багатьох інших сферах державного управління чинники, які впливають на нього, не піддаються прямому вимірюванню в грошових одиницях [9, с. 70]. Виходячи з того, що під час оцінювання ефективності адміністративно-правового регулювання необхідно враховувати взаємодію багатьох факторів, включаючи й сукупність результатів державного управління, у багатьох сферах суспільного життя повинні розроблятися й застосовуватися специфічні (для кожної сфери) індикатори. Варто зазначити, що навіть для аналізу ефективності впливу норм права, наприклад, у сфері регулювання адміністративно-правової відповідальності урахування лише кількісних даних і динаміки виявлених правопорушень недостатньо.

У теорії ефективність правового регулювання прийнято розглядати як «спроможність правового регулювання приводити до максимально можливих позитивних результатів за рахунок обґрунтованих, розумних і доцільних витрат та обмежень [4, с. 146]. З огляду на особливість адміністративного права, адекватність адміністративно-правового регулювання серед іншого варто розглядати також на предмет «жорстокості» такого регулювання, балансу розподілу диспозитивних та імперативних норм, прозорості процедур, доцільності заборон, обмежень і зобов'язань учасників правовідносин тощо.

І. Ковбас ефективність адміністративно-правового регулювання (на прикладі нагородної справи в Україні) пропонує розглядати як відносні показники врегулювання конкретних відносин, зумовлені певними політичними, соціально-економічними й іншими обставинами, з найменшими витратами часу та ресурсів. Автор наголошує на важливості розглядати ефективність правового регулювання саме в поєднанні її трьох елементів – ефекту (результату), умов і мінімізованих витрат. Це з необхідністю зумовлює потребу усунення «дефектності» й удосконалення як адміністративно-правового регулювання певної сфери відносин, так і його результату [7, с. 131].

Аналіз національного законодавства дає можливість установити, що далеко не всі чинні українські закони містять чітко визначену мету (цілі, завдання) «свого регулювання». Фактично жоден не окреслює критеріїв оцінювання ефективності тих приписів, які він містить. Для нашого законодавства більш характерним є окреслення ефективності адміністративно-правового регулювання в тій чи іншій сфері на рівні державних програм, стратегій, концепцій, затверджених чи схвалених Урядом.

Проте зараз, із прийняттям у 2023 році Закону України «Про правотворчу діяльність» (далі – Закон), стан справ має кардинально змінитися. До сьогодні однією з найбільш значущих проблем правотворчості в публічному управлінні є відірваність суб'єкта, що приймає нормативно-правовий акт, від результатів власної правотворчої діяльності, а в деяких випадках ігнорування. Утім діяльність щодо оцінювання впливу проекту нормативно-правового акта на суспільні відносини є усталеною практикою для країн членів Європейського Союзу. При цьому формальний підхід до оцінювання впливу проекту нормативно-правового акта суб'єктами правотворчої діяльності в нашій країні, небажання відшукати найбільш ефективний і дієвий варіант вирішення проблеми на основі об'єктивних емпіричних даних і наукових досліджень призводять до низької якості законодавчого регулювання. Важливою новацією Закону є визначення правових засад планування правотворчої діяльності. Метою вказаного планування є забезпечення передбачуваності розвитку публічної політики, єдності, безперервності, гнучкості й точності процесу підготовки та прийняття (видання) нормативно-правових актів, координація діяльності суб'єктів правотворчої. Урегульовано особливості планування правотворчої діяльності з розроблення проектів законів. З метою підвищення ефективності планування правотворчої діяльності, якості нормативно-правових актів і їх змістової обґрунтованості Закон передбачає запровадження механізмів юридичного прогнозування, а також правового моніторингу [15].

Згідно із Законом, правовий моніторинг – це систематична комплексна контрольна діяльність, спрямована на відстеження, аналіз та оцінювання реалізації прийнятих нормативно-правових актів щодо: 1) уведення їх у дію в повному обсязі (набрання нормативно-правовими актами чинності, реалізації норм права, викладених у їх перехідних положеннях, прийняття (видання) підзаконних нормативно-правових актів, спрямованих на реалізацію нормативно-правових актів, щодо яких проводиться правовий моніторинг); 2) досягнення запланованих цілей нормативно-правового регулювання, їх впливу на суспільство та (або) на окремі соціальні групи, сектори чи галузі, а також визначення соціальних, правових, політичних, економічних, екологічних, адміністративних і (або) інших можливих запланованих наслідків чи виявлення незапланованих наслідків [18].

Закон окреслює відповідальних за здійснення правового моніторингу суб'єктів. За загальним правилом, це суб'єкти правотворчої діяльності (щодо прийнятих (виданих) ними нормативно-правових актів). Але у випадках і порядку, установлених окремими законами, ними можуть бути й інші учасники правотворчої діяльності. Стаття 4 Закону до таких учасників, крім самих суб'єктів правотворчої діяльності, зараховує також суб'єктів правотворчої ініціативи, суб'єктів забезпечення правотворчої діяльності, заінтересованих осіб. Ознайомлення з роз'ясненнями щодо цих категорій осіб дає уявлення, що ними можуть бути й окремі громадяни, і громадські організації, і наукова спільнота тощо [18].

Правовий моніторинг включає таке: 1) широке юридичне оцінювання нормативно-правового акта; 2) оцінювання ефективності реалізації нормативно-правового акта, що включає здійснення аналізу щодо встановлення стадії його реалізації, ефективності й результативності як самого акта, так і прийнятих на його виконання підзаконних нормативно-правових актів, запланованого й незапланованого впливу на учасників суспільних відносин, на яких поширюється його дія, інших чинників, що впливають на його реалізацію та досягнення мети його прийняття (видання). Юридичне оцінювання здійснюється не раніш як через рік із дня набрання нормативно-правовим актом чинності, якщо інший строк не встановлено самим нормативно-правовим актом. Оцінювання ефективності реалізації здійснюється, як правило, через три роки з дня набрання нормативно-правовим актом чинності. Більш ранній строк здійснення оцінювання ефективності реалізації можливий у разі виявлення непередбачуваних негативних наслідків реалізації нормативно-правового акта або якщо більш ранній строк не встановлено самим нормативно-правовим актом [18].

Не менш важливим надбанням цього Закону є також те, що він передбачає особливості правового моніторингу за результатами аналізу судової статистики й узагальнення судової практики (ст. 71). Зокрема, Верховний Суд за результатами аналізу судової статистики й узагальнення судової практики може звернутися до суб'єкта правотворчої діяльності з пропозицією щодо необхідності прийняття, унесення змін, зупинення або дострокового відновлення дії структурного елемента відповідного нормативно-правового акта, визнання його таким, що втратив чинність [18].

Єдине, на що варто звернути увагу наостанок, – це те, що Закон набрав чинності, але має бути введений у дію через один рік із дня припинення або скасування воєнного стану в Україні, уведеного від 24.02.2022.

Висновки. Ефективність адміністративно-правового регулювання є найважливішим чинником не лише правотворчої діяльності, а й державного регулювання (державної політики) загалом. Як встановлено на теоретичному рівні, поняття ефективності адміністративно-правового регулювання співвідноситься зі здатністю визначати цілі нормативно-правового акта та критерії оцінювання й вимірювання його позитивного впливу на суспільні відносини з метою досягнення очікуваного суспільно-корисного результату, коли це можливо, їх фактичне досягнення. Сьогодні цей аспект правотворчої діяльності не має належного практичного впровадження, оскільки до недавнього часу в Україні не було для цього необхідних правових передумов.

Уведення в дію Закону України «Про правотворчу діяльність», по-перше, уносить ясність щодо розуміння поняття «законодавство» й видів нормативно-правових актів, їх ієрархії та юридичної сили, що, безумовно, матиме позитивний вплив, наприклад, у судочинстві; по-друге, створює необхідні передумови для вдосконалення правотворчої діяльності в державі, її планування й моніторингу результатів, що не лише вдосконалить механізми прийняття та застосування нормативно-правових актів, а й дасть змогу оцінювати їх ефективність чи «дефектність», своєчасно виявляти й усувати вади чинного адміністративного законодавства.

Список використаних джерел

1. Адміністративне право України (загальна частина) : навчальний посібник. / О.І. Остапенко, М.В. Ковалів, С.С. Єсімов та ін. 2-е вид., доп. Львів : СПОЛЮМ, 2021. 616 с.
2. Адміністративне право України. Повний курс : підручник / В. Галуцько, П. Діхтєвський, О. Кузьменко та ін. ; за ред. В. Галуцька, О. Правоторової. 3-є вид. Херсон : ОЛДІ-ПЛЮС, 2020. 584 с.
3. Демків Р.Я. Правове регулювання як юридичне явище: окремі аспекти розуміння. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2015. № 34 (1). С. 19–23.
4. Загальна теорія права : підручник / О.В. Петришин, Д.В. Лук'янов, С.І. Максимов, В.С. Смородинський та ін. ; за заг. ред. О.В. Петришина. Харків : Право, 2020. 568 с.

5. Звіт про роботу Комітету Верховної Ради України з питань соціальної політики та захисту прав ветеранів за період роботи дев'ятої сесії Верховної Ради України дев'ятого скликання : затверджено рішенням Комітету від 07.09.2023 (протокол № 159). URL: <http://surl.li/qcvvrg> (дата звернення: 19.07.2024).
6. Керецман В.Ю. Державне регулювання розвитку регіонів України: теорія і практика : монографія. Ужгород : ТОВ «РІК-У», 2019. 512 с.
7. Ковбас І.В. Ефективність адміністративно-правового регулювання нагородної справи в Україні: поняття, особливості, принципи. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія «Юридичні науки»*. 2020. № 3. Т. 31 (70). С. 125–132. URL: <https://doi.org/10.32838/TNU-2707-0581/2020.3/22>.
8. Лук'янець Д. Про співвідношення методу адміністративного права та методів адміністративно-правового регулювання. *Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. Серія «Право»*. 2010. № 845. С. 288–291.
9. Матвієнко П.В. Основні критерії та моделі оцінки ефективності державного управління. *Економіка та держава*. 2008. № 6. С. 70–76.
10. Мельник О.М. Правове регулювання та шляхи підвищення його ефективності : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2004. 19 с.
11. Надходження законопроектів за період 12.07.2024–19.07.2024. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/period> (дата звернення: 19.07.2024).
12. Надьон О.В. Адміністративно-правове забезпечення фінансової безпеки банків: поняття та необхідні ознаки. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2016. Вип. 39(2). С. 17–21.
13. Пояснювальна записка до Проекту Закону України «Про державне регулювання діяльності щодо організації та проведення азартних ігор» від 14.01.2020. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <http://surl.li/cynsiv> (дата звернення: 20.07.2024).
14. Пояснювальна записка до Проекту Закону України «Про заборону грального бізнесу в Україні» від 12.05.2009. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <http://surl.li/kpwoqc> (дата звернення: 20.07.2024).
15. Пояснювальна записка до Проекту Закону України «Про правотворчу діяльність» від 25.06.2021. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <http://surl.li/pphfpn> (дата звернення: 20.07.2024).
16. Про заборону грального бізнесу в Україні : Закон України від 15.05.2009 № 1334-VI. Утратив чинність: 13.08.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1334-17#Text> (дата звернення: 20.07.2024).
17. Про охорону дитинства : Закон України від 26.04.2001 № 2402-III. Дата оновлення: 05.10.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text> (дата звернення: 21.07.2024).
18. Про правотворчу діяльність : Закон України від 24.08.2023 № 3354-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20#n715> (дата звернення: 20.07.2024).
19. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави : навчальний посібник. Київ : Атіка. 2001. 176 с.
20. Развадовський В.Й. Особливості нормативно-правового регулювання державно-управлінських відносин у транспортній сфері. *Вісник Національного університету внутрішніх справ*. 2003. Вип. 23. С. 167–174.
21. Шопіна І.М. Адміністративно-правове регулювання управління органами внутрішніх справ України : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2012. 514 с.
22. Cafaggi F. A comparative analysis of transnational private regulation: legitimacy, quality, effectiveness and enforcement. *EUI Department of Law Research Paper*. 2014. № 145. URL: <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2530516>.
23. Cramton R.C. The effectiveness of economic regulation: a legal view. *The American Economic Review*. 1964. № 54 (3). P. 182–191.

Надійшла до редакції 23.07.2024

Прийнято до опублікування 29.07.2024

References

1. Ostapenko, O.I. Kovaliv, M.V., Yesimov, S.S. (2021). *Administratyvne pravo Ukrainy (zahalna chastyna) [Administrative law of Ukraine (general part)]* (2th ed.). Lviv: SPOLOM. 616 p. [in Ukr].

2. Halunka, V., Pravotorova, O. (eds.). (2020). *Administratyvne pravo Ukrainy. Povnyi kurs [Administrative law of Ukraine. Complete course]* (3th ed.). Kherson: OLDI-PLIuS. 584 p. [in Ukr].
3. Demkiv, R.Ya. (2015). Pravove rehuliuвання yak yurydychne yavyshe: okremi aspekty rozuminnia [Legal regulation as a legal phenomenon: separate aspects of understanding]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Seriya: Pravo*. № 34 (1), pp. 19–23 [in Ukr].
4. Petryshyn, O.V. (ed.). (2020). *Zahalna teoriia prava [General theory of law]*. Kharkiv: Pravo. 568 p. [in Ukr].
5. Zvit pro robotu Komitetu Verkhovnoi Rady Ukrainy z pytan sotsialnoi polityky ta zakhystu prav veteraniiv za period roboty dev'iatosi Verkhovnoi Rady Ukrainy dev'iatoho slykannia [Report on the work of the Committee of the Verkhovna Rada of Ukraine on social policy and protection of veterans' rights during the ninth session of the Verkhovna Rada of Ukraine of the ninth convocation]: zatverdzheno rishenniam Komitetu vid 07.09.2023 r. (protokol № 159). URL: <http://surl.li/qcvvra> [in Ukr].
6. Keretsman, V.Yu. (2019). *Derzhavne rehuliuвання rozvytku rehioniv Ukrainy: teoriia i praktyka [State regulation of the development of regions of Ukraine: theory and practice]*. Uzhhorod : TOV «RIK-U». 512 p. [in Ukr].
7. Kovbas, I.V. (2020). Efektyvnist administratyvno-pravovoho rehuliuвання nahorodnoi spravy v Ukraini: poniattia, osoblyvosti, pryntsyipy [Effectiveness of administrative and legal regulation of the award case in Ukraine: concepts, features, principles]. *Vcheni zapysky TNU imeni V.I. Vernadskoho. Seriya: yurydychni nauky*. № 3/31 (70), pp. 125–132. DOI: <https://doi.org/10.32838/TNU-2707-0581/2020.3/22> [in Ukr].
8. Luk'ianets, D. (2010). Pro spivvidnoshennia metodu administratyvnoho prava ta metodiv administratyvno-pravovoho rehuliuвання [About the relationship between the method of administrative law and the methods of administrative and legal regulation]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu im. V.N. Karazina. Seriya Pravo*. № 845, pp. 288–291 [in Ukr].
9. Matviienko, P.V. (2008). Osnovni kryterii ta modeli otsinky efektyvnosti derzhavnoho upravlinnia [Basic criteria and models for assessing the effectiveness of public administration]. *Ekonomika ta derzhava*. № 6. pp. 70–76 [in Ukr].
10. Melnyk, O.M. (2004). *Pravove rehuliuвання ta shliakhy pidvyshchennia yoho efektyvnosti [Legal regulation and ways of increasing its efficiency]* : avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.01. Kyiv, 19 p. [in Ukr].
11. Nadkhodzhenia zakonoproektiv za period 12.07.2024–19.07.2024 [Receipt of bills for the period 07/12/2024–07/19/2024]. Ofitsiyni veb-portal Verkhovna Rada Ukrainy. URL : <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/period> [in Ukr].
12. Nad'on, O.V. (2016). Administratyvno-pravove zabezpechennia finansovoi bezpeky bankiv: poniattia ta neobkhidni oznaky [Administrative and legal provision of financial security of banks: concepts and necessary features]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Seriya: Pravo*. № 39 (2), pp. 17–21 [in Ukr].
13. Poiasniuvalna zapyska do proektu zakonu Ukrainy «Pro derzhavne rehuliuвання diialnosti shchodo orhanizatsii ta provedennia azartnykh ihor» vid 14.01.2020 r. [Explanatory note to the draft law of Ukraine «On state regulation of activities related to the organization and conduct of gambling» dated 01/14/2020]. *Ofitsiyni veb-portal Verkhovna Rada Ukrainy*. URL: <http://surl.li/cynsiv> [in Ukr].
14. Poiasniuvalna zapyska do proektu Zakonu Ukrainy «Pro zaboronu hralnoho biznesu v Ukraini» vid 12.05.2009 r. [Explanatory note to the draft Law of Ukraine «On the Prohibition of Gambling Business in Ukraine» dated 05/12/2009]. *Ofitsiyni veb-portal Verkhovna Rada Ukrainy*. URL: <http://surl.li/kpwoqc> [in Ukr].
15. Poiasniuvalna zapyska do proektu Zakonu Ukrainy «Pro pravotvorchu diialnist» vid 25.06.2021 r. [Explanatory note to the draft Law of Ukraine «On Law-Making Activities» dated 06/25/2021]. *Ofitsiyni veb-portal Verkhovna Rada Ukrainy*. URL: <http://surl.li/pphfpn> [in Ukr].
16. Pro zaboronu hralnoho biznesu v Ukraini: Zakon Ukrainy vid 15.05.2009 r. № 1334-VI [On the prohibition of gambling business in Ukraine: Law of Ukraine dated 05/15/2009 No. 1334-VI]. Vtratyv chynnist: 13.08.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1334-17#Text> [in Ukr].
17. Pro okhoronu dytynstva: Zakon Ukrainy vid 26.04.2001 № 2402-III [On the protection of childhood: Law of Ukraine dated 04/26/2001 No. 2402-III]. Data onovlennia: 05.10.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text> [in Ukr].
18. Pro pravotvorchu diialnist: Zakon Ukrainy vid 24.08.2023 r. № 3354-IX [On law-making activity: Law of Ukraine dated 08/24/2023 No. 3354-IX]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20#n715> [in Ukr].

19. Rabinovych, P.M. (2001). *Osnovy zahalnoi teorii prava ta derzhavy* [Basics of the general theory of law and the state]. Kyiv: Atika. 176 p. [in Ukr].

20. Razvadovskyi, V.Y. (2003). *Osoblyvosti normatyvno-pravovoho rehuliuвання derzhavno-upravlinskykh vidnosyn u transportnii sferi* [Peculiarities of regulatory and legal regulation of state-management relations in the transport sphere]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu vnutrishnikh sprav*. № 23, pp. 167–174 [in Ukr].

21. Shopina, I.M. (2012). *Administratyvno-pravove rehuliuвання upravlinnia orhanamy vnutrishnikh sprav Ukrainy* [Administrative and legal regulation of management of internal affairs bodies of Ukraine] : dys. ... d-ra yuryd. nauk: 12.00.07. Kyiv. 514 p. [in Ukr].

22. Cafaggi, F. (2014). A comparative analysis of transnational private regulation: legitimacy, quality, effectiveness and enforcement. *EUI Department of Law Research Paper*, No. 2014/145. DOI: <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2530516>.

23. Cramton, R. C. (1964). The effectiveness of economic regulation: a legal view. *The American Economic Review*, No. 54 (3), 182–191.

ABSTRACT

Mykola Veselov, Liliya Veselova. Efficiency of administrative and legal regulation: theoretical and applied dimension.

The article deals with an important issue for administrative and legal science – the effectiveness of administrative and legal regulation. It is emphasized that legal regulation occupies a central place in the system of legal influence, which covers the effect of law on social life, consciousness and behavior of people. The effectiveness of administrative and legal regulation is the most important factor not only of law-making activity, but also of state regulation (state policy) as a whole. The purpose of the article is to reveal at the theoretical level the concept and features of administrative-legal regulation in order to determine the applied problems of its effectiveness, as well as to analyze the legal prerequisites for improving law-making activity in the state at the current stage. As established at the theoretical level, the concept of the effectiveness of administrative-legal regulation is correlated with the ability to determine the goals of the regulatory act and the criteria for evaluating and measuring its positive impact on social relations in order to achieve the expected socially beneficial result and, when possible, their actual achievement. Today, this aspect of law-making activity does not have proper practical implementation, since until recently there were no necessary legal prerequisites for this in Ukraine.

The implementation of the Law of Ukraine “On Law-Making Activity” firstly, brings clarity to the understanding of the concept of “legislation” and types of normative legal acts, their hierarchy and legal force, which will definitely have a positive impact, for example, in the judiciary; secondly, it creates the necessary prerequisites for the improvement of law-making activities in the state, its planning and monitoring of results, which will not only improve the mechanisms for the adoption and application of normative legal acts, but also allow to evaluate their effectiveness or “defectiveness”, to timely identify and eliminate the defects of the current administrative legislation.

Key words: *administrative and legal regulation, state regulation, state-authority relations, effectiveness of legal regulation, law-making activity, organization and conduct of gambling, national security and defense, legal monitoring, goals of legal regulation.*

УДК 342.9

DOI <https://doi.org/10.32782/2078-3566-2024-3-10>

Євген КУРІННИЙ[®]

доктор юридичних наук, професор
(Запорізький національний університет,
м. Запоріжжя, Україна)

ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШОГО СТАНОВЛЕННЯ ПУБЛІЧНОЇ СЛУЖБИ В УКРАЇНІ

Стаття присвячена дослідженню актуальної проблеми – перспектив подальшого становлення публічної служби в Україні. Розглянуто законодавчі положення, що характеризують організаційно-правові засади функціонування державної служби та служби в органах місцевого самоврядування у нашій державі. За результатами аналізу можливих підходів до подальшого становлення публічної служби в Україні обрано та обґрунтовано оптимальний формат відповідного реформування, за яким необхідні зміни відбуваються шляхом правового забезпечення повної та своєчасної реалізації нагальних суспільних потреб у сфері принципово нового комплексного інституту публічної служби, що об'єднує два різновиди службової діяльності – державну та комунальну службу.

Ключові слова: публічна служба, державна служба, самоврядна служба, принципи, воєнний стан, державно-владний апарат, правовий інститут, реформування.

Постановка проблеми. Ефективна робота державно-владного апарату, головним призначенням якого є повна та своєчасна реалізація функцій держави та різноманітних самоврядних структур на усіх владно-управлінських рівнях, залежить від якостей службовців, наділених відповідними повноваженнями.

Розглядаючи головні вимоги (критерії), яким має відповідати особа, котра претендує або вже займає посаду державного (публічного) службовця, достатньо часто можна почути про правило трьох «П» – професіоналізм, порядність, патріотизм. Майже кожен з представників цеху вітчизняних владних службовців погоджується з правильністю вказаних пріоритетів, однак на практиці не усі вказані особи належно їх дотримуються. Інколи, коли виникає нагода отримати певні матеріальні бонуси завдяки своєму службовому становищу, окремі чиновники не спроможні утриматись від спокуси і як мінімум забувають про одне «П», дискредитуючи зміст двох інших аналогічних літер.

Випадки використання представниками бюрократії владних повноважень у приватних (особистих) цілях можна зустріти у діяльності чиновництва будь-якого державного утворення незалежно від рівня соціально-економічного розвитку та стану функціонування державно-владних інститутів. Однак для демократичних країн з домінуванням високих суспільно-політичних стандартів згадані випадки є прикрими поодинокими винятками, а для країн, які не мають подібних соціальних показників, такий негативний стан речей буде сприйматись не як виняток, а радше як правило, що властиве для значної частини службовців слаборозвинених країн.

Для надання діяльності представників владних інституцій необхідних для суспільства позитивних основ та спрямованості існує значний масив правових норм, зафіксованих у профільних законодавчих та підзаконних актах, сукупність яких складає правовий інститут державної служби.

© Є. Курінний, 2024

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-3069-4305>

Після створення на початку 90-х років минулого століття в українській державі органів регіонального та місцевого самоврядування та появи в їх виконавчих комітетах службовців, наділених виконавчо-розпорядчими повноваженнями, в нашій країні разом з інститутом державної служби почав діяти інститут самоврядної (комунальної) служби.

Вказані інститути хоча і об'єднані загальною філософією служіння народу, вже понад 30 років функціонують в умовно різних нормативно-правових форматах, про що свідчить наявність двох окремих законодавчих актів, норми яких регулюють відповідно відносини державної служби та служби в органах місцевого самоврядування.

Об'єднаним поняттям для вказаних різновидів владних служб є поняття «публічна служба», яке достатньо часто використовується вітчизняними науковцями та має значні перспективи для свого подальшого дослідження.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Протягом останніх 20–25 років актуальними в українському науковому товаристві є завдання, що стосуються реформування державної служби та становлення нового інституту служби в органах місцевого самоврядування, які перетинаються та розглядаються у межах узагальненого поняття «публічна служба».

Одним з першочергових завдань, яке необхідно розв'язати під час вивчення комплексу питань, пов'язаних з подальшою еволюцією поняття «публічна служба», є визначення її сутності, що найбільш концентровано фіксується у ключових ознаках та визначеннях.

Так, В.Б. Авер'янов та О.Ф. Андрійко наголошували, що, зважаючи на те, що публічно-правовий статус мають (наразі повинні мати) не всі працівники органів виконавчої влади і виконавчих органів місцевого самоврядування, поняття публічної служби можна обмежити службою тих працівників, які безпосередньо виконують повноваження публічної адміністрації [1, с. 53–54].

Набагато ширше розуміння публічної служби пропонує О.В. Петришин, який до публічної служби відносить державну, муніципальну службу та службу у недержавних організаціях (громадських організаціях, політичних партіях та навіть приватних підприємствах) [2, с. 139–140].

Найбільш звужений і, на нашу думку, оптимальний варіант з огляду на ступінь вивчення проблеми і практику, що склалася, пропонує В.Я. Малиновський, котрий визначає публічну службу як правовий і соціальний інститут професійної служби в державних і недержавних суб'єктах публічної влади (органах державної влади та органах місцевого самоврядування), працівники яких наділені публічно-правовим статусом. При цьому зазначено, що публічна служба складається із двох видів – державної та муніципальної служби (служби в органах місцевого самоврядування) [3, с. 163].

Виконання державно-владних функцій в українській державі як до широкомасштабної агресії РФ, так і під час неї, ніколи не відрізнялося високими показниками (радше навпаки), що насамперед пояснюється перманентними кризовими явищами, які тривалий час супроводжують діяльність інститутів влади чинної республіканської моделі України.

Перебування державно-владного апарату у переламному стані детерміновано не тільки соціально-політичними факторами, а й недосконалістю організаційно-правових засад цього апарату, одним з ключових чинників якої є незадовільний стан та функціонування інститутів державної та муніципальної служби.

Особливо яскраво недоліки роботи репрезентантів вказаних різновидів публічних служб проявилися протягом останніх двох років в умовах правового режиму воєнного стану. Кількість бюджетних зловживань, казнокрадства, корупції та інших різновидів службових правопорушень навіть під час воєнного лихоліття не має тенденцій до зменшення. Крадуть на усіх владно-управлінських рівнях, починаючи з самоврядних службовців і завершуючи представниками тилового забезпечення військових частин.

Занепад сумління і моралі у значній частині владних службовців – це тільки характерна ознака їх мотиваційної примітивності та відсутності елементарних людських чеснот, а також свідчення деградації вітчизняного інституту державної служби, значна питома вага теоретичних та законодавчих положень якого ігнорується і підмінюється пріоритетами приватних (особистих чи групових) інтересів.

За таких несприятливих умов помітно актуалізується проблема активізації становлення публічної служби в нашій державі, яка у разі врахування наявних недоліків та помилок може виступити серйозною альтернативою значним чином дискредитованому вадами інституту державної служби.

Науково-теоретичною основою для подальшого вивчення актуальних питань розвитку публічної служби в Україні, окрім згаданих вище науковців, можуть слугувати праці таких відомих учених як Ю.П. Битяк, І.П. Голосніченко, В.М. Гарашук, Є.В. Додін, Р.А. Калюжний, Т.О. Коломоєць, В.К. Колпаков, А.Т. Комзюк, Н.П. Матюхіна, В.Я. Настюк, О.І. Харитонova та ін.

Набутий багаторічний досвід організації та функціонування основних складників державної та самоврядної служби в Україні спонукає до його критичного аналізу та формування відповідних висновків, спрямованих на усунення наявних стратегічних упущень та тактичних помилок, тому розгляд ключових питань, пов'язаних з подальшим становленням публічної служби в нашій державі, є головною **метою** цієї праці.

На початку викладення основного матеріалу слід зазначити, що ефективне функціонування державно-владного апарату неможливе без належно підготовлених та мотивованих на реалізацію різноманітних груп суспільних потреб професіоналів – державних та комунальних (самоврядних) службовців, котрі за допомогою реалізації покладених на них повноважень забезпечують втілення у життя функцій держави та місцевих органів влади.

Зазначена вище діяльність охоплюється поняттям «публічна служба», визначення якого наведено у п. 17 ч. 1 ст. 4 КАСУ. Зокрема, це діяльність на державних політичних посадах, у державних колегіальних органах, професійна діяльність суддів, прокурорів, військова служба, альтернативна (невійськова) служба, інша державна служба, патронатна служба в державних органах, служба в органах влади Автономної Республіки Крим, органах місцевого самоврядування.

Термін «публічний службовець» є узагальнюючим поняттям, тому у повсякденній практиці вживається здебільшого словосполучення «державний службовець», «службовець» або просто називається різновид професії, у рамках якої особа займає відповідну посаду державного службовця – міністра, прокурора, поліцейського, військовослужбовця тощо.

Однією з головних особливостей законодавчої бази державної служби в Україні є її поліструктурність, тобто масив відповідного законодавства, що складається зі значної кількості законодавчих актів, норми яких регламентують проходження державної служби у відповідних державних органах та на окремих посадах (наприклад, президента України, членів українського уряду, секретаря Ради національної безпеки і оборони України та його заступників, голови Державного комітету телебачення і радіомовлення України та його заступників, голови Фонду державного майна України та його заступників, голови Національного агентства з питань запобігання корупції та його заступників, уповноваженого Верховної Ради України з прав людини та його представників, службовців Національного банку України та Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку, голів місцевих державних адміністрацій, їх перших заступників та заступників, суддів Конституційного Суду України, суддів, прокурорів, працівників державних підприємств, установ, організацій, інших суб'єктів господарювання державної форми власності, а також навчальних закладів, заснованих державними органами, військовослужбовців Збройних сил України та інших військових формувань, утворених відповідно до закону, осіб

рядового і начальницького складу правоохоронних органів та працівників інших органів, яким присвоюються спеціальні звання, якщо інше не передбачено законом, працівників патронатних служб тощо).

На відміну від державної служби законодавча регламентація служби в органах місцевого самоврядування (комунальної служби – від назви відповідної форми власності, що є економічною основою місцевого самоврядування) фактично закріплена лише у Законі України «Про службу в органах місцевого самоврядування» від 2 травня 2023 року (далі – Закон 1), який набуває чинності не раніше ніж через шість місяців з дня припинення або скасування дії воєнного стану в Україні (поки в нашій країні тимчасово діють норми застарілого Закону України «Про службу в органах місцевого самоврядування» від 7 червня 2001 року).

Враховуючи фактичну втрату актуальності, обмежену дію та суспільну безперспективність поки що чинного нормативно-правового акту, присвяченого регулюванню служби в органах місцевого самоврядування, пропонуємо зосередити увагу на положеннях Закону 1.

Згідно з ч. 2 ст. 3 зазначеного законодавчого акту дія цього Закону не поширюється на: депутатів місцевих рад, крім тих, які є посадовими особами місцевого самоврядування; працівників органів місцевого самоврядування, які виконують функції з обслуговування; працівників комунальних підприємств, установ або організацій, що засновані радою та належать до сфери її управління.

У нормах статті 4 Закону 1 перелічені принципи комунальної служби, а саме: верховенства права, законності, патріотизму, служіння територіальним громадам, поєднання місцевих і державних інтересів, доброчесності, ефективності, рівного доступу до служби в органах місцевого самоврядування (комунальної служби), професіоналізму, політичної неупередженості, прозорості, відкритості, стабільності, самостійності управління службою в органах місцевого самоврядування (комунальною службою), відповідальності.

Про органічну спорідненість комунальної та державної служби в Україні свідчить норма, що зафіксована у п. 5 ч. 2 ст. 44 Закону 1, відповідно до якої до стажу служби в органах місцевого самоврядування зараховується час роботи на посаді державного службовця.

У сфері законодавчого забезпечення державної служби відправним та засадничим законодавчим актом можна вважати Закон України «Про державну службу» від 10 грудня 2015 року (далі – Закон 2).

Згідно зі ст. 4 цього Закону державна служба здійснюється з дотриманням таких принципів: верховенства права, законності, професіоналізму, патріотизму, доброчесності, ефективності, забезпечення рівного доступу до державної служби, політичної неупередженості, прозорості, стабільності.

Як бачимо, 10 принципів, зафіксованих у Законі 2, збігаються з 2/3 принципами, що містяться у положеннях ст. 4 Закону 1, інші 5 принципів цього законодавчого акту стосуються безпосередньо специфіки організації та проходження комунальної служби.

Як у Законі 1, так і в чинному Законі 2 згідно з п. 4 ч. 2 ст. 46 до стажу державної служби зараховується час перебування на посадах в органах місцевого самоврядування, передбачених Законом України «Про службу в органах місцевого самоврядування».

Попри значну схожість між державною та комунальною службою (якщо порівняти їх засадничі принципи), між ними існують і помітні відмінності, такі як: масштаби функцій та завдань, що реалізуються; джерела фінансування діяльності; різні форми власності об'єктів безпосереднього управління; неспівставність сфер оподаткування та заходів примусу, якими наділені відповідні владні суб'єкти.

Крім того, не слід забувати, що сукупність взаємопов'язаних правових норм, що регулюють суспільні відносини у сфері державної служби, становить комплексний правовий інститут. До нього входять норми конституційного права, якими встановлюється право на

державну службу, норми фінансового права, що регулюють фінансування державної служби тощо, а також норми деяких інших галузей права – екологічного, трудового, земельного та ін.

Норми адміністративного права в цьому інституті становлять основну частину, вони регулюють найважливіші елементи державної служби – від правового статусу посади в державних органах та їх апараті до притягнення державних службовців до адміністративної та дисциплінарної відповідальності [4, с. 310].

У разі заміни правового інституту державної служби на відповідний інститут публічної служби цілком не виключена поява у межах нового інституту двох субінститутів – державної служби та комунальної (самоврядної) служби (з явною перевагою правового масиву та функціональної сфери на користь державної служби).

Також у разі утворення нового інституту публічної служби з огляду на наукові дискусії щодо визначення його змісту, може виникнути дилема: або слід обмежитись лише двома вище згаданими різновидами служб, або додати до них ще якийсь різновид служби у недержавних інституціях (політичних партіях, громадських організаціях тощо).

У підсумку своєго діємо сталий та у цілому досліджений, але малоєфективний (за результатами своєї роботи) правовий інститут державної служби та органічно пов'язаний з ним, однак ще не сформований правовий інститут комунальної служби, які умовно охоплюються поняттям «публічна служба». З огляду на традиції запізнення та непослідовності інституціональних змін не виключено, що можливі заходи реформування і надалі більше будуть стосуватися державної служби та опосередковано впливатимуть на подальше формування самоврядної служби в Україні.

Накопичений досвід трансформаційних процесів у сфері державної служби свідчить про давню актуальність цього питання. Так, у положеннях Концепції адміністративної реформи в Україні, затвердженої Указом Президента України «Про заходи щодо впровадження Концепції адміністративної реформи в Україні» від 22 липня 1998 року, зазначалось, що найпершим радикальним заходом реформування державної служби має стати чітке законодавче визначення статусу державних службовців. Це дасть змогу розмежувати дві групи посадових осіб у державних органах – політичних діячів (політиків) і державних службовців.

Окремо визначалися особливості служби працівників в органах місцевого самоврядування. У перспективі до специфічних видів державної служби вважалось за доцільне віднести військову, дипломатичну, митну та інші види служби у відповідних державних органах оборони, внутрішніх і закордонних справ, безпеки, прокуратури, судочинства.

Втім, як довів час, зміни в організації державної служби в українських реаліях є перманентними. Наприклад, на Урядовому порталі від 5 січня 2024 року з'явилося повідомлення, що у 2024 році стартує реформа державного управління та запрацює нова система оплати праці держслужбовців на основі класифікації посад, 70% зарплати становитиме посадовий оклад, 30% – премія. Створено нормативну базу класифікації посад державних службовців. До системи управління людськими ресурсами в державних органах (HRMIS) підключено 761 держустанову [5].

Однак, як свідчить накопичена практика, на цьому трансформаційні процеси у сфері державної (публічної служби) не зупиняться. З огляду на суттєве збільшення кількості посадових зловживань, казнокрадства та корупції під час воєнного стану в Україні на загальнодержавному, регіональному та місцевому управлінських рівнях суспільний запит на відповідні зміни буде тільки зростати (особливо це стосуватиметься післявоєнного періоду).

За такої перспективи необхідно буде вирішити питання формату даного реформування. Перший (звичайний, як дотепер) – за допомогою роздільного правового регулювання секторальних суспільних відносин (державної та самоврядної служби).

Другий (новаційний) – шляхом правового забезпечення повної та своєчасної реалізації нагальних суспільних потреб у сфері принципово нового комплексного інституту публічної служби, що об'єднує два різновиди службової діяльності – державну та комунальну службу.

Ми вважаємо, що, обираючи більш перспективний другий варіант, необхідно враховувати кілька важливих факторів.

Перший – це наявність як для державного, так і для самоврядного службовця однієї загальної мети – служіння українському народу (громадянам України).

Другий – це дія єдиних та загальних професійно-етичних вимог щодо правил поведінки державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування, затверджених Наказом Національного агентства України з питань державної служби від 5 серпня 2016 року № 158 (у редакції Наказу даного агентства № 72–21 від 28 квітня 2021 року).

Третій – це 66% збігу між принципами державної та комунальної служби, про що наголошувалося раніше під час аналізу відповідного законодавства.

Четвертий – це існування чинних законодавчих норм, за якими до стажу державної служби зараховується час перебування на посадах в органах місцевого самоврядування і навпаки.

П'ятий – це виникнення реальних перспектив для створення більш гнучкого та відповідного часовим вимогам комплексного інституту публічної служби, який за наявності сприятливих соціально-політичних обставин не тільки був би здатен забезпечити розвиток своїх основних складників – державної та комунальної служби, а й вчасно і повномірно реагував би на суспільні запити на оптимізацію чи розширення категоріального переліку відповідних службовців (зокрема, це стосується таких соціально значущих професій, як вчитель та лікар).

Шостий – це фактична вичерпаність можливостей ефективних змін державної служби та позитивного становлення самоврядної служби в наявній парадигмі функціонування державно-владного апарату, серед значної частини чиновництва якого домінують меркантильні мотиви приватного інтересу та майже забуто значення слів «відповідальність» і «репутація».

Сьомий – це використання потенціалу більш дієвих алгоритмів забезпечення вчасного та повного втілення у життя об'єктивно існуючих суспільних правових потреб замість домінантних зараз малоефективних механізмів правового регулювання суспільних відносин.

Висновки. На підставі викладеного можна констатувати, що подальше розкриття потенціалу державної служби та служби в органах місцевого самоврядування найбільш доцільно здійснювати у межах такого комплексного правового інституту, як публічна служба. Бажаного та затребуваного нашим суспільством результату можливо досягнути лише за умов повної заміни домінуючої зараз соціально неприйнятної та шкідливої філософії функціонування вітчизняного державно-владного апарату, що базується на пріоритеті реалізації приватних (власних, групових) інтересів і якої дотримується значна частина представників публічної влади, тому сподівання на успіх намічених трансформаційних заходів втіляться лише у межах принципово нового цивілізаційного проєкту наступної української республіки.

Список використаних джерел

1. Авер'янов В., Андрійко О. Актуальні завдання створення нового законодавства про державну службу в Україні. *Юридичний журнал*. 2005. № 8 (38). С. 53–55.
2. Петришин А.В. Государственная служба. Историко-теоретические предпосылки, сравнительно-правовой и логико-понятийный анализ: монография. Харків: Факт, 1998. 168 с.
3. Малиновський В.Я. Словник термінів і понять з державного управління. Київ: Центр сприяння інституційному розвитку державної служби, 2005. 254 с.

4. Адміністративне право України. Академічний курс : підручник : у двох томах. Том 1. Загальна частина / за ред. В.Б. Авер'янова. Київ : Юридична думка, 2004. 584 с.

5. У 2024 році стартує реформа державного управління. *Урядовий портал*. 5 січня 2024. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/u-2024-rotsi-startuie-reforma-derzhavnoho-upravlinnia>.

Надійшла до редакції 12.08.2024

Прийнято до опублікування 21.08.2024

References

1. Averianov V. Andriiko O. (2005). Aktualni zavdannia stvorennia novoho zakonodavstva pro derzhavnu sluzhbu v Ukraini [Current tasks of creating new legislation on civil service in Ukraine]. *Legal journal*. № 8 (38). S. 53–55.

2. Petryshyn A.B. (1998). Hosudarstvennaia sluzhba. Ystoryko-teoretycheskye predposylky, sravnytelno-pravovoi y lohyko-poniatyinyi analiz [State service. Historical-theoretical prerequisites, comparative-legal and logical-conceptual analysis]: monohr. Kharkiv. Fakt. 168 s.

3. Malynovskiy V.Ya. (2005). Slovnyk terminiv i poniat z derzhavnoho upravlinnia [Dictionary of terms and concepts of public administration]. Vyd. 2-he, dop. i vypravl. K. : Tsentr spriyannia instytutu sinomu rozvytku derzhavnoi sluzhby. 254 s.

4. Administratyvne pravo Ukrainy. Akademichnyi kurs [Administrative law of Ukraine. Academic course]; Pidruch.: U dvokh tomakh: Tom 1. Zahalna chastyna / Red. kolehiia: V.B. Averianov (holova). - K: Yurydychna dumka, 2004. 584 s.

5. U 2024 rotsi startuie reforma derzhavnoho upravlinnia. Uriadovyi portal. 5 sichnia 2024. <https://www.kmu.gov.ua/news/u-2024-rotsi-startuie-reforma-derzhavnoho-upravlinnia>.

ABSTRACT

Yevhen Kurinnyi. Prospects for the further development of public service in Ukraine.

The article is devoted to a topical issue – the prospects for further development of public service in Ukraine.

It is emphasized that the term “public servant” is a generalized concept, so in everyday practice, the phrases “civil servant” and “employee” are mostly used, or the type of profession within which a person holds the relevant position of a public servant is called: minister, prosecutor, police officer, military officer, etc.

The analysis of current legislation and accumulated practice in organizing service activities shows that today there is a stable and generally studied but ineffective (in terms of its performance) legal institution of civil service and an organically related, but not yet formed, legal institution of municipal service, which are conditionally covered by the concept of “public service”. Experience shows that transformation processes in civil (public) service remain relevant, hence it will be essential to resolve the issue of the reform’s format. The first (the usual one, as it has been until now) is realized through separate legal regulation of sectoral social relations (state and self-government service). The second (innovative) – through legal support for the full and timely satisfaction of urgent social needs in the field of a fundamentally new integrated institution of public service, which combines two types of service activities – state and municipal service. When choosing the more promising second option, several important factors should be taken into account, namely, the existence of one common goal for both civil servants and self-government officials – serving the Ukrainian people (citizens of Ukraine); unified and general professional and ethical requirements for conduct rules for civil servants and local government officials, approved by the relevant order of the National Agency of Ukraine on Civil Service; 66 percent coincidence between the principles of state and municipal service, as noted earlier in the analysis of the specific legislation.

Key words: *public service, civil service, self-government service, principles, martial law, state power apparatus, legal institution, reform.*

УДК 342.95

DOI <https://doi.org/10.32782/2078-3566-2024-3-11>

Андрій КОПЕНЕВ[©]

кандидат юридичних наук
(Дніпровський державний університет
внутрішніх справ,
м. Дніпро, Україна)

ІННОВАЦІЙНІ ПІДХОДИ В АДМІНІСТРАТИВНОМУ ПРОЦЕСІ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Робота присвячена дослідженню інноваційних підходів у адміністративному процесі, що є актуальним напрямом розвитку правової системи України в умовах сучасних викликів і швидкого технологічного прогресу. Мета дослідження полягає в усебічному аналізі впровадження новітніх технологій і методів в адміністративне судочинство, визначенні основних проблем, що виникають під час їх застосування, а також окресленні перспектив розвитку цих підходів у майбутньому. Автор здійснює детальний аналіз наявних інноваційних підходів, зокрема таких як електронне судочинство, автоматизація процесів, використання штучного інтелекту, розвиток альтернативних методів вирішення спорів і впровадження віртуальних судових процесів. Окремо розглядаються переваги й недоліки кожного із цих підходів, а також їхній вплив на ефективність, прозорість і доступність адміністративного судочинства. Підкреслюється, що електронне судочинство й автоматизація рутинних процедур є найважливішими напрямками розвитку адміністративного процесу, які вже зараз демонструють свою ефективність. Проте автор звертає увагу на те, що для досягнення повного потенціалу цих технологій необхідно подолати низку юридичних та організаційних бар'єрів, таких як недосконалість нормативно-правової бази, недостатня технічна підготовленість судової системи, а також низька кваліфікація кадрів. Штучний інтелект і віртуальні судові процеси розглядаються як перспективні технології, що можуть суттєво змінити характер адміністративного процесу в майбутньому. Автор відзначає, що використання штучного інтелекту в судочинстві відкриває нові можливості для підвищення точності й об'єктивності судових рішень, водночас створюючи нові виклики, пов'язані з питаннями відповідальності та кібербезпеки. Віртуальні судові процеси, своєю чергою, дають змогу забезпечити більшу доступність правосуддя для громадян, які не можуть фізично бути присутніми на судових засіданнях. Особливу увагу в статті приділено розвитку альтернативних методів вирішення спорів, таких як медіація та арбітраж, які можуть стати ефективним засобом розвантаження судів і скорочення термінів розгляду справ. Водночас автор наголошує на необхідності подальшого розвитку нормативно-правової бази для повноцінного впровадження цих методів в адміністративний процес. Автор також підкреслює важливість інтеграції міжнародного досвіду в упровадження інноваційних підходів у національну правову систему України. Використання кращих практик з інших країн, а також співпраця з міжнародними організаціями можуть допомогти уникнути помилок і пришвидшити процес модернізації адміністративного процесу в Україні. У висновках статті зроблено акцент на необхідності комплексного підходу до впровадження інноваційних підходів в адміністративний процес, що охоплює технічні, організаційні й законодавчі аспекти, а також підготовку кадрів і забезпечення правової визначеності. Автор наголошує, що успішна реалізація цих підходів сприятиме підвищенню ефективності судочинства, зміцненню довіри суспільства до судової системи, забезпеченню справедливості й дотриманню прав людини.

Ключові слова: інноваційні підходи, адміністративний процес, електронне судочинство, штучний інтелект, автоматизація процесів, альтернативні методи вирішення спорів, віртуальні судові процеси, нормативно-правова база, кібербезпека, судова система України.

© А. Коренев, 2024

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-8611-8998>

Постановка проблеми. В умовах стрімкого розвитку суспільства й технологій адміністративний процес стикається з новими викликами, які вимагають інноваційних підходів для підвищення ефективності та прозорості судочинства. Сучасні правові системи не можуть залишатися статичними; вони повинні адаптуватися до змін у суспільних відносинах, використовуючи сучасні технології й новітні методики управління процесами. Це, своєю чергою, створює необхідність перегляду традиційних підходів в адміністративному процесі та запровадження нових, інноваційних рішень.

Мета полягає в аналізі й оцінюванні інноваційних підходів в адміністративному процесі, визначенні основних проблем, що виникають під час їх запровадження, а також дослідженні перспектив розвитку цих підходів у контексті сучасних тенденцій. Зокрема, дослідження спрямоване на виявлення потенціалу інноваційних методів для покращення адміністративного судочинства в Україні та розроблення рекомендацій щодо їх ефективного впровадження.

Аналіз останніх публікацій свідчить про інтерес, що зростає, науковців до теми інновацій у правовій сфері, зокрема в адміністративному процесі. Такі дослідники, як В. Авер'янов, О. Андрійко, О. Бандурка, І. Голосніченко, Є. Додін, Р. Каложний, С. Ківалов, А. Ключищенко, Л. Коваль, Т. Коломоєць, В. Колпаков, А. Комзюк, Є. Кубко, В. Олефір, В. Опришко, О. Остапенко, І. Пахомов, О. Рябченко, А. Селіванов, В. Цветков, Х. Ярмакі й ін., а також професори Харківського юридичного інституту О. Якуба, Р. Павловський, Ю. Битяк, М. Тищенко, В. Гаращук, В. Настюк, Н. Матюхіна, О. Фролова й ін. звертають увагу на необхідність запровадження нових підходів у судочинство для підвищення його ефективності та доступності. Зокрема, у працях вони підкреслюють значущість використання сучасних технологій, таких як електронне судочинство, автоматизація процесів, запровадження штучного інтелекту, а також розвиток альтернативних методів вирішення спорів. Однак, незважаючи на значну кількість досліджень, проблема залишається актуальною, що зумовлено як швидким розвитком технологій, так і змінами в суспільних відносинах, які потребують постійного вдосконалення адміністративного процесу.

Таким чином, стаття покликана заповнити наукові прогалини в дослідженні інноваційних підходів в адміністративному процесі й запропонувати нові шляхи їх запровадження з урахуванням сучасних викликів і тенденцій.

Виклад основного матеріалу. Інноваційні підходи в адміністративному процесі охоплюють широкий спектр новітніх методів і технологій, що спрямовані на підвищення ефективності, прозорості й доступності судочинства. Під інноваційними підходами варто розуміти ті зміни, які впроваджуються для модернізації адміністративного процесу, включаючи запровадження цифрових технологій, автоматизацію процесів, використання штучного інтелекту, розвиток електронного судочинства й альтернативних методів вирішення спорів. Ці нововведення мають на меті спростити і прискорити розгляд справ, забезпечити вищий рівень правосуддя та зменшити витрати для учасників процесу.

Сучасний адміністративний процес у багатьох країнах світу проходить через етап цифрової трансформації, яка є основою для багатьох інновацій [1, с. 288–299]. До ключових інноваційних практик, що вже активно застосовуються або перебувають на етапі впровадження, належать такі: електронне судочинство, яке передбачає запровадження електронних платформ для подання документів, спілкування між сторонами процесу та судом, а також проведення судових засідань у режимі відеоконференцій; автоматизація процесів через використання спеціалізованого програмного забезпечення для автоматизації рутинних процедур, таких як призначення суддів, розподіл справ, формування документів тощо; штучний інтелект, який застосовується для аналізу правових документів, прогнозування результатів справ, допомоги в прийнятті рішень та автоматичного розгляду дрібних адміністративних порушень; віртуальні судові процеси, які проводяться у віртуальному середовищі з використанням технологій віртуальної реальності або

доповненої реальності; альтернативні методи вирішення спорів, такі як медіація, арбітраж та інші позасудові способи вирішення конфліктів, що дають змогу розвантажити суди та прискорити розгляд справ [2].

Порівнюючи традиційні й інноваційні підходи в адміністративному процесі, можна виділити кілька ключових аспектів [3, с. 112–114]. Традиційні підходи часто характеризуються тривалими термінами розгляду справ, складними бюрократичними процедурами та значними витратами часу. Інноваційні підходи, зокрема автоматизація процесів та електронне судочинство, суттєво скорочують час на розгляд справ і зменшують обсяг паперової роботи. Прозорість традиційного адміністративного процесу може бути недостатньою через складність процедур і нерозуміння юридичних аспектів, тоді як інноваційні підходи забезпечують вищу прозорість, оскільки всі документи й рішення доступні в електронній формі та можуть бути легко переглянуті учасниками процесу. Традиційна система також обмежує доступ до суду через географічні або фінансові бар'єри, тоді як онлайн-платформи значно розширюють доступність судочинства для всіх верств населення, включаючи тих, хто проживає у віддалених районах. Традиційний адміністративний процес зазвичай є жорстко регламентованим і мало гнучким до змін, тоді як інноваційні підходи відрізняються високою гнучкістю й можуть швидко адаптуватися до нових умов і потреб суспільства. Завдяки використанню сучасних технологій, інноваційні підходи дають змогу підвищити якість правосуддя, зокрема, через більш точний аналіз даних і зниження ймовірності помилок у судових рішеннях.

Інновації в адміністративному процесі також значно впливають на правову культуру та професійну етику суддів та адвокатів. Нові технології потребують від юристів додаткових знань і навичок, а також переосмислення етичних стандартів. Зокрема, використання штучного інтелекту в судових процесах порушує питання про відповідальність за прийняті рішення, а також про збереження конфіденційності й захист персональних даних.

Аналіз сучасних тенденцій упровадження інновацій в адміністративний процес свідчить про їх важливість і необхідність для підвищення ефективності судочинства [4, с. 51–56]. Інноваційні підходи сприяють оптимізації процесів, забезпеченню прозорості, доступності й гнучкості судочинства, що є ключовими умовами для адаптації правової системи до сучасних викликів. Водночас успішне впровадження таких підходів потребує подальших досліджень і розроблення нормативної бази, яка б відповідала новим умовам і викликам.

Упровадження інноваційних підходів в адміністративний процес стикається з низкою проблем, які можуть суттєво ускладнити або навіть загальмувати їх реалізацію. Ці проблеми охоплюють юридичні, організаційні, соціальні й економічні аспекти, кожен із яких вимагає окремого аналізу та уваги.

Юридичні й організаційні проблеми. Основною юридичною перешкодою для впровадження інновацій є недосконалість нормативно-правової бази. Закони та підзаконні акти, що регулюють адміністративний процес, часто не встигають за швидкими технологічними змінами [5]. Це створює правовий вакуум, коли новітні технології не можуть бути повністю інтегровані в судову систему через відсутність необхідних нормативних актів. Наприклад, законодавство може не враховувати можливості електронного судочинства або використання штучного інтелекту, що робить такі нововведення формально нелегальними або невизначеними з правової точки зору. Крім того, часто існує проблема узгодження нових технологічних рішень з чинними процедурами, що потребує значних зусиль для адаптації та зміни законодавчих норм.

Організаційні проблеми включають низький рівень готовності судової системи до впровадження інновацій [6, с. 474–485]. Це може бути пов'язано як із технічними обмеженнями (відсутність необхідного обладнання, програмного забезпечення, інфраструктури), так і з кадровими питаннями. Багато судів не мають достатньо

кваліфікованих фахівців, здатних ефективно використовувати нові технології. Судові працівники, які звикли працювати за традиційними схемами, часто виявляються не готовими до змін, що викликає опір упровадженню нововведень. Така організаційна негнучкість може значно уповільнити процес модернізації адміністративного судочинства.

Соціальні й економічні аспекти також відіграють важливу роль у впровадженні інноваційних підходів в адміністративний процес. Зокрема, упровадження новітніх технологій часто супроводжується значними витратами, які не всі судові органи можуть собі дозволити. Високі витрати на закупівлю й обслуговування обладнання, розроблення й упровадження програмного забезпечення, навчання персоналу – усе це вимагає значних фінансових ресурсів, які можуть бути недоступні в певних юрисдикціях або регіонах. Окрім того, не всі учасники адміністративного процесу мають рівний доступ до нових технологій. Це стосується як громадян, так і адвокатів, що може призвести до соціальної нерівності й дискримінації окремих верств населення.

Ще однією соціальною проблемою є психологічна готовність учасників процесу до змін [7, с. 112–113]. Упровадження інновацій вимагає від усіх учасників адміністративного процесу – суддів, адвокатів, сторін процесу – змінити звичні способи роботи, що може викликати стрес і спротив. Зокрема, люди можуть боятися втратити контроль над процесом, зіштовхнувшись із новими технологіями, такими як штучний інтелект або автоматизовані системи. Це створює додаткові бар'єри для успішного впровадження інновацій.

Проблеми адаптації та впровадження інноваційних підходів також включають питання безпеки й конфіденційності [8, с. 33–46]. Використання електронних систем і технологій штучного інтелекту ставить під загрозу конфіденційність даних учасників процесу, що може призвести до витоку інформації або несанкціонованого доступу до неї. Крім того, питання кібербезпеки стають усе більш актуальними у зв'язку з розширенням використання цифрових технологій у судочинстві. Відсутність належного захисту інформації може спричинити серйозні правові наслідки й підірвати довіру до судової системи.

На додаток варто враховувати проблему інтероперабельності, тобто здатності різних систем працювати разом [9]. У багатьох країнах упроваджуються різні технологічні рішення, які не завжди сумісні одне з одним, що ускладнює їх інтеграцію в єдину судову систему. Це особливо актуально в умовах, коли адміністративний процес має бути узгоджений з іншими видами судочинства або з міжнародними правовими системами.

Водночас навіть після успішного впровадження інновацій їх використання може викликати питання щодо відповідальності. Наприклад, якщо рішення виносяться на основі аналізу штучного інтелекту, виникає питання: хто несе відповідальність за можливі помилки – суддя чи розробник програмного забезпечення? Ці й інші юридичні аспекти ще потребують детального опрацювання та нормативного врегулювання.

Таким чином, упровадження інноваційних підходів в адміністративний процес є надзвичайно складним завданням, яке вимагає комплексного підходу. Це стосується не лише технічного впровадження нових технологій, а й адаптації законодавства, організаційних структур, соціальної та економічної підтримки, а також розроблення нових етичних стандартів. Лише за умови успішного подолання всіх зазначених проблем інноваційні підходи можуть стати ефективним інструментом для модернізації адміністративного процесу.

Перспективи розвитку інноваційних підходів в адміністративному процесі є надзвичайно важливими для забезпечення ефективного, прозорого й доступного правосуддя в умовах сучасних викликів і швидкого технологічного прогресу [10, с. 308–322]. Ці перспективи охоплюють можливості подальшого розвитку наявних технологій, упровадження нових методів судочинства, а також інтеграцію міжнародного досвіду в національні правові системи.

Можливості подальшого розвитку наявних технологій в адміністративному процесі є значними. Електронне судочинство, автоматизація процесів і використання штучного інтелекту вже довели свою ефективність, проте їхній потенціал далеко не вичерпано. Одним із головних напрямів подальшого розвитку є розширення масштабів електронного судочинства. Це включає не лише подальшу цифровізацію документів, а й розвиток інтегрованих платформ, що дадуть змогу всім учасникам процесу ефективно взаємодіяти в цифровому середовищі. Наприклад, упровадження єдиної електронної системи обміну інформацією між судовими інстанціями, державними органами й учасниками процесу може суттєво прискорити розгляд справ і підвищити рівень прозорості судочинства.

Ще однією перспективою є подальший розвиток і вдосконалення автоматизованих систем для судового процесу [11, с. 158–163]. Це включає не лише автоматизацію рутинних завдань, таких як розподіл справ або формування процесуальних документів, а й більш складні завдання, наприклад, прогнозування результатів справ на основі аналізу попередніх рішень або автоматичне генерування судових рішень для простих адміністративних порушень. Подібні системи можуть значно розвантажити суди та скоротити час розгляду справ, що особливо важливо в умовах перевантаженості судових інстанцій.

Упровадження нових методів судочинства також відкриває широкі перспективи для адміністративного процесу. Одним із таких напрямів є розвиток віртуальних судових процесів із використанням технологій віртуальної реальності (VR) і доповненої реальності (AR). Ці технології дають змогу створювати повністю віртуальні судові засідання, де учасники можуть взаємодіяти в реальному часі, перебуваючи в різних місцях. Це може бути особливо корисним для розгляду справ, що потребують залучення експертів або свідків із різних країн, а також для забезпечення доступності правосуддя для осіб, які не можуть особисто з'явитися до суду через фізичні або географічні обмеження.

Ще однією перспективою є розвиток і поширення альтернативних методів вирішення спорів (ADR), таких як медіація, арбітраж та інші позасудові способи. Ці методи вже продемонстрували свою ефективність у розвантаженні судів і скороченні тривалості процесів. Подальший розвиток ADR в адміністративному процесі може включати впровадження онлайн-платформ для проведення медіації та арбітражу, що дасть змогу ще більше підвищити їхню доступність та ефективність. Крім того, розвиток спеціалізованих ADR-платформ може забезпечити швидкий і зручний спосіб вирішення спорів для певних категорій адміністративних справ, таких як податкові або митні спори.

Інтеграція міжнародного досвіду є ще одним важливим напрямом розвитку інноваційних підходів в адміністративному процесі. Багато країн уже мають успішний досвід упровадження новітніх технологій у судочинство, й Україна може скористатися цим досвідом для модернізації власної правової системи. Наприклад, упровадження європейських стандартів електронного судочинства або використання моделей штучного інтелекту, розроблених у США чи інших країнах, може стати основою для розвитку національних інноваційних рішень. Крім того, співпраця з міжнародними організаціями, такими як Європейський суд з прав людини або Міжнародний центр урегулювання інвестиційних спорів (ICSID), може допомогти в упровадженні кращих практик і стандартів в українському адміністративному процесі.

Прогнозування ефективності впровадження інновацій також є важливим аспектом перспектив розвитку адміністративного процесу. На основі досвіду інших країн і пілотних проєктів можна зробити висновки щодо потенційних результатів упровадження інновацій в Україні. Однак для цього необхідно проводити систематичні дослідження й аналіз ефективності новітніх технологій. Такий аналіз має враховувати як кількісні показники, такі як скорочення тривалості розгляду справ або зменшення витрат, так і якісні аспекти, включаючи рівень задоволеності учасників процесу, дотримання прав людини та забезпечення справедливості.

Рекомендації щодо подальших дій у напрямі розвитку інноваційних підходів в адміністративному процесі повинні включати розроблення комплексної стратегії цифрової трансформації судової системи. Така стратегія має охоплювати не лише технічні аспекти, а й питання законодавчого забезпечення, підготовки кадрів і забезпечення кібербезпеки. Особливу увагу варто приділити розробленню й упровадженню спеціальних навчальних програм для суддів, адвокатів та інших учасників судового процесу, що дасть змогу їм швидко адаптуватися до нових технологій. Крім того, необхідно продовжувати міжнародне співробітництво у сфері судочинства, зокрема обмін досвідом і кращими практиками з іншими країнами, що вже впровадили інноваційні підходи в адміністративний процес.

Таким чином, перспективи розвитку інноваційних підходів в адміністративному процесі є надзвичайно широкими та включають як подальший розвиток наявних технологій, так і впровадження нових методів судочинства й інтеграцію міжнародного досвіду. Успішна реалізація цих перспектив потребує комплексного підходу, що охоплює технічні, організаційні та законодавчі аспекти, а також підготовку кадрів і забезпечення відповідного рівня кібербезпеки. У результаті впровадження інновацій дасть змогу суттєво підвищити ефективність адміністративного процесу, забезпечити його прозорість, доступність і відповідність сучасним вимогам суспільства.

Висновки. Узагальнюючи результати дослідження, можемо стверджувати, що впровадження інноваційних підходів в адміністративний процес є необхідним і невідворотним кроком на шляху до модернізації судової системи в Україні. Розвиток цифрових технологій, автоматизація процесів, упровадження штучного інтелекту й альтернативних методів вирішення спорів відкривають нові можливості для покращення ефективності, прозорості та доступності судочинства. Однак цей процес супроводжується низкою викликів і проблем, які потребують комплексного підходу для їх вирішення.

По-перше, аналіз показав, що існує значний потенціал для розвитку й удосконалення вже впроваджених інноваційних рішень, таких як електронне судочинство та автоматизація рутинних завдань. Ці підходи можуть значно скоротити час розгляду справ, зменшити адміністративні витрати й підвищити якість судових рішень. Проте для досягнення повного потенціалу необхідно подолати юридичні й організаційні бар'єри, зокрема вдосконалити нормативно-правову базу та забезпечити належну технічну інфраструктуру.

По-друге, упровадження нових технологій, таких як штучний інтелект і віртуальні судові процеси, має величезний потенціал для трансформації адміністративного процесу. Використання AI для аналізу правових документів і прогнозування результатів справ може суттєво підвищити точність та об'єктивність судових рішень. Водночас віртуальні судові процеси відкривають нові можливості для забезпечення доступності правосуддя, особливо для учасників, які не можуть бути фізично присутніми на судових засіданнях. Однак упровадження цих технологій також вимагає вирішення питань конфіденційності, кібербезпеки та відповідальності за прийняті рішення.

По-третє, розвиток альтернативних методів вирішення спорів, таких як медіація та арбітраж, є перспективним напрямом для розвантаження судів і скорочення тривалості адміністративних процесів. Упровадження спеціалізованих онлайн-платформ для ADR може значно підвищити доступність та ефективність цих методів, проте потребує законодавчої підтримки й розвитку відповідних процедур.

По-четверте, інтеграція міжнародного досвіду є важливим аспектом для успішного впровадження інноваційних підходів в адміністративний процес. Вивчення й адаптація кращих практик з інших країн, а також співпраця з міжнародними організаціями можуть допомогти Україні уникнути помилок і пришвидшити процес модернізації. Проте варто пам'ятати про необхідність адаптації міжнародного досвіду до національних реалій, ураховуючи особливості правової системи та соціально-економічні умови.

Загалом перспективи розвитку інноваційних підходів в адміністративному процесі є надзвичайно позитивними. Проте для їх реалізації необхідно подолати низку викликів, включаючи вдосконалення законодавства, підвищення технічної підготовленості судової системи, забезпечення соціальної й економічної підтримки, а також формування нових етичних стандартів для роботи з інноваційними технологіями. Важливо також урахувати, що успішне впровадження інновацій можливе лише за умови комплексного підходу, який охоплює всі аспекти адміністративного процесу – від технічної підтримки до підготовки кадрів і забезпечення правової визначеності.

Таким чином, висновки дослідження свідчать про необхідність активного впровадження інноваційних підходів в адміністративний процес для його адаптації до сучасних викликів. Успішна реалізація цих підходів не лише підвищить ефективність судочинства, а й сприятиме зміцненню довіри суспільства до судової системи, забезпеченню справедливості й дотриманню прав людини. Подальші дослідження в цій сфері повинні бути спрямовані на глибший аналіз ефективності впроваджених інновацій і розроблення рекомендацій щодо їх удосконалення з урахуванням національних особливостей.

Список використаних джерел

1. Shevchenko Y. The digitization of administrative justice in Ukraine. *Teisinės minties šventė*. 2022. P. 288–299. URL: <https://cris.mruni.eu/server/api/core/bitstreams/afaf529b-58b0-4bb2-a3ed-7a25b456cde3/content>.
2. Henman P. Administrative justice in a digital world. New York : The Oxford Handbook of Administrative Justice, 2020. 673 p.
3. Малетич М. Розвиток теоретико-правових підходів до розуміння сутності адміністративного процесу та його структури: порівняльно-правове дослідження. *Науковий вісник міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція»*. 2020. № 48. С. 112–114.
4. Малетич М. Адміністративний процес в Україні в контексті адміністративно-правової реформи. *Правові новели*. 2021. № 13. С. 51–56.
5. Адміністративний процес України : монографія. Харків : ХНУВС : Майдан, 2019. 422 с. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/56fb692b-0382-4f2b-bdba-ab9d937860f5/content>.
6. Сопільник Р. Вимоги до суддів у законодавстві про судовий устрій та статус суддів у Німеччині. *Науковий вісник Львівського державного університету в внутрішніх справах. Серія «Юридична»*. 2013. № 1. С. 474–485.
7. Савченко Г. Професійно-психологічна підготовка суддів: концептуальні засади. *Сучасні проблеми порівняльного правознавства*. 2015. С. 112–113.
8. Брижко В., Пилипчук В. Приватність, конфіденційність та безпека персональних даних. *Інформація і право*. 2020. № 1(32). С. 33–46.
9. International Journal of Law and Information Technology. 2010. Volume 18. Issue 4. Pages 301–331. URL: <https://doi.org/10.1093/ijlit/eqq008>.
10. Pryimak M. Innovative approaches to risk management in the field of public administration in Ukraine: prospects and limitations. *Amazonia investiga*. 2024. № 13.74. P. 308–322.
11. Наливайко Л., Романов А. Поняття, ознаки та значення транспарентності в контексті євроінтеграції. *Visegrad journal on human rights*. 2016. № 4/1. С. 158–163.

Надійшла до редакції 23.08.2024

Прийнято до опублікування 02.09.2024

References

1. Shevchenko Y. The digitization of administrative justice in Ukraine. *Teisinės minties šventė*. 2022. P. 288–299. URL: <https://cris.mruni.eu/server/api/core/bitstreams/afaf529b-58b0-4bb2-a3ed-7a25b456cde3/content>.
2. Henman P. Administrative justice in a digital world. New York : The Oxford Handbook of Administrative Justice, 2020. 673 p.
3. Maletych M. Rozvytok teoretyko-pravovykh pidkhdov do rozuminnia sutnosti administratyvnoho protsesu ta yoho struktury: porivnialno-pravove doslidzhennia. *Naukovyi visnyk mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu. ser.: yurysprudentsiia*. 2020. № 48. S. 112–114.
4. Maletych M. Administratyvnyi protses v Ukraini v konteksti administratyvno-pravovoi reformy. *Pravovi novely*. 2021. № 13. S. 51–56.

5. Administratyvnyi protses Ukrainy : Monohrafiia. Kharkiv: KhNUVS : Maidan, 2019. 422 s. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/56fb692b-0382-4f2b-bdba-ab9d937860f5/content>.
6. Sopilnyk R. Vymohy do suddiv u zakonodavstvi pro sudovyi ustrii ta status suddiv u Nimechchyni. Naukovyi visnyk Lvivskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav. seriiia yurydychna. 2013. № 1. S. 474–485.
7. Savchenko H. Profesiino-psykholohichna pidhotovka suddiv: kontseptualni zasady. Suchasni problemy porivnialnoho pravoznavstva. 2015. S. 112–113.
8. Bryzhko V., Pylypchuk V. Pryvatnist, konfidentsiinit ta bezpeka personalnykh danykh. Informatsiia i pravo. 2020. № 1 (32). S. 33–46.
9. International Journal of Law and Information Technology, Volume 18, Issue 4, Winter 2010, Pages 301–331, <https://doi.org/10.1093/ijlit/eqq008>
10. Pryimak M. Innovative approaches to risk management in the field of public administration in Ukraine: prospects and limitations. Amazonia investiga. 2024. No. 13.74. P. 308–322.
11. Nalyvaiko L., Romanov A. Poniattia, oznaky ta znachennia transparentnosti v konteksti yevrointehratsii. Visegrad journal on human rights. 2016. № 4/1. S. 158–163.

ABSTRACT

Andrii Korenev. Innovative approaches in the administrative process: problems and prospects.

The article is devoted to the research of innovative approaches in the administrative process, which is an actual direction of the development of the legal system of Ukraine in the conditions of modern challenges and rapid technological progress. The purpose of the study is to comprehensively analyze the implementation of the latest technologies and methods in administrative proceedings, to identify the main problems that arise during their application, as well as to outline the prospects for the development of these approaches in the future. The author carries out a detailed analysis of existing innovative approaches, in particular, such as electronic justice, process automation, the use of artificial intelligence, the development of alternative dispute resolution methods and the introduction of virtual court processes. The advantages and disadvantages of each of these approaches are considered separately, as well as their impact on the efficiency, transparency and accessibility of administrative proceedings. It is emphasized that electronic justice and automation of routine procedures are the most important areas of development of the administrative process, which are already demonstrating their effectiveness. However, the author draws attention to the fact that in order to achieve the full potential of these technologies, it is necessary to overcome a number of legal and organizational barriers, such as the imperfection of the legal framework, insufficient technical preparation of the judicial system, as well as low qualification of personnel. Artificial intelligence and virtual court processes are considered promising technologies that can significantly change the nature of the administrative process in the future. The author notes that the use of artificial intelligence in the judiciary opens up new opportunities for increasing the accuracy and objectivity of judicial decisions, while at the same time creating new challenges related to issues of liability and cyber security. Virtual court processes, in turn, make it possible to ensure greater access to justice for citizens who cannot physically attend court sessions. The article pays special attention to the development of alternative methods of dispute resolution, such as mediation and arbitration, which can become an effective means of relieving the burden on courts and shortening the time of cases. At the same time, the author emphasizes the need for further development of the legal framework for the full implementation of these methods in the administrative process. The author also emphasizes the importance of integrating international experience in the implementation of innovative approaches into the national legal system of Ukraine. Using best practices from other countries, as well as cooperation with international organizations, can help avoid mistakes and speed up the process of modernization of the administrative process in Ukraine. The conclusions of the article emphasize the need for a comprehensive approach to the implementation of innovative approaches in the administrative process, covering technical, organizational and legislative aspects, as well as personnel training and ensuring legal certainty. The author emphasizes that the successful implementation of these approaches will help increase the efficiency of the judiciary, strengthen public trust in the judicial system, ensure justice and respect for human rights.

Key words: *innovative approaches, administrative process, electronic justice, artificial intelligence, process automation, alternative methods of dispute resolution, virtual court processes, legal framework, cyber security, judicial system of Ukraine.*

УДК 504.1:502.504.521]:355.48.018(477:470)''2022.02/...''
DOI <https://doi.org/10.32782/2078-3566-2024-3-12>

Анатолій МІНЯЙЛО[©]

кандидат сільськогосподарських наук, доцент
(Український науково-дослідний інститут
спеціальної техніки та судових експертиз СБУ,
м. Київ, Україна)

Надія МІНЯЙЛО[©]

доктор філософії в галузі знань «Природничі науки»
(Національний університет
біоресурсів і природокористування України,
м. Київ, Україна)

ЗБИТКИ, ЗАВДАНІ ДОВКІЛЛЮ ЗАБРУДНЕННЯМ ТА ЗАСМІЧЕННЯМ ГРУНТІВ УКРАЇНИ, ЯК НАСЛІДОК ВІЙСЬКОВОЇ АГРЕСІЇ РФ

Починаючи з 2014 року і особливо під час повномасштабного вторгнення війська країни-агресора намагаються максимально завдати шкоди Україні. Це стосується не лише інфраструктури та економіки, а й інших сфер господарської діяльності. Загарбники цілеспрямовано погіршують стан довкілля, знищують українську природу, пам'ятки архітектури та твори мистецтва.

Унаслідок воєнних дій під ризиком забруднення знаходиться 188 тис. км² ґрунтів. У межах зони бойових дій опинились 393 природно-заповідних об'єкти. Зафіксовано 298 тис. га лісових та 1 438 тис. га трав'яних пожеж, що разом із горінням нафти та нафтопродуктів спричинило значне забруднення атмосферного повітря.

Розливи небезпечних матеріалів стали причиною подальшого забруднення довкілля, а війна ускладнила зусилля з вирішення екологічних проблем. Актуальність роботи полягає у необхідності обліку та підтвердження значного впливу військових дій на довкілля для подальшого планування відновлення та розвитку системи захисту довкілля у післявоєнний час.

Мета дослідження – продемонструвати ступінь та масштаб впливу військових дій на ґрунти України внаслідок військової агресії РФ. Для досягнення поставленої мети проаналізовано наявну теоретичну та практичну інформацію за даною темою.

Об'єкт дослідження – вплив військових дій РФ на ґрунти України.

Предмет дослідження – публічні дані щодо негативного впливу та забруднення ґрунтів України.

Методи дослідження – аналітичні дані та загальноприйняті методи в галузі екології.

Ключові слова: агресія РФ, війна, ґрунти, екологічні збитки, законодавство, забруднення, довкілля, моніторинг, негативний вплив.

Виклад основного матеріалу. Забруднення ґрунтів – вид антропогенної трансформації ґрунтів, за якої вміст хімічних речовин у ґрунтах, які піддаються антропогенному впливу, перевищує природний регіональний рівень [2].

Забруднення – внесення в навколишнє середовище або виникнення в ньому нових, зазвичай не характерних фізичних чинників, хімічних і біологічних речовин, які шкодять природним екосистемам та людині.

Забруднювач – будь-який фізичний чинник, хімічна речовина або біологічний вид (зокрема, мікроорганізми), який потрапляє в навколишнє середовище або виникає в ньому в більшій за звичайну кількості і викликає забруднення середовища.

© А. Міняйло, 2024

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-0959-0855>,

© Н. Міняйло, 2024

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-5191-6057>

Джерела забруднення:

- промислові підприємства і паливно-енергетичний комплекс;
 - побутові та тверді відходи, відходи тваринництва, транспорту;
 - хімічні речовини, які людина цілеспрямовано вводить до екосистеми для захисту корисних продуцентів і консументів від шкідників, хвороб і бур'янів;
 - газові викиди;
 - стічні води, а також стічні води металургійних, металообробних і машинобудівних заводів, целюлозно-паперової, харчової, деревообробної, нафтохімічної промисловості;
 - забруднення атмосфери міст і транспортних комунікацій важкими металами і токсичними вуглеводнями;
 - морські перевезення (забруднення морів і океанів нафтою та нафтопродуктами) [3].
- Ще один страшний наслідок – знищення найбільш родючих чорноземів України, спричинене бойовими діями рф.

Внаслідок збройної агресії російської федерації проти України значно ускладнилися екологічні проблеми, що існували в державі до її початку. Відсутність доступу до територій та об'єктів природоохоронного управління, втрата та руйнування інфраструктури, втрата кадрів та обмежена можливість працювати, припинення заходів контролю на період воєнного стану – усі ці чинники негативно вплинули на можливість повноцінно реалізувати державне управління у галузі охорони довкілля. Виникає потреба в оцінці шкоди довкіллю від військових дій та витрат на його відновлення. Масштаби екологічних злочинів російських окупантів вражають. Деякі екосистеми та унікальні природні об'єкти вже не підлягають відновленню. За очевидності екологічної шкоди її оцінка потребує нових підходів, адже наразі повний обсяг збитків та шкоди довкіллю залишається невідомим, оскільки системи моніторингу порушені або знищені, а доступ до лісів та інших природних територій обмежений або відсутній [1].

Рис. 1. Пошкодження сільськогосподарських земель артилерійськими обстрілами [10]

Постановка проблеми. По всій Україні природні та сільськогосподарські ландшафти постраждали від бойових дій, у тому числі деякі з найбагатших ґрунтів України, що має серйозні наслідки для регіональної та глобальної продовольчої безпеки.

**Рис. 2. Наслідки негативного впливу на ґрунти України
внаслідок військових дій рф [8]**

За ступенем забруднення ґрунти поділяють на сильно, середньо та слабо забруднені. За ступенем стійкості до хімічних забруднювачів виділяють три ранги стійкості ґрунтів: дуже стійкі, середньо стійкі, малостійкі [2].

Рис. 3. Наслідки авіабомбардування сільськогосподарських угідь [4]

Відповідно до статті 84 Земельного кодексу України власники землі та землекористувачі, у тому числі орендарі, зобов'язані здійснювати захист земель від забруднення відходами виробництва, хімічними та радіоактивними речовинами. Для цього необхідно знати їх просторовий розподіл у межах відповідних земельних масивів. Традиційно це завдання вирішується шляхом відбору деякої кількості проб ґрунту та зразків фітоценозів у межах кожного з них для подальшого аналізу, наприклад, рентгенофлуоресцентним методом. Необхідна кількість проб зазвичай визначається для кожного випадку відповідно до задоволення умов репрезентативності їх статистик [2].

При надходженні в ґрунти доз важких металів, що не зумовлюють перевищень гранично допустимих концентрацій (ГДК), рекомендується проведення профілактичних заходів та здійснення моніторингу стану ґрунтів і рослин. Найбільш забруднені ґрунти відводять під заліснення.

У тих випадках, коли в ґрунтах і в деяких рослинах перевищуються ГДК та є небезпека для здоров'я людей, рекомендується застосовувати меліоративні, агрономічні, селекційні заходи та розробляти організацію раціонального використання забруднених земель. Для зменшення рухомості важких металів і переходу їх до фітоценозів кислі ґрунти вапнують, лужні гіпсують, використовують фосфорні й органічні добрива, вносять іонообмінні речовини (цеоліти, гранули полістиролу, кремнійорганічні сполуки), підбирають рослини, які найменше вбирають важкі метали, зокрема льон, коноплі.

За величиною зон та рівнем забруднення ґрунтів виділяють такі категорії забруднення: фонове, локальне, регіональне, глобальне [6].

Фоновим вважається такий вміст забруднюючих речовин у ґрунті, який відповідає або близький до його природного складу.

Локальним вважається забруднення ґрунту поблизу одного або сукупності декількох джерел забруднення.

Регіональним є таке забруднення ґрунту, яке виникає внаслідок переносу забруднюючих речовин на відстань не більше 40 км від техногенних та понад 10 км від сільськогосподарських джерел забруднення.

Глобальними називають забруднення ґрунту, що виникають унаслідок переносу забруднюючої речовини на відстань не більше 1000 км від будь-яких джерел забруднення [6].

Найбільш небезпечними для ґрунтів є хімічні забруднення, ерозія, засолення. За ступенем небезпеки хімічні речовини поділяються згідно з Держстандартом 17.4.1.02-83 на три класи [6]:

- 1 клас – високо небезпечні речовини;
- 2 клас – помірно небезпечні речовини;
- 3 клас – мало небезпечні речовини.

Клас небезпеки встановлюється за показниками.

За ступенем забруднення ґрунти поділяються на:

- сильно забруднені;
- середньо забруднені;
- слабо забруднені.

У сильно забруднених ґрунтах кількість забруднюючих речовин у декілька разів перевищує ГДК. Вони мають низьку біологічну продуктивність та істотні зміни фізико-хімічних, хімічних і біологічних характеристик, внаслідок чого вміст хімічних речовин у вирощуваних культурах перевищує норми.

У середньо забруднених ґрунтах перевищення ГДК незначне, що не призводить до помітних змін його властивостей.

У слабо забруднених ґрунтах вміст хімічних речовин не перевищує ГДК, але перевищує фон.

Під час виконання земляних робіт верхні родючі шари, що містять гумус, підлягають зніманню та подальшому використанню на малопродуктивних і рекультивованих землях. Глибина знімання гумусового шару регламентується Держстандартом 17.5.3.06-85 [6].

Згідно із законодавством України порушені землі підлягають рекультивації, тобто відновленню їх цінних властивостей.

Послідовність рекультиваційних робіт така: спочатку виконується технічна рекультивація, а потім біологічна.

Технічна, або гірничотехнічна, рекультивація полягає в підготовці порушених земель до наступного їх використання.

Залежно від того, як планується використовувати порушені землі, розрізняють види технічної рекультивації, наведені нижче.

Сільськогосподарська рекультивація є найдорожчим видом відновлення земель і здійснюється в районах розвинутого сільського господарства й сприятливих для сільського господарства кліматичних зонах, на великих за площею відвалах або кар'єрах [6].

Лісогосподарська рекультивація здебільшого проводиться там, де є можливість відновити ділянки лісу з цінними породами дерев. Вартість її й вимоги до агрохімічних характеристик відновлюваних ґрунтів нижча за сільськогосподарську рекультивацію.

Водогосподарська рекультивація здійснюється у відпрацьованих кар'єрах, які часто заповнюються ґрунтовими водами.

Рекреаційна рекультивація проводиться неподалік від міст і великих населених пунктів з метою створення зон відпочинку для населення. Здебільшого вона поєднується з водогосподарською й лісогосподарською.

Санітарно-гігієнічна рекультивація застосовується до тих об'єктів, які й до порушення були непридатними для використання у господарстві, та на таких ділянках, які й до порушення були непридатними для використання у господарстві, а також на таких ділянках, як шламосховища збагачувальних фабрик тощо. Мета цього виду рекультивації – консервація об'єктів, запобігання їх шкідливому впливу на навколишнє середовище [6].

Біологічний етап рекультивації спрямований на відновлення родючості земель і перетворення їх на повноцінні лісові або сільськогосподарські угіддя. Найдешевшим видом освоєння рекультивованих територій вважають замулення.

За останнє десятиріччя в Україні рекультивовано 93 тис. га земель. Для рекультивації та підвищення родючості малопродуктивних земель щорічно використовується понад 1,5 млн м³ раніше знятого родючого шару ґрунту. Проте, незважаючи на зростання обсягів рекультивації порушених земель, розрив між відпрацьованими і поновлюваними площами дуже великий [6].

Розмір шкоди внаслідок забруднення ґрунтів чи засмічення земель обчислюється уповноваженими особами Державної екологічної інспекції (далі – Держекоінспекція) на основі нормативної грошової оцінки земельної ділянки. Якщо нормативна грошова оцінка не проведена або у разі неможливості отримання даних з нормативної грошової оцінки земельної ділянки, ґрунти якої зазнали забруднення, така оцінка розраховується як середня нормативна грошова оцінка площі ріллі в області (для міста Києва використовується середня нормативна грошова оцінка площі ріллі у Київській області), помножена на коефіцієнт, що зумовив негативні екологічні наслідки для родючості ґрунтів, який дорівнює 300 [5].

Забруднюючі речовини, що спричинили забруднення земельної ділянки, поділяються на 4 групи небезпечності, основою для визначення яких є величини гранично допустимих концентрацій та орієнтовно допустимих концентрацій хімічних речовин у ґрунті згідно з Постановою №1325 [7].

За результатами проведених робіт представники Держекоінспекції формують усі матеріали в окрему справу, яка зберігається в Держекоінспекції. Матеріали дублююся та передаються правоохоронним органам і Міністерству захисту довкілля та природних ресурсів України (далі – Міндовкілля).

Таким чином, регулювання визначення шкоди внаслідок забруднення ґрунтів чи засмічення земель є комплексним питанням, яке регулюється не лише Методикою визначення розміру шкоди, завданої землі та ґрунтам внаслідок бойових дій [5], а й іншими нормативно-правовими актами.

Визначення обсягу забруднення ґрунтів у кожному випадку є самостійним завданням. Це пов'язано з різноманітністю геоморфологічних, геологічних та гідрологічних умов. За наявності інформації про кількість (об'єм, маса) забруднюючої речовини, яка проникла у певний шар ґрунту, визначаються площа та глибина просочування забруднюючих речовин.

Наразі триває робота з отримання репарацій за всі заподіяні Україні збитки. Для цього Міндовкілля працює з низкою міжнародних організацій. Збираються та документуються докази порушень екологічного законодавства. Міндовкілля докладає багато зусиль, щоб відобразити нові підходи у методиках визначення шкоди та збитків унаслідок збройної агресії та бойових дій. Проте умови сьогодення потребують створення нових і вдосконалення наявних методик дослідження наслідків порушень екологічного законодавства України. Зокрема, станом на кінець 2023 року затверджено 7 методик, які дозволяють визначати шкоду та збитки, завдані землі, ґрунтам, атмосферному повітрю, водним ресурсам, природно-заповідному фонду, щодо втрат лісового фонду, акваторій та надр. Це такі методики:

– Порядок визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії російської федерації, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 20.03.2022 р. № 326;

– Методика визначення шкоди та збитків, заподіяних лісовому фонду внаслідок збройної агресії російської федерації, затверджена наказом Міндовкілля від 05.10.2022 р. № 414, зареєстрованим у Міністерстві юстиції України 24.10.2022 р. за № 1308/38644;

– Методика визначення збитків, заподіяних навколишньому природному середовищу в межах територіального моря, виключної морської (економічної) зони та внутрішніх морських вод України в Азовському та Чорному морях, затверджена наказом Міндовкілля від 19.08.2022 р. № 309, зареєстрованим у Міністерстві юстиції України 17.10.2022 р. за № 1253/38589;

– Методика визначення збитків, заподіяних унаслідок забруднення та/або засмічення вод, самовільного користування водними ресурсами, затверджена наказом Міндовкілля від 21.07.2022 р. № 252, зареєстрованим у Міністерстві юстиції України 09.08.2022 р. за № 900/38236;

– Методика визначення розміру шкоди, завданої землі, ґрунтам внаслідок надзвичайних ситуацій та/або збройної агресії та бойових дій під час дії воєнного стану, затверджена наказом Міндовкілля від 04.04.2022 р. № 167, зареєстрованим у Міністерстві юстиції України 11.04.2022 р. за № 406/37742;

– Методика розрахунку неорганізованих викидів забруднюючих речовин або суміші таких речовин в атмосферне повітря внаслідок виникнення надзвичайних ситуацій та/або під час дії воєнного стану та визначення розмірів завданої шкоди, затверджена наказом Міндовкілля від 13.04.2022 р. № 175, зареєстрованим у Міністерстві юстиції України 16.04.2022 р. за № 433/37769;

– Методика визначення розмірів відшкодування збитків, заподіяних державі внаслідок самовільного користування надрами, затверджена наказом Міндовкілля від 15.09.2022 р. № 366, зареєстрованим у Міністерстві юстиції України 28.10.2022 р. за № 1337/38673;

– Методика визначення шкоди та збитків, завданих територіям та об'єктам природно-заповідного фонду внаслідок збройної агресії російської федерації, затверджена наказом Міндовкілля від 13.10.2022 р. № 424, зареєстрованим у Міністерстві юстиції України 16.11.2022 р. за № 1416/38752 [9].

У законодавстві визначено 120 речовин, забруднення земель якими карається штрафами та кримінальною відповідальністю.

У мирний час на порушників режиму охорони земель за законодавством накладаються штрафи за забруднення земель.

Кримінальна відповідальність (обмеження або позбавлення волі) передбачена за такі обсяги або тяжкість наслідків забруднення земель, що спричинили загибель людей, екологічне забруднення значних територій або інші тяжкі наслідки.

Законні повноваження фіксувати факти забруднення (засмічення) земель, оформляти протоколи про правопорушення, складати претензії та позови для притягнення до відповідальності через суд має Держекоінспекція, а також правоохоронні органи.

Висновки. Наслідки забруднення та засмічення земель спостерігатимуться ще багато років, тому дуже важливо вже сьогодні забезпечити проведення судових інженерно-екологічних експертиз і збору доказів та дослідження територій, які зазнали шкоди (збитків, втраг), для отримання максимальних репарацій від країни-терориста. Україну чекає нелегкий шлях відновлення в усіх сферах функціонування держави, у тому числі й у сфері збереження та відновлення навколишнього природного середовища. Важливою ланкою в цьому процесі залишається ефективне використання спеціальних знань судових експертів у галузі екології, що має значну роль у кримінальному судочинстві з розслідування злочинів, спрямованих проти довкілля.

Список використаних джерел

1. Державна екологічна інспекція Столичного округу : вебсайт. URL: www.stolreg.dei.gov.ua (дата звернення: 28.08.2024).
2. Забруднення ґрунту. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%97%D0%B0%D0%B1%D1%80%D1%83%D0%B4%D0%BD%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F_%D2%91%D1%80%D1%83%D0%BD%D1%82%D1%83 (дата звернення: 28.08.2024).
3. Забруднення. Класифікація забруднень довкілля. URL: https://wiki.legalaid.gov.ua/index.php/%D0%97%D0%B0%D0%B1%D1%80%D1%83%D0%B4%D0%BD%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F_%D0%9A%D0%BB%D0%B0%D1%81%D0%B8%D1%84%D1%96%D0%BA%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F_%D0%B7%D0%B0%D0%B1%D1%80%D1%83%D0%B4%D0%BD%D0%B5%D0%BD%D1%8C_%D0%B4%D0%BE%D0%B2%D0%BA%D1%96%D0%BB%D0%BB%D1%8F (дата звернення: 27.08.2024).
4. Мертва земля. Що відбувається з ґрунтами півдня через війну та як їх відновлювати. URL: <https://hmarochos.kiev.ua/2023/12/18/mertva-zemlya-shho-vidbuvayetsya-z-gruntamy-pivdnya-cherez-vijnu-ta-yak-yih-vidnovlyuvaty/> (дата звернення: 28.08.2024).
5. Про затвердження Методики визначення розміру шкоди, завданої землі, ґрунтам внаслідок надзвичайних ситуацій та/або збройної агресії та бойових дій під час дії воєнного стану : Наказ Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України від 4 квітня 2022 р. № 167. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0406-22#Text>.
6. Оцінка забруднення земель та ґрунтів. URL: https://elib.lntu.edu.ua/sites/default/files/elib_upload/HTML/L5_6.html (дата звернення: 28.08.2024).
7. Про затвердження нормативів гранично допустимих концентрацій небезпечних речовин у ґрунтах, а також переліку таких речовин : Постанова Кабінету Міністрів України від 15 грудня 2021 р. № 1325. Урядовий кур'єр 2021. 17 грудня.
8. Пошкоджена земля: як відновити родючість ґрунту після бомбардувань та пожеж. URL: <https://agroportal.ua/publishing/rassledovaniya/poshkodzhena-zemlya-yak-vidnoviti-rodyuchist-grutuislyya-bombarduvan-ta-pozhezh> (дата звернення: 27.08.2024).
9. Чи відповідь росія за зруйноване довкілля? URL: <https://svit/kpi.ua/2023/06/08/чи-відповідь-росія-за-зруйноване-дов/> (дата звернення: 02.04.2024).
10. Як врятувати ґрунти від наслідків війни? URL: <https://www.agrilab.ua/yak-vryatuvaty-grunty-vid-naslidkiv-vijny/> (дата звернення 28.08.2024)

Надійшла до редакції 05.09.2024

Прийнято до опублікування 13.09.2024

References

1. Derzhavnoi ekolohichnoi inspektsii Stolychnoho okruhu: veb-sait. URL: www.stolreg.dei.gov.ua. (data zvernennia 28.08.2024) (in Ukrainian)
2. Zabrudnennia gruntu. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%97%D0%B0%D0%B1%D1%80%D1%83%D0%B4%D0%BD%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F_%D2%91%D1%80%D1%83%D0%BD%D1%82%D1%83 (data zvernennia 28.08.2024) (in Ukrainian)
3. Zabrudnennia. Klyasyfikatsiia zabrudnen dovkillia. URL: https://wiki.legalaid.gov.ua/index.php/%D0%97%D0%B0%D0%B1%D1%80%D1%83%D0%B4%D0%BD%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F_%D0%9A%D0%BB%D0%B0%D1%81%D0%B8%D1%84%D1%96%D0%BA%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F_%D0%B7%D0%B0%D0%B1%D1%80%D1%83%D0%B4%D0%BD%D0%B5%D0%BD%D1%8C_%D0%B4%D0%BE%D0%B2%D0%BA%D1%96%D0%BB%D0%BB%D1%8F

6%D1%96%D1%8F_%D0%B7%D0%B0%D0%B1%D1%80%D1%83%D0%B4%D0%BD%D0%B5%D0%BD%D1%8C_%D0%B4%D0%BE%D0%B2%D0%BA%D1%96%D0%BB%D0%BB%D1%8F (data zvernennia 27.08.2024) (in Ukrainian)

4. Mertva zemlia. Shcho vidbuvaietsia z gruntamy pivdnia cherez viinu ta yak yikh vidnovliuvaty. URL: <https://hmarochos.kiev.ua/2023/12/18/mertva-zemlya-shho-vidbuvayetsya-z-gruntamy-pivdnia-cherez-vijnu-ta-yak-yih-vidnovlyuvaty/> (data zvernennia 28.08.2024) (in Ukrainian)

5. Metodyka vyznachennia rozmiru shkody, zavdanoi zemli, gruntam vnaslidok nadzvychainykh sytuatsii ta/abo zbroinoi ahresii ta boiovykh dii pid chas dii voiennoho stanu: nakaz Ministerstva zakhystu dovkillia ta pryrodnykh resursiv Ukrainy 04.04.2022 № 167 veb-sait. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0406-22#Text>. Ofitsiyni visnyk Ukrainy 2022. 22 kvit. (in Ukrainian)

6. Otsinka zabrudnennia zemel ta gruntiv. URL: https://elib.lntu.edu.ua/sites/default/files/elib_upload/HTML/L5_6.html (data zvernennia 28.08.2024) (in Ukrainian)

7. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 15 hrud. 2021 r. № 1325. Pro zatverdzhennia normatyviv hranychno dopustymykh konsentratsii nebezpechnykh rechovyn u hruntakh, a takozh pereliku takykh rechovyn. Uriadovyi kurier 2021. 17 hrud. (in Ukrainian)

8. Poshkodzhena zemlia: yak vidnovyty rodiuchist gruntu pislia bombarduvan ta pozhezh. URL: <https://agroportal.ua/publishing/rassledovaniya/poshkodzhena-zemlya-yak-vidnoviti-rodyuchist-grutu-pislya-bombarduvan-ta-pozhezh> (data zvernennia 27.08.2024) (in Ukrainian)

9. Chy vidpovist rosiia za zruinovane dovkillia? URL: <https://svit/kpi.ua/2023/06/08/чй-відповідь-росія-за-зруйноване-дов/> (data zvernennia 02.04.2024) (in Ukrainian)

10. Yak vriatuvaty hruntuy vid naslidkiv viiny? URL: <https://www.agrilab.ua/yak-vryatuvaty-gruntuy-vid-naslidkiv-vijny/> (data zvernennia 28.08.2024) (in Ukrainian)

ABSTRACT

Anatolii Miniailo, Nadia Miniailo. Damage caused to the environment by pollution and contamination of the soils of Ukraine as a consequence of the military aggression of the russia.

Starting from 2014 and especially during the full-scale invasion, the troops of the aggressor country are trying to cause maximum damage to Ukraine. This applies not only to infrastructure and the economy, but also to other spheres of economic activity, the invaders purposefully worsen the state of the environment, destroy Ukrainian nature, architectural monuments and works of art.

As a result of military operations, 188,000 km² of soil is at risk of contamination; 393 nature reserve objects were located within the combat zone; 298,000 hectares of forest and 1,438,000 hectares of grass fires were recorded, which, together with the burning of oil and petroleum products, caused significant air pollution.

The war in Ukraine has resulted in air, water and soil pollution, destruction of forests and wildlife habitats, and damage to the country's infrastructure. Spills of hazardous materials caused further environmental pollution, and the war complicated efforts to solve environmental problems. The relevance of the work lies in the need to account for and confirm the significant impact of military actions on the environment for further planning of the restoration and development of the environmental protection system in the post-war period.

The purpose and tasks of the research. To demonstrate the degree and scale of the influence of military actions on the soil of Ukraine as a result of the military aggression of the Russian Federation. To achieve the goal, the available theoretical and practical information on this topic was analyzed.

Object of research. The influence of military actions of the Russian Federation on the soil of Ukraine.

Subject of research. Public data on the negative impact and soil pollution of Ukraine.

Research methods. Analytical data and generally accepted methods in the field of ecology.

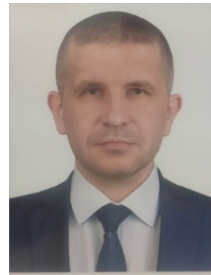
Key words: aggression of the Russian Federation, war, soils, environmental damage, legislation, pollution, environment, monitoring, negative impact.

УДК 343.1

DOI <https://doi.org/10.32782/2078-3566-2024-3-13>

Сергій ЮРКО[®]
кандидат юридичних
наук
(Черкаський
державний
технологічний
університет,
м. Черкаси, Україна)

Олег СОЛОХА[®]
доктор філософії
(право)
(Комсомольський
міський суд
Полтавської
області, м. Горішні
Плавні, Україна)

ЕКСПЕРТИЗИ У ГАЛУЗІ ПРАВА ЯК ДЖЕРЕЛА «М'ЯКОГО ПРАВА» В СУДОВІЙ ПРАКТИЦІ

У статті розглядається інститут експертиз у галузі права як одна із форм взаємодії правової доктрини і судової практики. Автор констатує широке застосування науково-правових експертиз у практиці Конституційного Суду України, експертиз з питань права у цивільному, господарському та адміністративному судочинстві після судової реформи 2017 року. Однак у статті наголошується на необхідності подальшого розширення можливостей правничих експертиз у кримінальному провадженні і провадженні про адміністративні правопорушення.

У контексті представленої наукової праці надаються пропозиції стосовно специфіки предмету експертиз у галузі права в кримінальному процесуальному та адміністративно-деліктному праві. Обґрунтовується можливість призначення експертиз у галузі права з питань кваліфікації кримінальних і адміністративних правопорушень, практики Європейського суду з прав людини, норм міжнародного кримінального і гуманітарного права. Наголошується на недопустимості їх використання для оцінки фактичних обставин справи.

Ключові слова: експертиза у галузі права, експерт з питань права, висновок експерта у галузі права, науково-правова експертиза, кримінальний процес.

Постановка проблеми. Внаслідок прийняття Закону України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» у 2017 році у процесуальних галузях права з'явився новий учасник цивільного, господарського та адміністративного судочинства і висновки експертів у галузі права все частіше починають застосовуватись у судовій практиці. Водночас законодавець залишив поза увагою Кримінальний процесуальний кодекс України та Кодекс України про адміністративні правопорушення, що актуалізує необхідність дослідження доцільності запровадження цього інституту в кримінальному процесуальному та адміністративно-деліктному праві.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Експертизи у галузі права в різний час та в різному контексті були предметом дослідження багатьох вітчизняних науковців. Очевидне посилення наукового інтересу до проблем правничих експертиз відбулося після процесуальної реформи 2017 року. У відповідних працях В. Кройтора, С. Васильєва, О. Кармази, І. Озерського, Д. Сібільова, Н. Короткої, М. Шумила, В. Мамутова, В. Юрчишина досліджувались питання статусу експерта у галузі права, проблеми його відповідальності і відводу, застосування висновків правничих експертиз у виконавчому

© С. Юрко, 2024

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-5960-6096>

© О. Солоха, 2024

ORCID iD: <https://orcid.org/0009-0002-2973-4078>

провадженні тощо. Проте, попри велику кількість досліджень, актуальними залишаються питання доцільності правового регулювання експертиз у галузі права в кримінальному процесуальному праві та у провадженнях про адміністративні правопорушення.

Виклад основного матеріалу. Із прийняттям Закону України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» від 3 жовтня 2017 [1] (далі – Закон) предметом досліджень багатьох науковців стали питання правового статусу експертів у галузі права, правових експертиз і можливостей їх застосування як певних новацій [2] вітчизняного судочинства, які виникли в ході судової реформи України. Проте ще до цієї реформи суди в інших схожих формах активно застосовували науково-правові висновки у правозастосовній діяльності.

По-перше, науково-правові експертизи постійно застосовувались Конституційним Судом України (далі – КСУ) ще задовго до прийняття Закону. В. Мамутов зазначає, що наукова доктрина досить широко використовувалася на перших етапах діяльності КСУ, заснованого у 1996 році, коли єдиний орган конституційної юрисдикції ще не мав достатньої кількості власних правових позицій, тому для тогочасних рішень КСУ характерним є навіть цитування доктринальних позицій, висловлених вченими та фахівцями у галузі права з окремих питань, що стосувалися відповідної справи. Згодом, коли КСУ вже напрацював певну кількість правових позицій, використання наукової доктрини у його практиці відійшло на другий план [3, с. 90].

Чинна редакція Регламенту КСУ відповідно до п. 6 ч. 1 § 43 передбачає, що суддя-доповідач у справі може звертатися до наукових установ та вищих навчальних закладів з метою з'ясування позиції, наукових підходів щодо питань, які виникають у конституційному провадженні [4]. Аналогічні норми мали місце і в Регламенті, що втратив чинність. Стаття 41 Закону України «Про Конституційний Суд України» також передбачає функціонування науково-консультативної ради Суду, яка утворюється при Конституційному Суді з числа висококваліфікованих фахівців у сфері права для підготовки наукових висновків з питань діяльності Конституційного Суду, що потребують наукового забезпечення [5].

Наприклад, у Рішенні КСУ від 1 грудня 2004 року у справі № 1-10/2004 [6] єдиний орган конституційної юрисдикції для офіційного тлумачення поняття «охоронюваний законом інтерес» проаналізував також позиції науковців Інституту держави і права імені В.М. Корецького НАН України, Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України, Інституту економіко-правових досліджень НАН України, Інституту соціології НАН України, Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого і Центру європейського та порівняльного права.

По-друге, наукові правничі висновки ще до процесуальної реформи 2017 року застосовувались також Верховним Судом України (далі – ВСУ) та судами інших ланок судової системи. Закон України «Про судоустрій» від 07.02.2002 р. передбачав на той час створення науково-консультативних структур у вищих спеціалізованих судах та ВСУ [7]. У частині одинадцятій статті 155 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» ще до прийняття Закону було визначено, що до штату апаратів судів входять також і наукові консультанти, які повинні мати науковий ступінь. Також у ст. 47 чинного Закону України «Про судоустрій і статус суддів» передбачено функціонування науково-консультативної ради при Верховному Суді з числа висококваліфікованих фахівців у сфері права для підготовки наукових висновків з питань діяльності Верховного Суду, що потребують наукового забезпечення [8].

Так, у Постанові ВСУ від 03 червня 2020 року у справі № 722/28/17 було враховано висновки професорів Є. Письменського, В. Навроцького, В. Борисова та ін. і визнано обґрунтованою позицію більшості членів науково-консультативної ради, які надіслали свої висновки, що наявність у примітці до ст. 369-2 КК України в період з 26 квітня 2015 року до 20 березня 2020 року посилення на Закон України «Про засади запобігання і протидії

корупції», який у цей період уже не був чинним, не означає нечинності ст. 369-2 КК України в цілому, а вимагає лише застосування вузького підходу до тлумачення поняття «особи, уповноважені на виконання функцій держави» [9].

Загалом застосування правових експертиз і врахування правової доктрини під час здійснення судочинства відповідає традиціям континентальної правової сім'ї з огляду на загальний характер правових норм. Компаративісти наголошують, що доктрина посідає важливе місце у системі джерел романо-германського права. Протягом тривалого часу завдяки діяльності університетів доктрина була основним джерелом права в романо-германській сім'ї. Так, використання глосів до Кодексу Юстиніана протягом XII–XVII ст. є прикладом безпосереднього авторитету правової доктрини. Існувало навіть правило: «Те, що не приймається коментарем глосаторів, не приймається судом» (*quod non agnoscit glossa, non agnoscit forum*) [10, с. 105].

У римському праві роль доктрини в процесі судочинства була ще більшою. За часів правління імператора Августа (27 р. до н.е. 17 р. н.е.) правова доктрина була вперше санкціонована державою як обов'язкова для судів та римських громадян. Імператор наділив окремих юристів *ius respondendi* правом надавати обов'язкові для суддів роз'яснення з юридичних питань, тобто правом надавати залученим до розгляду справи особам свої рішення нібито від імені імператора та з обов'язковою для судді силою. У Римській імперії таке право отримали близько 30 юристів. Сторони могли звернутися до них та запропонувати надати своє бачення розв'язання спору. Стародавня римська держава, яка стала центром розвитку права, відома знаними юристами, такими як Ульпіан, Павло, Квінт Муцій Сцевола, Гай, Папініан, Павл та ін. У роки правління імператора Тиберія була встановлена письмова форма таких роз'яснень (*response signata*). Вони були скріплені печаткою в присутності свідків. Також можливим варіантом була усна порада, занесена до протоколу судового засідання. Рескриптом імператора Адріана була передбачена можливість вибору суддею найбільш авторитетних думок юристів за умови виникнення розбіжностей у поглядах учених щодо вирішення справи [11, с. 102–103].

Слід також зазначити, що можливість звертатися до фахівців у галузі права на теперішній час передбачена і для міжнародних судових установ. Так, відповідно до п. «д» ч. 1 ст. 38 статуту Міжнародного суду ООН Суд застосовує доктрини найбільш кваліфікованих фахівців з публічного права різних націй як допоміжний засіб для визначення правових норм [12].

Таким чином, судовою реформою 2017 року в Україні лише були розширені наявні форми застосування висновків науковців-правників у процесі здійснення судочинства шляхом запровадження можливості учасникам справи права подати до суду висновок експерта у галузі права. При цьому такі висновки мають характер джерел «м'якого права», оскільки вони не є доказом, мають допоміжний (консультативний) характер і не є обов'язковими для суду. Вказана ознака наближає їх за правовою природою радше до висновків спеціаліста, ніж експерта.

Відповідно до ст. 115 ЦПК України суд може посилається в рішенні на висновок експерта у галузі права як на джерело відомостей, які в ньому містяться, але має зробити самостійні висновки щодо відповідних питань [13]. При цьому процесуальні кодекси чітко виключають можливість за допомогою таких висновків здійснювати оцінку доказів, відомостей про їх достовірність чи недостовірність, про переваги одних доказів над іншими, а також про те, яке рішення має бути прийнято за результатами розгляду справи.

Водночас правове регулювання статусу експерта у галузі права було врегульовано лише у відповідних положеннях ЦПК України (статті 65 і 73) [13], ГПК України (статті 62 і 70) [14] та КАС України (статті 61 і 69) [15], які визначають, що:

- експерт з питань права є учасником провадження;
- як експерт з питань права може залучатися особа, яка має науковий ступінь та є визнаним фахівцем у галузі права. Рішення про допуск до участі в справі експерта з питань права та долучення його висновку до матеріалів справи ухвалюється судом шляхом постановлення ухвали;

– експерт з питань права зобов'язаний з'явитися до суду за його викликом, відповідати на поставлені судом питання, надавати роз'яснення. За відсутності заперечень учасників справи експерт з питань права може брати участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції;

– експерт з питань права має право знати мету свого виклику до суду, відмовитися від участі у судовому процесі, якщо він не володіє відповідними знаннями, а також право на оплату послуг та на компенсацію витрат, пов'язаних з викликом до суду.

Прездметом висновку у галузі права відповідно до ст. 114 ЦПК України можуть бути питання застосування аналогії закону чи аналогії права або змісту норм іноземного права згідно з їх офіційним або загальноприйнятим тлумаченням, практикою застосування і доктриною у відповідній іноземній державі [13].

Найчастіше критичні зауваження дослідників у частині правового регулювання статусу експертів у галузі права зводяться до термінологічних розбіжностей процесуального законодавства (експерт з питань права та експерт у галузі права), відсутності процедури відводу таких експертів та притягнення їх до відповідальності, відсутності чітких вимог до структури змісту висновку з питань права, юридичної невизначеності критерію «визнаний фахівець у галузі права», процедурних неточностей залучення таких експертів, оплати їх послуг тощо.

Водночас варто також зацентувати увагу на тому, що поза увагою законодавця залишився КПК України та процесуальна частина КУпАП. Частина перша статті 242 КПК України визначає, що експертиза проводиться, якщо для з'ясування обставин, що мають значення для кримінального провадження, необхідні спеціальні знання. При цьому не допускається проведення експертизи для з'ясування питань права [16].

На нашу думку, обмеженість суду і сторін кримінального провадження та провадження у справах про адміністративні правопорушення у сфері використання висновків експертів у галузі права є недоліком процесуального законодавства, який має стати предметом подальшого реформування. Очевидно також і те, що специфіка кримінальної юстиції визначає необхідність іншого предмету таких експертиз, ніж в інших видах юридичного процесу.

У 2020 році була зроблена спроба запровадження інституту експерта з питань права до КПК України та КУпАП і розроблено відповідний законопроект [17], який у 2021 році був знятий з розгляду. Найбільшим недоліком цього законопроекту, на нашу думку, була неврегульованість предметної сфери експертиз у галузі права. Очевидно, що така предметна сфера вона має бути чітко визначена, оскільки в іншому випадку це може заохочувати сторони у справі надавати такі висновки з усіх питань як факту, так і права, що може бути елементом тиску на суд. Вважаємо також, що зміни до КПК України та КУпАП у частині правового регулювання статусу експерта з питань права мають враховувати специфіку і проблеми матеріального кримінального права і адміністративно-деліктного права, а не просто механічно відображати ті самі положення, які вже є в інших процесуальних кодексах.

Як справедливо відзначає В. Юрчишин, одним із найважливіших моментів у здійсненні правосуддя є визначення судом кримінально-правових ознак вчиненого винним діяння, тобто кваліфікація злочинів. Як свідчить аналіз судової практики України в кримінальних справах, більшість вироків змінюється та скасовується через неправильну кваліфікацію злочинів. Зазначене свідчить про певну недосконалість правосуддя в Україні. Одна з причин цього – недостатнє використання під час здійснення правосуддя, а також у прокурорсько-слідчій практиці наукового (доктринального) тлумачення законів, яке здійснюється в галузі науки кримінального права з використання відповідних методик, прийомів та засобів пізнання [18, с. 277].

На думку І. Сопілко і С. Ляхової, застосування кримінально-правових норм зводиться до двох головних дій – кваліфікації кримінального правопорушення та призначення покарання [19, с. 7]. Водночас, якщо питання призначення покарань досить детально врегульовані кримінальним законом, питання кваліфікації кримінальних правопорушень

не врегульовані ні в Кримінальному, ні в Кримінальному процесуальному кодексах України, а визначаються лише в підручниках, навчальних посібниках, коментарях до КК України, лекціях викладачів кримінального права. Звичайно, їх частина також відображена в основних роз'ясненнях ВСУ та у постановках пленуму ВСУ, які стосуються питань застосування норм за окремі види кримінальних правопорушень, але здебільшого правила кваліфікації правопорушень існують все ж у вигляді теоретичних положень.

Також надзвичайно поширеним явищем кримінального права є конкуренція правових норм, коли одне кримінальне правопорушення має ознаки, передбачені кількома кримінально-правовими нормами (конкуренція загальних і спеціальних норм, конкуренція частин та цілого, конкуренція кваліфікованих та привілейованих складів тощо). Актуальною проблемою є також відмежування кримінальних правопорушень від суміжних адміністративних проступків у силу схожості окремих диспозицій статей кримінального закону і КУпАП.

Отже, предметом експертних висновків у галузі права можуть стати питання кваліфікації діянь певної особи, її відповідності кримінальному закону і КУпАП, актам їх тлумачення, правозастосовній практиці та загальновизнаним теоретичним положенням.

Кримінальне провадження та провадження у справах про адміністративні правопорушення, на нашу думку, також мають найвищий ризик порушень і обмежень прав людини порівняно з іншими видами юридичного процесу. Це пояснюється широким застосуванням заходів забезпечення провадження, необхідністю проведення слідчих і негласних слідчих (розшукових) дій, вразливим положенням підозрюваних і обвинувачених тощо. Це означає, що ще одним напрямом правничих експертиз може бути аналіз практики Європейського суду з прав людини.

Надзвичайно актуальними можуть бути питання застосування наукових висновків щодо кримінальних правопорушень проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку. Станом на 16 травня 2024 року відповідно до даних Офісу Генерального прокурора зареєстровано понад 130 тис. злочинів агресії та воєнних злочинів [20]. Дуже важливо, щоб переслідування за всі ці злочини здійснювались відповідно до сучасного стану звичаєвого міжнародного права і прав людини. Варто розуміти, що розділ XX Кримінального кодексу України є результатом імплементації положень міжнародного кримінального права і практично повністю має бланкетний характер. Наприклад, джерелами норм про злочини проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку є статuti Нюрнберзького (1945 р.) і Токійського (1946 р.) військових трибуналів, статuti міжнародних кримінальних трибуналів по Югославії (1993 р.) та по Руанді (1994 р.), Римський Статут Міжнародного кримінального суду 1998 р., Женевські конвенції, інші міжнародні договори і резолюції ООН.

Склади кримінальних правопорушень проти миру і безпеки людства мають непросту історію, оскільки їм передували світові війни і тривала еволюція юридичної оцінки найбільш жорстоких і руйнівних діянь в людській історії. Цей процес розпочався з укладання Гаазьких конвенцій (кін. XIX ст. – поч. XX ст.) і пізніше сформувався в нормах, що належать до міжнародного кримінального права (друга пол. XX ст.).

З огляду на конвенційний характер міжнародно-правових норм не всі положення міжнародних злочинів є загальновизнаними. Наприклад, після Нюрнберзького й Токійського трибуналів у міжнародному праві більше не було органу, який би розглядав злочин агресії. Римський статут передбачає, що Міжнародний Кримінальний Суд здійснює юрисдикцію стосовно злочину агресії, як тільки буде прийнято відповідно до статей 121 і 123 положення, що містить визначення цього злочину та встановлює умови, за яких Суд здійснює юрисдикцію стосовно цього злочину. Таке положення повинно бути сумісним з відповідними положеннями Статуту Організації Об'єднаних Націй [21].

Складною є ситуація із розумінням терміну «геноцид». Міжнародний військовий трибунал у Нюрнберзі (1945–1946) на процесі проти нацистських лідерів включив слово «геноцид» до обвинувального акту, але лише як описовий, а не правовий термін. Жоден із

керівників гітлерівської Німеччини не був засуджений за геноцид, оскільки обвинувачення здійснювалось лише за чотирма пунктами: плани нацистської партії, які включають агресію проти світу; злочини проти миру та безпеки людства; військові злочини; злочини проти людяності. Після Другої світової війни міжнародні судові органи однозначно визнали геноцидом лише три події, а саме: вбивство у Руанді у 1994 році 800 тисяч людей із племені тутсі та поміркованих представників племені хуту; різанину в боснійській Сребрениці у 1995 році; вбивства червоними кхмерами у Камбоджі у 1970-х роках представників національних меншин у цій країні – мусульман, в'єтнамців та чамів. Цей факт свідчить про те, що на теперішній час юридична кваліфікація тих чи інших подій як геноциду має поодинокий характер у міжнародній судовій практиці і далеко не завжди збігається з їх політичною оцінкою [22, с. 28].

Враховуючи це, вважаємо, що ще одним напрямом експертних висновків у галузі права в кримінальному провадженні можуть бути, наприклад, питання застосування норм міжнародного кримінального та гуманітарного права.

Важливо наголосити, що предмет експертиз у галузі права в кримінальному провадженні і провадженні про адміністративні правопорушення має стосуватися виключно питань права. Недопустимим є їх використання для оцінки фактичних обставин справи, оцінки доказів винуватості обвинуваченого у вчиненні кримінального правопорушення, розміру шкоди, обставин, які впливають на ступінь тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, характеризують особу обвинуваченого, обтяжують чи пом'якшують покарання тощо.

Висновки. Правова доктрина в Україні повинна мати не тільки теоретичне, а й практичне спрямування, пропонувати теоретичне вирішення проблем правозастосування і мати реальний вплив на правотворчу та правозастосовну діяльність. Будь-яка наука має слугувати практиці, реальному вирішенню суспільних проблем, тому подальше розширення форм взаємодії правничої науки та судового правозастосування має стати одним із пріоритетів розвитку національної правової системи.

Список використаних джерел

1. Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів : Закон України від 03.10.2017 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2147-19#Text>.
2. Васильєв С. Експертний висновок у галузі права: новація національного судочинства. *Право України*. 2018. № 11. С. 189–202.
3. Мамутов В. Проблеми науково-правової експертизи у контексті сталої судової практики судів загальної юрисдикції та Конституційного Суду України. *Вісник Конституційного Суду України*. № 2. 2013. С. 88–95.
4. Про Регламент Конституційного Суду України : Постанова Конституційного Суду України від 22.02.2018 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0001710-18/card2#Card>.
5. Про Конституційний Суд України : Закон України від 13.07.2017 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-19#Text>.
6. Рішення Конституційного Суду України від 01.12.2004 у справі № 1-10/2004 (справа про охоронюваний законом інтерес). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v018p710-04#Text>.
7. Про судоустрій : Закон України від 07.02.2002 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3018-14#Text>.
8. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 07.07.2010 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2453-17#Text>.
9. Постанова Верховного Суду України від 03 червня 2020 року у справі № 722/28/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/89763057>.
10. Погребняк С.П., Лук'янов Д.В., Биля-Сабадаш І.О. Порівняльне правознавство : підручник / за ред. О.В. Петришина. Харків : Право, 2012. 272 с.
11. Кармаліта М.В. Теоретичні аспекти правової доктрини в історії римського права. *Держава і право*. 2010. № 47. С. 100–107.

12. Статут Міжнародного суду ООН від 26 червня 1945 року. URL: <https://www.un.org/ru/icc/statut.shtml>.
13. Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 р. № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#n9237>.
14. Господарський процесуальний кодекс України : Закон України від 06.11.1991 р. № 1798-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12#Text>.
15. Кодекс адміністративного судочинства України : Закон України від 06.07.2005 № 2747-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text>.
16. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>.
17. Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України та Кодексу України про адміністративні правопорушення щодо проведення експертизи з питань права : Проект Закону від 15.01.2020 р. № 2741. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/CardByRn?regNum=2741&conv=9>.
18. Юришин В.Д. До питання застосування правової експертизи у кримінальному судочинстві. *Університетські наукові записки*. 2008. № 4. С. 277–280.
19. Сопілко І.М., Лихова С.Я., Куліков О.П. Теоретичні основи кваліфікації кримінальних правопорушень : навчальний посібник. Тернопіль, 2022. 188 с.
20. Застосування міжнародного кримінального права в національних і міжнародних судах: науковці та практики обговорили на конференції у ВС актуальні питання. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1608750/>.
21. Римський статут Міжнародного кримінального суду від 17.07.1998 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text.
22. Давиденко Л.М., Юрко С.С. Проблемні питання правової оцінки геноциду українського народу внаслідок збройної агресії російської федерації. *Проблеми правової системи України* : матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Черкаси, 13 грудня 2022 р. Черкаси : ЧДТУ, 2022. С. 26–31.

Надійшла до редакції 17.08.2024

Прийнято до опублікування 29.08.2024

References

1. Pro vnesennia zmin do Hospodarskoho protsesualnoho kodeksu Ukrainy, Tsyvilnoho protsesualnoho kodeksu Ukrainy, Kodeksu administratyvnoho sudochynstva Ukrainy ta inshykh zakonodavchykh aktiv [On Amendments to the Commercial Procedure Code of Ukraine, the Civil Procedure Code of Ukraine, the Code of Administrative Procedure of Ukraine and Other Legislative Acts]: Zakon Ukrainy vid 03.10.2017. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2147-19#Text>.
2. Vasyliov S. (2018) Ekspertnyi vysnovok u haluzi prava: novatsiia natsionalnoho sudochynstva. *Pravo Ukrainy* [Expert opinion in the field of law: an innovation of national legal proceedings]. № 11, pp. 189-202.
3. Mamutov V. (2013) Problemy naukovo-pravovoi ekspertyzy u konteksti staloi sudovoi praktyky sudiv zahalnoi yurysdyktsii ta Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy. *Visnyk Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy* [Problems of Scientific and Legal Expertise in the Context of Sustainable Judicial Practice of Courts of General Jurisdiction and the Constitutional Court of Ukraine]. № 2, pp. 88-95.
4. Rehlament Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy [Rules of Procedure of the Constitutional Court of Ukraine]: Postanova Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 22.02.2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0001710-18/card2#Card>
5. Pro Konstytutsiinyi Sud Ukrainy [On the Constitutional Court of Ukraine]: Zakon Ukrainy vid 13.07.2017. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-19#Text>
6. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 01.12.2004 u spravi № 1-10/2004 (sprava pro okhroniuvanyi zakonom interes) [Decision of the Constitutional Court of Ukraine (case on legally protected interest)]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v018p710-04#Text>
7. Pro sudoustrii [On the Judiciary]: Zakon Ukrainy vid 07.02.2002. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3018-14#Text>
8. Pro sudoustrii i status suddiv [On the Judiciary and the Status of Judges]: Zakon Ukrainy vid 07.07.2010. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2453-17#Text>
9. Postanova Verkhovnoho Sudu Ukrainy [Resolution of the Supreme Court of Ukraine] vid 03 chervnia 2020 roku u spravi № 722/28/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/89763057>
10. Pohrebniak S.P., Lukianov D.V., Bylia-Sabadash I.O. (2012) Porivnialne pravoznavstvo [Comparative Jurisprudence]: pidruchnyk / za red. O. V. Petryshyna. Kh. : Pravo, 2012. 272 p.

11. Karmalita M.V. (2010) *Teoretychni aspekty pravovoi doktryny v istorii rym'skoho prava* [Theoretical aspects of legal doctrine in the history of Roman law]. *Derzhava i pravo*. № 47, pp. 100–107.
12. *Statut Mizhnarodnoho sudu OON* [Statute of the International Court of Justice] vid 26 chervnia 1945 roku. URL: <https://www.un.org/ru/icc/statut.shtml>.
13. *Tsyvilnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy* [Civil Procedure Code of Ukraine]: Kodeks Ukrainy Zakon vid 18.03.2004 № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#n9237>.
14. *Hospodarskyi protsesualnyi kodeks Ukrainy* [Commercial Procedure Code of Ukraine]: Kodeks Ukrainy Zakon vid 06.11.1991 № 1798-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12#Text>.
15. *Kodeks administratyvnoho sudochynstva Ukrainy* [Code of Administrative Procedure of Ukraine]: Kodeks Ukrainy Zakon vid 06.07.2005 № 2747-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text>.
16. *Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy* [Criminal Procedure Code of Ukraine]: Kodeks Ukrainy Zakon vid 13.04.2012 № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>.
17. *Pro vnesennia zmin do Kryminalnoho protsesualnoho kodeksu Ukrainy ta Kodeksu Ukrainy pro administratyvni pravoporushennia shchodo provedennia ekspertyzy z pytan prava* [On Amendments to the Criminal Procedure Code of Ukraine and the Code of Ukraine on Administrative Offences on Conducting Expertise on Legal Issues]: *Proekt Zakonu vid 15.01.2020 № 2741*. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/CardByRn?regNum=2741&conv=9>.
18. *Iurchyshyn V.D.* (2008) *Do pytannia zastosuvannia pravovoi ekspertyzy u kryminalnomu sudochynstvi* [On the use of legal expertise in criminal proceedings]. *Universytetski naukovy zapysky*. № 4, pp. 277–280.
19. *Sopilko I., Lykhova S., Kulikov O.* (2022) *Teoretychni osnovy kvalifikatsii kryminalnykh pravoporushen* [Theoretical foundations of criminal offences qualification]: *navch. posibnyk*. Ternopil : Osadtsa, 188 p.
20. *Zastosuvannia mizhnarodnoho kryminalnoho prava v natsionalnykh i mizhnarodnykh sudakh: naukovtsi ta praktyky obhovoryly na konferentsii u VS aktualni pytannia* [Application of international criminal law in national and international courts: scholars and practitioners discussed topical issues at the conference in the Supreme Court]. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1608750/>.
21. *Rymskyi Statut Mizhnarodnoho Kryminalnoho Sudu* [Rome Statute of the International Criminal Court] vid 17.07.1998. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text.
22. *Davydenko L. M., Yurko S. S.* (2022) *Problemni pytannia pravovoi otsinky henotsydu ukrainskoho narodu vnaslidok zbroinoi ahresii Rosiiskoi Federatsii* [Problematic issues of legal assessment of the genocide of the Ukrainian people as a result of the armed aggression of the Russian Federation]. *Problemy pravovoi systemy Ukrainy: materialy II vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii 13 hrudnia 2022 r.; M-vo osvity i nauky Ukrainy, Cherkas. derzh. tekhnol. un-t. Cherkasy : ChDTU*, pp. 26–31.

ABSTRACT

Serhii Yurko, Oleg Solokha. Legal expertise as a source of «soft law» in judicial practice.

The article examines the institute of legal expertise as one of the forms of interaction between legal doctrine and judicial practice. The author notes the widespread use of scientific and legal expertise in the practice of the Constitutional Court of Ukraine, civil, commercial and administrative proceedings after the judicial reform of 2017. However, the author emphasises the need to further expand the possibilities of legal expertise in criminal and administrative proceedings.

In 2020, an attempt was made to introduce the institution of a legal expert to the Criminal Procedure Code of Ukraine and the Code of Ukraine on Administrative Offences and a relevant draft law was developed, which was withdrawn from consideration in 2021. The biggest drawback of this draft law, in our opinion, was the lack of regulation of the subject matter of legal expertise. Obviously, such subject matter should be clearly defined, as otherwise it may encourage the parties to the case to provide such opinions on all issues of fact and law, which may be an element of pressure on the court.

In the context of the presented scientific work, the author makes proposals regarding the specifics of the subject matter of legal expertise in criminal procedure and administrative tort law. The author substantiates the possibility of appointing legal expertise on issues related to the qualification of criminal and administrative offences, the case law of the European Court of Human Rights, and the rules of international criminal and humanitarian law. The author emphasises the inadmissibility of their use for assessing the actual circumstances of a case.

Key words: *expertise in the field of law, legal expert, expert opinion in the field of law, scientific and legal expertise, criminal procedure.*

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ, КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВІ ТА КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧІ АСПЕКТИ ЗАПОБІГАННЯ І ПРОТИДІЇ ПРАВОПОРУШЕННЯМ

УДК 343.81

DOI <https://doi.org/10.32782/2078-3566-2024-3-14>

Іван БОГАТИРЬОВ[®]

доктор юридичних наук, професор,
заслужений діяч науки і техніки України
(Державний університет «Житомирська політехніка»,
м. Житомир, Україна)

ПРОБЛЕМИ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИХ ЗАСАД РЕФОРМУВАННЯ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ В УМОВАХ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ

У статті розкрито деякі проблеми адміністративно-правових засад реформування (розвитку) кримінально-виконавчої системи України в умовах правового режиму воєнного стану й запропоновано науково обґрунтовані шляхи їх подолання в діяльності органів та установ Державної кримінально-виконавчої служби України. Виокремлено такі проблеми: ліквідацію Державної пенітенціарної служби, а її завдання й функції покладено на Міністерство юстиції України; здійснення ДКВС України та державною установою «Центр пробації» правозастосовної та правоохоронної функції; підбір і розстановка персоналу ДКВС України; спрямування й координація діяльності уповноважених органів з питань пробації тощо. Доведено, що Міністерство юстиції України є одним із найбільших та авторитетніших міністерств, без якого не є можливою будь-яка діяльність держави в правовій сфері, забезпечення верховенства права й законності, дотримання особами рядового й начальницького складу службової дисципліни. Зазначено, що, маючи адміністративно-правовий статус, функції та завдання, Міністерство юстиції здатне реформувати кримінально-виконавчу систему України в умовах правового режиму воєнного стану в пенітенціарну систему нового зразка.

Ключові слова: Міністерство юстиції України, Державна кримінально-виконавча служба, слідчий ізолятор, пробація, адміністративно-правові засади, персонал, особи рядового й начальницького складу, дисциплінарна відповідальність, службова дисципліна, законність, реформування.

Постановка проблеми та її актуальність. Для України, де триває війна, докорінне реформування (розвиток) кримінально-виконавчої системи України та її трансформація в пенітенціарну систему є невід'ємною частиною дотримання в місцях несвободи Державною кримінально-виконавчою службою України (далі – ДКВС України) верховенства права, міжнародних стандартів поводження із засудженими й ув'язненими, законності, індивідуалізації та диференціації покарання, дотримання особами рядового й начальницького складу службової дисципліни тощо.

Звичайно, необхідною умовою для такого реформування (розвитку) кримінально-виконавчої системи України слугують попередні реформи, а тому їх аналіз, безперечно, збагатить пенітенціарну науку у сфері виконання покарань і пробації. Оскільки українські

вчені вже достатньо дослідили попередні реформи у сфері виконання покарань України, які здійснювалися безперервно з 1991 року, ми спрямували наше дослідження на вивчення актуальних проблем адміністративно-правових засад реформування (розвитку) кримінально-виконавчої системи України в умовах правового режиму воєнного стану.

Загалом проблеми адміністративно-правових засад реформування (розвитку) кримінально-виконавчої системи України в умовах правового режиму воєнного стану поки що не були предметом окремого дослідження, зокрема, і на доктринальному адміністративно-правовому рівні. Указане зумовлює вагомість та актуальність вивчення проблем реформування кримінально-виконавчої системи України та її намагання трансформуватися в сучасну пенітенціарну систему нового зразка.

Згідно з Постановою Кабінету Міністрів України «Про деякі питання оптимізації діяльності центральних органів виконавчої влади системи юстиції» від 18.05.2016 № 343, ліквідовано Державну пенітенціарну службу, її завдання й функції з реалізації державної політики у сфері виконання покарань і пробації покладено на Міністерство юстиції України. Це, по суті, орган виконавчої влади, який має велике розмаїття покладених на нього функцій і завдань, серед яких – підпорядкування Департаменту з питань виконання покарань і Державної установи «Центр пробації».

Кожен із цих державних інституцій забезпечує порядок та умови виконання й відбування засудженими покарання. У підпорядкуванні Департаменту з питань виконання покарань є міжрегіональні управління, органи й установи виконання покарань. У структурі державної установи «Центр пробації» перебувають уповноважені органи з питань пробації.

Мета статті з урахуванням правового режиму воєнного стану в Україні, реформування (розвиток) кримінально-виконавчої системи і її трансформації в пенітенціарну систему є актуальною й такою, що має адміністративно-правове значення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення наукової літератури показало, що досить активно питання адміністративно-правових засад реформування (розвитку) кримінально-виконавчої системи України відображено в працях В. Авер'янова, К. Автухова, О. Бандурки, А. Богатирьова, І. Богатирьова, А. Галая, А. Градецького, С. Греченюка, О. Джужі, С. Зливка, В. Коваленко, М. Пузирьова, О. Предместнікова, В. Трубникова, С. Царюка, О. Шкути й ін.

Виклад основного матеріалу. Розкриваючи зміст адміністративно-правових засад реформування (розвитку) кримінально-виконавчої системи України, варто зазначити, що ця реформа передбачає створення гуманістичної системи виконання кримінальних покарань, що гарантуватиме безпеку суспільства й забезпечуватиме повернення засудженого в суспільство законослухняним громадянином. Крім того, реформа передбачає таке:

– зменшення кількості засуджених до позбавлення волі, що сприятиме забезпеченню економії бюджетних коштів на утримання їх у місцях несвободи завдяки застосуванню альтернативних видів покарань;

– зниження рівня повторної злочинності завдяки впровадженню оцінювання ризиків, ефективних корекційно-реабілітаційних програм серед засуджених у місцях несвободи й в уповноважених органах з питань пробації;

– протидію та запобігання у місцях несвободи випадкам катувань, неналежного поведіння із засудженими, пронесення заборонених предметів. Для цього варто вдосконалити систему внутрішнього контролю, службової дисципліни, дотримання законності серед осіб рядового начальницького складу ДКВС України, укомплектувати персонал органів та установ виконання покарань засобами захисту, зокрема трекерами й нагрудними відеореєстраторами, що дасть змогу виконати статтю 10 Кримінально-виконавчого кодексу (далі – КВК) України [1];

– створення єдиної бази даних інформації про засуджених та ув'язнених, а також збільшення кількості суб'єктів пробації, до яких застосовано електронний моніторинг, забезпечення ефективного контролю за правопорушниками без ізоляції від суспільства;

– запровадження в органах та установах виконання покарань системи відкритості, прозорості й незалежності в разі застосування дисциплінарних стягнень до засуджених, умовно-дострокового звільнення від відбування покарання, притягнення персоналу ДКВС України до дисциплінарної або кримінальної відповідальності за порушення службової дисципліни;

– забезпечення належного матеріально-побутового й медичного обслуговування засуджених в органах та установах виконання покарань відповідно до національних і міжнародних стандартів, що сприятиме дотриманню умов відбування покарань і зниженню рівня захворюваності на соціально небезпечні інфекційні хвороби серед осіб, що відбувають покарання в місцях несвободи.

Варто також зазначити, що саме війна росії проти України поставила перед кримінально-виконавчою системою України нові виклики, а саме:

– реформування (розвиток) кримінально-виконавчої системи та її трансформація в пенітенціарну;

– розробку й затвердження плану евакуації засуджених і персоналу з місць несвободи;

– надання динамічної безпеки в умовах правового режиму воєнного стану;

– дотримання законності й службової дисципліни особами рядового й начальницького складу ДКВС України в роботі із засудженими та військовополоненими, котрі перебувають у тимчасових таборах;

– перегляд умов забезпечення прав і свобод як засуджених, так і ув'язнених у місцях несвободи ДКВС України тощо.

Вищевикладене створило підґрунтя для розгляду на адміністративно-правовому рівні проблем, котрі покладені в систему реформування (розвитку) кримінально-виконавчої системи України. Серед них такі:

1. Ліквідація Державної пенітенціарної служби, а її завдання й функції покладено на Міністерство юстиції України.

Порушена нами проблема є неоднозначною, оскільки серед українських учених і досі точиться дискусія, наскільки виправданою є підтримка серед українських дослідників Постанови Кабінету Міністрів України «Про деякі питання оптимізації діяльності центральних органів виконавчої влади системи юстиції» від 18.05.2016 № 343 [1].

Зокрема, В. Човган однозначно підтримує повне включення пенітенціарної служби до складу Міністерства юстиції, посилаючись на позицію Парламентської Асамблеї Ради Європи щодо вступу України до Ради Європи та європейський досвід підпорядкування в'язничної служби Міністерству юстиції [2].

Є. Бараш обґрунтовує розгортання організаційно-управлінського й адміністративно-правового забезпечення переходу Державної пенітенціарної служби до складу Міністерства юстиції шляхом реалізації зазначеної моделі у вітчизняній правовій системі та правозастосовній практиці як оптимальної системи виконання покарань [3, с. 32].

С. Сидоренко також уважає, що підпорядкування Державної пенітенціарної служби Міністерству юстиції України сприяє підвищенню ефективності й гуманізації виконання покарань, дотриманню прав і свобод засуджених, забезпеченню ефективної системи контролю та моніторингу в пенітенціарній сфері, поліпшенню міжнародного співробітництва [4, с. 138].

І. Богатирьов, навпаки, критично ставиться до ліквідації ДПтС і передачі її функцій Міністерству юстиції України, оскільки за вісім років пенітенціарна система не стала кращою, а в умовах війни набула особливої вразливості. Найгіршим є те, що засуджені в місцях несвободи продовжують учиняти нові кримінальні правопорушення, що свідчить про порушення ними режиму відбування покарань і спричиняє низку негативних наслідків не лише кримінально-правового, а й кримінально-виконавчого характеру. Ще гірше, коли під час виконання службових обов'язків персонал місць несвободи вступає в неслужбові

відносини із засудженими, тим самим вчиняє кримінальні правопорушення і своїми діями підриває авторитет усієї пенітенціарної системи в очах як засуджених, так і суспільства загалом [5, с. 15–16].

2. Здійснення ДКВС України та державною установою «Центр пробації» правозастосовної та правоохоронної функції. Ми не можемо погодитися з вітчизняним ученим О. Предместніковим, який у дослідженнях, присвячених адміністративно-правовому статусу Міністерства юстиції, зазначає, що підпорядкування Міністерству юстиції Департаменту пробації є за своєю сутністю професійною правоохоронною діяльністю, яка надає йому рис, притаманних правоохоронним органам [6, с. 160].

На тлі зазначеного наша позиція ґрунтується на тому, що, згідно із Законом України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України», її особи рядового й начальницького складу можуть здійснювати правозастосовні та правоохоронні функції, а державна установа «Центр пробації», відповідно до Закону України «Про пробацію», такою функцією не наділена, а тому вважати її державною інституцією, наділеною правозастосовними та правоохоронними функціями, не доречно. Відсутні, до речі, правозастосовні та правоохоронні функції персоналу пробації й у Стратегії реформування пенітенціарної системи на період до 2026 року та затвердженому операційному плані її реалізації у 2022–2024 роках [7].

3. Підбір і розстановка персоналу ДКВС України. Варто зазначити, що після набрання чинності у 2004 році нового КВК України поняття «персонал» закріплено на законодавчому рівні [8] у 2005 році в Законі України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України» [9]. Зокрема, у ст. 14 Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України» зазначено, що до персоналу ДКВС України належать особи рядового й начальницького складу, спеціалісти, які не мають спеціальних звань, та інші працівники, які працюють за трудовими договорами в ДКВС України.

У науковій літературі й нормативно-правових актах немає єдиного підходу в розкритті змісту підбору та розстановки персоналу ДКВС України. У процесі дослідження встановлено відмінності між поняттями «персонал ДКВС України» й «персонал органів та установ виконання покарань» і визначено, що остання дефініція має звужене розуміння. Щодо поняття «особовий склад», то він, на нашу думку, не є синонімом категорії «персонал», оскільки не охоплює всієї різноманітності персоналу ДКВС України [9].

Це дає нам змогу визначити адміністративно-правовий статус і функції ДКВС України як особливого державного інституту, що включає таке: персонал органів виконання покарань, персонал установ виконання покарань, персонал державних установ, створених для забезпечення виконання завдань Державної кримінально-виконавчої служби України, особовий склад територіальних (міжрегіональних) воєнізованих формувань ДКВС України, персонал закладів освіти, персонал закладів охорони здоров'я, персонал державних підприємств ДКВС України.

4. Спрямування й координація діяльності уповноважених органів з питань пробації. Оскільки Державна установа «Центр пробації» є неприбутковою державною установою, то її робота безпосередньо направлена на спрямування й координацію діяльності уповноважених органів з питань пробації, що належить до сфери управління Міністерства юстиції України [10].

З огляду на нормативно-правове закріплення повноважень зі спрямування й координації діяльності уповноважених органів з питань пробації у сфері виконання й відбування покарань, альтернативних позбавленню волі, ця робота потребує постійної уваги з боку керівництва Міністерства юстиції України. Для забезпечення належної підготовки, організації та реалізації спрямування й координації з боку Міністерства юстиції вагомого значення набуває правильне розуміння їх мети, завдань, принципів, форм і методів роботи з клієнтами пробації та персоналом уповноважених органів з питань пробації.

З урахуванням викладеного пропонуємо авторське визначення адміністративно-правових засад реформування (розвитку) кримінально-виконавчої системи України як регламентованої національним законодавством діяльності Міністерства юстиції України, що спрямована на забезпечення функціонування кримінально-виконавчої системи України через учинення організаційно-правових і розпорядчих дій публічного характеру з метою виконання завдань і реалізації цілей за допомогою адміністративно-правових засобів.

Отже, зміст адміністративно-правових засад реформування (розвитку) кримінально-виконавчої системи України становлять дві групи, до яких належать: 1) основні елементи: об'єкт, суб'єкт, адміністративно-правові відносини; 2) додаткові елементи: принципи, засоби, способи, форми й методи. Варто також зазначити, що в змісті адміністративно-правових засад реформування (розвитку) кримінально-виконавчої системи України ми пропонуємо виокремлювати такі елементи, як нормативний та інституційний.

Зокрема, нормативний передбачає висвітлення понять та ознак явища, змодельованих у правових актах, порівняння з правовим і соціальним буттям і формування науково-правової категорії, що адекватно відображає правову реальність у місцях несвободи або в діяльності уповноважених органів з питань пробації.

При цьому в основу їх формування необхідно покласти адміністративно-правові концепції, здобутки вітчизняного й зарубіжного адміністративного права, у тому числі й методологію. Щодо інституційного, то він передбачає форми й методи правотворчої, правозастосовної та правоохоронної діяльності суб'єктів реалізації норм адміністративного права у сфері управлінської діяльності органів та установ виконання покарань.

Висновки. З огляду на вищевикладене, видається доцільним зазначити таке:

1. Сучасна система адміністративного права здатна забезпечити належне, об'єктивне реформування (розвиток) кримінально-виконавчої системи України в умовах режиму воєнного стану, оскільки вона є одною з найбільш сталих командно-адміністративних систем управління, яка дісталася нам після 1991 року. Розглянуті проблемні питання адміністративно-правових засад реформування (розвитку) кримінально-виконавчої системи України дали змогу надати їх авторське визначення.

2. Обґрунтовується авторська позиція, згідно з якою своєчасне реформування (розвиток) кримінально-виконавчої системи України підвищить рівень дотримання персоналом у місцях несвободи законності й відповідальності адміністрації органів та установ виконання покарань ДКВС України й Державної установи «Центр пробації» щодо забезпечення належних умов відбування засудженими покарання і створить підґрунтя довіри населення країни до пенітенціарної системи.

Список використаних джерел

1. Про деякі питання оптимізації діяльності центральних органів виконавчої влади системи юстиції : Постанова Кабінету Міністрів України від 18.05.2016 № 343. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/343-2016-%D0%BF#Text> (дата звернення: 12.07.2024).

2. Човган В.О. Ключові напрями пенітенціарної реформи як складові національного Плану дій у сфері прав людини. *Права Людини в Україні. Інформаційний портал Харківської правозахисної групи*. 22.01.2016. URL: <http://khhpg.org/index.php?id=1453461065> (дата звернення: 16.05.2024).

3. Бараш Є.Ю. Адміністративно-правові засади управління державною кримінально-виконавчою службою України : дис. ... докт. юрид. наук. Харків, 2012. 445 с.

4. Сидоренко С.М. Зарубіжний досвід виконання правоохоронних функцій пенітенціарними установами та можливості його використання в Україні. *Вісник ХНУВС*. 2013. № 3 (62). С. 130–138.

5. Богатирьов І.Г. Інтегративна парадигма як теоретико-методологічний орієнтир реформування (розвитку) пенітенціарної системи України. *Пенітенціарна система у глобальному вимірі* : матеріали І Міжнародного пенітенціарного форуму (м. Рівне, 29–30 жовтня 2021 року) / Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка Степана Дем'янчука. Рівне : Видавничий дім «Гельветика», 2021. 140 с. С. 14–18.

6. Предместніков О.Г. Адміністративно-правове регулювання організаційної структури Міністерства юстиції України. *Форум права*. 2016. № 5. С. 157–167.

7. Про схвалення Стратегії реформування пенітенціарної системи на період до 2026 року та затвердження операційного плану її реалізації у 2022–2024 роках : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 16 грудня 2022 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1153-2022-%D1%80#Text> (дата звернення: 05.05.2024).

8. Кримінально-виконавчий кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-IV#Text> (дата звернення: 08.08.2024).

9. Про Державну кримінально-виконавчу службу України : Закон України від 23 червня 2005 року № 2713-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2713-15#Text> (дата звернення: 02.06.2024).

10. Про затвердження Порядку спрямування і координації діяльності центральних органів виконавчої влади через відповідних міністрів : Постанова Кабінету Міністрів України від 21.03.2011 № 283. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/965-2000-%D0%BF#Text> (дата звернення: 02.06.2024).

Надійшла до редакції 06.09.2024

Прийнято до опублікування 11.09.2024

References

1. Resolutions of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated May 18, 2016 № 343 «On some issues of optimizing the activities of the central executive bodies of the justice system». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/343-2016-%D0%BF#Text> [in Ukrainian].

2. Chovgan V.O. (2016) Key areas of penitentiary reform as components of the national action plan in the field of human rights. Human Rights in Ukraine. Information portal of the Kharkiv human rights group. URL: <http://khp.org/index.php?id=1453461065> [in Ukrainian].

3. Barash E.Yu. (2012) Administrative and legal principles of management of the State Criminal-Executive Service service of Ukraine: thesis of Dr. law of science. Kharkiv. 445 p. [in Ukrainian].

4. Sydorenko S.M. (2013) Foreign experience in the performance of law enforcement functions by penitentiary institutions and the possibility of its use in Ukraine. Bulletin of Kharkiv National University of Internal Affairs. № 3 (62). P. 130–138 [in Ukrainian].

5. Bogatyryov I.G. (2021) Integrative paradigm as a theoretical and methodological guideline for the reform (development) of the penitentiary system of Ukraine. The penitentiary system in a global dimension: Materials of the 1st International Penitentiary Forum (Rivne, October 29–30, 2021) Academician Stepan Demianchuk International University of Economics and Humanities. Rivne: Publishing House «Helvetica». 140 p. [in Ukrainian].

6. Predmestnikov O.G. (2016) Administrative and legal regulation of the organizational structure of the Ministry of Justice of Ukraine. Law forum. № 5. P. 157–167 [in Ukrainian].

7. On the approval of the Penitentiary System Reform Strategy for the period until 2026 and the approval of the operational plan for its implementation in 2022–2024: order of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated December 16, 2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1153-2022-%D1%80#Text> [in Ukrainian].

8. Criminal and Executive Code of Ukraine. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-IV#Text> [in Ukrainian].

9. On the State Criminal Enforcement Service of Ukraine: Law of Ukraine dated June 23, 2005 № 2713-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2713-15#Text> [in Ukrainian].

10. On the approval of the Procedure for directing and coordinating the activities of central executive bodies through the relevant ministers. Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated 21.03.2011 № 283. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/965-2000-%D0%BF#Text> [in Ukrainian].

ABSTRACT

Ivan Bogatyryov. Problems of the administrative and legal principles of the reform (development) of the criminal and executive system of Ukraine in the conditions of the legal regime of martial law.

The article proves that the modern system of administrative law is able to ensure the proper, objective reformation (development) of the criminal-executive system of Ukraine in the conditions of the martial law regime, as it is one of the most stable command-administrative management systems that came to us after 1991.

It has been established that for Ukraine, where there is a war, the fundamental reform (development) of the criminal-executive system of Ukraine and its transformation into a penitentiary system is an integral part of the observance of the rule of law and international standards of treatment with convicts and prisoners in places of imprisonment by the State Criminal-Executive Service of Ukraine, legality, individualization and differentiation of punishment, observance of official discipline by rank-and-file and senior staff, etc.

It is noted that the problems of the administrative-legal foundations of the reform (development) of the criminal-executive system of Ukraine in the conditions of the legal regime of martial law have not been the subject of a separate study yet, in particular at the doctrinal administrative-legal level. This determines the importance and relevance of the study of the problems of reform (the development of the criminal-executive system of Ukraine and its efforts to transform into a modern penitentiary system of a new model).

It has been proven that Russia's war against Ukraine posed new challenges to the criminal-executive system of Ukraine. Among them: reformation (development) of the criminal enforcement system and its transformation into a penitentiary; development and approval of the plan for the evacuation of convicts and personnel from places of imprisonment; provision of dynamic security in the conditions of the legal regime of martial law; observance of legality and official discipline by members of the rank and file of the State Criminal-Executive Service of Ukraine in working with convicts and prisoners of war who are in temporary camps; review of the conditions for ensuring the rights and freedoms of both convicts and prisoners in places of imprisonment of the State Criminal-Executive Service of Ukraine, etc.

The author's position is substantiated that the timely reform (development) of the criminal-executive system of Ukraine will increase the level of compliance by personnel in places of imprisonment with the legality and responsibility of the administration of bodies and institutions for the execution of punishments of the State Criminal Court of Ukraine and the State institution "Probation Center" in ensuring proper conditions for convicts to serve their sentences and will create a foundation for the country's population's trust in the penitentiary system.

The author's definition of the administrative-legal principles of the reform (development) of the criminal-executive system of Ukraine is formulated – this is the activity of the Ministry of Justice of Ukraine regulated by national legislation, which is aimed at ensuring the functioning of the criminal-executive system of Ukraine, through the execution of organizational-legal and administrative actions of a public nature with the aim of implementing tasks and implementation of goals with the help of administrative and legal means.

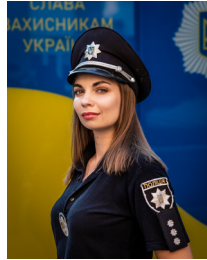
Keywords: *Ministry of Justice of Ukraine, State Criminal-Executive Service, probation, administrative and legal principles, personnel, members of the rank and file, disciplinary responsibility, official discipline, legality, reformation.*

УДК 343.412

DOI <https://doi.org/10.32782/2078-3566-2024-3-15>

**Лариса
МАРЦЕНЮК**[©]
доктор економічних
наук, професор
(Український
державний
університет науки
і технологій,
м. Дніпро, Україна)

**Олена
ПРОЦЕНКО**[©]
науковий
співробітник
(Дніпровський
державний
університет
внутрішніх справ,
м. Дніпро, Україна)

БОРІТЬБА З ДОМАШНІМ НАСИЛЬСТВОМ: ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ В УКРАЇНІ

У статті розглянуто види домашнього насильства. Проаналізовано зміни в сучасному законодавстві щодо посилення відповідальності осіб як за вчинення домашнього насильства, так і за його приховування з боку осіб, яким стало про це відомо. Особливу увагу приділено видам домашнього насильства, з якими можуть стикатися діти. Особливий наголос зроблено на вмінні батьків розпізнати той факт, що дитина стала жертвою насильства в Інтернеті.

Ключові слова: домашнє насильство, насильство за ознакою статі, насильство над дітьми в Інтернеті, протидія домашньому насильству.

Постановка проблеми. Прояви насильства в тій чи іншій формі були в усі часи та в усіх країнах. Мабуть, кожна особа хоча б раз у житті стикалася з тим чи іншим проявом насильства. Загалом насильство можна визначити як дію або бездіяльність однієї людини стосовно іншої, що завдає шкоди здоров'ю як фізичному, так і психічному, принижує почуття честі та гідності. Честь та гідність гарантовані головним Законом України – Конституцією. Жодну людину не можна принижувати ані фізично, ані психічно. Разом з тим кожна людина повинна розуміти чіткі межі стосовно того, де саме вона є кривдником, а де жертвою, тобто усвідомлювати межі нормальної, тобто законної, поведінки.

В Україні заборона всіх форм насильства проголошується Основним Законом, а саме Конституцією України, Кримінальним кодексом України, Законом України «Про попередження насильства в сім'ї», Законом України «Про охорону дитинства», постановами Кабінету міністрів України та багатьма іншими нормативно-правовими актами. Однак, попри різноманіття законодавства в окресленому напрямі, обізнаність громадян України поки що є доволі низькою стосовно того, що саме є порушенням у контексті насильницьких дій, куди потрібно звертатися, аби запобігти насильницьким діям, та які заходи покарання передбачені для порушників Закону [1].

Насильницькі дії порушують гарантоване Конституцією України право громадянина на особисту недоторканність. Ідеться про особистий простір, в якому немає будь-яких насильницьких дій і який є оптимальним простором для життя та розвитку людини, для реалізації її цілей та планів, для її спокійного існування.

Місця, де може відбуватися насильство, вражають своєю різноманітністю. Це може бути сім'я (вдома), вулиця, будинок, транспорт, навчальний заклад, місце роботи тощо. Воно

© Л. Марценюк, 2024

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-4121-8826>

© О. Проценко, 2024

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-4758-3349>

(насильство) може проявлятися наживо або засобами телефонного чи Інтернет-зв'язку. Це може бути зроблено особисто або через третіх осіб. Може бути застосоване насильство навіть із використанням штучного інтелекту.

Насильство у сім'ї (акт насильства) – це умисні дії фізичного, психологічного, сексуального чи економічного спрямування одного члена сім'ї (кривдника) щодо іншого члена сім'ї (жертви), якщо ці дії порушують гарантовані конституційні права і свободи члена сім'ї як людини та громадянина і завдають йому моральної шкоди, шкоди його фізичному та психічному здоров'ю. Кривдник може діяти як один та завдавати моральної чи психічної шкоди одній жертві чи декільком жертвам одночасно або в різні періоди, так і групою по відношенню до однієї особи або до групи жертв. У будь-яких випадках та в будь-яких комбінаціях кількості кривдників Закон повинен жорстко реагувати на будь-які прояви насильства [2].

Враховуючи те, що в Україні зростає кількість випадків домашнього насильства, в тому числі прихованого, вважаємо цю тему актуальною для наукового обговорення.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Вітчизняні та іноземні науковці неодноразово намагалися систематизувати суб'єкти та об'єкти домашнього насильства, пропонували напрями боротьби із домашнім насильством, аналізували найкращі зарубіжні практики з даного питання. Наприклад, вчені І.М. Вітковська та М.В. Потапенко чітко окреслили, що домашнє насильство є соціальною проблемою України [3]. Науковець О. Біловол приділив увагу дослідженню проявів психологічного насильства [4]. Дослідниця К. Плутицька дослідила кваліфікацію фізичного домашнього насильства [5]. У науковій праці Р. Кифлюка знаходимо розгляд особливостей кримінальних проваджень, пов'язаних із насильством [6]. Про відповідальність за прояви домашнього насильства ідеться у дослідженні О. Дудорова та М. Хавронюка [7]. Питання важливості участі національної поліції у протидії насильству розглянули автори О.Б. Мороз, Ю.А. Хатнюк [8], а науковиця В.В. Грицанюк підняла важливу тему наявності та доступності шелтерів для жертв домашнього насильства [9]. Науковиця Н.П. Мокрицька акцентувала увагу на вивченні видів соціальних послуг, що надаються особам, які стали жертвами домашнього насильства [10]. Проблему насильства у практичній діяльності вивчено нами в [11]. М.В. Белов та М.К. Максимова проаналізували реагування поліцейських на звернення громадян про факти домашнього насильства [12]. Правові повноваження суб'єктів, що здійснюють запобігання та протидію насильству, вивчила М.В. Науменко [13]. І.Д. Мельниченко дослідила основні спрямування співпраці спеціалізованих служб щодо попередження сексуального насильства, пов'язаного з воєнними діями на території України [14]. Вчені К.В. Мануїлова та П.А. Рудецька вивчили світовий досвід країн з окресленого питання [15].

Оскільки обстановка із динамікою проявів домашнього насильства та законодавство щодо припинення цього явища та боротьби з ним не є сталою, а постійно змінюється, є потреба окреслити сучасні проблеми теорії та практики боротьби з домашнім насильством в Україні.

Метою статті є окреслення сучасних проблем теорії та практики у боротьбі з домашнім насильством в Україні.

Виклад основного матеріалу. Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» чітко трактує, що саме можна вважати економічним насильством: так, у статті 1 вказано, що це форма домашнього насильства, що включає умисне позбавлення житла, їжі, одягу, іншого майна, коштів чи документів або можливості користуватися ними, залишення без догляду чи піклування, перешкоджання в отриманні необхідних послуг з лікування чи реабілітації, заборону працювати, примушування до праці, заборону навчатися та інші правопорушення економічного характеру. Ідеться про умисне злодіяння, але ми вважаємо, що навіть якщо кривдник неумисно робить перераховані вище діяння, наприклад, не організовує дитині належні умови для розвитку, навчання, повноцінного харчування,

забезпечення медичними послугами тощо (наприклад, прикриваючись власними потребами або нестачею ресурсів), то це теж повинно підпадати під дію вказаного Закону [16].

Що стосується психологічного насильства, то законотворець наполягає, що це така форма домашнього насильства, що включає словесні образи, погрози, у тому числі щодо третіх осіб, приниження, переслідування, залякування, інші діяння, які спрямовані на обмеження волевиявлення особи, контроль у репродуктивній сфері, якщо такі дії або бездіяльність викликали у постраждалої особи побоювання за власну безпеку чи безпеку третіх осіб, спричинили емоційну невпевненість, нездатність захистити себе або завдали шкоди психічному здоров'ю особи. Дуже часто жертви домашнього насильства психологічно пригнічені та бояться звернутися за допомогою. Здебільшого вони просто не знають, куди саме звертатися, та не впевнені в дієвості звернення до компетентних органів. Завдання цивілізованого суспільства – вміти розпізнати жертву домашнього насильства та вмовити її розкрити кривдника. Вихователі дитячих садочків, вчителі в школах, викладачі в університетах, керівники різних підрозділів повинні знати ази психологічної справи, аби розпізнати за поведінкою жертв домашнього насильства.

Не можна не сказати і про таку форму насильства, як сексуальне. У статті 1 Закону вказано: «Сексуальне насильство – це форма домашнього насильства, що включає будь-які діяння сексуального характеру, вчинені стосовно повнолітньої особи без її згоди або стосовно дитини незалежно від її згоди, або в присутності дитини, примушування до акту сексуального характеру з третьою особою, а також інші правопорушення проти статевої свободи чи статевої недоторканності особи, у тому числі вчинені стосовно дитини або в її присутності». Це окрема важлива тема для дискусії, адже якщо доросла людина розуміє, що саме може бути сексуальним насильством, то дитина може сприйняти сексуальне насильство як гру, особливо, якщо ініціативу проявив хтось з близьких дитині людей – батько, вітчим, мати, мачуха або брати, сестри, дядьки, тітки, навіть сусіди та інші близькі чи знайомі в повсякденному житті особи. Тому вкрай важливим є формування у дитини з малого віку розуміння того, що саме є нормою, а що ні (порушення її особистого простору) в сексуальному плані. Щоб дитина розуміла, що сексуальні вчинки з будь-ким із дорослих, навіть якщо це знайома особа, є неприпустимими та такими, за які будуть покарані дорослі ініціатори.

Окремо слід сказати і про фізичне насильство. Це поняття чітко окреслено в Законі: «Фізичне насильство – це форма домашнього насильства, що включає ляпаси, стусани, штовхання, щипання, шмагання, кусання, а також незаконне позбавлення волі, нанесення побоїв, мордування, заподіяння тілесних ушкоджень різного ступеня тяжкості, залишення в небезпеці, ненадання допомоги особі, яка перебуває в небезпечному для життя стані, заподіяння смерті, вчинення інших правопорушень насильницького характеру». У деяких родинах вказані дії вважаються нормою, наприклад, різного роду стусани, штовхання, побої та інше. Той, хто виконує ці дії, виправдовується перед оточуючими ситуацією, що склалася. Начебто застосування фізичного насильства є елементом виховання. У підсумку члени родини, а особливо діти, сприймають фізичне насильство як нормальне та допустиме явище. Наприклад, якщо дитина щось розбила або мати приготувала пересолену їжу, батько родини виправдовується, що має право застосовувати фізичне насильство щодо своїх близьких, адже члени родини допустили якісь помилки. Дуже часто і сам кривдник, і жертви вважають фізичне насильство нормальним явищем, яке може запобігти появі поганих ситуацій в подальшому. Аби уникати цього в повсякденному житті, жертви повинні чітко знати, що саме є фізичним насильством, а кривдник повинен усвідомлювати, що Закон передбачає сувору відповідальність за протиправні дії.

Перераховані види домашнього насильства не є повними, адже, окрім психологічного, фізичного, сексуального та економічного, жертва може піддаватися й іншим видам насильства, які не окреслені в Законі [17]. Ми маємо на увазі такі форми насильства, які вказані у Стамбульській Конвенції. Зокрема, ідеться про інтернет-цькування

(або кібербулінг), в процесі якого жертва зазвичай піддається образливим нападкам з боку великої кількості людей, адже у відкритий доступ потрапляє її особиста інформація, нерідко із вказанням адреси проживання, особистими фото та іншими персональними даними. Для багатьох жінок Інтернет стрімко перетворився на небезпечну зону, де тисячі з них щодня стикаються із загрозами. Іншим різновидом насильства є сталкінг (переслідування). Мається на увазі неодноразове погрожування комусь через фізичне переслідування або залучення до небажаного спілкування чи навмисне інформування когось про те, що за ним ведеться спостереження, щоб змусити боятися за свою безпеку. Часто переслідувачі (кривдники, насильники) вимагають гроші у жертв за тимчасове мовчання кривдника [18]. У такому разі жертва знаходиться в складному стані, адже розуміє, що той, хто її переслідує, може створювати безліч різних акаунтів та продовжувати її цькувати чи переслідувати. З іншого боку, жертва може видалити свій акаунт, але вона не хоче цього робити, адже втратить частину аудиторії, з якою вона тривалий час вже спілкується.

З розвитком діджиталізації стало зрозуміло, що Інтернет приніс в життя сучасних людей не тільки користь, а й велику шкоду – від відсутності спілкування наживо до проявів масштабних Інтернет-афер та злочинів у соціальних мережах. Як свідчить статистика, щосекунди поліція країн світу отримує повідомлення про сексуальне насильство над дитиною в Інтернеті, тобто кожна восьма дитина в світі стає жертвою Інтернет-злочинців. Дітям або висвічується неприйнятний для їхнього віку контент, або їх втягують у бесіди на сексуальні теми, або просять за гроші надіслати власні фото сексуального характеру, а потім шантажують, або використовують реальні пристойні фото дітей та за допомогою штучного інтелекту роблять їх сексуально неприпустимими і потім шантажують дітей цими підробними фотографіями. Оскільки діти з малолітнього віку успішно вчаться користуватися мобільними гаджетами, вік жертв сексуального насильства в Інтернеті зменшується. Більшість дітей до 14 років, як виявилось, були жертвами сексуального насильства в Інтернеті, наприклад, в той час, коли їм невідомі особи прислали фото та відео сексуального характеру [19].

Щороку поліціанти фіксують приголомшливу кількість дітей, що стали жертвами в Інтернеті – 300 мільйонів осіб. І кожен з цих дітей запам'ятає цей факт і ще невідомо яким чином це відобразиться на дитячій психіці – дитина усамітниться або, навпаки, демонструватиме агресію проти усього світу. У будь-якому разі наслідки сексуального насильства через Інтернет для дітей є негативними.

Згідно з даними опитування, проведеного в Україні, більшість, а це 83% дітей, вперше побачила сексуальний контент саме в Інтернеті. І це не дивно, адже в останні роки внаслідок об'єктивних та суб'єктивних причин – від відсутності часу у батьків на спільне проведення часу з дітьми до поширення коронавірусної хвороби та вторгнення росії в Україну, що спричинило необхідність у дітей більше часу проводити в Інтернет-середовищі, збільшилися ризики того, що діти побачать небажаний контент в Інтернеті [20].

Прояви сексуального насильства можуть бути різними, але їх можна класифікувати за трьома категоріями. По-перше, це секстинг, тобто обмін фотографіями на сексуальну тематику. Дитина не розуміє, що будь-яка фотографія, яка одного разу потрапила до Інтернету, не завжди може бути видалена повністю та назавжди, а отже, існують ризики того, що цією фотографією скористаються злочинці. По-друге, це онлан-грумінг, коли доросла людина може приховуватися за дитячим акаунтом і таким чином вводити в оману іншу дитину, при цьому вимагаючи обмін фотографіями чи відео сексуального характеру. По-третє, це сексторшен – явище, за якого злочинець отримав фото сексуального характеру та шантажує жертву, вимагаючи гроші, інакше непристойні фото стануть доступні усім користувачам в Інтернеті.

У 2023 році поліція України затримала чотирьох осіб, що займалися сексуальним насильством в Інтернеті. Зрозуміло, що кількість кривдників, що орудують в Інтернет-

просторі, набагато більша. Важливо, що суспільству вже доступні подібні новини про те, що кривдники затримані та що вони будуть відповідати за скоєні злочини за Законом. При цьому потрібно сказати, що більшість дітей не повідомляє про сексуальне насильство, скоєне над ними в Інтернеті, своїм батькам з двох причини. Діти вважають, що такий контент є прийнятним та що кривдникам нічого не буде за ці злочини, а друга причина полягає в тому, що батьки сваритимуть дитину і казатимуть, що саме вона у цьому винна, що, можливо, вона сама спровокувала дорослу людину на сексуальне насильство, і заборонять дитині спілкуватися в Інтернет-просторі в подальшому або значно обмежать час на це спілкування або, можливо, спілкування буде під наглядом. У будь-якому разі дитина думає, що викриття правди батькам носитиме саме для неї негативні наслідки (посилення контролю з боку батьків), а для кривдника – нейтральні, тож часто діти приховують факти сексуального насильства в Інтернеті [21].

Водночас законодавець передбачив різні форми відповідальності за різні прояви сексуального насильства залежно від важкості отриманих жертвою страждань – від адміністративного штрафу до кримінальної відповідальності (статті 156-1 (домагання дитини для сексуальних цілей) та 301-1 (виготовлення та розповсюдження дитячої порнографії) Кримінального кодексу України).

Світова спільнота об'єдналася в цьому питанні, аби захистити дітей в усьому світі від проявів сексуального насильства в Інтернеті. Так, відомі компанії з розробки програм з використанням штучного інтелекту об'єдналися заради того, аби в Інтернет-просторі автоматично блокувалися зображення та відео з оголеними дітьми [22]. Таким чином, мисливці за сексуальними фото дітей будуть позбавлені можливості їх розповсюджувати та ще й заробляти гроші на цьому.

Є позитивні приклади реагування і з боку громадських органів. Так, шкільні громади в Канаді подали в суд на відомі соціальні мережі та виставили суттєвий позов на 4,5 мільярда канадських доларів за те, що вони значно пригнічують увагу учнів та затягують своїм контентом дітей, відволікаючи їх від корисних справ для перегляду безкінечних відео сумнівного характеру [23].

Батькам та оточенню дітей потрібно вчасно розпізнати те, що дитина стала жертвою сексуального насильства. Серед ознак, що потребують уваги з боку дорослих, можуть бути такі: часта зміна настрою, порушення сну, дратівливість або зайва усамітненість, апатія до оточуючих, небажання виконувати домашні обов'язки, вчитися, спілкуватися з однолітками; приховування гаджетів, їхнє блокування, аби батьки не побачили контент, що цікавить дитину; порушення харчової поведінки, вживання алкоголю або наркотичних засобів тощо. Батькам бажано знати деякі коди, якими користуються діти в Інтернеті, які можуть сигналізувати про те, що дитина щось приховує. Ці коди можуть означати різні сигнали співрозмовнику – від «дорослі поруч» до заклику надіслати сексуальні фото. Алгоритм дії у разі виявлення фактів сексуального насильства із дитиною в Інтернеті повинен бути таким: зробити скріншоти доказів, заблокувати кривдника, повідомити кіберполіцію, повідомити адміністратора сайту, а також розповсюдити ім'я кривдника та його акаунт задля того, аби інші не стали його жертвами.

У будь-якому разі батькам та оточуючим дітей дорослим потрібно бути пильними, аби дитина не завдала шкоди собі та оточуючим та щоб вона виросла психічно та фізично здоровою людиною, якій буде легко жити в сучасному суспільстві.

Окрім дітей, часто жінки зазнають сексуального насильства. Це і сексуальні домагання, і дії сексуального характеру, і примус займатися проституцією тощо. Всесвітня організація охорони здоров'я визначає насильство щодо жінок як «серйозне порушення прав людини, а також широко поширену проблему для охорони здоров'я» [18].

З початку повномасштабного вторгнення росії в Україну близько трьохсот осіб (серед них і жінки, і чоловіки) заявили про факт їхнього зґвалтування з боку російських

солдат. Сексуальне насильство приносить жертвам не тільки короточасне фізичне негативне хвилювання, а й може викликати тривале лікування від різноманітних хвороб – від інфекційних до нестабільного душевного стану, що, зрештою, може призвести до усамітнення або навіть до самогубства [24].

Домашнє насильство також називають насильством з боку близької людини [25]. Саме близькі особи зазвичай є кривдниками та жертвами.

Насильство в сім'ї є порушенням громадянських прав, яке часто призводить до поганих наслідків для здоров'я жертви та може торкнутися будь-кого незалежно від етнічної приналежності, культури чи релігії. Насильство може посягати не лише на фізичну свободу людини, але і на свободу її волевиявлення [26]. І це дуже слушна думка, адже, окрім фізичної свободи, будь-яка людина прагне і психологічної свободи, а, отже ніхто не має права забирати ці свободи у інших. У такому контексті бажано врахувати, щоб власна свобода не перетиналася із свободою інших людей і щоб кожна особа завжди розуміла межі свого та чужого середовища.

Насильство в сім'ї має катастрофічні наслідки як для дорослих, так і для дітей. Домашнє насильство, яке іноді називають насильством з боку інтимного партнера або насильством у сім'ї, може бути психологічним, фізичним та/або сексуальним насильством одного партнера щодо іншого [24].

Позитивні зрушення в законодавчому плані щодо посилення покарання насильників тривають. Так, 22 травня 2024 року Верховна Рада України прийняла важливий з точки зору захисту жертв домашнього насильства Закон «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення та інших законів України у зв'язку з ратифікацією Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами» (№ 8329).

Таким чином, прийнятим актом норми Кодексу України про адміністративні правопорушення та Закону України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» приводяться у повну відповідність до основних положень Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цим явищем та вдосконалення процесуального порядку розгляду таких справ.

Серед іншого під час розгляду справ про адміністративні правопорушення, пов'язані з домашнім насильством, насильством за ознакою статі, суди тепер вирішуватимуть питання про направлення осіб на проходження програми для кривдників з обов'язковим обґрунтуванням такого рішення у постанові про адміністративне правопорушення за цією категорією справ.

Також обмежується можливість застосування звільнення від адміністративної відповідальності при малозначності правопорушення щодо правопорушень, пов'язаних із домашнім насильством.

Передбачається збільшення до дванадцяти годин строку адміністративного затримання осіб у випадках вчинення ними домашнього насильства, насильства за ознакою статі або невиконання термінового заборонного припису у необхідних випадках для встановлення особи або з'ясування обставин правопорушення.

Крім того, тепер доволі чітко розмежовується адміністративна відповідальність за сексуальне домагання з кримінальною відповідальністю за сексуальне насильство. Безумовно, ми згодні з тим, що за різний ступінь тяжкості злочинів повинна бути передбачена різна відповідальність.

Важливим аспектом прийнятого Закону є те, що тепер дитина-свідок домашнього насильства також прирівнюється до жертви домашнього насильства. І це вірно, адже психіка дитини при проявах домашнього насильства страждає не тільки у разі вчинення насильства щодо неї, а й до щодо інших осіб, близьких дитині. Отже, потрібно було на законодавчому рівні вже давно захистити дитину-свідка домашнього насильства.

Цей Закон доповнює КУпАП кількома важливими статтями, які закликають дорослих не бути байдужими та заявляти про відомі злочини у сфері домашнього насильства. Так, неповідомлення про вчинення домашнього насильства стосовно дитини поліцейським, освітянином, медиком або соціпрацівником передбачає штраф від 20 до 30 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (340–510 грн) або місяць виправних робіт з відрахуванням 20% заробітку. Тепер є надія, що оточуючі дітей люди не будуть байдужими.

За насильство за ознакою статі законодавець тепер передбачає штраф від 20 до 40 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (340–680 грн) або до 40 годин громадських робіт, або до місяця виправних робіт із відрахуванням 20% заробітку, або до 10 діб адміністративного арешту. Таким чином, відповідальність не тільки кривдників, а й тих, хто знає про прояви домашнього насильства, але замовчує ці факти, посилилася [27].

Потрібно якомога ширше та голосніше розповсюджувати інформацію про те, що саме є домашнім насильством і що жертви не повинні боятися своїх кривдників, а повинні сигналізувати про злочини у відповідні органи. Обізнаності суспільства сприяють різноманітні заходи, що популяризують дану тематику. Наприклад, такі заходи, як Всеукраїнська компанія «16 днів проти насильства», сприяють тому, що громадяни різного віку дізнаються більше про методи боротьби з домашнім насильством, адже у рамках цієї кампанії проведено сотні заходів у школах, університетах, суспільних місцях, засобах масової інформації тощо [28].

Вважаємо, що домашнє насильство є результатом не тільки потенційної безкарності кривдника, а й сприйняття жертвою обставин, що склалися у сім'ї, нормальними. Припиненню насильства в сім'ї повинен сприяти кожен громадянин не тільки своїм позитивним прикладом, а й небайдужістю у разі, якщо особі стало відомо про домашнє насильство у будь-якій сім'ї [29].

Висновки. Задля швидкого реагування на звернення постраждалих осіб від домашнього насильства треба на державному рівні організувати підготовку висококваліфікованих спеціалістів із стажуванням за кордоном для вивчення кращих міжнародних практик у сфері протидії домашньому насильству, в тому числі й за ознакою статі. Вони повинні вміти ефективно реалізувати затверджений законодавством України механізм допомоги постражданим – від організації надання швидкої медичної та психологічної допомоги, вміння оцінити ризики потреб постраждалої особи, а також організувати застосування до кривдників запобіжних або обмежувальних заходів, притягнення до кримінальної відповідальності. Оскільки постраждала особа або її представник можуть звернутися до керівництва місцевого самоврядування або до органів поліції чи до представників закладів освіти тощо, дуже важливо, аби працівники перерахованих установ були компетентні та впродовж доби відреагували за заяву потерпілої особи та сприяли застосуванню дієвих заходів її захисту [30].

Потрібно якомога ширше та голосніше розповсюджувати інформацію про те, що саме є домашнім насильством і що жертви не мають боятися своїх кривдників, а повинні сигналізувати про злочини у відповідні органи. Обізнаності суспільства сприяють різноманітні заходи, що популяризують дану тематику.

Задля стійкого формування в суспільстві нетерпимого ставлення до будь-яких насильницьких моделей поведінки, небайдужого ставлення до постраждалих осіб, насамперед дітей, усвідомлення насильства як порушення прав людини потрібно, аби громадські організації, інші зацікавлені фізичні та юридичні особи на постійній основі організовували проведення тематичних інформаційних заходів.

Список використаних джерел

1. Конституція України. URL: <https://konstitutsiya.com.ua/st-2>.
2. Поняття насильства, його види. URL: <https://ldn.org.ua/useful-material/ponatta-nasilstva-jogo-vidi/>.

3. Вітківська І.М., Потапенко М.В. Домашнє насильство як соціальна проблема в сучасній Україні. *Socioprostrir: міждисциплінарний електронний збірник наукових праць з соціології та соціальної роботи*. 2021. № 11. С. 23–29. URL: <https://doi.org/10.26565/2218-2470-2021-11-03>.

4. Біловол О. Психологічне насильство як вид домашнього насильства. *Кримінальне право*. 2021. № 4. С. 215–221. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2021/4/34.pdf>. DOI: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2021.4.33>.

5. Плутицька К.М. Проблеми кваліфікації фізичного домашнього насильства. *Вісник Запорізького національного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2018. № 3. С. 112–117.

6. Кифлюк Р.В. Особливості розслідування та судового розгляду кримінальних проваджень, пов'язаних з насильством в сім'ї : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2020. 233 с.

7. Дудоров О.О., Хавронюк М.І. Відповідальність за домашнє насильство і насильство за ознакою статі : науково-практичний коментар новел Кримінального кодексу України. Київ : Баїте, 2019. 288 с.

8. Мороз О.Б., Хатнюк Ю.А. Роль органів національної поліції в запобіганні та протидії домашньому насильству. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія «Право»*. 2023. Випуск 80, частина 1, с. 513–521. URL: https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2024/01/80_part-1_Edit.pdf#page=513.

9. Грицанюк В.В. Особливості запобігання гендерно зумовленому насильству в Україні. *Публічне управління та соціальна робота*. 2023. № 2. С. 46–51. URL: <https://sci.ldubgd.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/125031/1/%d0%93%d1%80%d0%b8%d1%86%d0%b0%d0%bd%d1%8e%d0%ba.pdf>.

10. Мокрицька Н.П. Деякі питання надання соціальних послуг для осіб, які постраждали від домашнього насильства. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2023. № 3. С. 182–188. URL: <http://journals.lvduvs.lviv.ua/index.php/law/article/view/642/632>.

11. Проценко О.В. Проблемні питання щодо запобігання та протидії домашнього насильства та насильства за ознакою статі в практичній діяльності. *Інтернаука. Серія «Юридичні науки»*. 2023. № 6. URL: <https://doi.org/10.25313/2520-2308-2023-6-8945>.

12. Белов М.В., Максимова М.К. Реагування поліцейськими на факти вчинення домашнього насильства. *Попередження домашнього насильства* : матеріали Х Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції. 2023. С. 29–32. URL: <https://dspace.oduvs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/484aa209-8f5d-4e0b-9a22-1cb86b90a3c7/content#page=29>.

13. Науменко М.В. Повноваження суб'єктів, постраждалих від домашнього насильства, права на захист. *Право і суспільство*. 2023. № 5. С. 40–44. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/items/762fc11c-75db-4647-8da2-4829019855e9>.

14. Мельниченко І.Д. Взаємодія спеціальних суб'єктів щодо запобігання сексуальному насильству, пов'язаному зі збройним конфліктом в Україні. URL: <http://perspectives.pp.ua/index.php/sn/article/view/8537>.

15. Мануїлова К.В., Рудецька П.А. Світовий досвід країн та міжнародно-правові аспекти щодо домашнього насильства. *Київський часопис права*. 2023. № 2. С. 221–227. URL: <http://kyivchasprava.kneu.in.ua/index.php/kyivchasprava/article/view/340>.

16. Про запобігання та протидію домашньому насильству : Закон України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text>.

17. Марценюк Л., Проценко О. Удосконалення сутності поняття «домашнє насильство». *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2023. № 2. С. 203–209. DOI: 10.31733/2078-3566-2023-2-203-209.

18. Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами. URL: <https://rm.coe.int/1680462546>.

19. Жертвою сексуального насильства в інтернеті є кожна 8-ма дитина у світі: про злочини повідомляють щосекунди. URL: <https://life.pravda.com.ua/society/kozhna-vosma-ditina-u-sviti-ye-zhertvoyu-seksualnogo-nasilstva-v-interneti-doslidzhennya-301753/>.

20. Як розпізнати експлуатацію дітей в Інтернеті. URL: <https://intent.press/expert/health/2024/yak-rozpiznati-eksploataciyu-ditej-v-interneti/>.

21. Усе молодші діти стають жертвами сексуальних злочинів у інтернеті: як протидіяти? URL: <https://naglyad.org/uk/2024/04/30/use-molodshi-diti-stayut-zhertvami-seksualnih-zlochiviv-u-interneti-yak-protidiyati/>.

22. Провідні розробники штучного інтелекту зобов'язалися посилити заходи проти сексуального насильства над дітьми онлайн. URL: <https://ms.detector.media/internet/post/34753/2024->

04-24-providni-rozrobnyky-shtuchnogo-intelektu-zobovyzalysya-posylyty-zakhody-proti-seksualnogo-nasyilstva-nad-ditmy-onlayn/.

23. У Канаді шкільні ради подали до суду на платформи соцмереж за негативний вплив на дітей. URL: <https://ms.detector.media/sotsmerezhi/post/34559/2024-04-01-u-kanadi-shkilni-rady-podaly-do-sudu-na-platformy-sotsmerezh-za-negatyvnyu-vplyv-na-ditey/>.

24. Сексуальне насильство як зброя воєнного терору: що переживають українці, яких звалтували росіяни. URL: <https://life.pravda.com.ua/columns/problema-seksualno-nasyilstva-vid-chas-viyni-shcho-potribno-znati-301161/>.

25. Малиновська Т.М. Домашнє насильство: щодо змістовного наповнення терміна. *Наше право*. 2020. № 3. С. 85–91. DOI: https://doi.org/10.1007/978-981-10-6159-2_1.

26. Moraes C.L., Reichenheim M.E. Domestic violence during pregnancy in Rio de Janeiro, Brazil. *Int J Gynecol Obstet*. 2002. № 79 (3) P. 269–277.

27. Верховна Рада посилила відповідальність за домашнє насильство й сексуальні домагання: прийнято закон. URL: <https://sud.ua/uk/news/laws/301366-verkhovnaya-rada-usilila-otvetstvennost-za-domashnee-nasilie-i-seksualnye-domogatelstvo-prinyat-zakon>.

28. 16 днів проти насильства. URL: <https://cpmsd1kremenchuk.pl.ua/16-%D0%B4%D0%BD%D1%96%D0%B2-%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%82%D0%B8-%D0%BD%D0%B0%D1%81%D0%B8%D0%BB%D1%8C%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%B0/>.

29. Проценко О.В. Запобігання насильству в сім'ї – особиста справа кожного! *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2020. № 1 (104). С. 287–293.

30. Порядок взаємодії суб'єктів, що здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству та/або насильству за ознакою статі. URL: <https://kotelevska-gromada.gov.ua/news/1655989003/>.

Надійшла до редакції 04.09.2024

Прийнято до опублікування 11.09.2024

References

1. Konstitutsiya Ukrainy [Constitution of Ukraine]. URL: <https://konstitutsiya.com.ua/st-2>. [in Ukr.].
2. Ponyattya nasyilstva, yoho vydy [The concept of violence, its types]. URL: <https://ldn.org.ua/useful-material/ponatta-nasyilstva-jogo-vidi/>. [in Ukr.].
3. Vitkovska, I. M., Potapenko, M. V. (2021) Domashnie nasyilstvo yak sotsialna problema v suchasni Ukraini [Home violence as a social problem in modern Ukraine]. *SOCIOPROSTIR : mizhdystyplinarnyi elektronnyi zb. nauk. prats z sotsiologii ta sotsialnoi roboty*. № 11. pp. 23–29. URL: <https://periodicals.karazin.ua/socioprostr/issue/view/1078/1394>. [in Ukr.].
4. Bilovol, O. (2021) Psykholohichne nasyilstvo yak vyd domashnoho nasyilstva [Psychological violence as a type of domestic violence]. *Kryminalne pravo*. № 4. pp. 215–221. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2021/4/34.pdf>. [in Ukr.].
5. Plutytska, K.M. (2018) Problemy kvalifikatsii fizychnoho domashnoho nasyilstva [Problems of qualification of physical domestic violence]. *Visnyk Zaporizkoho natsionalnoho universytetu. Yurydychni nauky*. № 3. pp. 112–117. [in Ukr.].
6. Kyfliuk, R.V. (2020) Osoblyvosti rozsliduvannya ta sudovoho rozghliadu kryminalnykh provadzhen, poviazanykh z nasyilstvom v simi [Peculiarities of the investigation and trial of criminal proceedings related to violence in the family] : dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.09. Kyiv. 233 p. [in Ukr.].
7. Dudorov, O.O., Khavroniuk, M.I. (2019) Vidpovidalnist za domashnie nasyilstvo i nasyilstvo za oznakoiu staty [Responsibility for domestic violence and gender-based violence] : naukovopraktychnyi komentar novel Kryminalnoho kodeksu Ukrainy. Kyiv : Vaite. 288 p. [in Ukr.].
8. Moroz, O.B., Khatniuk, Yu.A. (2023) Rol' orhaniv natsional'noyi politysiyi v zapobihanni ta protydyi domashn'omu nasyilstvu [The role of National Police bodies in preventing and countering domestic violence]. *The RIGHT series*. Issue 80: Part 1, p. 513–521. *Scientific Bulletin of Uzhhorod National University*. URL: https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2024/01/80_part-1_Edit.pdf#page=513. [in Ukr.].
9. Hrytsanyuk, V. V. (2023) Osoblyvosti zapobihannya henderno zumovlenomu nasyilstvu v Ukraini [Peculiarities of prevention of gender-based violence in Ukraine. Public administration and social work], No. 2. Art. 46–51. URL: <https://sci.ldubgd.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/12503/1/%d0%93%d1%80%d0%b8%d1%86%d0%b0%d0%bd%d1%8e%d0%ba.pdf>. [in Ukr.].

10. Mokrytska, N.P. (2023) Deyaki pytannya nadannya sotsial'nykh posluh dlya osib, yaki postrazhdaly vid domashn'oho nasy'l'stva [Some issues of providing social services for victims of domestic violence]. Scientific Bulletin 3 of Lviv State University of Internal Affairs, pp. 182–188. URL: <http://journals.lvduvs.lviv.ua/index.php/law/article/view/642/632>. [in Ukr.].
11. Protsenko, O.V. (2023) Problemni pytannya shchodo zapobihannya ta protydyi domashn'oho nasy'l'stva ta nasy'l'stva za oznakoyu stati v praktychniy diyal'nosti [Problematic issues regarding the prevention and counteraction of domestic violence and gender-based violence in practical activities], International scientific journal "Internauka". Series: "Legal Sciences", 2023, No. 6. URL: <https://doi.org/10.25313/2520-2308-2023-6-8945>. [in Ukr.].
12. Belov, M. V., Maksimova, M. K. (2023) Reahuvannya politseys'kymy na fakty vchynennya domashn'oho nasy'l'stva. Poperedzhennya domashn'oho nasy'l'stva [Reaction of police officers to the facts of domestic violence. Prevention of domestic violence], materials of X International Scientific and Practical Internet Conference, Art. 29–32. URL: <https://dspace.oduvs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/484aa209-8f5d-4e0b-9a22-1cb86b90a3c7/content?page=29>. [in Ukr.].
13. Naumenko, M.V. (2023) Povnovazhennya sub'yektiv, postrazhdalykh vid domashn'oho nasy'l'stva, prava na zakhyst [Powers of victims of domestic violence, rights to protection], Law and Society, No. 5, pp. 40–44. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/items/762fc11c-75db-4647-8da2-4829019855e9>. [in Ukr.].
14. Melnychenko, I.D. (2024) Vzayemodiya spetsial'nykh sub'yektiv shchodo zapobihannya seksual'nomu nasy'l'stvu, pov'yazanomu zi zbroynym konfliktom v Ukraini [Interaction of special subjects regarding the prevention of sexual violence related to the armed conflict in Ukraine], current issues in modern science 1 (19). URL: <http://perspectives.pp.ua/index.php/sn/article/view/8537>. [in Ukr.].
15. Manuilova, K. V., Rudetska, P. A. (2023) Svitovyy dosvid krayin na mizhnarodno-pravovi aspekty shchodo domashn'oho nasy'l'stva [World experience of countries on international legal aspects of domestic violence], Kyiv Law Journal, (2), 221–227. URL: <http://kyivchasprava.kneu.in.ua/index.php/kyivchasprava/article/view/340>. [in Ukr.].
16. Zakon Ukrainy "Pro zapobihannya ta protydyi domashn'omu nasy'l'stvu" [The Law of Ukraine "On Prevention and Combating Domestic Violence"]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text>. [in Ukr.].
17. Martseniuk, L., Protsenko, O. (2023) Udoskonalennya sutnosti ponyattya "domashnye nasy'l'stvo" [Improving the essence of the concept of "domestic violence"]; Scientific Bulletin of the Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs, No. 2, 203-209. DOI: 10.31733/2078-3566-2023-2-203-209. [in Ukr.].
18. Konventsiya Rady Yevropy pro zapobihannya nasy'l'stvu stosovno zhinok i domashn'omu nasy'l'stvu ta borot'bu iz tsymy yavyschamy [Council of Europe Convention on preventing and combating violence against women and domestic violence]. URL: <https://rm.coe.int/1680462546>. [in Ukr.].
19. Zhertvoyu seksual'noho nasy'l'stva v interneti ye kozhna 8-ma dytyna u sviti: pro zlochyny povidomyayut' shchosekundny [Every 8th child in the world is a victim of sexual violence on the Internet: crimes are reported every second]. URL: <https://life.pravda.com.ua/society/kozhna-vosma-ditina-u-sviti-ye-zhertvoyu-seksualnogo-nasilstva-v-interneti-doslidzhennya-301753/>. [in Ukr.].
20. Yak rozpoznyaty ekspluatatsiyu ditey v Interneti [How to recognize child exploitation on the Internet]. URL: <https://intent.press/expert/health/2024/yak-rozpiznati-eksplyuatsiyu-ditej-v-interneti/>. [in Ukr.].
21. Use molodshi dity stayut' zhertvamy seksual'nykh zlochyniv u interneti: yak protydiyaty? [Younger and younger children are becoming victims of sexual crimes on the Internet: how to counter it?] URL: <https://naglyad.org/uk/2024/04/30/use-molodshi-diti-stayut-zhertvami-seksualnih-zlochyniv-u-interneti-yak-protidyati/>. [in Ukr.].
22. Providni rozrobnyky shtuchnoho intelektu zobov'yazalysya posylyty zakhody proty seksual'noho nasy'l'stva nad dit'my onlayn [Leading developers of artificial intelligence have pledged to strengthen measures against online sexual abuse of children]. URL: <https://ms.detector.media/internet/post/34753/2024-04-24-providni-rozrobnyky-shtuchnogo-intelektu-zobov'yazalysya-posylyty-zakhody-proty-seksualnogo-nasy'l'stva-nad-ditmy-onlayn/>. [in Ukr.].
23. U Kanadi shkil'ni rady podaly do sudu na platformy sotsmerezh za nehatyvnyy vplyv na ditey [In Canada, school boards have sued social media platforms for harming children]. URL: <https://ms.detector.media/sotsmerezhi/post/34559/2024-04-01-u-kanadi-shkilni-rady-podaly-do-sudu-na-platformy-sotsmerezh-za-neg-atyvnyy-vplyv-na-ditey/>
24. Seksual'ne nasy'l'stvo yak zbroya voyennoho teroru: shcho perezhyvayut' ukraintsi, yakykh zgvaltuvaly rosiyany [Sexual violence as a weapon of war terror: what Ukrainians who were raped by

Russians are going through]. URL: <https://life.pravda.com.ua/columns/problema-seksualno-nasilstva-vid-chas-viyini-shcho-potribno-znati-301161/>. [in Ukr.].

25. Malynovska, T.M. (2020) Domashnie nasytstvo: shchodo zmistovnoho napovnennia termina [Domestic violence: regarding meaningful content of the term]. *Nashe pravo*. № 3. pp. 85–91. URL: https://doi.org/10.1007/978-981-10-6159-2_1. [in Ukr.].

26. Moraes C.L., Reichenheim M.E. Domestic violence during pregnancy in Rio de Janeiro, Brazil. *Int J Gynecol Obstet*, 79 (3) (2002), pp. 269–277.

27. Verkhovna Rada posylyla vidpovidal'nist' za domashnye nasyt'stvo y seksual'ni domahannya: pryynyato zakon [The Verkhovna Rada increased responsibility for domestic violence and sexual harassment: the law was adopted]. URL: <https://sud.ua/uk/news/laws/301366-verkhovnaya-rada-usilila-otvetstvennost-za-domashnee-nasilie-i-seksualnye-domogatelstvo-prinyat-zakon>. [in Ukr.].

28. 16 dnyv proty nasyt'stva [16 days against violence]. URL: <https://cpmsd1kremenchuk.pl.ua/16-%D0%B4%D0%BD%D1%96%D0%B2-%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%82%D0%B8-%D0%BD%D0%B0%D1%81%D0%B8%D0%BB%D1%8C%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%B0/>. [in Ukr.].

29. Protsenko, O.V. (2020) Zapobihannya nasyt'stvu v sim'yi – osobysta sprava kozhnoho! [Prevention of violence in the family is everyone's personal matter!] *Scientific Bulletin of the Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs*, No. 1 (104), pp. 287–293. [in Ukr.].

30. Poryadok vzayemodiyi sub'yektiv, shcho zdiysnyuyut' zakhody u sferi zapobihannya ta protydyi domashn'omu nasyt'stvu ta/abo nasyt'stvu za oznakoyu stati [The order of interaction of subjects implementing measures in the field of prevention and counteraction of domestic violence and/or gender-based violence]. URL: <https://kotelevska-gromada.gov.ua/news/1655989003/>. [in Ukr.].

ABSTRACT

Larysa Martseniuk, Olena Protsenko. Fighting domestic violence: problems of theory and practice in Ukraine.

The authors considered the types of domestic violence. The authors analyzed the changes in modern legislation regarding the strengthening of the responsibility of persons both for committing domestic violence and for its concealment by persons who became aware of it. Particular attention is paid to the types of domestic violence that children may experience. Special emphasis is placed on the ability of parents to recognize the fact that a child has become a victim of violence on the Internet. In order to quickly respond to appeals by victims of domestic violence, it is necessary to organize the training of highly qualified specialists with internships abroad, at the state level, to study the best international practices in the field of combating domestic violence, including on the basis of gender. They must be able to effectively implement the mechanism of assistance to victims approved by the legislation of Ukraine – from the organization of emergency medical and psychological assistance, as well as to be able to assess the risks of the needs of the victim, as well as to organize the application of preventive measures or restrictive measures to offenders, bringing them to criminal liability.

Taking into account that the injured person or his representative can turn to the leadership of the local self-government or to the police or to the representatives of educational institutions, etc., it is very important that the employees of the listed institutions are competent and respond to the complaint of the injured person within 24 hours and contribute to the application of effective measures for his protection.

It is necessary to spread information as widely and as loudly as possible about what exactly domestic violence is and that victims should not be afraid of their abusers, but should report crimes to the appropriate authorities. Public awareness is promoted by various events popularizing this topic. For the sustainable formation in society of an intolerant attitude towards any violent patterns of behavior, a caring attitude towards the victims, first of all children, awareness of violence as a violation of human rights, it is necessary that public organizations, other interested individuals and legal entities regularly organize thematic information events.

Key words: *domestic violence, gender-based violence, violence against children on the Internet, combating domestic violence.*

УДК 343.97

DOI <https://doi.org/10.32782/2078-3566-2024-3-16>

Роман МОВЧАН[©]

доктор юридичних наук, професор
(Донецький національний університет
імені Василя Стуса, м. Вінниця, Україна)

ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ОБ'ЄКТА ЗАБРУДНЕННЯ АБО ПСУВАННЯ ЗЕМЕЛЬ: ГНОСЕОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

У статті із використанням гносеологічного підходу було запропоновано науково обґрунтоване визначення основного та додаткового безпосередніх об'єктів кримінального правопорушення, передбаченого ст. 239 Кримінального кодексу України.

Зокрема, констатується, що при формулюванні визначення безпосереднього об'єкта злочину, передбаченого ст. 239 Кримінального кодексу України, жодної потреби у паралельній вказівці і на відтворення, і на охорону земель немає, адже останнє охоплюється визначенням першого.

Підтримано наукову позицію вчених, які, по-перше, визнають раціональне використання та охорону земель хоч і тісно взаємопов'язаними, однак самостійними правовими явищами, які недоцільно ні відокремлювати одне від одного, ні ототожнювати, по-друге, наголошують, що в процесі використання землі вони неухильно зливаються (без ототожнення складових частин) у більш широке поняття, в єдину категорію «раціональне використання і охорона земель».

За результатами написання статті висновується, що основним безпосереднім об'єктом злочину, передбаченого ст. 239 Кримінального кодексу України, виступають правовідносини, що забезпечують порядок раціонального використання та охорони земель, встановлений для запобігання забруднення земель виробничими та побутовими відходами, стічними водами, токсичними, хімічними та радіоактивними речовинами, пестицидами та агрохімікатами понад встановлені гранично допустимі концентрації, захисту природного стану земель від інших необґрунтованих дій, несприятливих техногенних та природних процесів, що небезпечні для довкілля, життя і здоров'я людей. Також аргументовано, що обов'язковими додатковими об'єктами забруднення або псування земель необхідно визнавати правовідносини, які забезпечують життя та здоров'я особи, нормальний стан інших об'єктів довкілля, а факультативними – безпеку виробництва, порядок зайняття господарською діяльністю, правовідносини власності тощо.

Ключові слова: гносеологія, земля, забруднення, псування, довкілля, методологія, загальнотеоретичний аспект, об'єкт злочину, кримінальна відповідальність.

Постановка проблеми. Як відомо, правова гносеологія є складовою частиною філософії права, яка вивчає пізнавальні процеси у функціонуванні права як засобу регулювання суспільних відносин, процеси правової реальності та руху до юридичної істини. Правова гносеологія досліджує процеси вивчення правової реальності з метою ефективної його організації і виходить із того, що людина здатна пізнати процес розвитку суспільства та удосконалити його [1, с. 24]. Використовуючи методологію дослідження юридичної гносеології, далі автор спробує дослідити феномен об'єкта забруднення або псування земель.

Передусім варто нагадати, що з огляду на виняткове значення землі для процесів життєдіяльності людини є всі підстави вважати, що цей природний ресурс посідає особливе місце серед інших об'єктів довкілля. Однак сьогодні величезні площі поверхні

Землі забруднені продуктами життєдіяльності людини. Чимало відходів є токсичними і, відповідно, небезпечними для життя людей і тварин. Вчені підрахували, що за один рік мешканець міста викидає в середньому 1 т (!) сміття. За іншими шокуючими даними станом ще на 2010 р. в Україні площа земель, поглинених сміттєзвалищами, складала 167 тис. га, на них було зосереджено 30 млрд т (!) побутового сміття та відходів [2].

Як і у випадку з довкіллям загалом, ситуація із забрудненням та псуванням земель у разі погіршилась через війну з РФ, що триває понад два роки. Катастрофічні наслідки війни вражають. Так, станом ще на травень 2023 р. Держекоінспекцією було зафіксовано забруднення внаслідок збройної агресії 342,9 тис. м² земель, а площа засміченого ґрунту склала 15 995,8 тис. м² [3]. А за ще більш актуальною (станом на середину 2024 р.) інформацією заступника голови Харківської обласної військової адміністрації Є. Іванова, лише в Харківській області площа забруднених, замінованих або таких, що вимагають негайного технічного обстеження, сільськогосподарських земель сягала 570 тис. га, що складає половину усієї площі [4]. Загалом же близько 5 млн га вітчизняних сільськогосподарських земель наразі залишаються непридатними до використання через замінування, забруднення вибухонебезпечними залишками або бойові дії, що тривають [5].

Кримінально-правова протидія найбільш небезпечним проявам забруднення та псування земель забезпечується за допомогою ст. 239 Кримінального кодексу України (далі – КК). З огляду на небезпеку описаних у цій нормі діянь не повинен дивувати той факт, що ця норма ставала предметом розвідок багатьох науковців. Та водночас маю констатувати, що багато теоретичних питань, пов'язаних із цією заборонаю, у кримінально-правовій доктрині і досі залишаються невирішеними¹. Зокрема, сказане стосується і згаданого вище питання розуміння об'єкта забруднення або псування земель.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. у працях таких вітчизняних науковців, як В. Антипов, Н. Гавриш, С. Гавриш, Я. Гаєцька-Колотило, О. Головін, А. Дейнега, О. Дудоров, Н. Ільків, М. Іщенко, Д. Каменський, Г. Крайник, П. Кулинич, М. Кумановський, Я. Лесяк, В. Локтіонова, В. Матвійчук, І. Митрофанов, Т. Оверковська, О. Пенязькова, Б. Семенишина-Фіголь, М. Сингаївська, Ю. Турлова, А. Шульга, А. Яковлев тощо. Попри констатовану дослідницьку активність, у кримінально-правовій доктрині і досі не було сформовано уніфікованої позиції з приводу розглядуваного питання.

Формулювання цілей. Отже, *метою* статті є науково обґрунтоване визначення основного та додаткового безпосередніх об'єктів кримінального правопорушення, передбаченого ст. 239 КК.

Виклад основного матеріалу. Проаналізувавши висловлені в юридичній літературі погляди щодо соціального зв'язку та, відповідно, безпосереднього об'єкта розглядуваного злочину, можна констатувати, що більшість вітчизняних авторів підтримує та некритично відтворює усталену думку про те, що внаслідок вчинення забруднення або псування земель порушується встановлений порядок охорони (захисту)², раціонального використання, відтворення земель як основного національного багатства, складної екосистеми, тісно пов'язаної з іншими елементами довкілля – надрами, водами, рослинним і тваринним світом тощо [9, с. 203; 10, с. 799].

Як бачимо, при характеристиці безпосереднього об'єкта злочину, передбаченого ст. 239 КК, фахівці паралельно вживають як однопорядкові три поняття, про які згадується і у ст. 1 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», – «охорона», «раціональне використання» та «відтворення» земель.

Але чи є виправданним такий крок? Для відповіді на це питання необхідно з'ясувати зміст зазначених понять, що своєю чергою вимагає звернення до релевантних положень земельного законодавства та земельно-правової доктрини.

1 Детальніше про інші такі проблеми див. [6].

2 Деякі дослідники у своїх визначеннях взагалі обмежуються вказівкою лише на порушення встановленого порядку охорони земель [7, с. 51; 8, с. 274].

Відповідно до ст. 162 Земельного кодексу України (далі – ЗК) охорона земель – це система правових, організаційних, економічних та інших заходів, спрямованих на раціональне використання земель, запобігання необґрунтованому вилученню земель сільськогосподарського та лісгосподарського призначення, захист від шкідливого антропогенного впливу, відтворення та підвищення родючості ґрунтів, підвищення продуктивності земель лісгосподарського призначення, забезпечення особливого режиму використання земель природоохоронного, оздоровчого, рекреаційного та історико-культурного призначення. У ст. 163 ЗК вказується на те, що одним із завдань охорони земель є відтворення земельних ресурсів.

Керуючись зазначеними нормативними приписами, доводиться констатувати, що підстав уважати однопорядковими поняття «охорона земель» та «відтворення земель», вочевидь, немає, адже останнє охоплюється визначенням першого. Дозволю собі припустити, що саме з урахуванням цієї обставини у визначеннях М. Іщенка та Г. Крайника резонно згадується лише про відносини у сфері охорони і раціонального використання земель [9, с. 203; 11, с. 25].

До схожих висновків дійшли і деякі представники земельно-правової доктрини. Наприклад, визначаючи відтворення земель як важливий напрям їхньої охорони, який полягає у проведенні заходів, метою яких є відновлення втрачених у процесі сільськогосподарського та під впливом іншої антропогенної діяльності корисних властивостей землі як засобу сільськогосподарського виробництва та компонента довкілля (рекультивация земель, консервація земель, перелоги), П. Кулинич резюмує, що термін «охорона земель» є родовим щодо терміна «відтворення земель» (як, до речі, і термінів «збереження земель» та «поліпшення земель») [12, с. 55–56].

Представлені аргументи спонукають висловити думку про те, що при формулюванні визначення безпосереднього об'єкта злочину, передбаченого ст. 239 КК, жодної потреби у паралельній вказівці і на «відтворення», і на «охорону» земель немає, адже останнє, будучи родовим поняттям, включає попереднє.

Незважаючи на те, що законодавча дефініція охорони земель вміщує у себе також і раціональне використання земель, питання про співвідношення цих понять, на відміну від попереднього, не знаходить єдиного вирішення серед представників земельно-правової доктрини.

Ґрунтовно проаналізувавши позиції дослідників із відповідного питання, П. Кулинич констатував наявність сьогодні двох основних думок щодо змісту понять «раціональне використання» та «охорона земель». Перша з них полягає в тому, що раціональне використання й охорона земель – самостійні види суспільних відносин, різні явища у сфері взаємовідносин суспільства і природи. Згідно з іншою думкою раціональне використання охоплює також і їхню охорону в процесі використання, оскільки сучасне розуміння користування землею визначає його раціональним лише за умови виконання землекористувачем комплексу заходів щодо охорони земель [12, с. 43–52].

Вважаю, що більш переконливою є позиція вчених, які визнають раціональне використання та охорону земель хоч і тісно взаємопов'язаними, однак самостійними правовими явищами, які недоцільно ні «відокремлювати одне від одного, ні ототожнювати» [13, с. 171–173]. Щодо цього Н. Гавриш зазначає, що раціональне використання – це мета використання ґрунтів, завдання, поставлене перед землекористувачами, землевласниками та іншими суб'єктами у вигляді суми вимог до їх використання. У такому контексті раціональне використання – поняття статичне. Правова охорона ґрунтів – це засіб забезпечення їх раціонального використання. «Правову охорону, – продовжує дослідниця, – ніяк не можна розглядати як відокремлену від природокористування сферу охоронних відносин. Використання та охорона довкілля – це дві сторони одного явища. Регулювання використання земель – це правовий засіб забезпечення охорони ґрунтів» [14, с. 176].

Навіть більше: схильний вважати, що на підтримку заслуговує позиція тих правознавців, які наголошують, що в процесі використання землі ці два поняття неухильно зливаються (без ототожнення складових частин) у більш широке поняття, в єдину категорію «раціональне використання і охорона земель». «Без інтеграції цих складових у двоєдину цілісну категорію, – розвиває цю концепцію А. Булгаков, – вони залишаються нереалізованими, тобто нереалізованими належною мірою щодо створення оптимального правового режиму системного врегулювання земельного комплексу» [15, с. 17].

Врешті-решт, попри те, що у ст. 162 ЗК поняття «охорона земель» вживається як родово щодо «раціонального використання земель», в інших нормах ЗК вони вживаються паралельно: раціональне використання та охорона земель задекларовані як завдання та принципи земельного законодавства. Саме вони визначені метою розроблення загальнодержавних програм використання і охорони земель, землеустрою, державного земельного кадастру, грошової оцінки земельних ділянок тощо (статті 4, 5, 177, 181, 182, 183, 194, 201, 205 ЗК). Про них також згадується і в деяких нормах Закону України «Про охорону земель» (статті 29, 48, 49) та фактично у кожній зі статей Закону України «Про державний контроль за використанням та охороною земель».

Отже, зважаючи на викладені положення, при характеристиці соціальних зв'язків відносин, порушуваних внаслідок вчинення злочину, передбаченого ст. 239 КК, вважаю за доцільне вказувати не лише на охорону, а й на раціональне використання земель.

Соціальний зв'язок в охоронюваних ст. 239 КК правовідносинах полягає у додержанні суб'єктами відповідних відносин приписів земельного законодавства, що забезпечують охорону та раціональне використання земель, зокрема вимог спеціальних правил, дотримання яких виступає гарантією захисту земель від забруднення та псування. Водночас варто мати на увазі, що фахівці в галузі екологічного права визнають, що використання будь-яких природних ресурсів неможливе без нанесення шкоди навколишньому природному середовищу [16, с. 9]. Суттю ж раціонального природокористування (зокрема, це стосується землекористування) є така експлуатація природних ресурсів, за якої забезпечується лише визначений екологічним законодавством науково обґрунтований та економічно зумовлений шкідливий вплив на природу, за якого зберігається стійкість екосистем і сприятливий стан навколишнього природного середовища загалом [17, с. 8].

Екстраполюючи сказане на проблему визначення антисуспільної спрямованості злочину, передбаченого ст. 239 КК, необхідно резюмувати, що соціальний зв'язок в охоронюваних цією нормою відносинах полягає у такій діяльності суб'єктів, за якої хоч і завдається певна шкода якісному стану земель, але водночас дотримуються державні стандарти і нормативи та інші вимоги в галузі охорони та раціонального використання земель, зокрема нормативи гранично допустимого забруднення ґрунтів, якісного стану ґрунтів, вимоги щодо охорони земель при застосуванні пестицидів і агрохімікатів, щодо охорони земель і ґрунтів від забруднення небезпечними речовинами, відходами тощо.

Фіналізуючи спроби дати науково обґрунтоване визначення основного безпосереднього об'єкта злочину, передбаченого ст. 239 КК, вважаю необхідним використати запропоноване Т. Оверковською поняття охорони земель від забруднення та псування. Останнє дослідниця трактує як комплекс правовідносин, за реалізації яких на основі правових норм та впровадження науково обґрунтованих заходів економічного, екологічного, організаційного, земельно-правового, еколого-правового, науково-технічного, технологічного та іншого характеру гарантується і забезпечується запобігання та усунення негативних наслідків забруднення земель виробничими та побутовими відходами, стічними водами, токсичними, хімічними та радіоактивними речовинами, пестицидами та агрохімікатами понад встановлені гранично допустимі концентрації, захист природного стану земель від інших необґрунтованих дій, несприятливих техногенних та природних процесів, що небезпечні для довкілля, життя і здоров'я людей, а також застосовується

юридична відповідальність за порушення вимог законодавства про охорону земель від забруднення та псування [18, с. 14].

Отже, **основним безпосереднім об'єктом злочину, передбаченого ст. 239 КК**, виступають правовідносини, що забезпечують порядок раціонального використання та охорони земель, встановлений для запобігання забруднення земель виробничими та побутовими відходами, стічними водами, токсичними, хімічними та радіоактивними речовинами, пестицидами та агрохімікатами понад встановлені гранично допустимі концентрації, захисту природного стану земель від інших необґрунтованих дій, несприятливих техногенних та природних процесів, що небезпечні для довкілля, життя і здоров'я людей.

Дещо по-іншому безпосередній об'єкт злочину, передбаченого ст. 239 КК, визначають:

– А. Шульга, на думку якого таким об'єктом треба визнавати нормальний природний якісний стан ґрунтового покриву земель як необхідну умову стану безпечності для життя та здоров'я людей, довкілля, а також повноцінного господарського використання корисних якостей землі [19, с. 92];

– В. Антипов, який під ним розуміє екологічно безпечний стан земель, який визначає придатність для їхнього використання за призначенням [20, с. 479].

На думку деяких науковців, при характеристиці об'єктів злочинів проти довкілля не варто використовувати термін «порядок». Зокрема, В. Матвійчук переконаний у тому, що порядок дав би підставу відносити ці злочини до порядку управління [21, с. 128]. Позицію В. Матвійчука поділяє і М. Кумановський, який словосполучення «порядок використання» розцінює як неточне, адже порядок – це регламентація якої-небудь практичної діяльності на основі писаних і неписаних правил; це означає лише упорядкування відносин (використання) [22, с. 229]. Висловлену позицію навряд чи можна вважати достатньо обґрунтованою.

По-перше, вживання терміна «порядок» не є автоматичним свідченням того, що йдеться про злочини (кримінальні правопорушення) проти порядку управління, які, до речі, не є відомими системі Особливої частини чинного наразі КК, адже встановлений порядок (відносини, що забезпечують встановлений порядок) виступає об'єктом і багатьох кримінальних правопорушень, передбачених іншими розділами Особливої частини КК (наприклад, кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності, проти громадського порядку та моральності).

По-друге, вказівка на те, який саме порядок порушується внаслідок вчинення кримінальних правопорушень проти довкілля, доволі чітко специфікує ці злочини з-поміж інших категорій кримінально караних діянь.

По-третє, у сучасних словниках української мови порядок визначається не як регламентація якої-небудь практичної діяльності на основі писаних і неписаних правил, як на цьому наполягає М. Кумановський, а як «стан, коли все робиться, виконується так, як слід, відповідно до певних вимог, правил тощо; додержання правил, норм поведінки де-небудь» [23, с. 1074]. Як бачимо, насправді саме за допомогою терміна «порядок» найбільш влучно передається зміст порушуваних у результаті вчинення кримінальних правопорушень проти довкілля, зокрема делікту, передбаченого ст. 239 КК, правовідносин, через що він і був використаний, зокрема й автором цих рядків.

Обов'язковими додатковими об'єктами забруднення або псування земель треба визнавати правовідносини, що забезпечують життя та здоров'я особи, нормальний стан інших об'єктів довкілля, а факультативними – безпеку виробництва, порядок зайняття господарською діяльністю, правовідносини власності тощо [10, с. 799, 802]. Зокрема, аналіз практики застосування ст. 239 КК засвідчує, що в багатьох судових рішеннях вказується на конкретний розмір майнової шкоди, яка була завдана забрудненням або псуванням земель.

Висновки. Отже, за результатами написання статті є підстави резюмувати, що основним безпосереднім об'єктом злочину, передбаченого ст. 239 КК, виступають

правовідносини, які забезпечують порядок раціонального використання та охорони земель, встановлений для запобігання забруднення земель виробничими та побутовими відходами, стічними водами, токсичними, хімічними та радіоактивними речовинами, пестицидами та агрохімікатами понад встановлені гранично допустимі концентрації, захисту природного стану земель від інших необґрунтованих дій, несприятливих техногенних та природних процесів, що небезпечні для довкілля, життя і здоров'я людей. Обов'язковими додатковими об'єктами забруднення або псування земель необхідно визнавати правовідносини, які забезпечують життя та здоров'я особи, нормальний стан інших об'єктів довкілля, факультативними – безпеку виробництва, порядок зайняття господарською діяльністю, правовідносини власності тощо.

Список використаних джерел

1. Рибікова Г.В., Макеєва О.М. До питання про ґносеологічний аспект верховенства права. *Юридичний вісник*. 2022. № 3. С. 23–29.
2. Золотарьова Н.І. Земля як об'єкт правової охорони: питання сучасного стану. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»*. Серія «Політологія, соціологія, право». 2012. № 1. URL: <http://visnyk-psp.kpi.ua/article/view/123435>.
3. Вплив війни на довкілля. Земля і ґрунти. URL: <https://ecology.od.gov.ua/2023/05/vplyv-vijny-na-dovkillya-zemlya-i-grunty/#:~:text=%>.
4. На Харківщині оцінили збитки через втрати ґрунтів внаслідок війни. URL: <https://www.prostir.ua/?news=na-harkivschyni-otsinyly-zbytky-cherez-vtraty-gruntiv-vnaslidok-vijny>.
5. Гамалій І. Війна зробила непридатними для використання 5 млн гектарів земель в Україні. URL: https://lb.ua/society/2023/03/03/547749_vijna_zrobila_nepridatnimi.html.
6. Мовчан Р.О. Кримінальна відповідальність за злочини у сфері земельних відносин: законодавство, доктрина, практика : монографія. Вінниця : ТОВ «Твори», 2020. 1152 с.
7. Пенязькова О.О. Кримінально-правова охорона земель в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2018. 291 с.
8. Турлова Ю.А. Протидія екологічній злочинності в Україні: кримінологічні та кримінально-правові засади : дис. ... докт. юрид. наук. Київ, 2018. 466 с.
9. Іщенко М.В. Безпосередній об'єкт забруднення або псування земель та механізм заподіяння йому шкоди. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2016. № 4. С. 195–207.
10. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка ; 10-те вид., переробл. та допов. Київ : ВД «Дакор», 2018. 1360 с.
11. Крайник Г.С. Кримінальна відповідальність за забруднення або псування земель в Україні : монографія. Харків : Друкарня «Мадрид», 2019. 204 с.
12. Кулинич П.Ф. Правові проблеми охорони і використання земель сільськогосподарського призначення в Україні : монографія. Київ : Логос, 2011. 688 с.
13. Оверковська Т.К. Співвідношення раціонального використання та охорони земель. *Право і суспільство: актуальні проблеми взаємодії* : збірник матеріалів конференції. Вінниця : МАУП, 2004. С. 171–173.
14. Гавриш Н.С. Правовий режим ґрунтів в Україні : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.06. Одеса, 2018. 466 с.
15. Булгаков А.О. Правове регулювання раціонального використання і охорони земель в Україні в ХХ ст. : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2017. 226 с.
16. Дейнега А.М. Використання природних ресурсів та охорона навколишнього природного середовища: проблеми співвідношення правових категорій. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія «Юридичні науки». 2018. Вип. 3. Т. 2. С. 7–10.
17. Нестерова Н.І. Принцип раціонального використання природних ресурсів в екологічному праві України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06. Харків, 2019. 203 с.
18. Оверковська Т.К. Правові засади охорони земель від забруднення та псування в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06. Київ, 2008. 20 с.
19. Шульга А.М. Кримінально-правова охорона земель від забруднення або псування : дис. ... канд. юрид. наук 12.00.08. Харків, 2004. 206 с.

20. Актуальні проблеми кримінально-правової кваліфікації : навчальний посібник / за заг. ред. В.В. Топчія ; наук. ред. В.І. Антипова. Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. 896 с.
21. Матвійчук В.К. Теоретичні та прикладні проблеми кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища : монографія. Київ : Національна академія управління, 2011. 368 с.
22. Кумановський М.В. До проблем визначення об'єкта злочину, передбаченого ст. 239-2 КК України (незаконне заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах). *Питання боротьби зі злочинністю*. 2013. Вип. 25. С. 220–229.
23. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. Вид. 2-ге. Київ ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.

Надійшла до редакції 22.07.2024
Прийнято до опублікування 30.07.2024

References

1. Rybikova, H.V., Makeieva, O.M. (2022). Do pytannia pro hnoseolohichniy aspekt verkhovenstva prava [To the question of the epistemological aspect of the rule of law]. *Yurydychnyi visnyk*, 3, 23–29. (in Ukrainian).
2. Zolotarova, N.I. (2012). Zemlia yak ob'iekt pravovoi okhorony: pytannia suchasnoho stanu [Land as an object of legal protection: issues of the current state]. *Visnyk NTUU "KPI". Politolohiia, sotsiolohiia, parvo*, 1. URL: <http://visnyk-ppsp.kpi.ua/article/view/123435>. (in Ukrainian).
3. Vplyv viiny na dovkillia. Zemlia i grunty [The impact of war on the environment. Land and soils]. URL: <https://ecology.od.gov.ua/2023/05/vplyv-vijny-na-dovkilliya-zemlya-i-grunty/#:~:text=%>. (in Ukrainian).
4. Na Kharkivshchyni otsynly zbytky cherez vtraty gruntiv vnaslidok viiny [In Kharkiv Oblast, damage due to soil loss as a result of the war was assessed]. URL: <https://www.prostir.ua/?news=na-harkivshchyni-otsynly-zbytky-cherez-vtraty-gruntiv-vnaslidok-vijny>. (in Ukrainian).
5. Hamalii, I. Viina zrobyla neprydatnymy dlia vykorystannia 5 mln hektariv zemel v Ukraini [The war made 5 million hectares of land in Ukraine unsuitable for use]. URL: https://lb.ua/society/2023/03/03/547749_viyna_zrobila_nepriyatnymi.html. (in Ukrainian).
6. Movchan, R.O. (2020). Kryminalna vidpovidalnist za zlochyny u sferi zemelnykh vidnosyn: zakonodavstvo, doktryna, praktyka [Criminal liability for crimes in the field of land relations: legislation, doctrine, practice]. Vinnytsia : TOV "Tvory". (in Ukrainian).
7. Pieniazkova, O.O. (2018). Kryminalno-pravova okhorona zemel v Ukraini [Criminal law protection of lands in Ukraine]. *Candidate's thesis*. Kyiv. (in Ukrainian).
8. Turlova, Yu.A. (2018). Protydiia ekolohichnii zlochynnosti v Ukraini: kryminolohichni ta kryminalno-pravovi zasady [Combating environmental crime in Ukraine: criminological and criminal law principles]. *Doctor's thesis*. Kyiv. (in Ukrainian).
9. Ishchenko, M.V. (2016). Bezposerednii ob'iekt zabrudnennia abo psuvannia zemel ta mekhanizm zapodiannia yomu shkody [The direct object of land pollution or damage and the mechanism of causing damage to it]. *Visnyk Natsionalnoi akademii pravovykh nauk Ukrainy*, 4, 195–207. (in Ukrainian).
10. Naukovo-praktychnyi komentar Kryminalnoho kodeksu Ukrainy [Scientific and practical commentary on the Criminal Code of Ukraine] (2018). Za red. M. I. Melnyka, M. I. Khavroniuka. 10-te vyd., pererobl. ta dopov. Kyiv : VD "Dakor". (in Ukrainian).
11. Krainyk, H.S. (2019). Kryminalna vidpovidalnist za zabrudnennia abo psuvannia zemel v Ukraini [Criminal liability for pollution or damage to land in Ukraine]. Kharkiv : Drukarnia Madryd. (in Ukrainian).
12. Kulynych, P.F. (2011). Pravovi problemy okhorony i vykorystannia zemel silskohospodarskoho pryznachennia v Ukraini [Legal problems of protection and use of agricultural lands in Ukraine]. Kyiv : Lohos. (in Ukrainian).
13. Overkovska, T.K. (2004). Spivvidnoshennia ratsionalnoho vykorystannia ta okhorony zemel [Ratio of rational use and land protection]. *Zbirnyk materialiv konf. "Pravo i suspilstvo: aktualni problemy vzaiemodii"*. Vinnytsia : MAUP, 171–173. (in Ukrainian).
14. Havrysh, N.S. (2018). Pravovy rehym gruntiv v Ukraini [Legal regime of soils in Ukraine]. *Doctor's thesis*. Odesa. (in Ukrainian).
15. Bulhakov, A.O. (2017). Pravove rehuliuвання ratsionalnoho vykorystannia i okhorony zemel v

Ukraini [Legal regulation of rational use and protection of land in Ukraine in the 20th century]. *Candidate's thesis*. Kharkiv. (in Ukrainian).

16. Deineha, A.M. (2018). Vykorystannia pryrodnykh resursiv ta okhrona navkolyshnoho pryrodnoho seredovyscha: problemy spivvidnoshennia pravovykh katehoriï [Use of natural resources and protection of the natural environment: problems of the relationship of legal categories]. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu. Seriia "Iurydychni nauky"*, 3, 7–10. (in Ukrainian).

17. Nesterova, N. I. (2019). Pryntsyv ratsionalnoho vykorystannia pryrodnykh resursiv v ekolohichnomu pravi Ukrainy [The principle of rational use of natural resources in the environmental law of Ukraine]. *Candidate's thesis*. Kharkiv. (in Ukrainian).

18. Overkovska, T.K. (2008). Pravovi zasady okhrony zemel vid zabrudnennia ta psuvannia v Ukraini [Legal principles of land protection from pollution and deterioration in Ukraine]. *Candidate's thesis*. Kyiv. (in Ukrainian).

19. Shulha, A.M. (2004). Kryminalno-pravova okhrona zemel vid zabrudnennia abo psuvannia [Criminal law protection of land from pollution or damage]. *Candidate's thesis*. Kharkiv. (in Ukrainian).

20. Aktualni problemy kryminalno-pravovoi kvalifikatsii [Actual problems of criminal legal qualification] (2017). Navch. posib. / za zah. red. V. V. Topchiia; nauk. red. V. I. Antypova. Vinnytsia : TOV "Nilan-LTD". (in Ukrainian).

21. Matviichuk, V.K. (2011). Teoretychni ta prykladni problemy kryminalno-pravovoi okhrony navkolyshnoho pryrodnoho seredovyscha [Theoretical and applied problems of criminal and legal protection of the natural environment]. Kyiv : Natsionalna akademiia upravlinnia. (in Ukrainian).

22. Kumanovskiy, M.V. (2013). Do problem vyznachennia ob'ekta zlochynu, peredbachenoho st. 239-2 KK Ukrainy (nezakonne zavolodinnia zemliamy vodnoho fondu v osoblyvo velykykh rozmirakh) [To the problems of determining the object of the crime provided for in Art. 239-2 of the Criminal Code of Ukraine (illegal acquisition of water fund lands in particularly large quantities)]. *Pytannia borotybi zi zlochynnistiu*, 25, 220–229. (in Ukrainian).

23. Yakyi tlumachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy [A large explanatory dictionary of the modern Ukrainian language] (2005). Uklad. i holov. red. V. T. Busel. Vyd. 2-he. Kyiv; Irpin : VTF "Perun". (in Ukrainian).

ABSTRACT

Roman Movchan. General theoretical aspects of studying the object of land pollution or damage: epistemological aspect.

The article proposed a scientifically based definition of the main and additional direct objects of the criminal offense provided for in Art. 239 of the Criminal Code of Ukraine.

Taking this into account, it is stated that when formulating the definition of the direct object of the crime provided for in Art. 239 of the Criminal Code of Ukraine, there is no need for a parallel reference to both "reproduction" and "protection" of lands, because the latter is covered by the definition of the former.

The scientific position of scientists is supported, who, firstly, recognize the rational use and protection of land, although closely interrelated, but independent legal phenomena, which are not expedient to separate one from the other, nor to identify, and secondly, emphasize that in during the process of land use, they steadily merge (without identifying the constituent parts) into a broader concept, into a single category "rational use and protection of land".

According to the results of writing the article, it is concluded that the main direct object of the crime provided for by Art. 239 of the Criminal Code of Ukraine, there are legal relations that ensure the order of rational use and protection of land, established to prevent pollution of land by industrial and household waste, sewage, toxic, chemical and radioactive substances, pesticides and agrochemicals in excess of the established maximum permissible concentrations, protection of the natural state of land from other unjustified actions, adverse man-made and natural processes that are dangerous for the environment, life and health of people. It is also argued that legal relations that ensure the life and health of a person, the normal state of other environmental objects should be recognized as mandatory additional objects of land pollution or damage, and as optional – production safety, the procedure for engaging in economic activity, legal property relations, etc.

Key words: *journalist, obstruction, influence, legitimate professional activity, information, threat, destruction or damage to property, violence, bodily harm, assault on life, hostage, constitutional rights, authorities, special victim, special subject.*

УДК 343.8

DOI <https://doi.org/10.32782/2078-3566-2024-3-17>

Михайло ПУЗИРЬОВ[®]

доктор юридичних наук, старший дослідник
(Національна академія Національної гвардії України,
м. Харків, Україна)

Алла ПОПРУЖНА[®]

кандидат історичних наук, доцент
(Пенітенціарна академія України,
м. Чернігів, Україна)

ІСТОРИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ СЛІДЧИХ ІЗОЛЯТОРІВ ЯК СУБ'ЄКТІВ ВИКОНАННЯ СУДОВИХ РІШЕНЬ ЩОДО ЗАСУДЖЕНИХ ТА УВ'ЯЗНЕНИХ В УКРАЇНІ

У статті надано характеристику історико-правовим засадам становлення і розвитку слідчих ізоляторів як суб'єктів виконання судових рішень щодо засуджених та ув'язнених в Україні.

За результатами проведеного історико-правового аналізу сформульовано такі висновки.

1. Первинною історичною функцією слідчих ізоляторів було забезпечення процесу виконання попереднього ув'язнення, а вже потім виконання кримінальних покарань, аж до найсуворіших.

2. Попереднє ув'язнення застосовувалося під час обвинувального процесу й було складовою найдавніших розшукових процедур. Ще у давньоруський період існували практики досудового ув'язнення в «поруби», «ями» і «погребам». Вперше в українському праві саме в статутах Великого князівства Литовського були закріплені підстави, умови, строки та процедурні особливості тримання під вартою. Окрім того, встановлювались гарантії неможливості незаконного арешту та тюремного ув'язнення без виroku суду.

3. Безпосередньо назва «слідчий ізолятор» постала у другій половині ХХ ст., адже до цього місцем, де утримувався підозрюваний, була в'язниця. Перші слідчі ізолятори з'явилися у 60-х роках ХХ ст. Більшість із них розміщена в колишніх «тюремних замках», побудованих за часів Російської та Австро-Угорської імперій.

4. Значна частина функціональних слідчих ізоляторів в Україні – Запорізький, Ізмаїльський, Новгород-Сіверський, Чернівецький, Луцький, Львівський, Київський, Одеський, Сумський, Дніпровський, Харківський, Полтавський, Чернігівський – розташована у приміщеннях колишніх тюремних замків, побудованих або модернізованих ще у ХІХ ст. у добу Російської та Австро-Угорської монархій.

Ключові слова: *місця несвободи, установи виконання покарань, слідчі ізолятори, Державна кримінально-виконавча служба України, виконання судових рішень, виконання покарань, засуджені, запобіжний захід, тримання під вартою, попереднє ув'язнення, ув'язнені, умови тримання засуджених і ув'язнених, матеріально-побутове та медико-санітарне забезпечення засуджених і ув'язнених, історико-правові засади, реформування, пенітенціарна система, персонал.*

Постановка проблеми. «Історія – вчителька життя» (“Historia est magistra vitae”). До цього відомого давньоримського вислову часто звертаються реформатори в будь-якій сфері суспільного розвитку, коли здійснюється аналіз проблем, наявних на сьогодні в тому чи

© М. Пузирьов, 2024

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-7814-9476>

© А. Попружна, 2024

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-5079-2865>

іншому секторі, аналізується попередній прогресивний і негативний історичний досвід і на цій основі (поряд із використанням інших, окрім історико-правового, методів) формується дорожня карта тієї чи іншої реформи.

Не є винятком у цьому плані й пенітенціарна система України, що нині переживає черговий етап свого реформування. Зокрема, сучасна Стратегія реформування пенітенціарної системи на період до 2026 року (схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 16.12.2022 р. № 1153-р) [1] враховує позитивний і негативний досвід попередніх реформ вітчизняної системи виконання покарань, а також започатковує впровадження низки нових інституційних механізмів у цій сфері.

У цьому контексті чільне місце посідає сфера діяльності слідчих ізоляторів Державної кримінально-виконавчої служби України, які в результаті тривалого генезису на сьогодні по суті трансформувалися в поліфункціональні (універсальні) установи, залучені як у кримінально-виконавчі, так і кримінальні процесуальні відносини, виступаючи суб'єктами виконання судових рішень як щодо засуджених (обвинувальних вироків суду щодо виконання визначених видів кримінальних покарань), так і ув'язнених (ухвал суду про обрання запобіжного заходу у виді тримання під вартою) в Україні. Цьому сприяв еволюційний розвиток зазначених інституцій, які пройшли тривалий історичний шлях і формувалися за різних періодів становлення української державності.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Різні аспекти функціонування слідчих ізоляторів Державної кримінально-виконавчої служби України та генезис вітчизняної пенітенціарної системи досліджували такі вчені: А.М. Авраменко, К.А. Автухов, І.Г. Богатирьов, І.В. Боднар, Т.А. Денисова, О.М. Джу́жа, І.В. Іваньков, В.А. Кирилюк, О.Г. Колб, В.Я. Конопельський, І.М. Копотун, Г.О. Радов, О.В. Сокальська, А.Х. Степанюк, В.М. Трубников, О.О. Шкута, Д.В. Ягунов, І.С. Яковець, О.Н. Ярмиш, М.М. Яцишин та інші.

Саме вивчення історико-джерельної бази з означеної проблеми дає змогу оцінити реальний стан процесів, що відбувалися на тому чи іншому етапі становлення і розвитку слідчих ізоляторів, з'ясувати, які заходи вживалися для вдосконалення того чи іншого напрямку їх функціонування, та спрогнозувати перспективи розвитку зазначених установ, зважаючи на суспільно-політичні та інші (зокрема, воєнні, безпекові тощо) виклики сучасності.

Метою статті є надання характеристики історико-правовим засадам становлення і розвитку слідчих ізоляторів як суб'єктів виконання судових рішень щодо засуджених та ув'язнених в Україні.

Виклад основного матеріалу. Сучасна юридична енциклопедія визначає слідчий ізолятор як установу кримінально-виконавчої системи, місце попереднього ув'язнення осіб, стосовно яких запобіжним заходом обрано взяття під варту [2].

Професор І.Г. Богатирьов акцентує увагу на тому, що слідчі ізолятори виконують функції виправних колоній мінімального рівня безпеки із загальними умовами тримання й виправних колоній середнього рівня безпеки стосовно засуджених, які залишені для роботи з господарського обслуговування [3, с. 24].

Інший український учений-пенітенціарист Д.В. Ягунов, визначаючи типологізацію вітчизняних в'язниць, з-поміж інших називає слідчий ізолятор закритою установою, що використовується як місце попереднього ув'язнення [4, с. 13].

Попереднє ув'язнення (тримання під вартою, арешт) є винятковим запобіжним заходом, який полягає в позбавленні волі особи на час досудового розслідування, провадження в суді першої інстанції (зокрема, в перервах між судовими засіданнями), звернення вироку до виконання після його ухвалення (так само на час апеляційного розгляду справи) згідно із Законом України «Про попереднє ув'язнення» [5].

Сам термін «слідчий ізолятор» увійшов до обігу на теренах України у ХХ ст. До 1964 р. місцем тримання осіб, підозрюваних у вчиненні злочину, щодо яких запобіжним заходом

обиралось тримання під вартою, були тюрми. З метою приведення тримання підслідних у відповідність до законодавства МВС СРСР наказом від 18.01.1964 р. значну частину тюрем реорганізували у слідчі ізолятори [3, с. 121].

Натомість на різних етапах історичного розвитку правоохоронних відносин затримання людини, підозрюваної у вчиненні злочину, було пов'язане з термінами «взяття під варту», «арешт», адже пенітенціарна система – неодмінний супутник будь-якої сучасної держави, що супроводжував її протягом усієї історії свого існування.

Так, відомо, що ще у Стародавньому Римі для тих, хто очікував суду, традиційно використовувалися підземні тюрми. Тюрма часів античності й середньовіччя була «не більш як місцем тимчасового утримання винних до засідання суду» [6, с. 24].

Новий етап у розвитку праобразів сучасних слідчих ізоляторів виник за часів інквізиції, коли процедура, заснована на звинуваченні, поступилася місцем процедурі, заснованій на дізнанні. Оскільки остаточне покарання виконувалось тільки після вироку суду, то XIII–XIV ст. у Європі відбулося інтенсивне будівництво спеціальних слідчих інквізиційних тюрем, які можна вважати певним праобразом сучасних слідчих ізоляторів.

Як відмічав І.Я. Фойницький, тюрми являли собою міру фізичного обмеження, що застосовувалося зазвичай як запобіжний захід (до покарання). Подібну роль, ймовірно, виконували і приватні тюрми, передбачені для тимчасового утримання особистих ворогів, боржників, полонених. У цілому лише на рубежі XVI і XVII ст. у Європі відбулося становлення і суттєвий розвиток тюремного ув'язнення [6, с. 25].

Досліджуючи історію виникнення і розвитку такого явища, попереднє ув'язнення на теренах України, слід враховувати його еволюцію під час розвитку національної сфери виконання покарань:

1) виконання покарань Київської Русі та земель, що утворилися після феодальної роздробленості (IX – початок XIII ст.);

2) виконання покарань у період існування Галицько-Волинського князівства, Литовсько-Руської держави та протягом перебування України під владою Речі Посполитої (перша половина XIII ст. – перша половина XVII ст.);

3) виконання покарань козацької держави і під час перебування України у складі Австро-Угорської та Російської імперій (друга половина XVII – початок XX ст.);

4) виконання покарань періоду українського державотворення (1917–1922 рр.);

5) виправно-трудова система виконання покарань УСРР/УРСР (1922–1991 рр.);

6) виправно-трудова система виконання покарань незалежної України до ухвалення Кримінально-виконавчого кодексу (1991–2003 рр.);

7) сучасна система виконання покарань (з 2003 р. і дотепер) [7, с. 109].

Однак складність чіткого визначення генези запобіжного заходу у виді тримання під вартою пов'язана з тим, що територія сучасної України протягом історії перебувала у складі різних держав, зокрема Польщі, Росії, Австро-Угорщини та інших. Унаслідок цього на різних теренах та історичних етапах діяли різноманітні правові системи, часто навіть із суттєвими відмінностями.

Зокрема, на теренах колишньої Київської Русі злочин нерідко розглядався як образа. У зв'язку з цим злочини й цивільно-правові делікти не мали жодної відмінності, а судова процедура їх розгляду була однаковою, оскільки сам процес був приватним. Із розбудовою державного устрою кримінальний процес поступово набув публічного характеру, а розслідування злочинів стало однією з невід'ємних функцій держави [8].

Поміж інших споруд при князівських дворах будували «поруби» – в'язниці, до яких потрапляли представники лише вищих верств суспільства. Водночас «церковних людей» ув'язнювали в окремих монастирських приміщеннях.

За словами сучасної дослідниці історії права О.В. Сокальської, «досудове (попереднє) ув'язнення – одна з найдавніших процедур, що мала на меті забезпечити явку

обвинуваченого до суду», а саме попереднє ув'язнення підозрюваних, імовірно, спричинило виникнення тюрем на Русі [9, с. 84].

Тривалий час обмеження (позбавлення) волі було пов'язано із простором замку феодала. Зокрема, наприкінці XVI ст. Вінницький замок був перенесений на острів серед Південного Бугу, відповідно там розмістилася в'язниця. Про такий зв'язок тюрми з фортецею свідчить сама назва – «тюремний замок». Нею послуговувалися в офіційному діловодстві навіть після того, як в'язниця вийшла за межі замку.

Із поширенням Магдебурзького права для ув'язнення почали використовувати ратуші. Київ наприкінці XVI ст. мав щонайменше дві в'язниці – замкову і ратушну.

Згодом саме Статути Великого князівства Литовського вперше у вітчизняному праві регламентували процедуру досудового ув'язнення. Закон приписував тримати особу під вартою до судового розгляду: у справах про вчинення злочину на торгу – три-чотири дні, панських підданих – допоки власник не прибуде на суд, але не довше ніж чотири тижні (арт. 29 розділу IV, арт. 4 розділу XIV Статуту 1588 р.). Підсудний міг перебувати – «у в'язенню замковом» і весь період розгляду справи, якщо суддя не ухвалював іншого рішення, зокрема звільнити з-під варти або передати на поруки («на рукоємство»).

У всіх трьох статутах окремими артикулами було закріплено, що жоден осілий шляхтич не міг бути затриманий і ув'язнений до суду: «Кождый шляхтич оселый подле права позваный, не поконаный правом, от нас, Господаря, и от которого вряду иман и в везенье сажон быти не маеть» (арт. 1 розділу I Статуту 1529 р., арт. 7 розділу III Статуту 1566 р., арт. 10 розділу III Статуту 1588 р.). За Третім Статутом цей припис не поширювався на випадки, коли шляхтича затримували на гарячому (арт. 30 розділу IV) [9, с. 91]. Таким чином, уперше в українському праві регламентувався устрій замкових урядових в'язниць (тюремних веж).

Відповідно до Судебника 1497 і 1555 рр. основним методом ведення кримінального процесу стає обшук. Усіх, хто викликав підозру під час обшуку, позбавляли свободи аж до вирішення справи в суді. Оскільки в'язниць у сучасному розумінні ще не існувало, позбавлення волі здійснювалося способом сковування і саджання особи в колоду, після чого арештовані перебували на подвір'ї у пристава (у ямі, сараї чи хліву).

З ухваленням Соборного Уложення 1649 р. кримінальний процес став інквізиційним, основним видом запобіжних заходів стало тримання під вартою, яке здебільшого застосовувалося губними старостами і воеводами. Протягом цього періоду попереднє тюремне ув'язнення невинуватих могло тривати 2–3 роки. Також були випадки, коли ув'язнювали завідомо невинних селян-кріпаків, щоб спонукати їхнього пана видати винну особу [8].

На теренах Гетьманщини у середині XVIII ст. у документах, де йшлося про місце утримання підозрюваних, найчастіше траплялися терміни «секвестрь», «турма», «острог» [10, с. 32]. Якщо острогом називали переважно загорожу з дерева, яка оточувала житло арештантів та обмежений нею простір, то підземну частину відповідного місця несвободи частіше називали словом «турма». Термін «секвестрь» використовували як спільну назву підземного і надземного елементів споруди без острогу. Окрім того, так іноді називали неспеціалізовані приміщення, де тимчасово утримували злочинців.

Секвестри полкових міст на середину XVIII ст. склалися з острогу, верхньої (1–2 хати) і нижньої тюрм та караулень. Іноді використовували непрофільні приміщення для арештантів.

Також існувала практика утримання злочинців при ратушах. Ув'язнення мало превентивний характер (на час слідства або до винесення вироку) і не мало на меті кару.

У Речі Посполитій позбавлення волі переважно мало вигляд утримання у вежі. Такий спосіб покарання був поширеним щодо шляхти протягом XV–XVIII ст. Окрім покарання вежею, також існувала практика досудового ув'язнення, яку застосовували проти нижчих станів суспільства. Приміщення в'язниць розташовувалися у підземеллях ратуш [10, с. 34].

Що стосується історичного прообразу запобіжного заходу у виді тримання під вартою в період XVIII – початку XX ст., то можна відмітити, що перші конкретні положення містилися в наказі імператриці Катерини II від 30 червня 1767 р. Зокрема, у цьому документі містився орієнтовний перелік доказів, необхідних для ув'язнення особи в тюрму. Імовірно, це було запозичено з трактату Чезаре Беккарія «Про злочини і покарання» 1764 р. Саме у цій праці Ч. Беккарія визначав обмеження волі до суду як перешкоджання винному знов завдати шкоди суспільству [11, с. 196].

У своєму наказі Катерина II намагалася реалізувати дві правові ідеї: по-перше, не застосовувати тримання під вартою без повідомлення особі сутності обвинувачення, а також не здійснивши її допит; по-друге, ввести судовий порядок розгляду скарг на незаконне тримання під вартою. Запропоновані імператрицею зміни до порядку застосування тримання під вартою були спрямовані на захист прав і свобод особи, однак так і не прижилися в дореформеному процесі.

З ухваленням Сенатського указу «Про якнайшвидше вирішення справ колодників та про штрафування суддів, якщо такі справи в Колегіях залишаться без особливої законної підстави невіршеними» від 5 березня 1731 р. держава почала поступово визнавати необґрунтованість тривалого тримання під вартою колодників (заарештованих осіб). Окрім того, згідно з цим указом судді, які були винні у невинуватій затримці розгляду справи, підлягали штрафу [8, с. 12].

Наступний етап розвитку інституту тримання під вартою на українських землях у складі Російської імперії пов'язаний з ухваленням у 1832 р. Зводу законів, у якому том XV книги 2 містив положення кримінального судочинства, що мали назву «Про судочинство за злочинами». У Зводі законів запобіжні заходи, закріплені в томі XV (ст. 416–430), визначалися як «запобіжні заходи обвинуваченому ухилитися від слідства і суду». При цьому відповідно до ст. 877 Зводу законів тримання під вартою застосовувалося до осіб, які обвинувачувалися в тяжких злочинах, зокрема убивстві, розбій, крадіжці, тобто злочинах, за які передбачалося позбавлення всіх прав стану або торгова страта. Водночас жодних інструкцій про тримання особи під вартою не містилося, але про цей запобіжний захід згадувалося в різних положеннях як про звичайний захід, що застосовувався упродовж усього слідства.

Зважаючи на законодавче регулювання тримання під вартою того часу, О. Ф. Кістяківський наголосив, що завдання полягало не так у запобіганні втечі обвинуваченого, як у психологічному впливі на свідомість особи, адже тримання під вартою викликало в неї певний страх, у результаті чого відбувалося зізнання у вчиненні злочину. Цьому сприяв жорстокий і нелюдський режим тримання заарештованих у в'язницях. 1858 року під вартою утримувалися: від одного до двох років – 15 305 осіб, від двох до трьох років – 3 670, понад три роки – 1 968.

Радикальну судову реформу в Російській імперії, у правовому полі якої перебувало багато українських земель, здійснили 1864 року, коли імператор Олександр II затвердив Статут кримінального судочинства. Система запобіжних заходів (на той час це заходи перешкоджання обвинуваченому ухилитися від слідства) була визначена у ст. 416 Статуту і мала такий вигляд: відібрання посвідки на проживання або взяття підписки про явку до слідства та невідлучення з місця проживання (прототип запобіжного заходу у виді підписки про невіїзд); передача під особливий нагляд поліції; передача на поруки; застава; домашній арешт; узяття під варту.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. у Статуті про утримання під вартою від 1890 р. серед розподілених на 4 групи місць позбавлення волі одне розглядалось як запобіжний захід перешкоджання ухиленню від слідства та суду. Розділ 3 Статуту окремо регулював утримання при поліції та в'язницях тих, хто перебував під слідством. Окремим параграфом цього розділу регулювалось утримання у в'язниці засуджених до арешту. «Хоча таке

утримання не відрізнялось від утримання підслідних, але було пов'язане з більшими обмеженнями» [12, с. 8–9].

Отже, наведена система запобіжних заходів, яка існувала в XIX ст., значною мірою нагадує сучасну, запровадження якої покликано подолати свавілля й безпідставне позбавлення людини права на свободу та особисту недоторканність.

Водночас історію такої інституції, як слідчий ізолятор, можна розглядати не тільки як складову частину історичного становлення держави та кримінально-виконавчого процесу, а і як історію безпосередньо будівель місць попереднього ув'язнення. Можемо стверджувати, що більшість слідчих ізоляторів, розташованих на землях колишньої Російської імперії, перебуває у будівлях, зведених у XIX ст. Ще Д.В. Країнський зазначав, що початок періоду тюремного будівництва в імперії поклав указ 1800 р. про ремонт та будівлю за старими планами в Малоросійській губернії 12 острогів [13, с. 50].

Однією з проблем «тюремної архітектури до реформ XIX ст. було недиференційоване утримання в'язнів. Підозрюваних у різних правопорушеннях найчастіше утримували разом» [14, с. 89].

У 1802 р. Олександр I надав дозвіл на розробку нових в'язниць у Малоросійській губернії. Проект недовзі було розроблено. Указом від 20 квітня 1803 р. Олександр I підтримав його реалізацію. Згідно із проєктом в'язнів розділили на три розряди. До першого належали вбивці, святотатці, зрадники, розбійники, гвалтівники та фальшивомонетники. До другого – звинувачені за крадіжку, хибні вчинки, азартні ігри і розпусту. До третього – шахраї, боржники, чиновники, підозрювані тощо. Для кожного розряду мала бути збудована власна будівля, в кожній з яких передбачалося створення невеликого відділення для жінок [14, с. 89].

Саме 1811 р. з'явилися нові типові плани для повітових «тюремних замків» (обнесені кам'яною стіною будівлі більше були схожими на середньовічні замки, ніж на остроги, за що й отримали нову назву). Автором типового проєкту тюремних замків у підросійській Україні був відомий архітектор Адріан Захаров. Типовий план губернського тюремного замку було створено 1821 р. на основі побудованих тюремних замків у Харкові й Нижньому Новгороді, які були зведені за проєктом триповерхових тюремних замків архітектора Йосипа Шарлеманя-Бодє. Такі тюремні замки були розраховані на 400 арештантів. Хоча площа збільшувалась, однак тіснота в них ще доволі довго була типовим явищем.

Серед сучасних чинних слідчих ізоляторів найстарішим, тобто зведеним раніше XIX ст., є Львівський слідчий ізолятор. Споруду збудували 1614 р. як монастир Святої Бригідки. У 1786 р. його переобладнали під тюрму, яка дістала назву «в'язниця Бригідки». За часів польської влади вона використовувалася для утримання політичних в'язнів. З 1946 р. установа функціонує як місце попереднього ув'язнення.

Давню історію має Сумський слідчий ізолятор. Відомо, що ще за часів Єлизавети 1745 р. у місті Суми збудували триповерхову тюрму з 37 камерами на 250 осіб. Первинно установа призначалася для тримання політичних в'язнів. Майже два з половиною століття простояла ця будівля. За часів СРСР вона була перепрофільована під слідчий ізолятор.

На межі XIX–XX ст. «тюремний замок» поступився лаконічній назві – «тюрма». Будувати тюрми за радянських часів було політично недоцільним, тому більшість слідчих ізоляторів облаштували в будівлях, зведених ще наприкінці XVIII–XIX ст. – колишніх тюремних замках, фортецях і монастирях.

На початку XX ст. заснували пенітенціарні установи на території нинішніх міст Івано-Франківськ (1906 р.), Чортків (1901 р.), Кропивницький (1907 р.), Миколаїв (1908 р.), Черкаси (1916 р.), у 40-і рр. XX ст. – у Херсоні, Хмельницькому. За радянських часів тут облаштували слідчі ізолятори.

Ужгородський слідчий ізолятор почав діяти з 1968 р. у будівлі тюрми, заснованої 1926 р. урядом Чехословаччини.

На зламі 70–80 рр. ХХ ст. через перенаповнення слідчого ізолятора на той час Дніпропетровська за італійським проектом розпочато будівництво нового слідчого ізолятора у Кривому Розі [3, с. 72]. Проте «наймолодшою» серед сучасних слідчих ізоляторів є будівля Вільнянського слідчого ізолятора (Запорізька область), створеного у 1992 р. на базі ЛТП.

Висновки. Таким чином, проведений аналіз історико-правових засад становлення і розвитку слідчих ізоляторів як суб'єктів виконання судових рішень щодо засуджених та ув'язнених в Україні надає можливість дійти таких висновків.

1. Первинною історичною функцією слідчих ізоляторів було забезпечення процесу виконання попереднього ув'язнення, а вже потім виконання кримінальних покарань, аж до найсуворіших.

2. Попереднє ув'язнення застосовувалося під час обвинувального процесу й було складовою частиною найдавніших розшукових процедур. Ще у давньоруський період існували практики досудового ув'язнення в «поруби», «ями» і «погреба». Вперше в українському праві саме в статутах Великого князівства Литовського були закріплені підстави, умови, строки та процедурні особливості тримання під вартою. Окрім того, встановлювались гарантії неможливості незаконного арешту та тюремного ув'язнення без вироку суду.

3. Безпосередньо назва «слідчий ізолятор» постала у другій половині ХХ ст., адже до цього місцем, де утримувався підозрюваний, була в'язниця. Перші слідчі ізолятори з'явилися у 60-х роках ХХ ст. Більшість із них розміщена в колишніх «тюремних замках», побудованих за часів Російської та Австро-Угорської імперій.

4. Значна частина функціональних слідчих ізоляторів в Україні – Запорізький, Ізмаїльський, Новгород-Сіверський, Чернівецький, Луцький, Львівський, Київський, Одеський, Сумський, Дніпровський, Харківський, Полтавський, Чернігівський – розташована у приміщеннях колишніх тюремних замків, побудованих або модернізованих ще у ХІХ ст. у добу Російської та Австро-Угорської монархій.

Список використаних джерел

1. Про схвалення Стратегії реформування пенітенціарної системи на період до 2026 року та затвердження операційного плану її реалізації у 2022–2024 роках : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 16.12.2022 р. № 1153-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1153-2022-%D1%80#Text>.

2. Юридична енциклопедія : в 6 т. / Національна академія наук України, Інститут держави і права ім. В.М. Корещького ; гол. ред. Ю.С. Шемшученко. Київ : Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2003. Т. 5: П–С. 736 с.

3. Богатирьов І.Г., Богатирьова О.І. Державна кримінально-виконавча служба України (історія та сучасність). Дніпропетровськ : ПП «Ліра ЛТД», 2007. 352 с.

4. Ягунов Д.В. Пенітенціарна система України: історичний розвиток, сучасні проблеми та перспективи реформування : монографія ; 4-те вид., перероб. та доп. Одеса : Фенікс, 2011. 446 с.

5. Про попереднє ув'язнення : Закон України від 30.06.1993 р. № 3352-ХІІ / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 35. Ст. 360.

6. Кримінально-виконавча система України: історія і сучасність : навчальний посібник / О.М. Григор'єв, І.В. Іваньков, О.І. Іваньков, О.І. Олійник ; за ред. В.В. Дрижака. Чернігів : ЧОКДДУПВП, 2013. 264 с.

7. Пузирьов М.С. До проблеми оптимізації періодів розвитку законодавства України у сфері виконання покарань. *Часопис Академії адвокатури України*. 2015. Т. 8, № 2. С. 104–110.

8. Даль А.Л. Тримання під вартою як запобіжний захід у кримінальному провадженні : монографія / за заг. ред. О.О. Юхна. Харків : ХНУВС, 2017. 238 с.

9. Сокальська О.В. Попереднє ув'язнення як запобіжний захід у судовому процесі в добу середньовіччя. *Науковий вісник Інституту кримінально-виконавчої служби*. 2014. № 1. С. 86–94.

10. Сапронов А. Полковий секвестр Гетьманщини: зовнішній вигляд і стан споруди на середину ХVІІІ ст. *Місто: історія, культура, суспільство*. 2018. № 1 (5). С. 31–45.

11. Балинська О.М., Гуменюк Л.Й. Основи соціології права (для працівників органів внутрішніх справ) : навчальний посібник / за заг. ред. М.М. Цимбалюка. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2013. 412 с.

12. Прус В.З., Шкуратенко О.В. Правова регламентація пенітенціарної системи в українських землях у складі Російської імперії (кінець XIX – початок XX століття). *Вісник Пенітенціарної асоціації України*. 2020. № 2 (12). С. 5–17.

13. Краинский Д. В. Материалы к исследованию русских тюрем в связи с историей учреждения Общества Попечительного о тюрьмах. Чернигов : Типография губернского земства, 1912. 132 с.

14. Короткий О. Трансформація тюремного досвіду в Російській імперії в першій третині XIX ст. на прикладі Херсонської губернії. *Zaporizhzhia Historical Review*. 2022. Vol. 6 (58). С. 84–96.

Надійшла до редакції 18.06.2024

Прийнято до опублікування 28.06.2024

References

1. Pro skhvalennia Stratehii reformuvannia penitentsiarnoi systemy na period do 2026 roku ta zatverdzhennia operatsiinoho planu yii realizatsii u 2022–2024 rokakh: rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 16.12.2022 r. № 1153-r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1153-2022-%D1%80#Text>.

2. Yurydychna entsyklopediia: v 6 t. / NANU, In-t derzhavy i prava im. V.M. Koretskoho; hol. red. Yu. S. Shemshuchenko. Kyiv: Ukrainka entsyklopediia im. M.P. Bazhana, 2003. T. 5: P–S. 736 s.

3. Bohatyrov I.H., Bohatyrova O.I. Derzhavna kryminalno-vykonavcha sluzhba Ukrainy (istoriia ta suchasnist). Dnipropetrovsk: PP “Lira LTD”, 2007. 352 s.

4. Yahunov D.V. Penitentsiarna systema Ukrainy: istorychnyi rozvytok, suchasni problemy ta perspektyvy reformuvannia: monohrafiia. 4-te vyd., pererob. ta dop. Odesa: Feniks, 2011. 446 s.

5. Pro poperednie uviaznennia: Zakon Ukrainy vid 30.06.1993 r. № 3352-XII. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. 1993. № 35. St. 360.

6. Hryhoriev O.M., Ivankov I.V., Ivankov O.I., Oliinyk O.I. Kryminalno-vykonavcha systema Ukrainy: istoriia i suchasnist: navch. posib. / za red. V. V. Dryzhaka. Chernihiv: ChIU KDDUPVP, 2013. 264 s.

7. Puzyrov M.S. Do problemy optymizatsii periodiv rozvytku zakonodavstva Ukrainy u sferi vykonannia pokaran. Chasopys Akademii advokatury Ukrainy. 2015. T. 8, № 2. S. 104–110.

8. Dal A.L. Trymannia pid vartoiu yak zapobizhnyi zakhid u kryminalnomu provadzhenni: monohrafiia / za zah. red. O.O. Yukhna. Kharkiv : KhNUVS; Panov, 2017. 238 s.

9. Sokalska O.V. Poperednie uviaznennia yak zapobizhnyi zakhid u sudovomu protsesi v dobu serednovichchia. Naukovyi visnyk Instytutu kryminalno-vykonavchoi sluzhby. 2014. № 1. S. 86–94.

10. Sapronov A. Polkovyi sekvestr Hetmanshchyny: zovnishnii vyhlad i stan sporudy na seredynu KhVIII st. Misto: istoriia, kultura, suspilstvo. 2018. № 1 (5). S. 31–45.

11. Balynska O.M., Humeniuk L.Y. Osnovy sotsiologii prava (dlia pratsivnykiv orhaniv vnutrishnikh sprav): navch. posib. / za zah. red. M. M. Tymbaliuka. Lviv: Lvivskiy derzhavnyi universytet vnutrishnikh sprav, 2013. 412 s.

12. Prus V.Z., Shkuratenko O.V. Pravova rehlementatsiia penitentsiarnoi systemy v ukraïnskykh zemliakh u skladі Rosiiskoi imperii (kinets KhIKh – pochatok KhKh stolittia). *Visnyk Penitentsiarnoi asotsiatsii Ukrainy*. 2020. № 2 (12). S. 5–17.

13. Krainyskiy D.V. Materialy k yssledovaniyu russykhyh tiurem v sviazy s ystoriei uchrezhdeniia Obshchestva Popечytel'nago o tiurnakh. Chernyov: Typohrafiia hubernskago zemstva, 1912. 132 s.

14. Kороткий О. Transformatsiia tiuremnogo dosvidu v Rosiiskii imperii v pershii tretyni KhIKh st. na prykladі Khersonskoi hubernii. *Zaporizhzhia Historical Review*. 2022. Vol. 6 (58). S. 84–96.

ABSTRACT

Mykhailo Puzyrov, Alla Popruzna. Historical and legal principles of the formation and development of remand prisons as subjects for execution of court decisions regarding convicts and prisoners in Ukraine.

The article describes the historical and legal principles of the formation and development of remand prisons as subjects for execution of court decisions regarding convicts and prisoners in Ukraine.

Based on the results of the historical and legal analysis, the following conclusions were formulated:

1. The primary historical function of remand prisons was to ensure the process of pre-trial detention, and only then to execute criminal punishments, up to the most severe ones.

2. Pre-trial detention was used during the indictment process and was a component of the oldest investigative procedures. Even in the Old Russian period, there were practices of pre-trial detention in “barrows”,

“pits” and “burials”. For the first time in Ukrainian law, it was in the statutes of the Grand Duchy of Lithuania that the grounds, conditions, terms and procedural features of detention were established. In addition, guarantees of the impossibility of illegal arrest and imprisonment without a court verdict were established.

3. The name “remand prison” appeared directly in the second half of the XX century, because before that the place where the suspect was kept was a prison. The first remand prisons appeared in the 1960s. Most of them are housed in former “prison castles” built during the times of the Russian and Austro-Hungarian empires.

4. A significant part of the functional remand prisons in Ukraine – Zaporizhia, Izmail, Novgorod-Siversky, Chernivtsi, Lutsk, Lviv, Kyiv, Odesa, Sumy, Dnipro, Kharkiv, Poltava, Chernihiv – are located in the premises of former prison castles built or modernized in XIX century in the times of the Russian and Austro-Hungarian monarchies.

Key words: *places of confinement, penal institutions, remand prisons, State Criminal and Executive Service of Ukraine, execution of court decisions, execution of punishments, convicts, preventive measure, detention, pre-trial detention, prisoners, conditions of detention of convicts and prisoners, material and household and medical and sanitary provision of convicts and prisoners, historical and legal principles, reformation, penitentiary system, personnel.*

УДК 342.95

DOI <https://doi.org/10.32782/2078-3566-2024-3-18>

Тетяна ІЩЕНКО-ЛАДНА[©]

доктор філософії права

(Полтавський університет економіки і торгівлі,
м. Полтава, Україна)

АДМІНІСТРАТИВНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА СЕКСУАЛЬНІ ДОМАГАННЯ В УКРАЇНІ У СВІТЛІ СУЧАСНОГО ЗАКОНОДАВСТВА

Стаття присвячена дослідженню питання адміністративної відповідальності за сексуальні домагання в Україні в контексті сучасного законодавства. У ній аналізується актуальність і правові аспекти запровадження адміністративної відповідальності за сексуальні домагання в Україні. Розглянуто основні положення Закону України «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення та інших законів України у зв'язку з ратифікацією Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами» щодо сексуальних домагань, який набуде чинності з 19 грудня 2024 року, і його відповідність міжнародним стандартам. Розглянуто дискусійні питання щодо ефективності адміністративних стягнень за сексуальні домагання й можливих прогалин у законодавстві, зокрема у випадках фізичних форм сексуальних домагань. Аналізується досвід інших країн у цьому контексті, що дає змогу зробити висновки про перспективи реалізації нововведень в Україні.

Ключові слова: *сексуальні домагання, образливий, принизливий, дії сексуального характеру, залякувальне, вороже, образливе, принизливе середовище (ситуація).*

Постановка проблеми. Сексуальні домагання є серйозною проблемою, яка стосується різних аспектів суспільного життя. Такі дії порушують основоположні права людини, принижують гідність, посилюють дискримінацію особливо щодо жінок, впливають на загальне самопочуття та якість життя потерпілих.

© Т. Іщенко-Ладна, 2024

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-5530-6715>

За останні десятиріччя міжнародне право й національне законодавство сягнули помітного прогресу в урегулюванні проблеми сексуальних домагань. Не залишилася осторонь й Україна. Прийняттям Верховною Радою 22 травня 2024 року Закону України «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення та інших законів України у зв'язку з ратифікацією Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами» (від 22.05.2024 № 3733-IX) встановлено адміністративну відповідальність за сексуальні домагання. Утім, попри очевидну актуальність такого законодавчого кроку, виникає низка проблемних питань, які потребують детального наукового аналізу. Серед них виокремимо такі: відповідність прийнятих норм міжнародним стандартам, ефективність встановлених санкцій, можливі виклики під час застосування цих норм права, вплив нововведення на підвищення рівня правової культури та захисту прав людини.

Аналіз публікацій, у яких започатковано вирішення цієї проблеми. Питання протидії сексуальним домаганням викликали й викликають підвищений інтерес у дослідників. Зокрема, сексуальні домагання як форму гендерно зумовленого насильства досліджувала В.М. Руфанова [1], сексуальні домагання щодо жінок у сфері праці – А.В. Кучко [2], А.Ю. Рямзіна [3] та інші.

Мета статті полягає в дослідженні й аналізі законодавчих змін щодо встановлення адміністративної відповідальності за сексуальні домагання в Україні.

Поставлена мета передбачає розв'язання таких завдань: а) проаналізувати чинне законодавство щодо адміністративної відповідальності за сексуальні домагання; б) дослідити відповідність законодавства України міжнародним стандартам у сфері захисту від сексуальних домагань; в) оцінити можливі соціальні та правові наслідки впровадження адміністративної відповідальності за сексуальні домагання в Україні.

Виклад основного матеріалу. Проблема встановлення відповідальності за сексуальні домагання є складною та багатогранною. Зокрема, варто наголосити на неоднозначності підходів у визначенні її виду. У законодавстві багатьох держав-учасниць Стамбульської конвенції запроваджено кримінальну відповідальність за сексуальне домагання. Щодо встановлення адміністративної відповідальності привертає увагу досвід Грузії. Зокрема, у статті 166-1 Кодексу про адміністративні правопорушення Грузії сексуальні домагання визначено як адміністративне правопорушення в публічній сфері й охоплює будь-яку небажану поведінку сексуального характеру, метою та/або наслідком якої є приниження гідності особи і створення залякувальної, ворожої, образливої чи принизливої атмосфери. Для цілей кодексу поведінка сексуального характеру включає вербальну поведінку сексуального характеру, оголення статевих органів і/або будь-які інші невербальні фізичні дії сексуального характеру [4, с. 55].

Однією з основних мотивацій для внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП) щодо встановлення адміністративної відповідальності стало виконання Україною зобов'язань, які випливають із ратифікації Стамбульської конвенції. Цим міжнародним документом у статті 40 «Сексуальне домагання» визначено, що «Сторони вживають необхідних законодавчих або інших заходів для забезпечення того, щоб будь-яка форма небажаної вербальної, невербальної або фізичної поведінки сексуального характеру, метою або наслідком якої є порушення гідності особи, зокрема шляхом створення залякувального, ворожого, принизливого або образливого середовища, підлягала кримінальній або іншій юридичній санкції» [5].

У пояснювальній доповіді до Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами (CETS № 210) зазначено, що цей вид поведінки має різнобічний характер. Він містить три основні форми поведінки: вербальну, невербальну або фізичну поведінку сексуального характеру, не бажану для жертви [6, с. 132].

Диспозиція частини 1 статті 173⁷ (Сексуальне домагання) КУпАП (у редакції Закону від 22.05.2024 № 3733-IX) передбачає, що сексуальне домагання полягає в умисному вчиненні проти бажання особи образливих, принизливих дій сексуального характеру, виражених вербально або невербально (слова, жести, рухи тіла), у тому числі з використанням електронних комунікацій [7].

З огляду на Стамбульську конвенцію, в Україні встановлено адміністративну відповідальність за поведінку сексуального характеру у вербальній і невербальній формах, у тому числі з використанням електронних комунікацій. У такий спосіб законодавець урахував положення Загальної рекомендації № 1 Комітету ГРЕВІО, який є моніторинговим механізмом Стамбульської конвенції, присвяченої питанням цифрового виміру насильства стосовно жінок, питанням сексуальних домагань і сталкінгу, які здійснюються онлайн [8, с. 20; 9].

З наведеного наголосимо, ключовим елементом визначення сексуальних домагань є те, що вони є діями образливими та принизливими для особи, оскільки вчиняються проти бажання особи, тобто без її згоди й усупереч волі.

Для кращого розуміння відмінностей між образливими та принизливими діями сексуального характеру варто з'ясувати зміст кожного із цих понять, які часто використовуються як синоніми в повсякденному житті.

Великий тлумачний словник сучасної української мови надає три значення поняття «образливий»: 1) який завдає образи, який виражає або містить образу; 2) який легко ображається, чутливий до образи; 3) юр. злочин, що полягає в умисному приниженні честі й гідності особи [10, с. 815]. Поняття «образа» вживається у двох значеннях: 1) зневажливе висловлювання, негарний вчинок і т. ін., що спрямовані проти кого-небудь і викликають у нього почуття гіркоти, душевного болю. Не давати в образу; 2) почуття гіркоти, досади, викликане в кого-небудь чимсь зневажливим словом, негарним вчинком і т. ін. [10, с. 815].

Поняття «образливий» стосується дій, висловлювань і поведінки, що мають на меті приниження честі й гідності особи, можуть включати непристойні висловлювання, наклепи, образи, крім того, вони часто викликають моральні страждання та психологічний дискомфорт в особі. Образи можуть бути як вербальними, так і невербальними.

Під образливими діями сексуального характеру варто розуміти будь-які дії, висловлювання або поведінку, що є неприйнятними для потерпілої особи, викликають у неї почуття обурення, неповаги та приниження, мають на меті приниження честі й гідності особи. Це можуть бути непристойні жести, надсилання небажаних фотографій або відео сексуального характеру через електронні засоби комунікації, коментарі чи жарти сексуального характеру, образливі прізвиська тощо. При цьому такі дії необов'язково призводять до почуття приниження, однак є неприйнятними й образливими для людини.

Поняття «принизливий» уживається у значенні: який ображає гідність [10, с. 1124]. Зазначене поняття стосується дій або висловлювань, що мають на меті систематичне зниження самооцінки та гідності особи, включає постійні образи, зневажливі коментарі, публічне знецінення особистих досягнень і якостей людини й можуть викликати емоційні страждання.

Щодо принизливих дій сексуального характеру, то вони створюють середовище, у якому людина почувається приниженою, зневаженою або недооціненою, такі дії посягають на її честь і гідність. Прикладом зазначеного є публічне приниження, постійне висміювання через зовнішність або сексуальну орієнтацію особи, зневажливе ставлення тощо.

Принизливі дії, на відміну від образливих, найчастіше мають систематичний і тривалий характер.

Зауважимо, що у визначенні «сексуальне домагання», яке закріплено в статті 1 (Визначення термінів) Закону України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» (у редакції Закону від 22.05.2024 № 3733-IX), зазначено, що це дії сексуального характеру (що не посягають на статеву свободу чи статеву недоторканність особи). Тому,

зокрема, за об'єктом посягання зазначене адміністративне правопорушення відрізняється від кримінальних правопорушень проти статевої свободи та статевої недоторканності особи.

Поняття «сексуальний характер» охоплює всі дії, слова або поведінку, які мають сексуальне підґрунтя, стосуються сексуальності або спрямовані на задоволення сексуальних потреб і бажань правопорушника. Сексуальний характер дій визначається не тільки їх змістом, а й контекстом, у якому вони здійснюються, а також реакцією потерпілого.

Сексуальні домагання можуть проявлятися в різних формах, однак адміністративна відповідальність за статтею 173⁷ КУпАП установлена за вчинення образливих, принизливих дій сексуального характеру, виражених вербально або невербально, у тому числі з використанням електронних комунікацій, про що зазначено вище.

Зауважимо, що вказана стаття не передбачає адміністративної відповідальності за сексуальні домагання, які вчинені фізично, незважаючи на те що, відповідно до законодавчого визначення, «сексуальне домагання» – це дії сексуального характеру (що не посягають на статево свободу чи статево недоторканність особи), виражені вербально, невербально або фізично (слова, жести, рухи тіла, доторкування, поплескування або інші аналогічні дії), які ображають чи принижують гідність особи й можуть супроводжуватися створенням щодо неї залякувального, ворожого або образливого, принизливого середовища (ситуації) (у редакції Закону від 22.05.2024 № 3733-IX) [7].

У зв'язку з цим під час застосування правової норми, яка передбачає адміністративну відповідальність за сексуальне домагання, можуть виникнути проблемні питання, пов'язані з кваліфікацією протиправних дій особи. На нашу думку, фізичні дотики, обійми, притискання без згоди особи й інші дії сексуального характеру, які не посягають на статево свободу та статево недоторканність особи та які включають фізичний контакт, можна розглядати як форму фізичних сексуальних домагань. Однак їх можна також частково зарахувати й до невербальних домагань, якщо вони супроводжуються певними жестами, виразами обличчя або іншими невербальними сигналами, які створюють сексуально забарвлену атмосферу чи натякають на сексуальні наміри без використання слів. Таким чином, зазначені дії можуть бути двояко класифіковані залежно від контексту й супутніх факторів. Зазначене підкреслює складність і багатогранність проблеми сексуальних домагань, яка потребує чіткого правового визначення й регулювання.

Детальніше розглянемо зміст зазначених форм. Зокрема, у пояснювальній доповіді до Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами (CETS № 210) дається пояснення трьом формам сексуальних домагань. Так, вербальна форма – це слова або звуки, які висловлює або промовляє правопорушник: наприклад, жарти, запитання, зауваження, які можуть висловлюватися в усній або письмовій формі; невербальна – це будь-яка комунікація з боку правопорушника без застосування слів або звуків: наприклад, вираз обличчя, рухи руками або знаки, а фізична стосується будь-якої поведінки сексуального змісту, до неї також можуть належати ситуації контакту з тілом жертви [6, с. 132].

Поняття «вербальний» означає комунікацію за допомогою слів, як усних, так і письмових. Тобто вербальна комунікація включає розмови, письмові документи, листи, повідомлення тощо.

Під вербальною формою сексуальних домагань варто розуміти дії, які виражаються словами, мають сексуальний характер, є небажаними для особи, спрямовані на приниження, залякування або створення ворожого середовища, викликають дискомфорт в особі.

Прикладами сексуальних домагань, виражених вербально, можуть бути такі:

– непристойні або небажані зауваження чи коментарі щодо зовнішності або інтимних частин тіла людини, які мають сексуальний характер;

– жарти й анекдоти сексуального характеру, які можуть бути образливими або неприйнятними для слухача;

- натяки на сексуальні дії або бажання, прями або завуальовані пропозиції сексуальних відносин;
- небажані компліменти із сексуальним підтекстом, які фокусуються на зовнішності;
- інтимні запитання про особисте життя сексуального характеру або уподобання;
- образливі або принизливі висловлювання із сексуальним підтекстом.

Під невербальною формою сексуальних домагань варто розуміти дії, які виражаються без слів, тобто за допомогою жестів, міміки, рухів тіла або інших невербальних засобів комунікації, мають сексуальний характер і викликають в особи дискомфорт і відчуття приниження.

Прикладами сексуальних домагань, виражених невербально, можуть бути такі:

- непристойні жести або міміка із сексуальним підтекстом, наприклад: жести руками, що імітують статевий акт;
- демонстрація фото та відео еротичного або порнографічного характеру в присутності іншої особи без її згоди;
- носіння одягу із сексуальним підтекстом для провокаційного та принизливого впливу на інших;
- втручання в особистий простір іншої особи, наприклад: перебування занадто близько, умисне притискання до особи або перешкодження її вільному пересуванню, обережне дихання у вухо або шию;
- сексуальні погляди на інтимні частини тіла іншої особи, які створюють дискомфорт або приниження;
- небажані дотики до тіла іншої людини, включаючи погладження, обійми, поцілунки або притискання без згоди;
- дії, які не містять небажаних дотиків, але натякають на сексуальний контакт, наприклад, симулювання статевого акту;
- розповсюдження неправдивих чуток про сексуальну поведінку особи з метою приниження її репутації.

Важливо, що як вербальні, так і невербальні сексуальні домагання є небажаними для особи, на яку вони спрямовані. Крім того, має значення ситуація, у якій вони відбуваються, а також реакція особи на такі дії (відчуває дискомфорт і вимагає їх припинити).

Серед сексуальних домагань із використанням електронних комунікацій варто відзначити такі форми електронного спілкування для обміну повідомленнями, як електронна пошта (e-mail), месенджери (Telegram, WhatsApp, Viber тощо), соціальні мережі (Instagram, Facebook, Twitter тощо), відеоконференції (Google Meet, Zoom тощо), онлайн-форуми й чати, текстові повідомлення (SMS) через мобільні телефони.

Як зазначено в понятті «сексуальне домагання» (абзац 6 статті 1 Закону України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» в редакції Закону від 22.05.2024 № 3733-IX), такі дії можуть супроводжуватися створенням щодо особи залякувального, ворожого або образливого, принизливого середовища (ситуації) [7].

Залякувальне середовище характеризується діями або поведінкою, спрямованими на те, щоб викликати в особи страх чи відчуття тривоги. Таке середовище може включати висловлювання, які містять натяки, погрози завдання фізичної шкоди; ситуації, які змушують особу відчувати себе в небезпеці, наприклад, при постійній присутності поруч з особою; а також дії, які викликають в особи відчуття постійного контролю й переслідування.

Вороже середовище утворюється діями, коли сексуальні домагання створюють атмосферу ворожості й неприязні, що ускладнює перебування особи в цьому середовищі. Воно може проявлятися у вигляді агресивної поведінки, спрямованої на приниження або зневажання особи, упередження за ознакою статі, систематичних образ, неповаги до особистих кордонів. Наприклад, постійні образливі коментарі або жарти сексуального характеру, які принижують особу; демонстрація непристойних матеріалів, зокрема еротики чи порнографії на робочому місці.

Образливе середовище виникає тоді, коли правопорушник свідомо вчиняє дії, які є принизливими або ображають особу. Наприклад, використання образливих слів або прізвиськ із сексуальним підтекстом, сексуальні жарти чи коментарі, що спрямовані на конкретну особу та є неприйнятними для неї.

Принизливе середовище виникає тоді, коли сексуальні домагання підривають гідність і самооцінку потерпілої особи, змушуючи її відчувати себе приниженою або незахищеною. Наприклад, поширення чуток чи неправдивих тверджень про сексуальне життя потерпілої особи; публічне обговорення інтимних деталей, які є приватними й не призначені для обговорення.

Сексуальні домагання можуть відбуватися в будь-якому середовищі, де люди взаємодіють одне з одним:

– на робочому місці сексуальні домагання можуть виникати не тільки між керівниками та підлеглими, а й між працівниками;

– у навчальних закладах – між студентами, викладачами й адміністрацією закладу: під час проведення занять у класах та аудиторіях (наприклад, коментарі або жести сексуального характеру); у гуртожитках (наприклад, небажані дотики або інші форми непристойної поведінки сексуального характеру в місцях проживання студентів); позакласних заходах (наприклад, під час культурних заходів, спортивних змагань);

– у громадських місцях, зокрема в громадському транспорті (наприклад, коментарі сексуального характеру, дотики до тіла людини), парках, на вулиці, у торгових центрах і магазинах тощо;

– у мережі «Інтернет» (наприклад, надсилання повідомлень, коментарів або фото сексуального характеру в соціальних мережах, а також електронною поштою, неприйнятна поведінка із сексуальним підтекстом під час чатів, відеоконференцій на онлайн-платформах);

– у домашньому середовищі (наприклад, неприйнятна поведінка сексуального характеру членів сім'ї або родичів, а також під час проведення приватних заходів удома).

Не можна обійти питання щодо встановлення адміністративного стягнення за сексуальні домагання. Законодавством передбачено такі види адміністративних стягнень за сексуальні домагання: штраф у розмірі від вісімдесяти до ста шістдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (від 1360 до 2720 гривень), громадські роботи на строк від двадцяти до сорока годин, виправні роботи на строк до одного місяця з відрахуванням двадцяти процентів заробітку (за частиною 1 статті 173⁷ КУпАП); за повторне протягом року вчинення порушення, передбаченого частиною 1 цієї статті, за яке особу вже було піддано адміністративному стягненню, а також учинення такого порушення стосовно особи, яка перебуває в матеріальній, службовій чи іншій залежності від правопорушника (частина 2 статті 173⁷ КУпАП), – штраф від ста шістдесяти до двохсот вісімдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів (від 2720 до 4760 гривень) громадян, громадські роботи на строк від сорока до шістдесяти годин, виправні роботи на строк від одного до двох місяців з відрахуванням двадцяти процентів заробітку, адміністративний арешт на строк до п'ятнадцяти діб [7].

Отже, можна оцінити їх справедливими та пропорційними до характеру правопорушення порівняно з адміністративними стягненнями за інші адміністративні правопорушення, наприклад, домашнє насильство.

Ці стягнення мають на меті не тільки покарати правопорушника, а й стримувати потенційних порушників від скоєння таких дій у майбутньому, стимулювати більш відповідальне ставлення людей до власної поведінки в суспільстві. Загалом ефективність цих стягнень залежатиме й від їх справедливого застосування.

Висновки. Установлення адміністративної відповідальності за сексуальні домагання в Україні є важливим кроком у забезпеченні правового захисту громадян від зазначених протиправних дій. Указані зміни в національному законодавстві відповідають міжнародним стандартам, насамперед зобов'язанням, передбаченим Стамбульською конвенцією.

Однак ефективність реалізації зазначених норм, які набувають чинності з 19 грудня 2024 року, значною мірою залежатиме від здатності правозастосовних органів ефективно документувати сексуальні домагання, а також від правової культури суспільства (розуміння своїх прав та обов'язків, наслідків своїх дій) і формування почуття відповідальності за власну поведінку особливо в публічних і на робочих місцях.

Майбутні дослідження в цій сфері й моніторинг правозастосовної практики, яка наразі відсутня, дадуть змогу створити надійний механізм захисту від сексуальних домагань і забезпечити дотримання прав людини в Україні.

Список використаних джерел

1. Руфанова В.М. Сексуальні домагання як форма гендерно зумовленого насильства. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2021. № 5 (40). С. 128–132. URL: http://www.pjv.nuoua.od.ua/v5_2021/24.pdf.
2. Кучко А.В. Сексуальні домагання як форма гендерної дискримінації у сфері праці. *Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих учених* : тези доп. учасників наук.-практ. конф. з нагоди святкування Дня науки (м. Харків, 15 трав. 2020). Харків : ХНУВС, 2020. С. 170–175. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/ee83fa27-60f6-479e-a46b-bc5a2b663cf9/content>.
3. Рямзіна А.Ю. Удосконалення суб'єктного складу сексуальних домагань щодо жінок у сфері праці. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Право»*. 2022. Т. 2. Вип. 72. С. 179–183. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/51632/1/267677-%d0%a2%d0%b5%d0%ba%d1%81%d1%82%20%d1%81%d1%82%d0%b0%d1%82%d1%82%d1%96-617570-1-10-20221123.pdf>.
4. GREVIO's (Baseline) Evaluation Report on legislative and other measures giving effect to the provisions of the Council of Europe Convention on Preventing and Combating Violence against Women and Domestic Violence (Istanbul Convention) GEORGIA. Adopted by GREVIO on 13 October 2022. 89 p. URL: <https://rm.coe.int/grevio-s-baseline-evaluationreport-on-legislative-and-other-measures-/1680aab5e5>.
5. Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами від 11 травня 2011 року, ратифікована Законом України від 20 червня 2022 року № 2319-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001-11#Text.
6. Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами та пояснювальна доповідь Стамбул (Туреччина) від 11.05.2011. 196 с. URL: <https://rm.coe.int/1680093d9e>.
7. Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення та інших законів України у зв'язку з ратифікацією Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами : Закон України від 22 травня 2024 р. № 3733-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3733-20#Text>.
8. Стамбульська конвенція для тих, хто приймає рішення: Про що вона? Що про неї необхідно знати? Чому її ратифікація Україною є на часі? 80 с. URL: https://la-strada.org.ua/wp-content/uploads/2022/03/stamb_conv_a5.pdf.
9. Загальна рекомендація ГРЕВІО № 1 щодо цифрового виміру насильства стосовно жінок, прийнята 20 жовтня 2021 року. URL: <https://rm.coe.int/grevio-2021-20-first-general-recommendation-ukr/1680a4ad92>.
10. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. Київ-Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.

Надійшла до редакції 30.08.2024

Прийнято до опублікування 09.09.2024

References

1. Rufanova V.M. (2021) Seksualni domahannia yak forma genderno zumovlenoho nasylystva [Sexual harassment as a form of gender-based violence]. *Prykarpatskyi yurydychnyi visnyk*. № 5 (40). pp. 128–132. URL: http://www.pjv.nuoua.od.ua/v5_2021/24.pdf [in Ukr.].
2. Kuchko A.V. (2020) Seksualni domahannia yak forma hendernoj dyskryminatsii u sferi pratsi [Sexual harassment as a form of gender discrimination in the workplace]. *Aktualni problemy suchasnoi nauky*

v doslidzhenniakh molodykh uchenykh: tezy dop. uchastykiv nauk.-prakt. konf. z nahody sviatkuvannia Dnia nauky (m. Kharkiv, 15 trav. 2020). Kharkiv. KhNUVS. 2020. pp. 170–175. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/ee83fa27-60f6-479e-a46b-bc5a2b663cf9/content> [in Ukr.].

3. Riamzina A. Yu. (2022) Udoskonalennia subiektnoho skladu seksualnykh domahan shchodo zhinok u sferi pratsi [Improvement of the subject structure of sexual harassments towards women in the field of work]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. seriia: Pravo*. T. 2. Vyp. 72. pp. 179–183. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/51632/1/267677-%d0%a2%d0%b5%d0%ba%d1%81%d1%82%20%d1%81%d1%82%d0%b0%d1%82%d1%82%d1%96-617570-1-10-20221123.pdf> [in Ukr.].

4. GREVIO's (Baseline) Evaluation Report on legislative and other measures giving effect to the provisions of the Council of Europe Convention on Preventing and Combating Violence against Women and Domestic Violence (Istanbul Convention) GEORGIA. Adopted by GREVIO on 13 October 2022. 89 p. URL: <https://rm.coe.int/grevio-s-baseline-evaluationreport-on-legislative-and-other-measures-/1680aab5e5> [in Engl.].

5. Konventsii Rady Yevropy pro zapobihannia nasyilstvu stosovno zhinok i domashnomu nasyilstvu ta borotbu z tsymy yavyschamy vid 11 travnia 2011 roku, ratyfikovana Zakonom Ukrainy № 2319-IKh vid 20 chervnia 2022 roku [The Council of Europe Convention on preventing and combating violence against women and domestic violence of May 11, 2011, ratified by Law of Ukraine No. 2319-IX of June 20, 2022]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001-11#Text [in Ukr.].

6. Konventsii Rady Yevropy pro zapobihannia nasyilstvu stosovno zhinok i domashnomu nasyilstvu ta borotbu z tsymy yavyschamy ta poiasniuvalna dopovid Stambul (Turechchyna) 11.V.2011. 196 p. [Council of Europe Convention on preventing and combating violence against women and domestic violence and explanatory report Istanbul (Turkey) 11.V.2011]. URL: <https://rm.coe.int/1680093d9e> [in Ukr.].

7. Pro vnesennia zmin do Kodeksu Ukrainy pro administratyvni pravoporushennia ta inshykh zakoniv Ukrainy u zviazku z ratyfikatsiieiu Konventsii Rady Yevropy pro zapobihannia nasyilstvu stosovno zhinok i domashnomu nasyilstvu ta borotbu z tsymy yavyschamy: Zakon Ukrainy vid 22 travnia 2024 r. № 3733-IX. [On Amendments to the Code of Ukraine on Administrative Offences and Other Laws of Ukraine in connection with the Ratification of the Council of Europe Convention on Preventing and Combating Violence against Women and Domestic Violence: Law of Ukraine of May 22, 2024, No. 3733-IX]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3733-20#Text> [in Ukr.].

8. Stambulska konventsiiia dlia tykh, khto pryimaie rishennia: Pro shcho vona? Shcho pro nei neobkhdno znaty? Chomu yii ratyfikatsiia Ukrainoiu ye na chasi? [The Istanbul Convention is for decision makers: What is it about? What do you need to know about it? Why is it important for Ukraine to ratify it?]. 80 p. URL: https://la-strada.org.ua/wp-content/uploads/2022/03/stamb_conv_a5.pdf [in Ukr.].

9. Zahalna rekomendatsiia HREVIO № 1 shchodo tsyvrovoho vymiru nasyilstva stosovno zhinok, pryiniata 20 zhovtnia 2021 roku [GREVIO General Recommendation No. 1 on the digital measurement of violence against women, adopted on October 20, 2021]. URL: <https://rm.coe.int/grevio-2021-20-first-general-recommendation-ukr/1680a4ad92> [in Ukr.].

10. Velykyi tlumachnyi slovnyk suchasnoi ukraïnskoi movy [Large explanatory dictionary of the modern Ukrainian language] (z dod. i dopov.) / Uklad. i holov. red. V.T. Busel. Kyiv-Irpin: VTF «Perun», 2005. 1728 p. [in Ukr.].

ABSTRACT

Tetiana Ishchenko-Ladna. Administrative liability for sexual harassment in Ukraine in the light of modern legislation.

The article analyses the legal aspects of introducing administrative liability for sexual harassment in Ukraine, which is enshrined in the Law of Ukraine ‘On Amendments to the Code of Ukraine on Administrative Offences and Other Laws of Ukraine in connection with the Ratification of the Council of Europe Convention on Preventing and Combating Violence against Women and Domestic Violence’ on sexual harassment, which will enter into force on 19 December 2024. The author emphasises the relevance of the problem in view of the different approaches of scholars to the definition of the concept of ‘sexual harassment’ and its types. The author notes the existing experience of legislative consolidation by many States Parties to the Istanbul Convention of criminalisation of sexual violence. Attention is drawn to the legislation of Georgia, where, according to the Code of Administrative Offences (Article 166-1), sexual harassment is defined as an administrative offence in the public sphere. The author examines the controversial issues regarding the effectiveness of administrative penalties for sexual harassment and possible gaps in the legislation,

in particular, in cases of physical forms of sexual harassment. Attention is focused on the possibility of problematic issues related to the qualification of a person's unlawful actions, since the article referred to in the Law does not provide for administrative liability for sexual harassment committed by physical force. The author concludes that the establishment of administrative liability for sexual harassment in Ukraine is an important step towards ensuring legal protection of citizens from these unlawful acts. These changes in national legislation are in line with international standards, primarily with the obligations under the Istanbul Convention, and the effectiveness of implementation of these provisions will depend largely on the ability of law enforcement agencies to effectively document sexual harassment, as well as on the legal culture of society (understanding of their rights and obligations and the consequences of their actions) and the formation of a sense of responsibility for their own behaviour, especially in public and in the workplace.

Key words: *sexual harassment; offensive; humiliating; sexual acts; intimidating, hostile, offensive, humiliating environment (situation).*

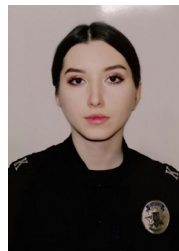
УДК 342.951

DOI <https://doi.org/10.32782/2078-3566-2024-3-19>

Каріна ПІСОЦЬКА®

доктор філософії
в галузі права
(Дніпровський
державний
університет
внутрішніх справ,
м. Дніпро, Україна)

Катерина ШАРАМОК®

курсант
(Дніпровський
державний
університет
внутрішніх справ,
м. Дніпро, Україна)

ПЕРСПЕКТИВИ ВИКОРИСТАННЯ ІНОЗЕМНОГО ДОСВІДУ ЗАПОБІГАННЯ ТА ПРОТИДІЇ ДОМАШНЬОМУ НАСИЛЬСТВУ

У статті висвітлено проблеми запобігання та протидії домашньому насильству в Україні та іноземних країнах. Здійснено аналіз наявних наукових досліджень та норм законодавства, іноземного досвіду у сфері запобігання та протидії домашньому насильству. Проаналізовано ефективні методи запобігання і протидії цьому явищу на основі іноземного досвіду, застосування різноманітних підходів, адаптованих до соціокультурних умов різних країн. Визначаються ключові види домашнього насильства та фактори, що спричиняють його. Розглядаються міжнародні принципи боротьби з домашнім насильством, закріплені у відповідних деклараціях та конвенціях, та їх впровадження у законодавстві різних країн. Особливу увагу приділено аналізу успішних практик Норвегії, США, Німеччини, Швейцарії, Франції та Польщі у протидії домашньому насильству. Стаття підкреслює важливість адаптації іноземного досвіду до національного контексту України з урахуванням культурних і соціальних особливостей, а також пропонує конкретні заходи для покращення системи протидії домашньому насильству в Україні. У статті проаналізовано принципи діяльності Національної поліції України у сфері протидії домашньому насильству, запропоновано заходи, які можуть бути ефективними для покращення ситуації з домашнім насильством в Україні. Акцентується увага на необхідності врахування специфіки України при впровадженні зарубіжних методів, що дозволить підвищити ефективність національної системи запобігання та протидії домашньому насильству.

Ключові слова: *домашнє насильство, заходи протидії, іноземний досвід, запобігання.*

© К. Пісоцька, 2024

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-9108-2640>

© К. Шарамок, 2024

Постановка проблеми. Домашнє насильство залишається гострою та загрозовою проблемою, що висуває серйозні виклики перед сучасним суспільством. Визнаючи його негативний вплив на фізичне та психічне здоров'я жертв, а також його соціально-економічні наслідки, національні та міжнародні спільноти активно розробляють та впроваджують стратегії протидії та запобігання цьому явищу. В умовах глобалізації та взаємодії країн на міжнародному рівні вивчення та адаптація іноземного досвіду у сфері запобігання та протидії домашньому насильству набуває особливої актуальності. Залучення іноземного досвіду у цій сфері стає необхідним для уточнення та вдосконалення національних підходів до розв'язання проблеми домашнього насильства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика питань у сфері запобігання та протидії домашньому насильству є предметом дослідження багатьох науковців різних галузей, таких як Н.Ю. Максимова, А.Е. Жалінський, О.П. Дзьобань, О.А. Самчинська, О.О. Дудоров, О.В. Ковальова, Д. Картер, Б. Б'єрге.

Метою статті є системний аналіз та оцінка іноземного досвіду в галузі запобігання та протидії домашньому насильству з метою ідентифікації ефективних стратегій та практик, які можуть бути успішно впроваджені в українських умовах. Основним завданням є визначення конкретних аспектів іноземного досвіду, які можуть сприяти покращенню механізмів протидії домашньому насильству в контексті сучасної України.

Вклад основного матеріалу. У сучасному світі проблема домашнього насильства стала актуальним викликом для багатьох країн, зокрема для України. Намагання знайти ефективні шляхи запобігання та протидії цьому явищу є одним із головних завдань на шляху до створення безпечного суспільства, тому іноземний досвід стає цінним ресурсом для вирішення проблем, що виникають у контексті домашнього насильства, оскільки різноманітні країни розробляють та впроваджують різні підходи, адаптовані до своїх умов та культур. Аналіз іноземного досвіду може допомогти Україні не лише у виявленні найефективніших стратегій, але й у врахуванні нюансів та адаптації цих методів до власної соціокультурної ситуації.

Всесвітня організація охорони здоров'я визначає насильство як «навмисне застосування фізичної сили чи погрози проти себе, іншої особи, групи чи спільноти, яке призводить або має високу ймовірність призвести до травми, смерті, психологічної шкоди чи недорозвитку» [1]. Деякі іноземні дослідники, такі як Д. Картер, Б. Б'єрге, У. Яркестіг-Бергрен, вважають, що поняття насильства охоплює весь спектр шкоди, вбудованої в міжособистісні, інституційні та структурні стосунки, включаючи фізичні, психологічні, емоційні, матеріальні чи економічні, соціальні, моральні чи етичні аспекти [2, с. 95]. Тобто, на думку вчених, насильством можна назвати умисне діяння, яке обмежує певні права і свободи людини і завдає особі фізичної, моральної чи матеріальної шкоди. Закон України «Про запобігання та протидію домашнього насильства» визначає домашнє насильство як дії фізичного, сексуального, психологічного або економічного насильства в сім'ї або в межах місця проживання, між родичами чи між колишнім чи теперішнім подружжям, між іншими особами, які спільно проживають незалежно від того, чи перебувають вони у родинних відносинах чи шлюбі [3]. Із зазначеного визначення можна виділити такі види домашнього насильства: фізичне, психологічне, економічне та сексуальне.

Види домашнього насильства включають фізичне, психологічне, економічне та сексуальне. З розвитком суспільних відносин, на жаль, набувають розвитку й інші види насильства (інформаційне [4; 5] тощо).

С.С. Косенко під час свого дослідження виявив, що у тих, хто вчиняє насильство в сім'ї, різні мотиви. Якщо кривдник хоче завдати болю, страждань і шкоди, то це злочин, в якому особа хоче зняти емоційну напругу, що накопичилася через проблеми на роботі, можливу помсту за зраду чи минулі образи з боку потерпілого або з дитинства, коли він не міг забезпечувати сім'ю [6, с. 166]. Саме тому серед психологічних факторів зазвичай

виділяють емоційну неврівноваженість та відчуття безкарності кривдником, фізичну та психологічну слабкість жертви, її економічну залежність від агресора, а також байдужість оточення і небажання втручатися в приватні справи сім'ї.

Сексологиня та психотерапевтка М. Губернік зазначила: «Наслідки домашнього насильства відрізняються залежно від форми вчиненого насильства». Також фахівчиня уточнила, що «у людини може сформуватися розлад особистості або тривожний чи тривожно-депресивний розлад, депресія. У тих, хто постраждав від домашнього насильства, може з'явитись відчуття провини: їх може турбувати думка, що все, що сталося з ними раніше, відбулось із їхньої вини» [7]. Зазначені розлади психіки можуть у подальшому призвести до погіршення працездатності, відносин з іншими людьми, проблем з родиною та навіть суїциду.

Міжнародна боротьба з домашнім насильством ґрунтується на низці загальних принципів, що визначають стандарти та норми поведінки держав у цій сфері та відіграють ключову роль у формуванні загального підходу до боротьби з домашнім насильством, закріплених у Загальній декларації прав людини 1948 року [8], Конвенції ООН про ліквідацію дискримінації щодо жінок [9] та Стамбульській конвенції [10].

Перший і найважливіший принцип забезпечення прав і свобод людини закріплений у статті 3 Загальної декларації прав людини 1948 року, яка визначає, що кожна людина має право на особисту недоторканність, тобто гарантію захисту від будь-якого фізичного, психологічного чи економічного насильства. Забезпечення особистої недоторканності означає, що кожна людина має право на фізичну та психологічну цілісність, яку не має права порушувати жодна інша особа.

У Конвенції ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок втілено принцип недискримінації. Зазначений принцип є ефективним засобом боротьби з домашнім насильством, оскільки воно часто виникає на основі нерівності гендерних ролей та стереотипів серед чоловіків і жінок.

Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами, відома як Стамбульська конвенція 2011 року, втілює принцип запобігання та боротьби з насильством, зокрема насильством стосовно жінок та домашнім насильством. Зазначена конвенція гарантує захист жінок від усіх форм насильства, у тому числі й домашнього, розробку заходів для допомоги жертвам насильства, забезпечення підтримки та надання допомоги організаціям і правоохоронним органам в ефективному співробітництві для прийняття комплексного підходу до ліквідації насильства стосовно жінок і домашнього насильства.

Вважаємо за потрібне охарактеризувати й принцип належної уваги, який є одним із ключових невід'ємних стандартів Стамбульської конвенції. У межах зазначеного принципу держави зобов'язані застосовувати активні дії для захисту жертв насильства та запобігання, розслідування, покарання і надання відшкодування за акти такого насильства, скоєні державними та недержавними суб'єктами. Даний принцип є сталим і важливим складником сучасної концепції прав людини, до якої завдяки розвитку в цьому напрямку було включено й насильство щодо жінок та домашнє насильство.

З огляду на положення міжнародних стандартів у галузі запобігання та протидії домашньому насильству слід виділити такі принципи:

– принцип рівного захисту, котрий полягає в тому, що міжнародне право вимагає від держав забезпечення рівного захисту перед законом. Держава не може допускати вчинення домашнього насильства, тортур чи жорстокого поводження з людиною;

– принцип належного виконання обов'язків, що полягає в тому, що держави не тільки зобов'язані не вчиняти правопорушення, але й нести відповідальність за дії осіб, які вчиняють насильство у випадках, коли держава не належним чином виконувала свої обов'язки щодо запобігання та протидії насильству або не забезпечувала належний захист, розслідування та покарання винних осіб.

Не можемо оминати увагою українське законодавство, а саме принципи діяльності Національної поліції у сфері протидії та запобігання домашньому насильству, котрі чітко окреслені у ст. 4 Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству». Це такі принципи: 1) надання потерпілим від домашнього насильства гарантій безпеки та основоположних прав і свобод людини і громадянина; 2) відповідна увага до кожного факту домашнього насильства в ході проведення заходів у галузі боротьби з домашнім насильством; 3) врахування непропорційного впливу вказаного виду насильства на постраждалих, додержання принципу забезпечення рівних прав і можливостей осіб обох статей під час реалізації заходів з приводу запобігання та протидії домашньому насильству; 4) визнання суспільної небезпеки та забезпечення нетерпимого ставлення до будь-яких видів домашнього насильства; 5) повага й неупереджене і небайдухе ставлення до постраждалих осіб з боку суб'єктів, що уповноважені здійснювати заходи щодо запобігання та протидії домашньому насильству; 6) конфіденційність даних про потерпілих осіб та осіб, які проінформували про факт домашнього насильства; 7) добровільна згода на отримання допомоги постраждалими, окрім дітей та недієздатних осіб; 8) визнання особливих потреб потерпілих, зокрема осіб з інвалідністю, вагітних жінок, дітей, недієздатних осіб, осіб похилого віку; 9) результативна взаємодія суб'єктів, які реалізують заходи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству, з громадськими об'єднаннями, неурядовими організаціями, медіа та іншими зацікавленими особами [3].

Аналізуючи принципи протидії домашньому насильству, вважаємо за потрібне звернутися до досвіду певних країн. Зокрема, у Норвегії державна політика у вказаній сфері базується на принципі раннього втручання та запобігання домашньому насильству. На базі цього принципу в державі створено низку соціальних програм не лише для підтримки жертв насильства у сім'ях, але й для реабілітації для кривдників із метою зміни їхньої поведінки та недопущення насильства надалі. До прикладу, до таких можна віднести програму “Alternativ til Vold” («Альтернатива насильству»). Напрямами програми “Alternativ til Vold” є такі: підтримка жертв насильства (надання консультацій і порад, індивідуальної житлової підтримки й інших соціальних послуг); реабілітація насильників (проведення тренінгів, групових занять, застосування інших інтервенційних методів); партнерська співпраця з поліцією, медичними установами, службами опіки й іншими організаціями для забезпечення системного підходу до розв'язання проблеми [11].

Також позитивний досвід у запобіганні та протидії явищу домашнього насильства мають чимало країн, серед яких варто виділити США, Німеччину, Швейцарію, Францію та Польщу.

У США служби швидкого реагування (гарячі лінії) активно борються з домашнім насильством. Кількість таких ліній перевищує п'ять, вони охоплюють різні аспекти, а саме: права жертв домашнього насильства, сексуальне насильство, захист жертв злочинів, протидію зґвалтуванням та насильству в побутовому оточенні та в сфері знайомств [13].

Серед європейських країн слід виділити Німеччину. Спираючись на аналіз статистики Федерального управління кримінальної поліції країни, зазначимо, що кількість випадків домашнього насильства значно зросла за останні п'ять років [14], у зв'язку з чим країна посилила контроль над даним явищем. Завдяки закону «Про поліпшення судового захисту та відновлення цивільних прав після актів насильства, а також сприяння передачі сімейного помешкання» [15] прийнятому у 2021 році, розширено визначення домашнього насильства, а також збільшено максимальний термін позбавлення волі за вчинення домашнього насильства з 3 до 5 років.

У Швейцарії існує багато державних та приватних установ, що займаються питаннями щодо насильства у сім'ї. Поліція Швейцарії працює за чітким алгоритмом дій для протидії домашньому насильству, а саме: у разі отримання повідомлення про факт нанесення тілесних ушкоджень, завданих у ході насильницьких дій кривдника, вона першою серед інших служб

прибуває на місце події; проводить опитування потерпілої особи (окремо від кривдника); аналізує ступінь тілесних ушкоджень жертви, у разі необхідності надає допомогу, надає потерпілій особі контакти кризових центрів та у разі необхідності доставляє її туди; інформує потерпілу особу про можливі подальші юридичні дії із захисту своїх прав та притягнення порушника до відповідальності; забезпечує надання психологічної та медичної допомоги дітям, які є свідками чи потерпілими від насильства [16, с. 15].

Франція найбільше потерпає від домашнього насильства. Від 200 тис. до 2 млн жінок у країні стають жертвами насильства в сім'ї, причому 400 жінок щорічно помирають від побоїв, завданих чоловіками [17]. Існують державні установи для боротьби з цим, зокрема служба прав жінок і рівності між статями [18] та міжвідомча комісія щодо захисту жінок від насильства і боротьби з торгівлею людьми [19], але їхню ефективність ставлять під сумнів.

Проте серед позитивного досвіду Франції щодо протидії цій проблемі можна виділити: співпрацю з «Гарячою мобільною лінією», що дозволяє оперативно прибувати до місць конфлікту; можливі засоби правового захисту для того, щоб нападник невідкладно покинув помешкання; використання призначених судом електронних GPS-браслетів, які надсилають сигнали тривоги поліції, коли кривдник наближається до постраждалої особи або у відповідь на сигнал від жертви [12, с. 70].

У Польщі насильство в сім'ї карається суворіше, ніж насильство проти сторонніх осіб. У статті 207 Кримінального кодексу Польщі встановлено, що насильство проти близької особи карається позбавленням волі на строк від 3 місяців до 5 років [20]. Також слід зазначити, що згідно с чинним законодавством Польщі за вчинення домашнього насильства передбачена виключно кримінальна відповідальність.

Закон щодо протидії злочинам у сім'ї 2010 року (Закон про сімейне насильство) є одним із найважливіших законодавчих актів у сфері протидії домашньому насильству в Польщі [21]. Він був одним із перших законодавчих актів у Європі, який ухвалено з метою посилення захисту жертв домашнього насильства та притягнення кривдників до відповідальності.

Цікавим є досвід Польщі стосовно блакитних карт, що є абсолютно новим та інноваційним серед інших країн [22]. Блакитна карта – це документ, який заповнюється співробітником поліції у разі виявлення домашнього насильства і використовується для документування фактів, пов'язаних з насильством в сім'ї, і для оцінки ризику подальшого насильства.

Хоча проблема домашнього насильства у Польщі досі залишається актуальною, але заходи, вжиті органами влади, здаються більш ефективними порівняно з іншими країнами.

Погоджуючись з І.О. Сквірським [23, с. 296], слід зазначити, що для запозичення досвіду зарубіжних країн у нормотворчій діяльності має обов'язково враховуватися специфіка нашої країни, реальні потреби її нормотворчої та правозастосовної діяльності. Те, що може бути ефективним та прийнятним у зарубіжних контекстах, не завжди може бути адаптованим без змін для власної країни через різницю в культурних цінностях чи історичних традиціях. Запозичення досвіду зарубіжних країн у сфері протидії домашньому насильству є можливим і необхідним для України. З огляду на культурні цінності та історичні традиції можна запровадити такі заходи:

- залучення громадськості до протидії домашньому насильству, зокрема шляхом проведення освітніх кампаній та створення громадських організацій, які допомагають жертвам домашнього насильства. Створення недержавних установ допоможе посилити зв'язок між суспільством і державою, що сприятиме всебічному контролю домашнього насильства та підтримці жертв;

- розширення мережі притулків, передбачених постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження Типового положення про притулок для осіб, які постраждали від домашнього насильства та/або насильства за ознакою статі» [24], які забезпечують

безпечне місце для перебування жертв домашнього насильства, а також запровадження програми соціальної підтримки для жертв домашнього насильства, яка допоможе їм відновити своє життя після насильства. В ідеалі має бути створена достатня кількість таких установ у кожній області країни.

Висновок. Отже, Україна, як і інші країни світу, потерпає від такого негативного явища, як домашнє насильство, що є однією з найбільш розповсюджених форм порушення прав людини. Ефективне здійснення профілактичних заходів, що спрямовані на попередження вчинення домашнього насильства, попередження соціальної проблеми чи подолання окремих її факторів, покладається на різні державні органи.

Засоби соціально-правового впливу в галузі запобігання та протидії домашньому насильству є взаємодією різних складників державного механізму, для яких характерною є імплементація міжнародних норм, стандартів у національне законодавство країн світу. Цікавим та пізнавальним є досвід Сполучених Штатів Америки, Німеччини, Швейцарії, Польщі та Франції, який може бути використано в науково-дослідній сфері для системного вивчення домашнього насильства як соціального феномену та суспільно небезпечного діяння, в освітній діяльності у процесі підготовки матеріалів правового просвітницького характеру, у навчально-методичній діяльності під час підготовки навчальних матеріалів, методичних рекомендацій, корекційних і тренінгових програм.

Підсумовуючи вищезазначене, слід сказати, що, попри те, що насильство у сім'ї супроводжувало сотні років сімейно-шлюбні стосунки, ця проблема не втрачає своєї актуальності й сьогодні. Розроблення нормативно-правової бази та зусилля державних органів, попри всі намагання, самостійно не здатні вирішити це питання, що створює плацдарм для подальших наукових досліджень.

Список використаних джерел

1. Krug E., Dahlberg L., Mercy J. World report on violence and health. Geneva : World Health Organization, 2002. P. 1083–1088.
2. Janet Carter Anand, Bagga Bjerge & Ulrika Järkestig-Berggren (2020) Perspectives on violence, *Nordic Social Work Research*, 10:2, P. 95–99.
3. Про запобігання та протидію домашньому насильству : Закон України від 07.12.2017 р. № 2229-VIII. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19> (дата звернення: 22.11.2023).
4. Дзьобань О.П., Панфілов О.Ю., Соболева С.М. Інформаційне насильство: змістовний аспект. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. 2016. № 28. С. 136–152.
5. Самчинська О.А., Фурашев В.М. Інформаційне насильство, інформаційна маніпуляція та пропаганда: поняття, ознаки та співвідношення. *Інформація і право*. 2021. № 36. С. 55–65.
6. Косенко С.С. Насильство в сім'ї, його види та мотиви. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 18 «Економіка і право»*. 2015. Вип. 28. С. 164–167.
7. Марчук І. Яким буває домашнє насильство в Україні та що до нього призводить. *Суспільне новини*. URL: <https://suspline.media/497800-akim-buvae-domasne-nasilstvo-v-ukraini-ta-so-do-nogo-prizvodit/> (дата звернення: 22.11.2023).
8. Загальна декларація прав людини : Декларація Організації Об'єднаних Націй від 10.12.1948 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 01.12.2023).
9. Конвенція Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок : Конвенція ООН від 18.12.1979 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_207#Text (дата звернення: 01.12.2023).
10. Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (Стамбульська конвенція). URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/994_001-11 (дата звернення: 29.11.2023).
11. Чим фонд «Альтернатива насильству» (Alternative to Violence, ATV) може допомогти людині, котра зазнала насильства або нападу? *Alternativ til Vold*. URL: <https://nkvts.webforslag.com/uk/> (дата звернення: 20.11.2023).

12. Міжнародний досвід попередження та протидії домашньому насильству : монографія / А.О. Галай, В.О. Галай, Л.О. Головка, В.В. Муранова та ін. / за заг. ред. А.О. Галай. Київ : КНТ, 2014. 160 с.
13. National Hotlines and Help for Victims. URL: <http://www.ovv.usdoj.gov/hotnum.htm> (дата звернення: 01.12.2023).
14. Die wichtigsten Fakten zum Thema häusliche Gewalt auf einen Blick. URL: <https://www.lpb-bw.de/gewalt-gegen-frauen> (дата звернення: 01.12.2023).
15. Gesetz zur Verbesserung des zivilgerichtlichen Schutzes bei Gewalttaten und Nachstellungen sowie zur Erleichterung der Überlassung der Ehewohnung bei Trennung. URL: <http://www.bmfsfj.de/RedaktionBMFSFJ/Abteilung4/Pdf-Anlagen/PRM-16781-Gewaltschutzgesetz.property=pdf.pdf> (дата звернення: 01.12.2023).
16. Гонтаренко В. Міжнародні правові стандарти та зарубіжний досвід протидії кримінальним правопорушенням, пов'язаним з домашнім насильством. *International Science Journal of Jurisprudence & Philosophy*. Vol. 1. 2022. № 3. P. 7–21. doi:10.46299/j.isjpp.20220103.01.
17. At least 2 000 000 women are victims of domestic violence in. URL: http://www.sosfemmes.com/english_domestic_violence/violence_statistics.htm (дата звернення: 01.12.2023).
18. Le service des droits des femmes et à l'égalité entre les femmes et les. URL: <http://stop-violences-femmes.gouv.fr/Le-service-des-droits-des-femmes,410.html> (дата звернення: 01.12.2023).
19. Décret 2013–8 du 3 janvier 2013 portant création du Haut Conseil à l'égalité entre les femmes et les hommes. URL: <http://www.legifrance.gouv.fr/affichTexte.do?cidTexte=JORFTEXT000026894625&dateTexte&categorieLien=id> (дата звернення: 01.12.2023).
20. Kodeks karny. URL: <http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU19970880553+2014%2401%2427&min=1> (дата звернення: 01.12.2023).
21. Ustawa o zmianie ustawy o przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie oraz niektórych innych ustaw weszła w życie dnia 1 sierpnia 2010 r. URL: <http://www.mpips.gov.pl/przemoc-w-rodzynie/pajczesciejzadawane-pytania-w-zwiazku-z-ustawa-o-przeciwdzialaniu-przemocy-w-rodzynie/> (дата звернення: 01.12.2023).
22. Процедура «Блакитної карти». *Migrapolis.pl – Start*. URL: <https://www.migrapolis.pl/ua/тематичні-розділи/для-жінок-мігранток/процедура-„блакитної-карти”> (дата звернення: 29.11.2023).
23. Сківський І.О. Виправні роботи як вид адміністративного стягнення. *Держава і право*. 2007. Вип. 35. С. 295–297.
24. Про затвердження Типового положення про притулок для осіб, які постраждали від домашнього насильства та/або насильства за ознакою статі : Постанова Кабінету Міністрів України від 22 серпня 2018 р. № 655. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/655-2018-%D0%BF#Text> (дата звернення: 01.12.2023).

Надійшла до редакції 29.06.2024

Прийнято до опублікування 09.07.2024

References

1. Krug E., Dahlberg L., Mercy J. World report on violence and health. Geneva: World Health Organization, 2002. R. 1083–1088.
2. Janet Carter Anand, Bagga Bjerger & Ulrika Järkestig-Berggren (2020) Perspectives on violence, *Nordic Social Work Research*, 10:2, R. 95–99.
3. Про запобігання та протидію домашньому насильству: Закон України від 07.12.2017 р. № 2229-VIII. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19> (дата звернення: 22.11.2023).
4. Dzoban O.P., Panfilov O.Iu., Sobolieva S.M. Informatsiine nasylystvo: zmistovnyi aspekt. *Visnyk Natsionalnoho universytetu "Iurydychna akademiia Ukrainy imeni Yaroslava Mudroho"*. 2016. № 28. S. 136–152.
5. Samchynska O.A., Furashov V.M. Informatsiine nasylystvo, informatsiina manipulyatsiia ta propahanda: poniattia, oznaky ta spivvidnoshennia. *Informatsiia i pravo*. 2021. №36. S. 55–65.
6. Kosenko S.S. Nasylystvo v simi, yoho vydy ta motyvy. *Naukovyi chasopys NPU imeni M. P. Drahomanova. Serii 18: Ekonomika i pravo*. 2015. Vyp. 28. S. 164–167.
7. Marchuk I. Yakym buvae domashnie nasylystvo v Ukraini ta shcho do noho przyvodyt. *Suspilne novyny*. URL: <https://suspilne.media/497800-akim-buvae-domasne-nasylystvo-v-ukraini-ta-so-do-nogo-prizvodyt/> (дата звернення: 22.11.2023).

8. Zahalna deklaratsiia prav liudyny: Deklaratsiia Orhanizatsii Obiednanykh Natsii vid 10.12.1948 r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (data zvernennia: 01.12.2023).
9. Konventsiiia Orhanizatsii Obiednanykh Natsii pro likvidatsiiu vsikh form dyskryminatsii shhodo zhinok : Konventsiiia OON vid 18.12.1979 r.: stanom na 6 zhovt. 1999 r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_207#Text (data zvernennia: 01.12.2023).
10. Konventsiiia Rady Yevropy pro zapobihannia nasyilstvu stosovno zhinok i domashnomu nasyilstvu ta borotbu iz tsymy yavvyshchamy (Stambulska konventsiiia) : Konventsiiia; Rada Yevropy vid 11.05.2011 // Baza danykh «Zakonodavstvo Ukrainy» / Verkhovna Rada Ukrainy. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/994_001-11 (data zvernennia: 29.11.2023)
11. Chym fond “Alternatyva nasyilstvu” (Alternative to Violence, ATV) mozhe dopomohty liudyni, kotra zaznala nasyilstva abo napadu? Alternativ til Vold. URL: <https://nkvt.webforslag.com/uk/> (data zvernennia: 20.11.2023).
12. Mizhnarodnyi dosvid poperedzhennia ta protydii domashnomu nasyilstvu: monohrafiia / A.O. Halai, V.O. Halai, L.O. Holovko, V.V. Muranova ta in. / Za zah. red. A.O. Halaia. K. : KNT, 2014. 160 s.
13. National Hotlines and Help for Victims. URL: <http://www.ovw.usdoj.gov/hotnum.htm> (data zvernennia: 01.12.2023).
14. Die wichtigsten Fakten zum Thema häusliche Gewalt auf einen Blick. URL: <https://www.lpb-bw.de/gewalt-gegen-frauen> (data zvernennia: 01.12.2023).
15. Gesetz zur Verbesserung des zivilgerichtlichen Schutzes bei Gewalttaten und Nachstellungen sowie zur Erleichterung der Überlassung der Ehewohnung bei Trennung. URL: <http://www.bmfsfj.de/RedaktionBMFSFJ/Abteilung4/Pdf-Anlagen/PRM-16781-Gewaltschutzgesetz,property=pdf.pdf> (data zvernennia: 01.12.2023).
16. Hontarenko V. Mizhnarodni pravovi standarty ta zarubizhnyi dosvid protydii kriminalnym pravoporushenniam, poviazanym z domashnim nasyilstvom. International Science Journal of Jurisprudence & Philosophy. Vol.1, No.3, 2022, pp.7-21. doi:10.46299/j.isjpp.20220103.01
17. At least 2,000,000 women are victims of domestic violence in. URL: http://www.sosfemmes.com/english_domestic_violence/violence_statistics.htm (data zvernennia: 01.12.2023).
18. Le service des droits des femmes et à égalité entre les femmes et les. URL: <http://stop-violences-femmes.gouv.fr/Le-service-des-droits-des-femmes,410.html> (data zvernennia: 01.12.2023).
19. Décret 2013–8 du 3 janvier 2013 portant création du Haut Conseil à l'égalité entre les femmes et les hommes. URL: <http://www.legifrance.gouv.fr/affichTexte.do?cidTexte=JORFTEXT000026894625&dateTexte&categorieLien=id> (data zvernennia: 01.12.2023).
20. Kodeks karny. URL: <http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU19970880553+2014%2401%2427&min=1> (data zvernennia: 01.12.2023).
21. Ustawa o zmianie ustawy o przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie oraz niektórych innych ustaw weszła w życie dnia 1 sierpnia 2010 r. URL: <http://www.mpips.gov.pl/przemoc-w-rodzinie/najczesciejzadawane-pytania-w-zwiazku-z-ustawa-o-przeciwdzialaniu-przemocy-w-rodzinie/> (data zvernennia: 01.12.2023).
22. Protsedura «Blakytnoi karty». Migrapolis.pl - Start. URL: <https://www.migrapolis.pl/ua/tematychni-rozdily/dlia-zhinok-mihrantok/protsejda-„blakytnoi-karty”> (data zvernennia: 29.11.2023).
23. Skvirskyi I.O. Vypravni roboty yak vyd administratyvnoho stiahnennia. Derzhava i pravo: zb. nauk. prats. Yurydychni i politychni nauky. 2007. Vyp. 35. S. 295–297.
24. Pro zatverdzhennia Typovoho polozhennia pro prytylok dlia osib, yaki postrazhdaly vid domashnoho nasyilstva ta/abo nasyilstva za oznakoiu stati: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 22 serpnia 2018 r. № 655. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/655-2018-%D0%BF#Text> (data zvernennia: 01.12.2023).

ABSTRACT

Karina Pisotska, Kateryna Sharamok. Prospects of using foreign experience in preventing and countering domestic violence.

The article covers the issue of preventing and countering domestic violence in Ukraine and foreign countries. An analysis of available scientific research and legislation, foreign experience in the field of prevention and countermeasures against domestic violence was carried out. Effective methods of preventing and countering this phenomenon are analyzed on the basis of foreign experience, the use of various approaches adapted to the socio-cultural conditions of different countries. Key types of domestic violence

and factors causing it are identified. International principles of combating domestic violence, enshrined in relevant declarations and conventions, and their implementation in the legislation of various countries are considered. Special attention is paid to the analysis of successful practices of Norway, the USA, Germany, Switzerland, France and Poland in combating domestic violence. The article emphasizes the importance of adapting foreign experience to the national context of Ukraine, taking into account cultural and social characteristics, and also suggests concrete measures to improve the system of combating domestic violence in Ukraine. The article also analyzes the principles of activity of the National Police of Ukraine in the field of combating domestic violence, measures that can be effective for improving the situation with domestic violence in Ukraine are proposed. Attention is focused on the need to take into account the specifics of Ukraine when implementing foreign methods, which will increase the effectiveness of the national system of preventing and countering domestic violence.

***Key words:** domestic violence, countermeasures, foreign experience, prevention.*

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ЗАПОБІГАННЯ І ПРОТИДІЇ ПРАВОПОРУШЕННЯМ: КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНІ ТА КРИМІНАЛІСТИЧНІ АСПЕКТИ

УДК 341.44:343.343.5

DOI <https://doi.org/10.32782/2078-3566-2024-3-20>

Василь БЕРЕЗНЯК[©]

доктор юридичних наук,

старший науковий співробітник

(Дніпровський державний університет внутрішніх справ,

м. Дніпро, Україна)

ЕКСТРАДИЦІЯ ОСІБ, ЯКІ УХИЛЯЮТЬСЯ ВІД ПРИЗОВУ НА ВІЙСЬКОВУ СЛУЖБУ ПІД ЧАС МОБІЛІЗАЦІЇ, НА ОСОБЛИВИЙ ПЕРІОД, НА ВІЙСЬКОВУ СЛУЖБУ ЗА ПРИЗОВОМ ОСІБ ІЗ ЧИСЛА РЕЗЕРВІСТІВ В ОСОБЛИВИЙ ПЕРІОД

Наукова стаття присвячена дослідженню інституту екстрадиції через призму введення на території України воєнного стану, що зумовило актуальність її застосування до осіб, які ухиляються від призову на військову службу під час мобілізації, на особливий період, на військову службу за призовом осіб із числа резервістів в особливий період, зокрема в контексті правового регулювання й міжнародного співробітництва в кримінальному судочинстві. Будь-яка держава зацікавлена в запобіганні кримінальним правопорушенням, скоєним на її території, і припиненні їх, доведенні вини й покаранні винних, незалежно від того де вони переховуються. Водночас зростає число спроб осіб, які вчинили кримінальне правопорушення, сховатися в інших країнах. Ця тенденція зумовлює те, що держава починає працювати в напрямі більш тісної співпраці в боротьбі зі злочинністю й укладення безлічі міжнародних договорів і двосторонніх угод про екстрадицію, число яких з кожним роком збільшується. Водночас важливим завданням є забезпечення необхідного балансу між інтересами держави під час вирішення проблеми екстрадиції та правами тих, хто отримує екстрадицію. Автор виокремив низку нормативно-правових актів, що визначають особливості досліджуваної процедури й повноваження органів влади щодо видачі особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, а саме: Кримінальний кодекс України (далі – КК України), Кримінальний процесуальний кодекс України (далі – КПК України), Конвенцію про правову допомогу і правові відносини в цивільних, сімейних і кримінальних справах, Європейську конвенцію про видачу правопорушників, Конвенцію про захист прав людини й основоположних свобод, Конвенцію про статус біженців. Результатом аналізу нормативно-правової бази, яка лягла в основу наукового дослідження, є ґрунтовні висновки, які, своєю чергою, підкреслюють неможливість її проведення за ст. 336 КК України, що пояснюється положеннями Конвенції про статус біженців, шляхом реалізації принципу невислання; необхідність установлення особи кожного, хто покинув територію України під час запровадження воєнного стану, а також виявлення підстав виїзду за межі країни; наявність статусу підозрюваного або обвинуваченого в учиненні кримінального правопорушення за ст. 336 КК України; докази, що підтверджують вину особи, яка вчинила кримінальне правопорушення (якщо щодо особи, яка ухиляється, винесено вирок); направлення запиту про видачу особи через іноземний компетентний орган та ухвалення рішення про екстрадицію іноземним судом. У зв'язку з цим це можливо тільки в теорії, причому щодо вузького й незначного кола співвітчизників, оскільки фактична реалізація її є досить складною і вимагає значних

© В. Березняк, 2024

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-5690-4736>

витрат часу й зусиль. Через це екстрадиція для таких осіб можлива, наприклад, за такі кримінальні правопорушення, як використання підробленої довідки або незаконний перетин кордону. Окрім цього, визначено, що особливості екстрадиції, які сформувалися століттями, слугують важливою формою взаємодопомоги держав в боротьбі зі злочинністю й забезпечення невідворотності покарання осіб, які переходять від правосуддя. Відповідно, різнобічне дослідження цього інституту сприятиме зміцненню співробітництва між державами, однак із попередньою адаптацією такої процедури до сучасних реалій.

Ключові слова: *ухилення, екстрадиція, видача осіб, міжнародне співробітництво, запит, процедура видачі осіб, воєнний стан в Україні.*

Постановка проблеми. Проблема дотримання прав людини як невід'ємний складник для будь-якої демократичної та правової держави завжди хвилювала філософів, науковців і юристів. Принагідно маємо зауважити, що це питання не втратить своєї актуальності з урахуванням стрімкого розвитку економічних, політичних, правових та інших відносин між Україною та зарубіжними державами, а це, своєю чергою, диктує необхідність оновлення законодавства, у тому числі й кримінального процесуального. Так, однією з найбільш реалізованих процесуальних форм міжнародного співробітництва є екстрадиція. Підтвердженням цього є значна кількість зобов'язань, узятих на себе державами, щодо її здійснення шляхом ратифікації відповідних нормативно-правових актів про видачу правопорушників і законодавчого визначення процесуальних аспектів її проведення на рівні держав. Утім наявність систематичних непорозумінь серед сторін, між якими проводиться екстрадиція, і значна кількість умовностей зумовлюють її нестабільність. Проте із запровадженням правового режиму воєнного стану, який запроваджено на території України після початку повномасштабного вторгнення РФ, досліджуване питання набуло особливої актуальності. Однак ускладнення її реалізації пояснюється існуванням національних особливостей її проведення, що відображено у відповідних нормативно-правових актах кожної країни. У зв'язку з цим гарантування захисту прав осіб, які підлягають екстрадиції, має важливе теоретичне й практичне значення з урахуванням факту ухилення від призову на військову службу під час мобілізації на особливий період, на військову службу за призовом осіб із числа резервістів в особливий період, зокрема тих, хто перебуває за кордоном.

Аналіз останніх досліджень. Окрім питання проведення екстрадиції були предметом наукової розвідки значної кількості вчених, серед яких варто виокремити таких як О. Бандурка, Г. Гавриш, Ю. Гурджа, В. Ємельянов, В. Іващенко, А. Іщенко, М. Корнієнко, Д. Лещенко, Л. Лобойко, В. Лукашевич, Є. Лук'янчиков, В. Маляренко, С. Михеєнко, П. Назаренко, С. Нестеренко, В. Нор, І. Озерський, М. Пашковський, Д. Письменний, В. Тертишник, Ю. Черноус, С. Чернявський, В. Шибіко, С. Яценко й інші. Убачається, що дослідження інституту екстрадиції становить інтерес для представників різних галузей юридичної науки, що є виправданим і доречним, оскільки ретельне вивчення цього інституту ґрунтується тільки на комплексному підході в силу особливостей виникнення, витоків і правової природи екстрадиції.

Метою статті є дослідження правової природи процедури «екстрадиції», розгляд її особливостей, які закріплені на міжнародному й національному рівнях, урахуваючи дії осіб, які ухиляються від призову на військову службу під час мобілізації, на особливий період, на військову службу за призовом, осіб із числа резервістів в особливий період, як наслідок визначення проблемних питань, пов'язаних із їх видачею та гарантіями забезпечення прав і свобод людини під час здійснення екстрадиції.

Виклад основного матеріалу. Останнім часом вітчизняний інформаційний простір наповнився новинами про екстрадицію українців призовного віку, які незаконно залишили територію України під час воєнного стану й продовжують перебувати за кордоном, так званих осіб, які ухиляються від призову на військову службу під час мобілізації, на особливий період, на військову службу за призовом осіб із числа резервістів в особливий період.

Визначення дефініції «екстрадиція» передбачено як на національному, так і міжнародному рівнях у відповідних нормативно-правових актах. Так, згідно зі ст. 541 КПК України, «екстрадиція – це видача особи державі, компетентними органами якої ця особа розшукується для притягнення до кримінальної відповідальності або виконання вироку» [2]. Варто наголосити, що процедура екстрадиції включає такі етапи:

- направлення офіційного звернення про встановлення місцезнаходження суб'єкта екстрадиції на території держави, від якої запитується видача, і передачу такої особи;
- виявлення обставин, що можуть перешкоджати видачі;
- ухвалення рішення за запитом;
- фактична передача таких осіб під юрисдикцію запитуючої держави.

Із цього вбачається, що така процедура є досить складною і не може бути здійснена виключно за клопотанням до виконуючої сторони, яка здійснює екстрадицію. У зв'язку з цим, щоб подати запит про видачу правопорушника на територію України, необхідно виконати такі умови:

- проти особи має бути розпочато кримінальне провадження;
- кримінальне правопорушення, що інкримінується підозрюваному, карається позбавленням волі на строк не менше одного року, а невідбутий термін покарання становить не менше чотирьох місяців [8, с. 25–26].

Тобто екстрадиція можлива лише в рамках кримінального провадження. Зокрема, особа має бути суб'єктом досудового розслідування відповідно до КПК України. Проте перед тим, як звернутися із запитом про екстрадицію, компетентні органи повинні вжити всіх необхідних заходів для розшуку й установлення місцезнаходження осіб, які ухилилися від призову на військову службу під час мобілізації, на особливий період, на військову службу за призовом осіб із числа резервістів в особливий період [7].

З огляду на ст. 1 Європейської конвенції про видачу правопорушників, варто зауважити, що договірні сторони зобов'язуються відповідно до умов, викладених у цій Конвенції, видавати один одному осіб, обвинувачених компетентними органами запитуючої сторони в учиненні злочину або призначених цими органами для виконання вироку або постанови про взяття під варту [4].

Тобто як у КПК України, так і у вищезгаданій Конвенції мова йде про одне й те саме поняття, однак у Конвенції не вказано самого терміна «екстрадиція», натомість у ній уживається поняття «видача особи». Аналізуючи змістові складники визначення, варто відзначити, що в обох документах сутність поняття зводиться до видачі особи запитуваній державі для кримінального переслідування або виконання судового вироку.

З приводу доктринального визначення, то у вузькому значенні – це синонім поняття «видача особи з метою притягнення до кримінальної відповідальності або виконання вироку», а в широкому – під екстрадицією варто розглядати узагальнене поняття, яким окреслюється, окрім видачі для кримінального переслідування осіб, і суміжні з нею підінститути, такі як передача осіб до міжнародних судових органів і передача осіб з метою відбудовання покарання.

Відповідно до положень КПК України, на стадії досудового розслідування органом, який направляє запит про видачу, є Генеральний прокуратур, а на стадії судового провадження або виконання вироку таким органом є Міністерство юстиції України [2]. Це ті органи, які звертаються із запитом про екстрадицію в іноземні компетентні органи, розглядаючи аналогічні запити з-за кордону, перевіряючи це на предмет екстрадиції, і здійснюють прийом і передачу особи, щодо якої прийнято рішення про екстрадицію. Крім того, на етапі досудового розслідування особа повинна бути належним чином повідомлена про підозру в учиненні нею кримінального правопорушення. Із цього випливає, що неможливо вручити повістки слідчим чи прокурорам тим, хто не перебуває в Україні, або щодо тих осіб, до яких почалося досудове розслідування вже після того, як вони

покинули територію України. У цьому контексті практично неможливо отримати запит про екстрадицію на стадії досудового розслідування. Водночас не варто забувати про наявність договірних відносин у сфері права з державою перебування таких осіб.

Тобто фактично кримінальне провадження можливе як мінімум у двох варіантах: використання підробленої довідки (ст. 358 КК України) або за пропозицію, обіцянку чи надання неправомірної вигоди службовій особі (ст. 369 КК України) [1].

Водночас притягнення до відповідальності тих, хто перетнув кордон за «купленими» документами й уникнув мобілізації в Україні, має певні складності. Ідеться про доведення факту або використання підробленого документа, на підставі якого відбувся виїзд. Наприклад, довідка ВЛК, МСЕК (щодо інвалідності), довідок від міністерств щодо участі в культурних чи освітніх проєктах або ж, власне, доведення незаконності перетину державного кордону. Утім не варто забувати про те, що Україна – демократична держава, яка діє на принципах презумпції невинуватості й індивідуальної відповідальності. На практиці це означає, що українські правоохоронні органи повинні спочатку ініціювати провадження щодо притягнення осіб до кримінальної відповідальності за порушення закону, яке, на думку правоохоронних органів, має бути доведено, а саме: а) відкриття кримінального провадження, наприклад, за фактом підробки документів, які були підставою для перетину кордону України, або за фактом учинення корупційного правопорушення й отримання «незаконних» документів за гроші чи іншу вигоду; б) установлення осіб, які використовували документи для виїзду з країни, й осіб, які видавали такі документи, а також осіб, уповноважених видавати такі документи; в) ініціювання збору відповідних доказів у кримінальному провадженні проти осіб, які використали документи для виїзду з країни, і проти осіб, уповноважених видавати такі документи; г) повідомлення їм про підозру в учиненні кримінального правопорушення. Усе вищезазначене є передумовами для притягнення до кримінальної відповідальності. Проте, навіть якщо досудове розслідування проведено якісно, залишається питання, що робити далі, якщо «правопорушник» перебуває за межами України, а юрисдикція правоохоронних органів поширюється лише на територію України. Із цього випливає, що ми знову повертаємося до процедури екстрадиції, але остаточне рішення про екстрадицію або невидачу людини в іншу країну ухвалює суд, а суди ЄС не керуються політичними міркуваннями й дуже часто стають на бік мігрантів, навіть нелегалів, якщо вони доводять, що екстрадиція становить для них невинуватому загрозу.

При цьому, щоб передати справу до суду, також необхідно дотримати низку умов, які вимагають значних ресурсів і часу, що не гарантує результату. Так, після отримання запиту про екстрадицію суд країни, у якій особа безпосередньо перебуває, вирішує, чи відбудеться її видача. Процедура затримання також може проводитися до цієї процедури. Це потребує залучення правоохоронних і судових органів обох країн. При цьому процедура доказування лежить на правоохоронних органах України. Крім того, на стадії досудового розслідування має бути доведено, що особа не з'явилася без поважних причин за викликом органів слідства або прокуратури.

Тобто, щоб навіть почати процедуру, українські правоохоронці мають щодо кожної особи відкрити справу, зібрати докази й оголосити підозру, а отримання запиту про екстрадицію на стадії досудового розслідування є практично неможливим, оскільки органи досудового розслідування не можуть вручити такій особі повістку про виклик до суду. Наприклад, згідно з Європейською конвенцією про видачу правопорушників, екстрадиція може бути застосована тільки до тих, у кого є офіційна підозра в учиненні злочину.

Крім того, злочин має бути досить серйозним, щоб притягнути особу до відповідальності у вигляді позбавлення волі строком не менше одного року. І першочерговим залишається те, що покарання за це діяння на законодавчому рівні має передбачатися у двох країнах, тобто в Україні й у державах ЄС, де перебуває особа. Однак наголошуємо, що більшість спроб незаконного перетину кордону вважається адміністративними

правопорушеннями за ст. 204-1 Кодексу України про адміністративні правопорушення, якщо це не пов'язано з кримінально-протиправною діяльністю [9]. На підтвердження цього інформаційно-дослідницький центр Верховної Ради України вже провів дослідження законодавства країн ЄС із цього питання, цей документ наочно показує, що, як правило, незаконний перетин кордону без обтяжуючих обставин не тягне за собою кримінальної відповідальності. Також, за позицією держав, в'їзд українських чоловіків, як правило, є законним, багато з них уже мають захищений статус у рамках механізму тимчасового захисту [10].

Однак навіть якщо Україні вдасться довести в усіх випадках супутні звинувачення, про які йшлося вище, це все одно буде неможливо, тому що наші співвітчизники, які покинули Україну, отримали статус біженця або внутрішньо переміщеної особи, а держави, які приймають осіб, що отримали такий статус, гарантують їм певний комплекс заходів безпеки, у тому числі гарантію того, що вони не будуть видані Україні під час бойових дій. Особи, яким надано політичний притулок відповідно до Конвенції про статус біженців, не підлягають екстрадиції [6].

Це можна резюмувати однією фразою: якщо Україна вирішить порушити справи й направити запит про екстрадицію, то в більшості випадків у Європейського суду є підстави вважати, що вищезазначені умови екстрадиції не дотримані.

Офіційні представники низки європейських країн уже висловили позицію, що українці, які не перебувають на їхній території й виїхали за межі України у зв'язку з військовими діями, не будуть передані компетентним органам України, до них належить Угорщина, Фінляндія, Австрія, Чехія, Німеччина, Польща. Однак незрозуміло, кого це стосуватиметься й чи включатиме це тих, хто вчинив злочини на території України виключно з метою уникнення мобілізації.

Іншою проблемою є величезні витрати, пов'язані із цією процедурою. На думку парламентарів, ця процедура може здатися відносно простою, що не відповідає дійсності, адже екстрадиція – це складна й бюрократична процедура, що вимагає величезної кількості документації на кожну особу. Значною залишається кількість українських чоловіків, які виїхали за кордон, щоб сховатися від мобілізації. З іншого боку, жодна країна ЄС, напевно, не має досвіду роботи з тисячами запитів на екстрадицію водночас. У відомствах, що займаються міжнародним співробітництвом правоохоронних органів, не вистачає персоналу, а також місць у слідчих ізоляторах для екстрадиції та арешту. Крім того, у разі задоволення запиту на екстрадицію передача цих осіб в Україну сама по собі є досить дорогою, особливо якщо вона не стосується сусідніх країн, які межують з Україною. Усе це ставить під сумнів реальність видачі Україні великої кількості громадян, які втекли від мобілізації в умовах воєнного стану, навіть якщо суто теоретично суд погодиться їх видати. І тим більше безглуздо ініціювати таку ресурсоємну процедуру, якщо всі заздалегідь знають, що суд відмовить у видачі.

Висновок. Отже, з огляду на всю складність процедури екстрадиції, проведення її за ст. 336 КК України, що пояснюється положеннями Конвенції про статус біженців, шляхом реалізації принципу невислання, передбачає необхідність установа особи кожного, хто покинув територію України під час запровадження воєнного стану, а також виявлення підстав виїзду за межі країни; наявність статусу підозрюваного або обвинуваченого в учиненні кримінального правопорушення за ст. 336 КК України; докази, що підтверджують вину особи, яка вчинила кримінальне правопорушення (якщо щодо особи, яка ухилиється винесено вирок); направлення запиту про видачу особи через іноземний компетентний орган та ухвалення рішення про екстрадицію іноземним судом. У зв'язку з цим це можливо тільки в теорії, причому у відносно дуже вузькому й незначному колі співвітчизників, оскільки фактична реалізація її є дуже складною і вимагає значних витрат часу й зусиль. Голослоівне висловлювання парламентарів про масовість екстрадиції всіх «ухилиянтів», які

незаконно переховуються за кордоном задля уникнення мобілізації на території України, є ні що інше, як маніпулятивне висловлювання. Реалізація його на практиці є вкрай складною й такою, що потребує часу та зусиль, тому можливо лише в теорії та щодо дуже вузького кола наших співвітчизників. Утім, як складеться подальша доля «ухилянтів-утікачів» і які реальні наслідки їх очікують, покаже тільки час.

Список використаних джерел

1. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14/print> (дата звернення: 09.06.2024).
2. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/4651-17/conv> (дата звернення: 09.06.2024).
3. Конвенція про правову допомогу та правові відносини у цивільних, сімейних та кримінальних справах від 22.01.1993. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997_009#Text (дата звернення: 09.06.2024).
4. Європейська конвенція про видачу правопорушників від 13.12.1957. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_033#Text (дата звернення: 09.06.2024).
5. Конвенція про захист прав людини й основоположних свобод від 04.11.1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text/ (дата звернення: 09.06.2024).
6. Конвенція про статус біженців (укр./рос.) : Конвенція Орг. Об'єдн. Націй від 28.07.1951, станом на 10.01.2002. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_011#Text (дата звернення: 09.06.2024).
7. Березняк В.С., Людвік В.Д. Злочини міжнародного характеру, що передбачають екстрадицію особи, яка переховується від слідства та суду. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2017. № 3 (87). С. 180–190.
8. Порядок направлення запитів з надання міжнародної правової допомоги у кримінальному провадженні : методичні рекомендації / В.М. Федченко та ін. Дніпро : ДДУВС, 2017. 44 с.
9. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10> (дата звернення: 09.06.2024).
10. Огляд європейського законодавства щодо відповідальності за незаконний перетин державного кордону : інформаційна довідка, підготовлена Європейським інформаційно-дослідницьким центром на запит народного депутата України. URL: <https://infocenter.rada.gov.ua/uploads/documents/29263.pdf> (дата звернення: 09.06.2024).

Надійшла до редакції 02.09.2024

Прийнято до опублікування 06.09.2024

References

1. Kryminal'nyy kodeks Ukrayiny vid 05.04.2001 [Criminal Code of Ukraine of April 5, 2001]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14/print> (access date: 09.06.2024).
2. Kryminal'nyy protsesual'nyy kodeks Ukrayiny vid 13.04.2012 [Criminal Procedure Code of Ukraine of April 13, 2012]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/4651-17/conv> (access date: 09.06.2024).
3. Konventsiya pro pravovu dopomohu ta pravovi vidnosyny u tsyvil'nykh, simeynykh ta kryminal'nykh spravakh vid 22.01.1993 [Convention on legal assistance and legal relations in civil, family and criminal cases of January 22, 1993]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997_009#Text (access date: 09.06.2024).
4. Yevropeys'ka konventsiya pro vydachu pravoporushnykiv vid 13.12.1957 [European Convention on Extradition of Offenders of December 13, 1957]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_033#Text (access date: 09.06.2024).
5. Konventsiya pro zakhyst prav lyudyny i osnovopolozhnykh svobod vid 04.11.1950 [Convention on the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms of November 4, 1950]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text/ (access date: 09.06.2024).
6. Konventsiya pro status bizhentsiv (ukr/ros) : Konventsiya Orh. Ob'yedn. Natsiy vid 28.07.1951: stanom na 10 sich. 2002 r. [Convention on the Status of Refugees (Ukrainian/Russian): United Nations Convention of July 28, 1951: as of January 10, 2002]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_011#Text (access date: 09.06.2024).

7. Bereznyak, V.S., Lyudvik, V.D. (2017) Zlochyny mizhnarodnoho kharakteru, shcho peredbachayut' ekstradytsiyu osoby, yaka perekhovuyet'sya vid slidstva ta sudu [Crimes of an international nature involving the extradition of a person who is avoiding from the investigation and the court]. *Naukovyy visnyk Dnipropetrovs'koho derzhavnoho universytetu vntrishnikh sprav*, № 3 (87), pp. 180–190.

8. Poryadok napravlennya zapytiv z nadannya mizhnarodnoyi pravovoyi dopomohy u kryminal'nomu provadzhenni [Procedure for sending requests for international legal assistance in criminal proceedings] : metod. rek. / V.M. Fedchenko ta in. Dnipro : DDUVS, 2017. 44 p.

9. Kodeks Ukrayiny pro administratyvni pravoporushennya vid 07.12.1984 [Code of Ukraine on Administrative Offenses of December, 1984]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10> (access date: 09.06.2024).

10. Ohlyad yevropeys'koho zakonodavstva shchodo vidpovidal'nosti za nezakonnny peretyn derzhavnoho kordonu [Review of European legislation on liability for illegal crossing of the state border]. Informatsiyna dovidka, pidgotovlena Yevropeys'kym informatsiyno-doslidnyts'kym tsentrom na zapyt narodnoho deputata Ukrayiny. URL: <https://infocenter.rada.gov.ua/uploads/documents/29263.pdf> (data zvernennya: 09.06.2024)

ABSTRACT

Vasyl Berezniak. Extradition of persons who evade conscription for military service during mobilization, for a special period, for military service during conscription of persons among reservists for a special period.

The article deals with study of the institute of extradition through the prism of the introduction of martial law in Ukraine, which has led to the relevance of its application to persons evading military service during mobilization, for a special period, for military service by conscription of persons from among reservists during a special period, in particular in the context of legal regulation and international cooperation in criminal proceedings. Any state is interested in preventing and suppressing criminal offenses committed on its territory, proving guilt and punishing the perpetrators, regardless of where they are hiding. At the same time, the number of attempts by perpetrators of criminal offenses to hide in other countries is growing. This trend has led the state to work towards closer cooperation in the fight against crime and the conclusion of numerous international treaties and bilateral extradition agreements, the number of which is increasing every year. At the same time, an important task is to ensure the necessary balance between the interests of the State in solving the extradition problem and the rights of those who are extradited. The author identifies a number of legal acts which define the peculiarities of the procedure under study and the powers of the authorities to extradite a person who has committed a criminal offense, namely: The Criminal Code of Ukraine, the Code of Criminal Procedure of Ukraine, the Convention on Legal Assistance and Legal Relations in Civil, Family and Criminal Matters, the European Convention on Extradition, and the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. The analysis of the regulatory framework which formed the basis of the scientific research resulted in substantial conclusions which, in turn, emphasize the impossibility of its implementation under Article 336 of the Criminal Code of Ukraine, which is explained by the provisions of the Convention relating to the Status of Refugees, by implementing the principle of non-refoulement; in order to bring persons to justice and extradite them under Article 336 of the Criminal Code of Ukraine, it is necessary to establish the identity of each person, to identify the grounds for leaving Ukraine; the status of a suspect or accused of committing this criminal offense; proof. In this regard, it is possible only in theory, and in a relatively narrow and insignificant circle of compatriots, since its actual implementation is very complicated and requires significant time and effort. For this reason, extradition for such persons is possible for the use of a false certificate or for illegal border crossing. In addition, it is determined that the peculiarities of extradition, which have been formed over the centuries, serve as an important form of mutual assistance of the state in the fight against crime and ensure the inevitability of punishment for fugitives from justice. Accordingly, a comprehensive study of this institution will help to strengthen cooperation between states, but with a preliminary adaptation of this procedure to modern realities.

Key words: *evasion, extradition, issuance of persons, international cooperation, request, extradition procedure, martial law in Ukraine.*

УДК 343.1

DOI <https://doi.org/10.32782/2078-3566-2024-3-21>

Наталія БРОВКО[®]
доктор юридичних
наук, професор
(Білоцерківський
національний аграрний
університет,
м. Біла Церква,
Україна)

Світлана СИМАКОВА[®]
кандидат юридичних
наук, доцент
(Білоцерківський
національний аграрний
університет,
м. Біла Церква,
Україна)

ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ ВІДЕОЗАПИСУ ПІД ЧАС ПРОВАДЖЕННЯ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ ЗА УЧАСТЮ ПІДОЗРЮВАНОГО

У статті висвітлено питання щодо застосування відеозапису під час провадження слідчих (розшукових) дій за участю підозрюваного, а саме: огляду, обшуку, допиту, слідчого експерименту. З'ясовано випадки застосування обов'язкового фіксування слідчих (розшукових) дій за допомогою технічних засобів, які передбачені чинним Кримінально-процесуальним кодексом України, та окреслено можливість і доцільність застосування відеозапису слідчим, дізнавачем, прокурором під час провадження досудового розслідування.

Ключові слова: підозрюваний, слідчий, дізнавач, прокурор, кримінальне провадження, досудове розслідування, слідчі (розшукові) дії, відеозапис, технічні засоби.

Постановка проблеми. Запровадження у 2012 році Кримінально-процесуального кодексу (далі – КПК) України надало органам досудового розслідування можливість вільного вибору тактики й методики проведення слідчих (розшукових) дій. Зокрема, мова йде про фіксування слідчих (розшукових) дій за допомогою технічних засобів, про що зазначено в ст. 103 КПК України [1]. Рішення про фіксацію процесуальної дії за допомогою технічних засобів під час досудового розслідування законодавець покладає на особу, яка проводить відповідну процесуальну дію (ст. 107 КПК України) [1]. Якщо під час досудового розслідування від учасників кримінального провадження надходить клопотання про застосування технічного засобу, то в такому разі фіксування стає обов'язковим. Варто зауважити, що перед початком застосування технічного засобу на слідчій (розшуковій) дії всі учасники повинні бути попереджені щодо застосування технічного засобу та його характеристик. Тим самим це викликає готовність учасників до слідчої дії, певною мірою дисциплінує їх. Так як технічний прогрес нині набуває все більше й більше технічних можливостей, які використовує суспільство в процесі життєдіяльності, застосування технічних засобів, у тому числі відеозапису, під час провадження слідчих (розшукових) дій особами, які ведуть процес, набуває актуальності в умовах сьогодення.

Аналіз публікацій, у яких започатковано вирішення цієї проблеми. Питання стосовно застосування технічних засобів (у тому числі відеозапису) під час проведення слідчих (розшукових) дій досліджували українські науковці: Б. Лук'янчиков, Н. Леміш, В. Негребецький, В. Сердюк, М. Сокиран, Ю. Палеха та ін.

Метою статті є з'ясування питань щодо особливостей застосування відеозапису під час проведення слідчих (розшукових) дій за участю підозрюваного.

© Н. Бровко, 2024

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-8088-3258>

© С. Сімакова, 2024

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-3525-2817>

Виклад основного матеріалу. В. Сердюк, досліджуючи питання щодо відеозапису в кримінальному провадженні, у дисертаційному дослідженні зазначив: «Відеозапис у системі технічних засобів є самостійним, системно визначеним законодавцем інститутом відеозапису; відеозапис використовується не лише як технічний засіб, а і як механізм забезпечення права учасників на об'єктивне кримінальне провадження. Доказове значення відеозапису полягає у технічній можливості об'єктивно фіксувати факти, що входять до предмета доказування» [2, с. 9–10].

М. Сокиран відзначає, що в криміналістичній теорії відеозапис розглядається як спосіб фіксації отриманої доказової інформації під час проведення слідчих і судових дій [3, с. 7].

Що стосується самого процесу відеозйомки, то тут влучно висловлює думки авторський колектив НАВС у навчальному підручнику, де вказано, що відеозйомка використовується тоді, коли необхідно зафіксувати конкретні факти, динамічні зображення подій, взаємозв'язки між окремими об'єктами чи слідами або складну обстановку місця події. Відеозйомка не заміняє фотографію, а доповнює її і може фіксувати об'єкти як у динаміці, так і в статичності [4].

Здійснивши аналіз ст. 105 КПК України, варто констатувати, що під технічними засобами фіксації процесуальних дій під час досудового розслідування законодавець розуміє звукозаписувальні й відеозаписувальні технічні засоби [1]. Під час судового провадження в суді фіксування кримінального провадження регламентується Наказом Державної судової адміністрації України «Про затвердження Інструкції про порядок роботи з технічними засобами фіксування судового процесу (судового засідання)» від 20.09.2012. Проте під час досудового розслідування такі нормативні акти відсутні. На перший погляд це дає можливість учасникам провадження вільного використання технічних засобів, з іншого боку, це можливість використання неякісних технічних пристроїв, які можуть бути використані стороною захисту у своїх інтересах, але всупереч моральним нормам добросовісності. Такі прогалини в законодавстві повинні бути усунені шляхом видання відповідних нормативно-правових актів.

Нині технічний прогрес із кожним днем набуває новачій та обертів, випускаються нові сучасні гаджети, які є багатофункціональними, тому можуть водночас здійснювати звукофіксацію, відеофіксацію, накопичення, обробку й тиражування будь-якої інформації.

У КПК України не визначено будь-яких обмежень щодо властивостей технічних засобів, які використовуються для фіксування кримінального провадження, тому сучасний слідчий, дізнавач, прокурор, маючи у своєму користуванні смартфон чи планшет, може самостійно фіксувати хід і результати слідчої (розшукової) дії. У такому разі слідчий, дізнавач може приймати рішення про незалучення спеціаліста для здійснення фіксування слідчої (розшукової) дії. На розсуд слідчого, дізнавача, прокурора оперативні підрозділи можуть бути залучені до процесуальних дій, надавати допомогу в здійсненні відеофіксації, у такому разі це вважається формою взаємодії слідчих органів та органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, такі дії мають організаційний характер і не потребують прийняття процесуального документа у вигляді письмового доручення. Якщо слідчий, дізнавач, прокурор не мають спеціальних технічних пристроїв або не впевнені в їхній роботі, то в такому випадку залучається спеціаліст, який допоможе провести слідчу (розшукову) дію, зафіксує її на спеціальний пристрій. Головною умовою є справність технічного засобу. У разі зупинки технічного пристрою з певних технічних дій такий доказ у суду може бути визнаний недопустимим, адже запис відеозапису може вказувати на фальсифікацію доказу. Якщо все ж таки виникає необхідність у зупинці з причин переміщення в інше місце (службовий кабінет, місцевість), то така зупинка повинна бути за вказівкою суб'єкта, який здійснює технічний запис, із зазначенням часу й причини зупинки, тоді ніякої фальсифікації не буде. Також варто зауважити, що під час застосування відеозапису має бути якісне природне, штучне чи комбіноване освітлення, якісний звук. Зйомку можна проводити нерухомою відеокамерою, окремими, але взаємопов'язаними між собою кадрами; статичними кадрами – загальним, середнім і великими планами; панорамуванням; динамічним панорамуванням; прискороною та уповільненою зйомки.

Матеріали відеозйомки слідчих (розшукових) дій відображаються на носіїв інформації – дискові, що дає можливість органам досудового розслідування більш ефективно в найкоротші строки здійснювати розслідування кримінальних проваджень, не допускати можливості підозрюваним ухилитися від кримінальної відповідальності, які в непоодиноких випадках у суді дають покази, що їхні показання були отримані під фізичним і психологічним тиском. Така скарга обвинуваченого одразу втрачає право на своє існування, коли суддя здійснює перегляд дисків, на яких відображено хід слідчих (розшукових) дій, адже на відео дуже добре видно, як поводить себе підозрюваний на слідчій дії, видно його мову, поведінку, рухи. Затягування судового розгляду обвинуваченим тільки погіршить його становище, адже в разі зібрання вагомої доказової бази, що вказує на його підозру в учиненні кримінального правопорушення, так дії призведуть до того, що останній отримає найбільш суворий вид кримінального покарання. Крім цього, під час досудового розслідування кримінального провадження підозрюваний з метою фальсифікації доказів може скаржитися прокуророві та слідчому судді на незаконні, необґрунтовані дії слідчого, зокрема витребування доказів під тиском. Підозрювані (обвинувачені), маючи криміногенне минуле, намагаються всіляко сприяти тому, щоб уникнути кримінальної відповідальності й щоб провадження було закрито за недоведеністю їхньої вини, тому можуть знищувати докази, намагатися негативно впливати на слідчі (розшукові) дії. Слідчий, здійснюючи процес досудового розслідування, повинен бути певною мірою психологом, розуміти психологію підозрюваного, урахувати його криміногенний досвід, його поведінку на слідчих діях, влучно обирати методику проведення слідчої (розшукової) дії. На службовому комп'ютері слідчий в обов'язковому порядку повинен зберігати копії слідчих (розшукових) дій, які проведені із застосуванням відеозапису, адже по закінченню досудового розслідування матеріали кримінального провадження потрапляють до процесуального керівника – прокурора, а вже потім до суду, а диск може втратитися, а суд, у свою чергу, може затребувати перегляд слідчої дії, яка здійснена із застосуванням відеозапису.

Далі варто з'ясувати, які саме слідчі (розшукові) дії доцільно проводити із застосуванням відеозапису та які особливості їх проведення. У деяких випадках застосування відеозапису під час проведення слідчих (розшукових) дій чітко окреслено в чинному КПК України, а в інших випадках це рішення, яке приймає сам слідчий.

Так, у п. 5 ст. 224 КПК України йде мова про те, що під час допиту учасників досудового розслідування, у тому числі під час допиту підозрюваного, може застосовуватися фотозйомка, аудіо- й/або відеозапис, тобто вибір залишається за слідчим [1]. Проте в умовах воєнного стану, відповідно до ч. 11 ст. 615 КПК України [1], показання, отримані під час допиту свідка, потерпілого, у тому числі одночасного допиту двох чи більше вже допитаних осіб, у кримінальному провадженні можуть бути використані як докази в суді виключно у випадку, якщо хід і результати такого допиту фіксувалися за допомогою доступних технічних засобів відеофіксації. Показання, отримані під час допиту підозрюваного, у тому числі одночасного допиту двох чи більше вже допитаних осіб, у кримінальному провадженні, що здійснюється в умовах воєнного стану, можуть бути використані як докази в суді виключно у випадку, якщо в такому допиті брав участь захисник, а хід і результати проведення допиту фіксувалися за допомогою доступних технічних засобів відеофіксації [1]. Тобто ця норма КПК України є зобов'язальною, адже вказує на обов'язкове застосування відеозапису під час указаної слідчої дії, незастосування в цьому випадку відеозапису тягне визнання доказу недопустимим. В інших випадках застосування відеозапису під час допиту підозрюваного залежатиме від його поведінки на слідчих (розшукових) діях, від волі самої особи, яка здійснює досудове розслідування. Застосування відеозапису під час допиту учасників кримінального провадження може має місце тоді, коли виникає необхідність у проведенні допиту великої кількості учасників (наприклад, декількох підозрюваних). Допит (допит підозрюваного) із застосуванням відеозапису значно прискорює процес допиту, адже після з'ясування анкетних даних допитуваної особи та роз'яснення її прав допитувана особа розповідає про обставини вчинення кримінального правопорушення, весь процес фіксується за допомогою технічного засобу, у такому разі немає необхідності всю інформацію повторно відображати в протоколі допиту, це значно скорочує час допиту

особи, за невеликий проміжок часу можна допитати кількох підозрюваних. На практиці це використовують тоді, коли існує група слідчих, вони у своїх службових кабінетах проводять допит учасників кримінального провадження окремо один від одного (зокрема підозрюваних) із застосуванням відеозапису. Під час допиту за допомогою відеозапису слідчий може ставити уточнювальні запитання, які також не відображаються в самому протоколі. У протоколі фіксується, що допит проводився із застосуванням відеозапису, і докладається диск із результатами слідчої дії.

Що стосується слідчої (розшукової) дії – огляд місця події, то тут рішення про застосування чи незастосування відеозапису приймає особа, яка проводить цю слідчу дію. Є непоодинокі випадки, коли огляд місця події може тривати 3–4 години й навіть більше, тому тут варто застосовувати безперервний відеозапис, складання протоколу в такому разі є недоцільним. Застосування відеозапису під час проведення огляду місця події зумовлено безліччю об'єктів, що перебувають у складних просторових і часових зв'язках. Наприклад, це можуть бути зміни в обстановці, що пов'язано з пожежею (підпалом), чи випадки вчинення дорожньо-транспортних пригод, коли необхідно усунути наслідки події, рятувати потерпілих, що тягне за собою зміну початкової обстановки події. Застосовувати відеозапис доцільно, коли відбуваються різкі зміни погодних умов, це може бути сніг чи дощ, що може призвести до втрати слідів, коли правопорушник чинить утечу, тому тут також варто одразу застосувати відеозапис. Якщо виникає необхідність провести огляд місця події на великих за площею ділянках, де правопорушником учинено кримінальне діяння, у такому разі доцільніше все фіксувати на відеокамеру. Відеозапис може бути використаний як доказ у кримінальному провадженні, так як дізнавач, слідчий, прокурор, експерт, досліджуючи відеозапис, який об'єктивно відображає обстановку події кримінального правопорушення, отримують можливість з'ясувати істину в кримінальному провадженні.

Слушно вказує Б.С. Лук'яничков, що в сьогоденні важливим є визначення ролі відеозапису як доказу в кримінальному провадженні, адже відеозапис у КПК України розглядається як документ. Проте в лінгвістичному значенні цей об'єкт характеризується як паперовий носій інформації. У криміналістиці документ у вигляді відеозапису розглядається як відомості, що фіксують кримінальне правопорушення й можуть указувати на причетність конкретної особи до вчинення протиправного діяння [5, с. 493].

Здійснюючи ґрунтовний аналіз процесуальних джерел доказів, Ю. Палеха й Н. Леміш вказують, що документ включає інформаційний складник і сам зміст. Матеріальний складник документа вважається речовою сутністю, яка виражається у вигляді предмета чи іншого електронного середовища, може бути передана як певні дані. Проте інформаційний складник документа містить відомості, які є важливими для безпосереднього кримінального провадження або можуть бути неналежними для його використання [6]. Ураховуючи таку позицію авторів, варто констатувати, що відеозапис необхідно розглядати як документ, лише враховуючи його інформаційний складник.

У пункті 1 ч. 1 ст. 615 КПК України вказується, що під час проведення обшуку або огляду житла чи іншого володіння особи, обшуку особи, якщо залучити понятих не має можливості й на те є об'єктивні причини або ж існує загроза для їхнього життя чи здоров'я, дозволяється проведення таких слідчих (розшукових) дій без залучення понятих, але за обов'язкового застосування відеозапису [1]. На наше переконання, навіть в разі присутності понятих усе ж таки необхідно застосовувати відеозапис, адже під час обшуку поведінка підозрюваного може бути непередбачуваною, він навіть може впливати на фальсифікацію цієї слідчої (розшукової) дії.

У частині 7 ст. 223 КПК України йде мова про те, що у випадках застосування безперервного відеозапису слідчого експерименту поняті можуть не залучатися, проте відеозапис повинен бути безперервним, починатися з місця, часу проведення й закінчуватися підписанням протоколу всіма учасниками [1]. Це дуже зручно для осіб, які проводять цю слідчу дію, адже це прискорює процес проведення слідчої дії, скорочує час на пошук понятих. Звісно, у цьому випадку доцільно застосувати відеозапис, адже на відео буде зафіксовано місце вчиненого правопорушення, те, як підозрюваний показує на місці події, що в подальшому допоможе зіставити зібрані в кримінальному провадженні докази.

В. Негребецький із цього приводу вказує, що під час слідчого експерименту доцільно використовувати відеозапис, який дає змогу наочно відобразити динамічні елементи змісту цієї слідчої дії, зокрема самостійність у демонстрації обстановки, зміст окремих дій, реакцію особи, показання якої перевіряються. Тому використання відеозапису підвищує ефективність слідчої (розшукової) дії [7, с. 257–261]. Так, ця думка відповідає нашій позиції, є цілком виправданою.

Висновки. Кримінально-процесуальним законом України передбачено порядок застосування технічних засобів для фіксування кримінального провадження. Саме ж рішення про фіксацію процесуальної дії за допомогою технічних засобів під час досудового розслідування покладається на особу, яка проводить відповідну процесуальну дію, залежить від обставин кримінального правопорушення, погодних умов, від поведінки підозрюваного на слідчій (розшуковій) дії, від зміни обстановки й прямої вказівки на це в КПК України. Новітні технології дають можливість швидко, якісно проводити слідчі (розшукові) дії з підозрюваним, фіксуючи отримані докази за допомогою відеозапису, який повинен бути проведений із забезпеченням кримінально-процесуальних гарантій особи, з дотриманням конституційних і процесуальних прав підозрюваного й інших учасників кримінального провадження. У такому разі особа, яка проводить відповідну процесуальну дію, отримує беззаперечний доказ, що може слугувати підозрою особи в учиненні кримінального правопорушення та який неможливо буде сфальсифікувати.

Список використаних джерел

1. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 року № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>.
2. Сердюк В.П. Відеозапис у кримінальному провадженні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність». Дніпропетровськ, 2016. 22 с.
3. Сокиран М.Ф. Процесуальні і тактичні питання використання звуко-, відеозапису в кримінальному судочинстві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність» / КНУВС України. Київ, 2008. 20 с.
4. Криміналістика : мультимедійний навчальний підручник / кафедра криміналістики та судової медицини, Національна академія внутрішніх справ. Київ, 2020. URL: <https://arm.naiu.kiev.ua/books/criminalistics/info/lec5.html>
5. Лук'яничков Б.Є. Відеозапис як вид цифрового доказу у кримінальному процесі: Сучасний стан та перспективи. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 2. С. 490–393. URL: http://www.lsej.org.ua/2_2023/115.pdf.
6. Палеха Ю.І., Леміш Н.О. Загальне документознавство : навчальний посібник. Київ, 2009. 434 с. URL: <https://textbook.com.ua/dokumentoznavstvo/1473445811>.
7. Негребецький В.В. Відеозапис під час слідчого експерименту. *Підприємство господарство і право*. 2021. № 4. С. 257–261. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2021/4/41.pdf>.

Надійшла до редакції 29.08.2024

Прийнято до опублікування 06.09.2024

References

1. Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy vid 13 kvitnia 2012 roku № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>.
2. Serdiuk V.P. (2016). Videozapys u kryminalnomu provadzhenni [Video recording in criminal proceedings]: avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.09 «Kryminalnyi protses ta kryminalistyka; sudova ekspertyza; operatyvno-rozshukova diialnist». Dnipropetrovsk, 22 s.
3. Sokyran M.F. (2008). Protseualni i taktichni pytannia vykorystannia zvuko-, videozapysu v kryminalnomu sudochynstvi Ukrainy [Procedural and tactical issues of the use of audio and video recording in the criminal justice system of Ukraine]: avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.09 «Kryminalnyi protses ta kryminalistyka; sudova ekspertyza; operatyvno-rozshukova diialnist» / KNUVS Ukrainy. Kyiv, 20 s.

4. Kryminalistyka : multymediiniyi navchalnyi pidruchnyk [Forensics: a multimedia textbook] / kafedra kryminalistyky ta sudovoi medytsyny, Natsionalna akademiia vntrishnikh sprav. Kyiv, 2020. URL: <https://arm.naiu.kiev.ua/books/criminalistics/info/lec5.html>.

5. Lukiianchykov B.Ie. (2023). Videozapys yak vyd tsyvrovoho dokazu u kryminalnomu protsesi: Suchasnyi stan ta perspektyvy [Video recording as a type of digital evidence in the criminal process: Current state and prospects]. Legal scientific electronic journal. № 2. S. 490–393. URL: http://www.lsej.org.ua/2_2023/115.pdf.

6. Palekha Yu.I., Lemish N.O. (2009). Zahalne dokumentoznavstvo : navchalnyi posibnyk [General documentary science: a study guide]. Kyiv, 434 s. URL: <https://textbook.com.ua/dokumentoznavstvo/1473445811>.

7. Nehrebetskyi V.V. (2021). Videozapys pid chas slidchoho eksperymentu [Video recording during the investigative experiment]. Enterprise, economy and law. № 4. S. 257–261. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2021/4/41.pdf>.

ABSTRACT

Natalia Brovko, Svitlana Simakova. Peculiarities of the use of video recording during investigative (search) actions involving the suspect.

The use of video recording during the investigation of criminal proceedings is used not only as a technical means, but also as a mechanism for ensuring the rights of the participants to carry out objective, impartial, fast criminal proceedings. That is why the evidential value of the video recording lies in the technical ability to objectively record the facts that are part of the subject of evidence.

The Criminal Procedure Code does not specify any restrictions on the properties of the technical means used to record criminal proceedings, so the participants in the proceedings who conduct the process can use the latest gadgets, which must be in good working order, and qualitatively record investigative (search) actions with the involvement of participants in criminal proceedings. proceedings, including the suspect. In the absence of technical means, the investigator, inquirer, and prosecutor involve a specialist.

Continuity of video recording (including the serviceability of technical devices) is one of the conditions provided for in the Criminal Procedure Code, and is a guarantee of the protection of the rights of participants who are involved in an investigative action using a technical device. The obtained materials of video recording of investigative (search) actions are displayed on the information medium - disk, which is stored with the materials of criminal proceedings. In the conditions of martial law, statements obtained during the interrogation of a suspect, including the simultaneous interrogation of two or more already interrogated persons, may be used as evidence in court in criminal proceedings only if a defense attorney participated in such an interrogation, and the course and results the interrogation was recorded using available technical means of video recording.

In general, there are no instructions in the Criminal Procedure Code regarding the use of video recording during investigative actions involving participation, the person conducting the investigative action makes such a decision himself. The decision to use the inspection of the scene of the incident is also made by the person conducting this investigative action. During a search or inspection of a person's home or other possessions, a search of a person, if it is not possible to involve witnesses, and there are objective reasons for this, or there is a threat to their life or health, then the Criminal Procedure Code allows the conduct of such investigators (investigative) actions without the involvement of witnesses, but with the mandatory use of video recording. In cases of continuous video recording during the investigative experiment, bystanders may not be involved, however, the video recording must be continuous, begin with the place and time of the conduct, and end with the signing of the protocol by all participants.

It can be concluded that the conduct of investigative actions involving the suspect with the use of video recording depends on the direct indication of this in the Criminal Procedure Code, on the circumstances of the case, on the behavior of the suspect during the pre-trial investigation, on the scope of the criminal proceedings.

Key words: *the suspect, investigator, inquirer, public prosecutor, criminal proceedings, pre-trial investigation, investigative (search) actions, video recording, technical means.*

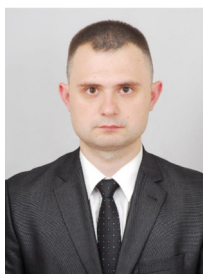
УДК 351.761.3

DOI <https://doi.org/10.32782/2078-3566-2024-3-22>

Олег ЄМЕЦЬ[©]

доктор юридичних наук, доцент
(Національна академія внутрішніх справ, м. Київ, Україна)

Ігор ГЕЙДА[©]

аспірант
(Державне бюро розслідувань, м. Київ, Україна)

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИНАМ У СФЕРІ ОБІГУ НАРКОТИЧНИХ ЗАСОБІВ

Метою статті є визначення особливостей міжнародно-правового забезпечення протидії злочинам у сфері обігу наркотичних засобів. Установлено, що основою міжнародно-правового забезпечення протидії злочинам у сфері незаконного обігу наркотичних засобів є такі міжнародно-правові акти, як Єдина конвенція про наркотичні засоби 1961 року та Протокол про поправки до цієї Конвенції 1972 року, Конвенція про психотропні речовини 1971 року, Конвенція ООН про боротьбу проти незаконного обігу наркотичних засобів і психотропних речовин 1988 року, яким надано загальну юридичну характеристику. Одержані й оприлюднені результати дослідження можуть використати правники в роботі правоохоронних органів та інші зацікавлені суб'єкти з протидії незаконному обігу наркотичних засобів, а також науковці й практики під час проведення подальших наукових досліджень у цій сфері.

Ключові слова: кримінальні правопорушення, міжнародний договір, наркотичні засоби, протидія злочинності, ратифікація.

Постановка проблеми. Одна з причин соціального відчуження, руйнування взаємин із близькими та рідними – це вплив наркотиків на організм людини, який становить серйозну загрозу психологічному й фізичному благополуччю. Психічні розлади, фізичні ушкодження органів і систем організму, ризик передозування й можливість смертельних (летальних) випадків – усе це можуть створити наслідки вживання наркотиків, суттєво підриваючи здоров'я та погіршуючи якість життя, якщо вчасно не подолати залежність [1]. Про наркоманію нині говорять у всьому світі. З нею пов'язують і падіння звичаїв, і зростання злочинності, і збільшення транспортних пригод. Ця проблема турбує політиків, медиків, соціологів, юристів, педагогів і звичайних пересічних громадян. За приблизними підрахунками, у світі налічується понад один мільярд наркоманів. Це, без сумніву, соціальна трагедія. Про наркоманію наполегливо й тривожно повідомляють численні медіа. Наводять загрозливі цифри, що свідчать про зростання наркоманії, залучення до її тенет дедалі нових і нових жертв [2].

Сьогодні можемо з упевненістю казати про те, що виявлення, припинення, документування й розслідування кримінальних правопорушень у сфері обігу наркотичних засобів є однією з найбільш болючих проблем в Україні, хоча їй цілком властиві транснаціональні масштаби. Тому поступово утворюється міжнародно-правова основа

© О. Ємець, 2024

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-0864-2302>

© І. Гейда, 2024

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-0864-2302>

протидії незаконному обігу наркотичних засобів. Розуміння особливостей чинних правових норм дасть змогу правоохоронним органам та іншим зацікавленим суб'єктам уживати дієвих заходів з боротьби з наркобізнесом, чим обґрунтовується актуальність дослідження сучасних аспектів проблеми міжнародно-правового забезпечення протидії злочинам у сфері обігу наркотичних засобів.

Аналіз публікацій, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми. Вирішенню різних проблем, які виникають у протидії кримінальним правопорушенням у сфері обігу наркотичних засобів, приділяли увагу такі видатні вчені, як В.І. Василюк, О.М. Джужа, Є.В. Лизогубенко, Д.Й. Никифорчук, О.Ю. Орлов, О.М. Стрільців, М.А. Погорєцький, С.С. Чернявський та інші. Висловлюючи повагу до цих науковців, а також високо оцінюючи їхні здобутки, зауважимо, що оприлюднені в різні часи результати проведених ними досліджень не охоплюють усього комплексу сучасних проблем, пов'язаних із протидією злочинам у сфері обігу наркотичних засобів, зокрема правовому забезпеченню такої роботи, у тому числі на міжнародному рівні. Проблема залишається злободенною й сьогодні, потребує продовження проведення наукових досліджень певних її аспектів.

З огляду на це, **метою статті** є визначення особливостей міжнародно-правового забезпечення протидії злочинам у сфері обігу наркотичних засобів.

Виклад основного матеріалу. Проблема незаконного виготовлення й обігу наркотичних засобів явно має транснаціональний характер, тому увага міжнародної спільноти вже тривалий час прикута до її подолання. Це відображено в досить широкому спектрі міжнародно-правових актів. При цьому варто згадати Конституцію України [3], відповідно статті 9 якої чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства, а укладення міжнародних договорів, які їй суперечать, можливе лише після внесення відповідних змін до неї. Більш детально це регламентовано в Законі України «Про міжнародні договори України» [4], у частині 2 статті 19 якого записано, що якщо міжнародним договором України, який набрав чинності в установленому порядку, встановлено інші правила, ніж ті, що передбачені у відповідному акті законодавства України, то застосовують правила міжнародного договору.

Важливою віхою у становленні міжнародно-правових засад боротьби з наркозлочинністю став період із 24 січня до 25 березня 1961 року, коли в Центральних установах Організації Об'єднаних Націй відбулася Конференція для ухвалення *Єдиної конвенції про наркотичні засоби* [5]. Незадовго до цього Економічна та Соціальна ради Організації Об'єднаних Націй Резолюцією 689 J (XXVI) від 28 липня 1958 року постановили, відповідно до пункту 4 статті 62 Статуту Організації Об'єднаних Націй і до постанов Резолюції 366 (IV) Генеральної Асамблеї від 3 грудня 1949 року, скликати конференцію повноважних представників, щоб прийняти Єдину конвенцію про наркотичні засоби, замінивши єдиним документом чинні багатосторонні договори в цій галузі, скоротити кількість договірних міжнародних органів, які видають виключно контролем за наркотичними засобами, і встановити контроль над виробництвом наркотичної сировини. Серед 73 держав на Конференції були також представники Української РСР.

В.А. Шаповалова, С.М. Мусоев і В.В. Шаповалов, аналізуючи зміст Єдиної конвенції про наркотичні засоби 1961 року [5], відзначають, що до процедури підведення під міжнародний контроль нових наркотичних засобів Єдина конвенція вносить низку важливих змін. Так, згідно з раніше укладеними договорами, право встановлювати відповідний режим контролю за наркотичними засобами належало Всесвітній організації охорони здоров'я, тим самим у разі появи на ринку нових наркотичних засобів забезпечувалася можливість швидкого реагування, що значною мірою давало змогу скоротити небезпеку розповсюдження нового виду наркоманії. Єдиною Конвенцією 1961 року це право було передано Комісії з наркотичних засобів, яка має приймати рішення,

грунтуючись на рекомендаціях Всесвітньої організації охорони здоров'я. До отримання висновку від Всесвітньої організації охорони здоров'я Комісія за наркотичними засобами може встановлювати лише попередній режим контролю [6, с. 113].

У Єдиній конвенції про наркотичні засоби 1961 року [5] обґрунтовується думка про необхідність вишукування засобів для організації лікування й ресоціалізації наркозалежних пацієнтів, а також вимога про необхідність ужиття відповідних адміністративних, законодавчих і каральних заходів щодо тих, хто займається протиправними діями, пов'язаними з нелегальним обігом наркотичних коштів. Крім цього, злочини, перелічені в цій Конвенції, повинні включатися до переліку злочинів, за які винні підлягають видачі за будь-яким договором або на будь-яких інших підставах міжнародного характеру (стаття 36). Норми сучасного міжнародного права, зокрема й Конвенція, вимагають, щоб усі умисні злочини, пов'язані з наркотичними засобами, каралися тюремним ув'язненням або іншими покараннями, пов'язаними з позбавленням волі. Здійснення цього принципу повністю залежить від особливостей національного законодавства учасників цієї Конвенції [6, с. 113].

У Женеві 25 березня 1972 року підписано *Протокол про поправки до Єдиної конвенції про наркотичні засоби 1961 року* [7], до якого Україна приєдналася 2 листопада 2000 року [8]. З огляду на те що цим Протоколом унесені суттєві зміни до Єдиної конвенції, варто приділити увагу вивченню ключових положень оновленої редакції цього міжнародного договору. Так, у статті 1 Єдиної конвенції про наркотичні засоби 1961 року [5] надаються різні визначення із цієї сфери. Крім того, у ній розкриваються питання про речовини, що підлягають контролю; зміни у сфері застосування контролю; спільні зобов'язання; міжнародні органи контролю (*Комісія з наркотичних засобів Економічної та Соціальної ради й Міжнародний комітет з контролю за наркотиками*); витрати міжнародних органів контролю; перегляд постанов і рекомендацій Комісії; функції Комісії; склад і функції Комітету; строки повноважень і винагорода членів Комітету; правила процедури Комітету; застосування системи обчислень; застосування системи статистичних відомостей; заходи, що вживаються Комітетом для забезпечення виконання постанов Конвенції; спеціальні положення щодо культивування; державні установи з опію; обмеження виробництва опію для міжнародної торгівлі; контроль над маковою соломою; кокаїновий кущ і листя кока; додаткові постанови, що стосуються листя кока; зберігання наркотичних засобів; заходи щодо нагляду й інспекції; заходи щодо боротьби з незаконним обігом; постанови про покарання накладення арешту й конфіскацію; заходи щодо боротьби зі зловживаннями наркотичними засобами; Угода про регіональні центри; застосування більш суворох заходів контролю за наркотичними засобами, ніж заходів, необхідних на підставі цієї Конвенції; припинення дії колишніх міжнародних договорів, а також деякі інші положення.

У Відні 21 лютого 1971 року ухвалено *Конвенцію про психотропні речовини* [9], яка ратифікована Україною з певними застереженнями 27 жовтня 1978 року [10]. У Конвенції розкриваються питання про сферу застосування контролю за речовинами; спеціальні положення щодо контролю над препаратами; інші спеціальні положення щодо сфери застосування контролю; обмеження використання з медичними й науковими цілями; спеціальне управління; спеціальні положення щодо речовин, включених до Списку I; ліцензії; застережні написи на упаковках і реклама; реєстраційні записи; положення щодо міжнародної торгівлі; заборону та обмеження експорту й імпорту; спеціальні положення, що стосуються провезення психотропних речовин в аптечках першої допомоги на судах, літаках або інших видах громадського транспорту, що курсує міжнародними лініями; інспекцію, доповіді, які подаються Сторонами; функції *Комісії з наркотичних засобів Економічної та Соціальної ради*; доповіді Комітету (*Міжнародний комітет з контролю за наркотиками, передбачений Єдиною конвенцією про наркотичні засоби 1961 року*); заходи, що вживаються Комітетом з метою забезпечення виконання положень Конвенції; заходи проти зловживання психотропними речовинами; заходи проти незаконного

обігу; положення про покарання; застосування суворіших заходів контролю, ніж заходи, передбачені цією Конвенцією; витрати міжнародних органів у зв'язку зі здійсненням положень цієї Конвенції, а також деякі інші.

У Відні 20 грудня 1988 року ухвалено *Конвенцію ООН про боротьбу проти незаконного обігу наркотичних засобів і психотропних речовин* [11], ратифіковану Україною 25 квітня 1991 року [12]. Метою цієї Конвенції є сприяння співробітництву між Сторонами з тим, щоб вони могли більш ефективно вирішувати різноманітні проблеми незаконного обігу наркотичних засобів і психотропних речовин, що мають міжнародний характер. Під час здійснення своїх зобов'язань за Конвенцією Сторони вживають необхідні заходи, включаючи заходи законодавчого й організаційного характеру, відповідно до основних положень своїх внутрішніх законодавчих систем. У її статті 1 надається низка визначень. Аналіз змісту цієї Конвенції дає змогу відзначити, що в ній розкриваються питання про сферу її застосування; правовідносини й санкції; юрисдикцію; конфіскацію; видачу; взаємну юридичну допомогу; передачу матеріалів кримінального розгляду; інші форми співробітництва й підготовку кадрів; міжнародне співробітництво й допомогу для держав транзиту; контрольовані поставки; речовини, що часто використовуються під час незаконного виготовлення наркотичних засобів або психотропних речовин; матеріали й обладнання; заходи щодо викорінювання незаконного культивування наркотиковмісних рослин і ліквідації незаконного попиту на наркотичні засоби і психотропні речовини; комерційних перевізників; комерційні документи й маркування вантажів, що експортуються; незаконний обіг на морі; зони вільної торгівлі та вільні порти; використання поштових відправлень; інформацію, що подається Сторонами; функції Комісії з наркотичних засобів Економічної й Соціальної ради ООН; функції Міжнародного комітету по контролю над наркотиками; доповіді Комітету; застосування більш суворих заходів, ніж заходи, передбачені цією Конвенцією; збереження прав і зобов'язань за попередніми договорами; а також деякі інші.

Заслужує на увагу можливість проведення контрольованих поставок згідно зі статтею 11 Конвенції [11]. Так, Сторони, якщо це дозволяють основні принципи їх національних правових систем, уживають у рамках своїх можливостей необхідні заходи, які передбачають належне використання *контрольованих поставок на міжнародному рівні* на основі взаємоприйнятних угод або взаємних домовленостей з метою виявлення осіб, які беруть участь у правопорушеннях, визнаних такими згідно з пунктом 1 статті 3, і їх кримінального переслідування. Рішення про використання контрольованих поставок приймаються в кожному окремому випадку й можуть за необхідності враховувати фінансові домовленості й взаєморозуміння щодо здійснення юрисдикції, які досягнуті відповідними Сторонами. Незаконні партії, контрольовані поставки яких здійснюються згідно з досягнутими домовленостями, за згодою Сторін можуть бути перехоплені й залишені для подальшого перевезення зі збереженням або вилученням чи повною або частковою заміною наркотичних засобів чи психотропних речовин.

Варто також сказати про «*жовтий перелік*», у якому міститься список наркотичних засобів, що знаходяться під міжнародним контролем, і додаткову інформацію, яка допомагає урядам держав належним чином заповнювати питальники Міжнародного комітету з контролю за наркотиками. Цей документ слугує вдосконаленню системи міжнародного контролю за обігом наркотичних засобів. Він не тільки є підґрунтям подальшого розвитку судової фармації в державній концепції протидії наркозлочинності як міжнародній, так і вітчизняній, а і є належною платформою для співпраці країн-членів ООН і ЄС з підготовки правоохоронних, судових та експертних органів з метою втілення принципу невідворотності покарання для всіх злочинців незалежно від віросповідання, кольору шкіри, займаної посади й країни проживання [13, с. 185].

Необхідно звернути увагу на те, що є низка міжнародно-правових актів, які за назвою прямо не спрямовані на протидію злочинам у сфері обігу наркотичних засобів,

проте регламентують певні аспекти боротьби з кримінальними правопорушеннями, а також міжнародне співробітництво правоохоронних та інших органів, у тому числі й у цій сфері. Так, у Монтего-Бей 10 грудня 1982 року прийнято *Конвенцію ООН з морського права* [14], ратифіковану Україною 3 червня 1999 року [15]. Згідно з її статтею 27, кримінальна юрисдикція прибережної держави не повинна здійснюватися на борту іноземного судна, яке проходить через територіальне море, для арешту будь-якої особи або провадження розслідування у зв'язку з будь-яким злочином, учиненим на борту судна під час його проходу, за винятком випадків, зокрема, якщо такі заходи необхідні для припинення незаконної торгівлі наркотичними засобами або психотропними речовинами. Відповідно до її статті 108, усі держави співробітничать у припиненні незаконної торгівлі наркотиками та психотропними речовинами, яка здійснюється суднами у відкритому морі на порушення міжнародних конвенцій. Будь-яка держава, яка має розумні підстави вважати, що судно, яке плаває під її прапором, займається незаконною торгівлею наркотиками або психотропними речовинами, може звернутися до інших держав із проханням про співробітництво в припиненні такої незаконної торгівлі.

Важливим міжнародно-правовим актом у сфері боротьби з організованою злочинністю, у тому числі й наркоторгівлі, є прийнята Резолюцією 55/25 Генеральної Асамблеї ООН від 15 листопада 2000 року *Конвенція проти транснаціональної організованої злочинності* [16], яка з деякими застереженнями й заявами ратифікована Україною 4 лютого 2004 року [17]. Її метою, згідно зі статтею 1, є сприяння співробітництву в справі більш ефективного запобігання транснаціональній організованій злочинності й боротьби з нею, а до такої варто зарахувати й наркобізнес.

Заслужують на увагу передбачені статтею 20 Конвенції [16] спеціальні методи розслідування. Так, якщо це допускається основними принципами її внутрішньої правової системи, кожна Держава-учасниця у межах своїх можливостей і на умовах, установлених її внутрішнім законодавством, уживає необхідних заходів, щоб дозволити належне використання *контрольованих поставок* і у тих випадках, коли вона вважає це доречним, використання інших спеціальних методів розслідування, таких як *електронне спостереження* або *інші форми спостереження*, а також *агентурні операції*, її компетентними органами на її території з метою проведення ефективної боротьби проти організованої злочинності. З метою розслідування злочинів, що охоплюються цією Конвенцією, Держави-учасниці заохочуються до укладання в разі необхідності відповідних двосторонніх або багатосторонніх угод чи домовленостей для використання таких спеціальних методів розслідування в контексті співробітництва на міжнародному рівні. Такі угоди або домовленості укладаються й здійснюються за повного дотримання принципу суверенної рівності держав і реалізуються в суворій відповідності до умов цих угод або домовленостей. За відсутності таких угод або домовленостей рішення про використання таких спеціальних методів розслідування на міжнародному рівні приймаються в кожному окремому випадку й можуть у разі необхідності враховувати фінансові домовленості й взаєморозуміння щодо здійснення юрисдикції заінтересованими Державами-учасницями. Рішення про використання контрольованих поставок на міжнародному рівні можуть за згодою заінтересованих Держав-учасниць включати такі методи, як перехоплення вантажів і залишення їх неторканими або їх вилучення чи заміна, повністю або частково.

Окремо необхідно звернути увагу на те, що правові засади протидії злочинам у сфері обігу наркотичних засобів становлять оперативно-розшукове, кримінальне й кримінально-процесуальне законодавство, а також нормативно-правові акти, які регламентують діяльність правоохоронних та інших державних органів.

Висновки. Проведене дослідження проблеми міжнародно-правового забезпечення протидії злочинам у сфері обігу наркотичних засобів дає можливість дійти певних висновків. Основою сучасного міжнародно-правового забезпечення протидії злочинам у

сфері незаконного обігу наркотичних засобів є Єдина конвенція про наркотичні засоби 1961 року [5], у якій ідеться про необхідність вишукування засобів для організації лікування й ресоціалізації наркозалежних пацієнтів, а також ужиття відповідних адміністративних, законодавчих і каральних заходів щодо тих, хто займається протиправними діяннями в цій сфері. 25 березня 1972 року підписано Протокол про поправки до цієї Конвенції [7], до якого Україна приєдналася 2 листопада 2000 року [8]. У Єдиній конвенції, зокрема, розкриваються питання про речовини, що підлягають контролю; зміни у сфері застосування контролю; спільні зобов'язання; міжнародні органи контролю (Комісія з наркотичних засобів Економічної та Соціальної Ради й Міжнародний комітет з контролю за наркотиками). Крім того, 21 лютого 1971 року ухвалено Конвенцію про психотропні речовини [9], яка ратифікована Україною з певними застереженнями 27 жовтня 1978 року [10]. 20 грудня 1988 року ухвалено Конвенцію ООН про боротьбу проти незаконного обігу наркотичних засобів і психотропних речовин [11], ратифіковану Україною 25 квітня 1991 року [12].

Аналіз міжнародно-правових актів виявив, що сфера боротьби з незаконним обігом наркотичних засобів регулюється також міжнародними договорами, у назві яких прямо не вказується на це. Так, 10 грудня 1982 року прийнято Конвенцію ООН з морського права [14], ратифіковану Україною 3 червня 1999 року [15], статті 27 і 108 якої регламентують боротьбу із цією проблемою. 15 листопада 2000 року прийнята Конвенція проти транснаціональної організованої злочинності [16], яка з деякими застереженнями й заявами ратифікована Україною 4 лютого 2004 року [17]. Нею передбачається можливість проведення контрольованих поставок і в тих випадках, коли Сторона вважає це доречним, використання інших спеціальних методів розслідування, таких як електронне спостереження або інші форми спостереження, а також агентурні операції, її компетентними органами на її території з метою проведення ефективної боротьби проти організованої злочинності, до якої належить і наркобізнес.

Указані міжнародно-правові акти ратифіковані Україною та, відповідно, є частиною національного законодавства держави. Таким чином, протидія незаконному обігу наркотичних засобів загалом, а також робота правоохоронних органів зокрема повинні здійснюватися згідно з вимогами цих міжнародних договорів, а закони України відповідати їх положенням. Одержані й оприлюднені результати дослідження можуть використати правники в роботі правоохоронних органів та інші зацікавлені суб'єкти з протидії незаконному обігу наркотичних засобів, а також науковці та практики під час проведення подальших наукових досліджень у цій сфері.

Список використаних джерел

1. Наслідки вживання наркотиків для здоров'я та життя. Starmed. URL: <https://mednarkoclinic.com.ua/naslidki-vzhyvannya-narkotyktiv/>.
2. Наркоманія – дорога в безодню/Полтавська обласна бібліотека для юнацтва ім. Олесь Гончар. URL: https://libgonchar.org/index.php?option=com_content&view=article&id=142%3Aq--q&catid=106&lang=uk.
3. Конституція України : Закон України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
4. Про міжнародні договори України : Закон України від 29 черв. 2004 р. № 1906-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 50. Ст. 540.
5. Единая конвенция о наркотических средствах 1961 года. URL: https://ips.ligazakon.net/document/MU61K02U?ed=1961_03_30.
6. Шаповалова В.О., Мусоєв С.М., Шаповалов В.В. Фармацевтичне право: Єдина Конвенція ООН про наркотичні засоби 1961 року в удосконаленні міжнародної системи контролю над наркотичними засобами. *Український вісник психоневрології*. Том 20. Вип. 2 (71). С. 111–114.
7. Протокол про поправки до Єдиної конвенції про наркотичні засоби 1961 року, прийнятий у Женеві 25 березня 1972 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_881#Text.
8. Про приєднання України до Протоколу про поправки до Єдиної конвенції про наркотичні засоби 1961 року : Закон України від 2 листопада 2000 року № 2082-III. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2000. № 50. Ст. 442.

9. Конвенція про психотропні речовини, прийнята у Відні 21 лютого 1971 року. URL: https://ips.ligazakon.net/document/MU71016?an=1&ed=1971_02_21.
10. Про ратифікацію Конвенції про психотропні речовини від 21 лютого 1971 року : Указ Президії Верховної Ради Української РСР. URL: https://ips.ligazakon.net/document/up783956?an=2&ed=1978_10_27.
11. Конвенція ООН про боротьбу проти незаконного обігу наркотичних засобів і психотропних речовин, прийнята у Відні 20 грудня 1988 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_096#Text.
12. Про ратифікацію Конвенції ООН про боротьбу проти незаконного обігу наркотичних засобів і психотропних речовин : Постанова Верховної Ради УРСР від 25 квітня 1991 року № 1000-XII. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1991. № 24. Ст. 277.
13. Шаповалов В.В. Єдина конвенція ООН про наркотичні засоби (1961 р.), «Жовтий перелік» (2010 р.) як основа подальшого розвитку судової фармації в державній концепції протидії наркозлочинності на міжнародному рівні. *Проблеми законності*. 2012. Вип. 118. С. 183–191.
14. Конвенція ООН з морського права, прийнята у Монтего-Бей 10 грудня 1982 року. URL: <http://consultant.parus.ua/?doc=00O5WDC64C>.
15. Про ратифікацію Конвенції ООН з морського права 1982 року та Угоди про імплементацію Частини XI Конвенції Організації Об'єднаних Націй з морського права 1982 року : Закон України від 3 червня 1999 року № 728-XIV. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 31. Ст. 254.
16. Конвенція ООН проти транснаціональної організованої злочинності : міжнародний документ від 15 листопада. 2000 року. *Офіційний вісник України*. 2006. № 14. Ст. 1056.
17. Про ратифікацію Конвенції ООН проти транснаціональної організованої злочинності та протоколів, що її доповнюють (Протоколу про попередження і припинення торгівлі людьми, особливо жінками і дітьми, і покарання за неї і Протоколу проти незаконного ввозу мігрантів по суші, морю і повітряю) : Закон України від 4 лют. 2004 р. № 1433-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 19. Ст. 263.

Надійшла до редакції 18.07.2024.

Прийнято до опублікування 26.07.2024

References

1. Naslidky vzhyvannya narkotykyv dlia zdorovia ta zhyttia. Starmed. URL: <https://mednarkoclinic.com.ua/naslidki-vzhyvannya-narkotykyv/>.
2. Narkomania – doroha v bezodniu. Poltavska oblasna biblioteka dlia yunatstva im. Olesia Honchara. URL: https://libgonchar.org/index.php?option=com_content&view=article&id=142%3Aq--q&catid=106&lang=uk.
3. Konstytutsiia Ukrainy : Zakon Ukrainy vid 28 cherv. 1996 r. # 254k/96-VR. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. 1996. № 30. St. 141.
4. Pro mizhnarodni dohovory Ukrainy : Zakon Ukrainy vid 29 cherv. 2004 r. № 1906-IV. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. 2004. № 50. St. 540.
5. Edynaia konventsyya o narkotycheskykh sredstvakh 1961 hoda. URL: https://ips.ligazakon.net/document/MU61K02U?ed=1961_03_30.
6. Shapovalova V.O., Musoiev S.M., Shapovalov V.V. Farmatsevtichne pravo: Yedyna Konventsiiia OON pro narkotychni zasoby 1961 roku v udoskonalenni mizhnarodnoi systemy kontroliu nad narkotychnymy zasobamy. *Ukrainskyi visnyk psykhonevrolohii*. Tom 20. Vyp. 2 (71). S. 111–114.
7. Protokol pro popravky do Yedynoi konventsii pro narkotychni zasoby 1961 roku : Vchyneno v Zhenevi 25 bereznia 1972 roku. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_881#Text.
8. Pro pryiednannia Ukrainy do Protokolu pro popravky do Yedynoi konventsii pro narkotychni zasoby 1961 roku : Zakon Ukrainy vid 2 lystopada 2000 roku № 2082-III. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (VVR). 2000. № 50. St. 442.
9. Konventsiiia pro psykhotropni rehovyny : Uchyneno u Vidni 21 liutoho 1971 roku. URL: https://ips.ligazakon.net/document/MU71016?an=1&ed=1971_02_21.
10. Pro ratyfikatsiiu Konventsii pro psykhotropni rehovyny vid 21 liutoho 1971 roku : Ukaz Prezydii Verkhovnoi Rady Ukrainskoi RSR. URL: https://ips.ligazakon.net/document/up783956?an=2&ed=1978_10_27.
11. Konventsiiia OON pro borotbu proty nezakonnoho obihu narkotychnykh zasobiv i psykhotropnykh rehovyn : Zdiisneno u Vidni 20 hrudnia 1988 roku. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_096#Text.

12. Pro ratyfikatsiiu Konventsii OON pro borotbu proty nezakonnogo obihu narkotychnykh zasobiv i psykhotroynykh rechovyn : Postanova Verkhovnoi Rady URSR vid 25 kvitnia 1991 roku № 1000-XII. Vidomosti Verkhovnoi Rady URSR vid 11 chervnia 1991 roku. № 24. St. 277.

13. Shapovalov V. V. Yedyna konventsiiia OON pro narkotychni zasoby (1961 r.), «Zhovtyi perelik» (2010 r.) yak osnova podalshoho rozvytku sudovoi farmatsii v derzhavni kontseptsii protydiv narkozlochynnosti na mizhnarodnomu rivni. Problemy zakonnosti. 2012. Vyp. 118. S. 183–191.

14. Konventsiiia OON z morskoho prava : Vchyneno u Monteho-Bei 10 hrudnia 1982 roku. URL: <http://consultant.parus.ua/?doc=0005WDC64C>.

15. Pro ratyfikatsiiu Konventsii OON z morskoho prava 1982 roku ta Uhody pro implementatsiiu Chastyny XI Konventsii Orhanizatsii Obiednanykh Natsii z morskoho prava 1982 roku : Zakon Ukrainy vid 3 chervnia 1999 roku № 728-XIV. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. 1999. № 31. St. 254.

16. Konventsiiia OON proty transnatsionalnoi orhanizovanoi zlochynnosti : mizhnarodnyi dokumen vid 15 lystopada. 2000 roku. Ofitsiinyi visnyk Ukrainy. 2006. № 14. St. 1056.

17. Pro ratyfikatsiiu Konventsii OON proty transnatsionalnoi orhanizovanoi zlochynnosti ta protokoliv, shcho yii dopovniuiut (Protokolu pro poperedzhennia i pryvynennia torhivli liudmy, osoblyvo zhinkamy i ditmy, i pokarannia za nei i Protokolu proty nezakonnogo vvozu mihrantiv po sushi, moriu i povitriu) : Zakon Ukrainy vid 4 liut. 2004 r. № 1433-IV. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. 2004. № 19. St. 263.

ABSTRACT

Oleh Yemets, Ihor Heida. International legal provision of counteraction crimes in the sphere of drug trafficking.

The purpose of the article is to determine the features of international legal provision of counteraction crimes in the sphere of drug trafficking. It has been established that the basis of international legal provision of counteraction crimes in the sphere of drug trafficking are such international legal acts as the Single Convention on Narcotic Drugs (1961) and the Protocol amending this Single Convention (1972), the Convention on Psychotropic Substances (1971), Convention against Illicit Traffic in Narcotic Drugs and Psychotropic Substances (1988). These international acts are given a general legal description. It is proved that the sphere of combating Illicit trafficking in narcotic drugs is also regulated by international treaties, in the name of they do not explicitly indicate this, for example, such international treaties as the United Nations Convention on the Law of the Sea (1982) and the United Nations Convention against Transnational Organized Crime (2000).

The specified international legal acts have been ratified by Ukraine and, accordingly, are part of the national legislation of the state. Today, international treaties provide for the possibility of conducting controlled deliveries and, in those cases when the Party considers it appropriate, the use of other special methods of investigation, such as electronic surveillance or other forms of surveillance, as well as agent operations, by its competent authorities on its territory in order to conduct an effective fight against organized crime. The obtained and published research results can be used by lawyers in the work of law enforcement agencies and other interested subjects in countering illegal drug trafficking, as well as by scientists and practitioners in conducting further scientific research in this area.

Key words: *criminal offenses, international treaty, drugs, countering crime, ratification.*

УДК 343.3

DOI <https://doi.org/10.32782/2078-3566-2024-3-23>

Ганна ІЗВИЦЬКА[©]
здобувачка вищої
освіти
(Дніпровський
державний
університет
внутрішніх справ,
м. Дніпро, Україна)

Анатолій ШИЯН[©]
викладач
(Дніпровський
державний
університет
внутрішніх справ,
м. Дніпро, Україна)

СТАНОВЛЕННЯ Й РОЗВИТОК ІНСТИТУТУ СПІВПРАЦІ УКРАЇНИ З МІЖНАРОДНИМ КРИМІНАЛЬНИМ СУДОМ

Статтю присвячено розгляду питання становлення й розвитку співробітництва України з Міжнародним кримінальним судом. Зазначено, що Міжнародний кримінальний суд – постійно діючий міжнародний орган правосуддя, діяльність якого регламентовано Римським статутом. У статті звертається увага на те, що Міжнародний кримінальний суд лише доповнює національну систему органів правосуддя, жодним чином не замінюючи будь-який із них. Проаналізовано ключові етапи налагодження співпраці України з Міжнародним кримінальним судом. Досліджено проблематику імплементації норм Римського статуту в національне законодавство, акцентовано увагу на факторах необхідності його ратифікації Україною. Зроблено висновки щодо перспектив подальшої співпраці України з Міжнародним кримінальним судом, підвищення її ефективності.

Ключові слова: Міжнародний кримінальний суд, співпраця, Римський статут, ратифікація, підслідність, воєнні злочини.

Постановка проблеми. З набуттям чинності Римського статуту від 01.07.2002 в системі міжнародних інституцій правосуддя започаткував своє функціонування постійно діючий орган судочинства – Міжнародний кримінальний суд (далі – МКС). Перші заяви визнання Україною юрисдикції МКС на певну категорію злочинів зроблено ще у 2014–2015 роках, що знаходиться в прямому причинно-наслідковому зв'язку з подіями Майдану (Революція Гідності), анексією АР Крим, веденням бойових дій і частковою окупацією Донецької й Луганської областей.

Повномасштабне вторгнення російської федерації на територію України від 24 лютого 2022 року, масовість і масштабність учинення країною-агресором воєнних злочинів, злочинів проти людяності тощо сприяли необхідності нагального вирішення питання щодо налагодження ефективної системи взаємодії України з важливою інституцією міжнародного правосуддя – МКС – задля притягнення винних у цих жорстоких, нелюдських злочинах до відповідальності й відновлення справедливості. Варто зауважити, що активувалися обговорення питань щодо важливості ратифікації Римського статуту й унесення відповідних змін до законодавства України, з метою розбудови повноцінної ефективної системи співробітництва нашої держави з МКС, при цьому науковці також звертають увагу на визначення чітких меж такої співпраці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Низка науковців у працях досліджували перспективи, шляхи співпраці України з МКС, її проблемні аспекти, а саме: С. Кучевська,

© Г. Ізвіцька, 2024

© А. Шиян, 2024

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-8294-271X>

М. Смирнов, К. Задоє, В. Гутник, О. Кучер, Н. Зелінська, Є. Діденко, П. Пилипенко, М. Гнатовський, Ю. Аносова та ін. При цьому в рамках наукових досліджень особливо акцентується увага на нагальному вирішенні питання щодо ратифікації Римського статуту Україною та гармонізації міжнародних норм із положеннями українського законодавства.

Метою статті є дослідження становлення й функціонування наявної системи взаємодії України та МКС і прогнозування подальших перспектив підвищення її ефективності в контексті нагальної ратифікації Римського статуту.

Виклад основного матеріалу. З набуттям чинності Римським статутом – міжнародним договором, що започаткував функціонування постійно діючого МКС, упроваджено новий етап розвитку системи міжнародного кримінального судочинства. При цьому варто зауважити, що Римський статут є одним із найбільш змістовних міжнародних договорів, яким визначено не лише обсяг злочинів, що належать до юрисдикції МКС, а й базові принципи та процесуальні норми кримінального права.

МКС є судом останньої інстанції, який доповнює національні юрисдикції. Держави несуть основну відповідальність за розслідування, судове переслідування й притягнення до відповідальності винних у вчиненні найсерйозніших міжнародних злочинів [1]. Тобто МКС не має на меті замінити національні органи правосуддя чи втручатися в їхню діяльність із розгляду кримінальних проваджень, а лише доповнює систему судових органів у частині розслідування злочинів, що викликають занепокоєння всього міжнародного співтовариства в обсязі, визначеному Римським статутом.

Україна як одна з держав учасниць підписання ще з 2000 року Статуту взяла на себе зобов'язання, яке дотепер залишається невиконаним, а саме: ратифікація Римського статуту й, відповідно, утілення його положення в національне законодавство. Першопричиною неспроможності виконати зазначений зоб'язок визначалася невідповідність концептуальних положень Римського статуту Конституції України – Основному Закону держави, про що зазначено у Висновку Конституційного Суду України від 11.07.2001. Так, Конституційний Суд України в складі 17 суддів надав висновок, що в частині, що стосується положень абзацу 10 преамбули і статті 1 Статуту, за якими «Міжнародний кримінальний суд ... доповнює національні органи кримінальної юстиції», Римський Статут Міжнародного кримінального суду не відповідає Конституції України [2]. Тобто положення абзацу 10 преамбули і ст. 1 Римського статуту не відповідали ст. 124 Основного Закону України.

Проте перші кроки співпраці України з МКС, незважаючи на відсутність ратифікації Римського статуту і виходячи з підстав здійснення юрисдикції МКС, розпочато ще у 2014–2015 роках. Тоді Верховна Рада України (далі – ВРУ), відповідно до положень п. 2 ст. 11, п. п. 2, 3 ст. 12 Римського статуту, у Заяві від 25.02.2014 № 790-VII визнала юрисдикцію МКС у злочинах проти людяності [3], а в Заяві від 04.02.2015 № 145-VIII – у злочинах проти людяності й воєнних злочинів, учинених вищими посадовими особами російської федерації та керівниками терористичних організацій «ДНР» і «ЛНР», що затверджено Постановою ВРУ [9].

З огляду на вищезазначене, можна дійти висновку, що Україна частково визнала юрисдикцію МКС, адже, відповідно до міжнародного договору, що регламентує діяльність МКС, його предметна юрисдикція не обмежується лише двома видами злочинів, до неї, зокрема, ще належать злочини геноциду та злочин агресії.

Але питання ратифікації залишилося відкритим. Із цією метою наступним етапом розвитку співробітництва з МКС стало внесення змін до Конституції України, адже, згідно зі ст. 9, укладення міжнародних договорів, які суперечать Конституції України, можливе лише після внесення відповідних змін до Конституції України [5]. Так, у 2016 році Законом України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» було повністю видозмінено положення статті 124 Конституції, зокрема встановлено, що на умовах, визначених Римським статутом, Україна може визнати юрисдикцію МКС. Зазначені

зміни положень Конституції набрали законної сили у 2019 році. Таким чином, головну перепону задля ратифікації Римського статуту усунуто, але зобов'язання так і залишилося невиконаним без зазначення поважних на то причин.

Необхідність ратифікації Римського статуту пов'язана не лише з фактом його підписання, а й обраним Україною євроінтеграційним вектором розбудови держави, що вимагає реформування нормативно-правової бази відповідно до міжнародних стандартів. Варто згадати Угоду про асоціацію між Україною та Європейським Союзом (далі – ЄС), у ст. ст. 8, 24 якої визначено безпосереднім обов'язком України ратифікувати Римський статут. Виконання зобов'язань, передбачених Угодою, важливе задля безперешкодного майбутнього членства України в ЄС.

При цьому, повертаючись до теми проявів співпраці України з МКС, варто згадати створення в січні 2020 року першого спеціалізованого підрозділу в структурі Офісу Генерального прокурора Департаменту нагляду у кримінальних провадженнях щодо злочинів, учинених в умовах збройного конфлікту.

Надалі від початку повномасштабного вторгнення росії 24 лютого 2022 року на територію України питання створення цілісного процесуально-правового порядку співпраці України з МКС набуває вагомого значення, про що передусім свідчать статистичні дані вчинених воєнних злочинів. Так, за даними Офісу Генерального прокурора, станом на 19.04.2024 зареєстровано 130365 злочинів агресії та воєнних злочинів, найбільшу частку з яких становить порушення законів і звичаїв ведення війни [4].

28 лютого 2022 року прокурор МКС Карім Хан, висловлюючи своє занепокоєння щодо подій, що відбуваються в Україні, заявив про якомога швидкий початок розслідування ситуації в Україні. У зверненні Карім Хан зазначив, що існують розумні підстави для початку розслідування. Зокрема, він упевнений, що є обґрунтовані підстави вважати, що в Україні скоєні як імовірні воєнні злочини, так і злочини проти людяності протягом тих подій, які вже оцінені під час попереднього розгляду Офісом [11].

Оскільки Україна не є державою-учасницею Римського статуту, проблемним став початок здійснення розслідування, адже Україна обмежена в праві на передачу ситуації, яка, імовірно, належить до юрисдикції МКС, то, відповідно, прокурор попередньо мав отримати від Досудової палати Суду дозвіл на здійснення провадження, що значно уповільнило б процес розслідування.

Цієї складної процедури вдалося уникнути завдяки всебічній підтримці українського народу міжнародною спільнотою. Так, на початку березня 2022 року більше ніж тридцять країн, що ратифікували Римський статут, подали позови проти росії за її вторгнення в Україну, що дало змогу передати справу одразу на розслідування.

Уже у квітні прокурор МКС Карім Хан разом із групою експертів відвідали звільнене від російської армії місто Бучу, у якому на початку повномасштабного вторгнення відбувалися масові вбивства мирних, цивільних жителів, що супроводжувалося застосуванням насильства, тортур, зґвалтуваннями, мародерством, що слугує неспростовним доказом геноциду українського народу. Карім Хан разом із тодішнім Генеральним прокурором України Іриною Венедиктовою в ході робочого візиту відвідали місце катування українців, знаходження в цент понівечених автомобілів, на яких місцеві мирні жителі намагалися самотужки евакуюватися з міста. Також Карім Хан став свідком процесу ексгумації тіл населення з могил масового поховання. У цьому взаємозв'язку в соціальній мережі «Twitter» Карім Хан зазначив: «Україна – місце злочину. Ми тут, тому що в нас є обґрунтовані підстави вважати, що вчиняються злочини, які підпадають під юрисдикцію Міжнародного кримінального суду. Ми повинні пробити туман війни, щоб дістатися до правди» [8].

Вочевидь, пересвідчившись у масових жорстоких злочинах, учинених проти українського мирного населення, маємо надію, що співробітники міжнародної інституції правосуддя здійснюватимуть безперервне, наполегливе й об'єктивне розслідування задля

затвердження загальновизнаних міжнародною спільнотою принципів верховенства права і справедливості.

Говорячи про налагодження співробітництва, неможливо оминати внесення змін до кримінального процесуального законодавства Законом України «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо співробітництва з Міжнародним кримінальним судом». Із дня набрання чинності – 20 травня 2022 року, зазначеним законодавчим актом доповнено Кримінальний процесуальний кодекс України (далі – КПК) розділом IX-2 «Особливості співробітництва з Міжнародним кримінальним судом» з метою можливості роботи МКС в Україні.

Так, у чинному КПК тепер визначено обсяг і порядок співробітництва з МКС (ст. 617 КПК), центральні органи України щодо співробітництва з МКС – Офіс Генерального прокурора на стадії розслідування та судового розгляду, Міністерство юстиції України – виконання рішень МКС (ст. 618 КПК), інститут консультацій із МКС (ст. 619 КПК), порядок передачі кримінального провадження МКС (ст. 620 КПК), порядок виконання прохання МКС про надання допомоги, яке стосується проведення процесуальних дій (ст. 621 КПК), норма про конфіденційність і захист відомостей, що стосуються національної безпеки України, під час співробітництва з МКС (ст. 622 КПК), порядок вжиття заходів для забезпечення збереження доказів на території України на прохання МКС (ст. 623 КПК), порядок виконання МКС функцій на території України (ст. 624 КПК) та інші ключові положення унормування механізму співробітництва [7].

З боку України впровадження інституту співробітництва з МКС у національне кримінальне процесуальне законодавство є не лише необхідним етапом розвитку співпраці з МКС, а й етапом наближення довгоочікуваного правниками моменту ратифікації Римського статуту.

Надалі постійний моніторинг ситуації в Україні, робочі поїздки слідчих груп МКС, їх участь в ексгумації трупів, збиранні доказів, тісна співпраця суду з Офісом Генерального прокурора слугували важливими факторами укладання Угоди між Кабінетом Міністрів України та Міжнародним кримінальним судом від 23 березня 2023 року про створення Офісу Міжнародного кримінального суду в Україні [12].

На наш погляд, укладання цієї Угоди спрямовано на вирішення здебільшого питань організаційного характеру створення й функціонування Офісу Міжнародного кримінального суду на території України.

З початку вересня 2023 року в Києві започаткував роботу польовий Офіс МКС, який за межами Гааги визнали найбільшим. Під час брифінгу Генеральний прокурор України Андрій Костін зазначив, що це нова глава нашої співпраці. Робота офісу допоможе посилити взаємодію між Україною та МКС [13].

Варто зазначити, що Офіс працює на ротатійній основі, його штат становлять працівники МКС, при цьому з метою захисту безпеки не названо конкретну кількість осіб. Діяльність Офісу сфокусовано передусім на розслідуванні доказів учинення воєнних злочинів на території України російськими військами. Також необхідно зауважити, що діяльність Офісу значно підвищує результативність взаємодії з МКС.

Отже, беручи до уваги те що прокурори національних органів безперервно спілкуються з експертами МКС, можна зробити висновок, що взаємодія України з МКС у розслідуванні воєнних злочинів, злочинів проти людяності є повноцінним партнерством. При цьому не менш важливим є аспект діяльності Офісу МКС, на якому наголошують правозахисники та громадські активісти, – посилення просвітницької роботи в українському суспільстві [14]. Із цією думкою важко не погодитися, адже роз'яснення громадянам України необхідності функціонування Офісу МКС, завдань і меж діяльності МКС, можливі результати плідної співпраці нашої держави з міжнародними органами, проведення різних професійних тренінгів, освітніх програм для правників сприятимуть, зокрема, і підвищенню рівня правосвідомості українського населення.

У ході дослідження налагодження партнерства України з МКС неможливо оминати затверджений Генеральним прокурором від 15 вересня 2023 року Стратегічний план щодо реалізації повноважень органів прокуратури у сфері кримінального переслідування за вчинення міжнародних злочинів на 2023–2025 роки, у якому, зокрема, акцентовано увагу на співпраці з МКС. Головною метою зазначеного Плану є належне узгодження діяльності Офісу Генерального прокурора й МКС у забезпеченні всебічного, об'єктивного дослідження всіх доказів учинення воєнних злочинів на території України та притягнення винних у їх скоєнні до неминучої юридичної відповідальності.

Безумовно, утвердження в зазначеному документі єдності принципів, цілей у здійсненні правосуддя щодо злочинів, учинених в умовах збройного конфлікту, сприятимуть належному документуванню доказів скоєних злочинів, належному захисту й підтримці потерпілих і свідків, підвищенню рівня довіри громадян як до національних правоохоронних органів та органів правосуддя, так і до міжнародних інституцій правосуддя.

В інформаційному просторі в період воєнного стану масового поширення набула кампанія щодо ратифікації Україною Римського статуту, що є чи не найбільш очікуваною подією в правовій сфері. У цьому взаємозв'язку слушним, на нашу думку, є твердження М.І. Смирнова, який зазначає, що позиція України з питання ратифікації Римського статуту виглядає доволі непослідовною та суперечливою, тому що, з одного боку, ми підписали Римський статут ще у 2000 році й запрошуємо МКС розслідувати злочини, скоєні країною-агресором в Україні, а з іншого – ми самі не ратифікуємо Римський статут і не визнаємо його юрисдикцію, окрім спеціальної юрисдикції МКС через п. 3 ст. 12 Римського статуту [10, с. 399].

Ми підтримуємо позицію тих правників, які ратують за негайну ратифікацію Римського статуту, оскільки це стане поштовхом для подальшого налагодження взаємодії України з МКС у багатьох аспектах.

По-перше, набуття статусу держави-учасниці значно розширить права нашої держави. Будучи державою-учасницею Статуту, Україна зможе, наприклад, обирати й висувати власні кандидатури на посади суддів і прокурорів МКС, брати участь в обговореннях чи надавати пропозиції щодо внесення змін до Римського статуту. Зараз же ситуація така: Україна взяла всі зобов'язання, передбачені Римським статутом, проте значно обмежена в організаційних і процесуальних правах.

По-друге, шляхом імплементації норм Римського статуту в національне законодавство ми зможемо доповнити Кримінальний кодекс України (далі – ККУ) – єдиний нормативно-правовий акт, яким встановлено, які саме діяння є кримінально караними. Зараз ним передбачено кримінальну відповідальність за злочини агресії (ст. ст. 346, 347 ККУ), військові злочини (розділ XIX Особливої частини ККУ – ст. ст. 438, 439 ККУ) і геноцид (ст. 442 ККУ). Кримінальним законом визначено низку кримінально-караних діянь, що посягають на мир, безпеку людства й міжнародний правопорядок, отже, у ККУ існує поняття «кримінальні правопорушення проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку», але не визначено в жодному з розділів поняття «кримінальні правопорушень проти людяності».

Порівняно з Римським статутом, яким у ст. 8 передбачено п'ятдесят складів воєнних злочинів, кількість складів воєнних злочинів, визначених ККУ, є доволі малою – п'ять складів. Разом із тим у ч. 1 ст. 438 ККУ передбачено інші порушення законів і звичаїв війни, що передбачені міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України [6].

Таким чином, ратифікація Римського статуту дасть змогу започаткувати внесення змін до кримінального законодавства в контексті доповнення складів військових злочинів, а також визначення кримінально-караних діянь проти людяності.

По-третє, норми Римського статуту слугуватимуть підґрунтям притягнення винних до кримінальної відповідальності національними правоохоронними органами, органами правосуддя відповідно до міжнародних принципів і стандартів.

По-четверте, ратифікація Римського статуту є одним із прямих зобов'язань, узятих Україною перед ЄС. Тобто важливість ратифікації підкреслено подальшою євроінтеграцією України.

Висновки. Підсумовуючи викладене, варто зазначити, що початок збройної агресії у 2014 році, повномасштабне вторгнення росії 24 лютого 2022 року на територію України сформувавши нові виклики для як національних, так і міжнародних органів правосуддя щодо притягнення країни-агресора до відповідальності за особливо тяжкі й тяжкі злочини. Зараз МКС є найбільш досконалим органом серед усіх міжнародних інституцій у сфері правосуддя.

З 2016 року законодавці України активно спрямовують свою діяльність на впровадження змін у національне законодавство задля його відповідності до положень Римського статуту.

Можна стверджувати, що завдяки всебічній підтримці міжнародної спільноти зараз будуватиметься надійний механізм співпраці України з МКС, що в майбутньому дасть змогу відновити справедливість і затвердити принцип верховенства права шляхом притягнення міжнародним трибуналом до відповідальності країни-агресора за вчинення масових, жорстоких злочинів у період збройного конфлікту на території України.

У свою чергу, Україна має, нарешті, виконати зобов'язання щодо ратифікації Римського статуту, що, безсумнівно, для неї матиме позитивний вплив, адже так нашу державу буде наділено всіма організаційними, процесуальними правами, якими користуються лише держави-учасниці, для забезпечення додаткових гарантій у притягненні до кримінальної відповідальності відповідно до міжнародних принципів і стандартів представників країни-агресора й інших осіб за вчинення злочинів на території України.

Список використаних джерел

1. Andreas Felder. Der Weg zum Römer Statut und dessen Inhalt. Jusletter 14. März 2005. URL: https://trialinternational.org/wp-content/uploads/2016/06/jusletter_andreas_felder.pdf.
2. Висновок Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України про надання висновку щодо відповідності Конституції України Римського Статуту Міжнародного кримінального суду (справа про Римський Статут) від 11.07.2001 № 3-в/2001. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003v710-01#Text>.
3. Заява Верховної Ради України до Міжнародного кримінального суду про визнання Україною юрисдикції міжнародного кримінального суду щодо скоєння злочинів проти людяності вищими посадовими особами держави, які призвели до особливо тяжких наслідків та масового вбивства українських громадян під час мирних акцій протестів у період з 21 листопада 2013 року по 22 лютого 2014 року від 25.02.2014 № 790-VII. *Відомості Верховної Ради*. 2014. № 13. Ст. 230.
4. Злочини вчинені в період повномасштабного вторгнення рф. *Офіс Генерального прокурора*. Офіційний веб-сайт. URL: <https://gp.gov.ua/>.
5. Конституція України. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
6. Кримінальний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25–26. Ст. 131.
7. Кримінальний процесуальний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 9–10, 11–12, 13. Ст. 88.
8. Мерещук В. Прокурор Міжнародного кримінального суду побував у Бучі. *LB.ua Дорослий погляд на світ*. URL: https://lb.ua/society/2022/04/13/513344_prokuroor_mizhnarodnogo.html.
9. Постанова Верховної Ради України Про Заяву Верховної Ради України «Про визнання Україною юрисдикції Міжнародного кримінального суду щодо скоєння злочинів проти людяності та воєнних злочинів вищими посадовими особами Російської Федерації та керівниками терористичних організацій «ДНР» та «ЛНР», які призвели до особливо тяжких наслідків та масового вбивства українських громадян» від 04.02.2015 № 145-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2015. № 12. Ст. 77.
10. Смирнов М.І. Особливості співробітництва України з міжнародним кримінальним судом в контексті військової агресії Росії проти України. *Право і суспільство. Серія «Міжнародне право»*. 2023. № 1. С. 395–402.

11. Statement of ICC Prosecutor, Karim A.A. Khan QC, on the Situation in Ukraine: «I have decided to proceed with opening an investigation». *International Criminal Court*. 28 February 2022. URL: <https://www.icc-cpi.int/news/statement-icc-prosecutor-karim-aa-khan-qc-situation-ukraine-i-have-decided-proceed-opening>.

12. Угода між Кабінетом Міністрів України та Міжнародним кримінальним судом від 23 березня 2023 року про створення Офісу Міжнародного кримінального суду в Україні. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_001-23#Text.

13. У Києві розпочав роботу польовий офіс Міжнародного кримінального суду. *Офіс Генерального прокурора*. Офіційний веб-сайт URL: <https://gp.gov.ua/>.

14. Шимкевич К. Співпраця України з МКС: що може міжнародне правосуддя? *ГО «Український мілітарний центр»*. URL: <https://mil.in.ua/uk/blogs/spivpratsya-ukrayiny-z-mks-shho-mozhe-mizhnarodne-pravosuddya/>.

Надійшла до редакції 12.06.2024

Прийнято до опублікування 21.06.2024

References

1. Andreas Felder (2005). Der Weg zum Römer Statut und dessen Inhalt. Jusletter 14. März. URL: https://trialinternational.org/wp-content/uploads/2016/06/jusletter_andreas_felder.pdf.

2. Vysnovok Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 11.07.2001 u spravi za konstytutsiynym podanniam Prezydenta Ukrainy pro nadannia vysnovku shchodo vidpovidnosti Konstytutsii Ukrainy Rym'skoho Statutu Mizhnarodnoho kryminalnoho sudu (sprava pro Rym'skyi Statut).

3. Zaiava Verkhovnoi Rady Ukrainy vid 25.02.2014 № 790-VII do Mizhnarodnoho kryminalnoho sudu pro vyznannia Ukrainoiu yurysdyksii mizhnarodnoho kryminalnoho sudu shchodo skoiennia zlochyniv proty liudianosti vyshchymy posadovymy osobamy derzhavy, yaki pryzvely do osoblyvo tiazhykikh naslidkiv ta masovoho vbyvstva ukraïnskykh hromadian pid chas myrnykh aktsii protestiv u period z 21 lystopada 2013 roku po 22 liutoho 2014 roku. *Vidomosti Verkhovnoi Rady*. 2014. № 13. st. 230.

4. Zlochyny vchyneni v period povnomasshtabnoho vtorhnennia rf. *Ofis Heneralnoho prokurora*. Ofitsiyni veb-sait. URL: <https://gp.gov.ua/> [in Ukr.].

5. Konstytutsiia Ukrainy [Constitution of Ukraine] vid 28.06.1996.

6. Kryminalnyi kodeks Ukrainy. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 2001. № 25-26. st. 131.

7. Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 2013. № 9–10, 11–12, 13. st. 88.

8. Mereshchuk V. Prokuror Mizhnarodnoho kryminalnoho sudu pobuvav u Buchi. LB.ua Doroslyi pohliad na svit. URL: https://lb.ua/society/2022/04/13/513344_prokuror_mizhnarodnogo.html [in Ukr.].

9. Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainy vid 04.02.2015 № 145-VIII Pro Zaiavu Verkhovnoi Rady Ukrainy «Pro vyznannia Ukrainoiu yurysdyksii Mizhnarodnoho kryminalnoho sudu shchodo skoiennia zlochyniv proty liudianosti ta voiennykh zlochyniv vyshchymy posadovymy osobamy Rosiiskoi Federatsii ta kerivnykamy terorystychnykh orhanizatsii «DNR» ta «LNR», yaki pryzvely do osoblyvo tiazhykikh naslidkiv ta masovoho vbyvstva ukraïnskykh hromadian». *Vidomosti Verkhovnoi Rady*. 2015. № 12. st. 77.

10. Smyrnov M.I. (2023) Osoblyvosti spivrobitnytstva Ukrainy z mizhnarodnym kryminalnym sudom v konteksti viiskovoi ahresii Rosii proty Ukrainy. *Pravo i suspilstvo. Seriia: «Mizhnarodne pravo»*. № 1. S. 395–402.

11. Statement of ICC Prosecutor, Karim A.A. Khan QC, on the Situation in Ukraine: «I have decided to proceed with opening an investigation». *International Criminal Court*. 28 February 2022. URL: <https://www.icc-cpi.int/news/statement-icc-prosecutor-karim-aa-khan-qc-situation-ukraine-i-have-decided-proceed-opening>.

12. Uhoda mizh Kabinetom Ministriv Ukrainy ta Mizhnarodnym kryminalnym sudom vid 23.03.2023 roku pro stvorennia Ofisu Mizhnarodnoho kryminalnoho sudu v Ukraini. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_001-23#Text [in Ukr.].

13. U Kyievi rozpochav robotu polovyi ofis Mizhnarodnoho kryminalnoho sudu. *Ofis Heneralnoho prokurora*. Ofitsiyni veb-sait. URL: <https://gp.gov.ua/> [in Ukr.].

14. Shymkevych K. Spivpratsia Ukrainy z MKS: shcho mozhe mizhnarodne pravosuddia? *HO «Ukrainskyi militaryi tsentr»*. URL: <https://mil.in.ua/uk/blogs/spivpratsya-ukrayiny-z-mks-shho-mozhe-mizhnarodne-pravosuddya/> [in Ukr.].

ABSTRACT

Hanna Izvitska, Anatolii Shiyani. Formation and development of the institution of cooperation of Ukraine with the International Criminal Court.

The article is devoted to consideration of the issue of formation and development of Ukraine's cooperation with the International Criminal Court. It is noted that the International Criminal Court is a permanent international body of justice whose activities are regulated by the Rome Statute. The article draws attention to the fact that the International Criminal Court only complements the national system of justice bodies, in no way replacing any of them. An analysis of the key stages of establishing Ukraine's cooperation with the International Criminal Court was carried out. The article determined that for the first time, Ukraine, not being a state party to the Rome Statute, recognized the jurisdiction of the International Criminal Court and used the opportunity to cooperate back in 2014–2015. However, the need to establish an effective, integrated mechanism of interaction arose precisely with the beginning of the full-scale invasion of the Russian Federation on the territory of Ukraine on February 24, 2022.

The article draws attention to the addition of Chapter IX-2 "Peculiarities of cooperation with the International Criminal Court" to the Criminal Procedure Code of Ukraine, which details the mechanism of Ukraine's cooperation with the International Criminal Court, defines the scope and procedure of such cooperation. The problems of implementation of the norms of the Rome Statute into the national legislation are studied, attention is focused on the factors necessary for its ratification by Ukraine. The importance of Ukraine's ratification of the Rome Statute was emphasized, particularly in the context of supplementing the Criminal Code of Ukraine with new norms. Conclusions were made regarding the prospects of Ukraine's further cooperation with the International Criminal Court, increasing its effectiveness.

Key words: *International Criminal Court, cooperation, Rome Statute, ratification, prosecution, war crimes.*

UDC 343.16

DOI <https://doi.org/10.32782/2078-3566-2024-3-24>

Daria LAZAREVA[©]

PhD in Law, Associate Professor
(Economic Security Bureau of Ukraine, Kyiv, Ukraine)

Andrii MELNYCHENKO[©]

PhD in Law
(Main Investigation Department of the National Police of Ukraine,
Kyiv, Ukraine)

RECUSAL OF AN INVESTIGATING JUDGE OR JUDGE IN CRIMINAL PROCEEDINGS: GENERAL PROVISIONS, PECULIARITIES, ISSUES

The article analyzes the general provisions of challenging an investigating judge and a judge in criminal proceedings. The author also addresses the peculiarities and issues of this institute. The author emphasizes the need to format the current regulatory framework of the institute of challenges. In every democratic state, the court must be independent and impartial, since this is one of the fundamental principles of the judiciary. These principles, such as independence and impartiality, include many elements, among which the institution of recusal of a judge from participation in a case takes a prominent place. However, the key issue remains the difficulty of proving the need to recuse an investigating judge or judge. The author emphasizes this because he is convinced that the legislator has not created sufficient guarantees to counteract judges' disregard for the relevant provisions of current legislation.

Key words: *institute of challenges, investigating judge, judge, other circumstances, grounds for challenges.*

The problem statement. The institute of recusal is one of the basic ones in the national judicial system, as it is regulated in any branch of the administration of justice. That is why it is important to improve the regulatory framework, refer to international standards in this regard and implement this practice during court proceedings and at the pre-trial investigation stage. At the same time, in the pursuit of compliance with existing international standards, the need to improve the legal framework for the functioning of the institution of recusal, which is a guarantee of Ukraine's existence as a state governed by the rule of law, is often neglected. Despite our country's great desire to get as close as possible to the standards of the rule of law, today there is a need to format not only the legislation, but also the way justice is administered by representatives of the Ukrainian Themis.

Analysis of recent research and publications covering the above-mentioned issues.

This issue has been studied by modern scholars such as Y.P. Zeikan, O.M. Babych, D.D. Luspenyk, S.V. Senyk, Y.D. Prytyka, S.F. Demchenko, M.M. Yasynok and many other scholars who have studied the issue of judge's challenge.

The aim of the article is to highlight the peculiarities and issues of challenging an investigating judge and a judge in criminal proceedings, and to refer to the basic terminology given the need for a deeper review of this topic.

© D. Lazareva, 2024

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-5987-6643>

© A. Melnychenko, 2024

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-8579-8549>

Introduction of the main research material. It should be noted that the quality of recusal required improvement when the criminal justice system applied the provisions of Soviet legislation, but today there are still gaps and inaccuracies in the rules of the institution of recusal, which also requires the attention of the legislator. In addition, the improvement of this institution is actually a measure of the fairness of national justice and a confirmation that the Ukrainian Themis adheres to the generally recognized European principle of a fair trial.

When studying the issue of compliance with the rules of challenging by participants to criminal proceedings, it is necessary to start with an appeal to the fundamental principles of European law. It should be noted that such rules are defined by the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. In accordance with the provisions of this document, “everyone is entitled to a fair and public hearing within a reasonable time by an independent and impartial tribunal established by law, which shall determine the rights and obligations of a civil nature or the validity of any criminal charge against him”. We would like to draw attention to the following wording provided in Article 6 of the Convention on the right to a fair trial: “... by an independent and impartial tribunal...” [1]. In view of this, it should be noted that if the defense has sufficient grounds to believe that a judge does not have signs of independence and impartiality in a particular court case, it may refer to the rules of the institution of recusal and declare this. That is why we point out the quality of the set of rules of this institution. One cannot but pay attention to the Bangalore Principles of Judicial Conduct of 2006, which are permeated with standards of independence and impartiality [2]. It should be emphasized that the judiciary considers independence in performing certain actions and making decisions to be the main feature of its activities. Thus, independence is a prerequisite for ensuring law and order and the main guarantee of a fair trial. For a deeper research understanding, the principle of independence should be represented by the formula “law and judge”, since a judge is not only entitled but obliged to execute and observe the law when making important decisions. The presumption of innocence should also be taken into account, as a person is innocent of a criminal offense until a court verdict is delivered. Being aware of his/her high responsibility, the judge, when rendering a final court decision, is guided exclusively by the current legislation of Ukraine and operates on the available evidence. As for the factual data, they must also be collected properly, and even if the person’s guilt is confirmed by the factual data collected by the pre-trial investigation body, but they are obtained in violation of the requirements of the current Criminal Procedure Code of Ukraine (hereinafter - the CPC of Ukraine), such evidence will be considered inadmissible and will not be taken into account by the court [3].

One of the key principles of the judiciary is the impartiality of judges, which is identified with the proper performance of their duties. The Bangalore Principles formed the basis of national legislation in terms of enshrining the above principles – independence, impartiality and impartiality [2]. Justice is administered on behalf of the state, so judges’ compliance with these principles is a direct characteristic of the state, since in a state governed by the rule of law, provided that a person uses a human-centered approach, he or she has appropriate guarantees of protection of his or her rights and freedoms. This also applies to those persons who are subject to criminal prosecution. It should be noted that in respect of the latter, the rights and freedoms should be ensured to a greater extent, as their opportunities are significantly limited due to certain sanctions.

Domestic legislation also pays considerable attention to the independence and impartiality of judges. To this end, a whole range of measures and instruments are envisaged to enable a judge “to consider a case fairly and impartially on the basis of the law and evidence, without external pressure or influence and without fear of any interference”. The existing mechanisms for appointing a judge, paying him/her, hearing cases, bringing him/her to disciplinary responsibility, and dismissing him/her are designed to ensure that a judge remains objective and free from any influence in the administration of justice [4].

At the same time, implementing the principles of independence and impartiality, the judge must, if necessary, refer to the provisions of the institute of recusal at any stage of the trial.

According to Articles 75 and 76 of the CPC of Ukraine, “an investigating judge, judge or juror may not participate in criminal proceedings:

- 1) if he/she is an applicant, victim, civil plaintiff, civil defendant, close relative or family member of an investigator, prosecutor, suspect, accused, applicant, victim, civil plaintiff, civil defendant;
- 2) if he/she participated in the proceedings as a witness, expert, specialist, representative of the probation staff, interpreter, investigator, prosecutor, defense counsel or representative;
- 3) if he or she, his or her close relatives or family members are interested in the outcome of the proceedings;
- 4) in the presence of other circumstances that cast doubt on his/her impartiality;
- 5) in case of violation of the procedure established by the relevant norms of the CPC of Ukraine for determining the investigating judge, judge to consider the case” [3].

It should be noted at the outset that, based on the results of the review of the grounds for challenging provided for by the CPC of Ukraine, we drew attention to the ground provided for in clause 4 of part 1 of Article 75 of the CPC of Ukraine, which refers to the existence of other circumstances that make it impossible for the investigating judge or judge to conduct an objective and impartial consideration. However, the legislator does not provide a clear interpretation of this ground for recusal, since it will be unclear to any objective observer what is meant by the definition of “other circumstances” [3]. According to the case law available at the time of the study, “the concept of “other circumstances that cast doubt on his or her impartiality” is an evaluative one, the use of which depends on the legal awareness of the person who applies it and clarifies its essence based on his or her inner conviction”. In addition, it should be noted that the law imposes a procedural obligation on the investigating judge or judge to recuse himself or herself if there are grounds provided for in Articles 75–76 of the CPC. On the same grounds, they may be recused by persons participating in criminal proceedings. It should be understood that the legislator enshrines the generalized ground, to which we drew attention earlier, among the grounds, since in matters of recusal, the judge himself or herself and the participants of the trial who may challenge the judge, arguing their own position on the recusal, should take into account the evaluative factor in their actions and decisions. Continuing the analysis of the rule on recusal by the investigating judge or court, we would like to draw attention to the rather obvious rule that “the court conducting the trial may not include persons who are related to each other”. This provision itself excludes an objective and impartial factor in the administration of justice.

According to part one of Article 21 of the CPC of Ukraine, everyone is guaranteed the right to a fair hearing and resolution of the case within a reasonable time by an independent and impartial court established by law [3].

The Bangalore Principles of Judicial Conduct of May 19, 2006, approved by the UN Economic and Social Council Resolution No. 2006/23 of July 27, 2006, state that the objectivity of a judge is a prerequisite for the proper performance of his or her duties. It is manifested not only in the content of the decision, but also in all procedural actions accompanying its adoption [2; 5].

The European Court of Human Rights in its judgments in the cases of Myronenko and Martenko v. Ukraine, Bilukha v. Ukraine, and Rudnichenko v. Ukraine stated that the presence of impartiality (impartiality) of a court should be determined by subjective and objective criteria. The subjective criterion assesses the personal beliefs and behavior of a particular judge, i.e. whether the judge showed bias or impartiality in the case. According to the objective criterion, it is determined, among other aspects, whether the court and its composition ensured the absence of any doubts about its impartiality [4].

The personal impartiality of the court is presumed until evidence to the contrary is provided (decision in *Wettstein v. Switzerland*) [4; 6].

In the course of this study, we have reviewed the case law, in particular, the rulings of the First Disciplinary Chamber of the High Council of Justice. In this ruling, the panel of judges considers a citizen’s disciplinary complaint against the actions of a judge who refuses to satisfy

his motions for recusal, arguing that the motions filed by the suspect are groundless and made with the aim of delaying the case. Let us turn to the argumentation of the First Disciplinary Chamber's own position within the framework of the said decision. Thus, the decision states the following: "Impartiality is a key characteristic of a judge, the main feature of the judiciary and the basis of the judicial process and is considered an obvious fact. The presumption of impartiality carries considerable weight. The person claiming bias must be able to prove the judge's real or apparent lack of impartiality. But a mere statement is not enough; reliable evidence must be provided. A personal opinion or disagreement with a judge's decisions is not evidence of bias. In any case, the allegation of bias is a legal question that must be submitted to the court. Except in extraordinary circumstances, an allegation of actual or possible bias is not a question of a judge's conduct". Thus, the analyzed ruling repeatedly refers to the study of the existence of a legal basis for the challenge. That is why it is necessary for everyone who files a motion to properly argue their position, as there are often cases when parties abuse their rights in this sense to deliberately delay the case. This leads to the destruction of the fundamental principles of the administration of justice. We also take into account that the conclusion of the Disciplinary Chamber states that the arguments of the disciplinary complaint regarding the existence of grounds for the recusal of Judge Klepka L.I. from the consideration of this criminal proceeding were the subject of consideration by the Dimitrovsky City Court of PERSON_1's applications for the recusal of Judge Klepka L.I. from the consideration of case No. 226/1162/17. These arguments were verified by the court and, according to the court, were not confirmed, since, after considering these applications, the court concluded that the exhaustive grounds for recusal of a judge, as defined by Articles 75, 76 of the CPC of Ukraine, do not include the circumstances referred to by the accused PERSON_1 in his applications for recusal. Once again, we return to the fact that the party filing a motion for recusal must rely on the regulatory framework and clearly argue the position of the need for the requested recusal. However, the issue of judicial impartiality remains relevant, since the existing legal practice shows that there is a significant number of appeals against verdicts of various instances, complaints and motions from the defense, which indicates that certain shortcomings in judicial activity remain. We would not make a rather bold remark about the national justice system, but we should not lose sight of the fact that the revised verdicts often differ from the decisions of the first instance court. It is impossible to state unequivocally what factors influence the improper assessment of the legal situation by judges, but, unfortunately, this negative trend exists [7].

It should also be noted that recusal can be made not only at the request of a party to the trial that has this right, but also by the investigating judge or judge himself. At the same time, the judge cannot refuse to consider the case assigned to him or her at will, since the assessment of risk factors and grounds determined by law is also assigned to him or her as part of the recusal. According to the current national legislation, the administration of justice is a constitutional duty of a judge. However, one of the main principles of the administration of justice is to maintain public confidence in the decision and the judicial system as a whole. That is why the institution of recusal is one of the most important institutions in the administration of justice [8].

We have analyzed the practice of courts regarding the application of the normative provisions of the institute of recusal, in particular, in the generalization of the Kharkiv Court of Appeal, we can see the negative dynamics of the application of the provisions of this institute, as the documents state the following: "given that the number of complaints received by the Kharkiv Court of Appeal regarding the unreasonableness of satisfying judges' challenges (recusal) in civil cases and criminal proceedings has increased, it is relevant and necessary to generalize on the above-mentioned topic" [9].

The procedural law provides for the right of a judge to recuse himself or herself or to be removed at the initiative of a party to the case (recusal). The grounds for (self)recusal of a judge are, for example, family ties to the parties to the case, previous participation in the same case in a different procedural status (e.g., as a witness, representative of a party), interest in the outcome of the case, violation of the procedure for determining a judge to hear the case. The list of grounds for (self)recusal defined in the laws is not exhaustive, as it always ends with a clause stipulating

that (self)recusal may be made in the presence of other circumstances that cast doubt on the impartiality or objectivity of the judge. It should also be emphasized that defense counsels often raise the issue of judicial impunity in terms of ignoring the provisions of the institution of recusal, but it should be noted that such ignoring, if the complainant's position is sufficiently substantiated, is grounds for bringing the judge to disciplinary responsibility and, accordingly, reversal of the previous decision [10].

Conclusions. Challenges may be made not only at the request of a party to the trial who is vested with this right, but also by the investigating judge or judge himself. At the same time, the judge cannot refuse to consider the case assigned to him or her at will, since the assessment of risk factors and grounds determined by law is also assigned to him or her as part of the recusal. According to the current national legislation, the administration of justice is a constitutional duty of a judge. However, one of the main principles of the administration of justice is to maintain public confidence in the decision and the judicial system as a whole. That is why the institution of recusal is one of the most important institutions in the administration of justice.

We have analyzed the practice of courts regarding the application of the statutory provisions of the institute of recusal, and in particular, the generalization of the Kharkiv Court of Appeal shows a negative trend in the application of the provisions of this institute.

We emphasize that the party filing a motion for recusal must rely on the regulatory framework and clearly argue the position of the need for the requested recusal. However, the issue of judicial impartiality remains relevant, since the existing legal practice shows that there is a significant number of appeals against verdicts of various instances, complaints and motions from the defense, which indicates that certain shortcomings of judicial activity remain.

The legislator did not provide a clear interpretation of this ground for recusal, since it would be unclear to any objective observer what is meant by the definition of "other circumstances". According to the case law available at the time of the study, "the concept of "other circumstances that cast doubt on his or her impartiality" is an evaluative one, the use of which depends on the legal consciousness of the person who applies it and clarifies its essence based on his or her inner conviction". In addition, it should be noted that the law imposes a procedural obligation on the investigating judge or judge to recuse himself or herself if there are grounds provided for in Articles 75–76 of the CPC. On the same grounds, they may be recused by persons participating in criminal proceedings.

List of used sources

1. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (Європейська конвенція з прав людини): міжнародний нормативно-правовий акт в редакції від 01.08.2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 30.01.2024).

2. Бангалорські принципи поведінки суддів : міжнародний нормативно-правовий акт від 19.05.2006. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_j67#Text (дата звернення: 30.01.2024).

3. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України в редакції від 01.01.2024 № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 30.01.2024).

4. Case of Mironenko and Martenko v. Ukraine (Application no. 4785/02) / Judgment of The European Court of Human Rights. Strasbourg, 10 December 2009 / HUDOC. The European Court of Human Rights. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%22001-96195%22%7D> (дата звернення: 30.01.2024).

5. Розглядати не можна відвестися: аналіз практики [само]відводів судами Донецької та Луганської областей / Центр політико-правових реформ : офіційний веб-сайт. URL: <https://pravo.org.ua/rozhlyadaty-ne-mozhna-vidvestysya-analiz-praktyky-rozhlyadu-samo-vidvodiv-sudamy-donetskoyi-ta-luganskoyi-oblastej/> (дата звернення: 30.01.2024).

6. Проблематика в інституті відводу (самовідводу) судді, слідчого судді, суду та характеристика складових елементів інституту відводу в кримінальному процесі України : доповідь / підготував заступник Голови Апеляційного суду Ю.Г. Олексієнко. 12 с.

7. Ухвала Першої Дисциплінарної палати Вищої ради правосуддя про відмову у відкритті дисциплінарної справи стосовно судді Дмитровського міського суду Донецької області Клепки Л.І. від 07.02.2020 року № 338/1дп/15-20. URL: <https://hcj.gov.ua/doc/doc/2361> (дата звернення: 30.01.2024).

8. Що таке відвід, самовідвід і чому їх застосовують? Transparency International Ukraine : офіційний веб-сайт. URL: <https://ti-ukraine.org/news/shho-take-vidvid-samovidvid-i-chomu-yih-zastosovuyut/> (дата звернення: 30.01.2024).

9. Узагальнення відводи (самовідводи) кримінальні та цивільні 01.01.2018–20.12.2018 / Харківський апеляційний суд : офіційний веб-сайт. URL: https://hra.court.gov.ua/sud4818/inshe/inf_court/uzag19k2 (дата звернення: 30.01.2024).

10. Щодо критеріїв та підстав для відводу судді / Advokat Post : офіційний веб-сайт. URL: <https://advokatpost.com/shchodo-kryteriiv-ta-pidstav-dlia-vidvodu-suddi/> (дата звернення: 30.01.2024).

*Надійшла до редакції 17.06.2024
Прийнято до опублікування 26.06.2024*

References

1. The Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms (European Convention on Human Rights): an international normative legal act as amended on August 1, 2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (date of application: 30.01.2024).

2. Bangalore principles of conduct of judges: international legal act of 19.05.2006. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_j67#Text (date of application: 30.01.2024).

3. Criminal Procedure Code of Ukraine: Law of Ukraine as amended from 01.01.2024 No. 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (date of application: 30.01.2024).

4. Case of Mironenko and Martenko v. Ukraine (Application no. 4785/02) / Judgment of the European Court of Human Rights. Strasbourg, December 10, 2009 / HUDOC. The European Court of Human Rights. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%22001-96195%22%7D> (access date: 01/30/2024).

5. It is not possible to be dismissed: an analysis of the practice of [self] dismissals by the courts of Donetsk and Luhansk regions. Center for Political and Legal Reforms: Official Website. URL: <https://pravo.org.ua/rozglyadyaty-ne-mozhna-vidvestysya-analiz-praktyky-rozglyadu-samo-vidvodiv-sudamy-donetskoyi-ta-luganskoyi-oblastej/> (date of application: 30.01.2024).

6. Issues in the institution of recusal (self-recusal) of a judge, investigating judge, court and characteristics of the constituent elements of the institution of recusal in the criminal process of Ukraine: Report. Prepared by the Deputy Chairman of the Court of Appeal Y.G. Oleksienko. 12 p. (application date: 30.01.2024).

7. Resolution of the First Disciplinary Chamber of the Higher Council of Justice on the refusal to open a disciplinary case against the judge of the Dymytrovsky City Court of the Donetsk Region Klepka L.I. dated February 7, 2020 No. 338/1dp/15-20. URL: <https://hcj.gov.ua/doc/doc/2361> (date of application: 30.01.2024).

8. What are revocation, self-revocation and why are they used? Transparency International Ukraine: official website. URL: <https://ti-ukraine.org/news/shho-take-vidvid-samovidvid-i-chomu-yih-zastosovuyut/> (access date: 30.01.2024).

9. Summarization of recusals (self-recusals) criminal and civil 01.01.2018-20.12.2018. Kharkiv Court of Appeal: official website. URL: https://hra.court.gov.ua/sud4818/inshe/inf_court/uzag19k2 (date of application: 30.01.2024).

10. Regarding criteria and grounds for impeachment of a judge. Advokat Post: Official Website. URL: <https://advokatpost.com/shchodo-kryteriiv-ta-pidstav-dlia-vidvodu-suddi/> (access date: 30.01.2024).

АНОТАЦІЯ

Дарія Лазарева, Андрій Мельниченко. Відвід слідчого судді, судді в кримінальному провадженні: загальні положення, особливості, проблематика.

У науковій статті досліджено загальні положення здійснення відводу слідчого судді, судді в кримінальному провадженні. Також автор звертається до особливостей і проблематики цього інституту. Акцентовано увагу на необхідності форматування чинної нормативно-правової основи інституту відводів. У кожній демократичній державі суд повинен бути незалежним і неупередженим, оскільки це є одним із фундаментальних принципів діяльності судових органів. Указані принципи, зокрема незалежності й неупередженості, включають чимало елементів, серед яких визначне місце посідає інститут відводу судді від участі в розгляді справи. Однак ключовим залишається питання складності доведення необхідності відводу слідчого судді, судді. Автор наголошує на цьому, оскільки переконаний, що сьогодні законодавець не створив достатніх гарантій у протидії ігноруванню суддями відповідних положень чинного законодавства.

Ключові слова: *інститут відводів, слідчий суддя, суддя, інші обставини, підстави для здійснення відводів.*

Трибуна АСПРАНТА

УДК 342

DOI <https://doi.org/10.32782/2078-3566-2024-3-25>

Олексій ГОЛОВ[©]

аспірант

(Дніпровський державний університет внутрішніх справ,
м. Дніпро, Україна)

СУЧАСНІ ДОКТРИНАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТЬ «АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА НА БЕЗПЕЧНЕ ДОВКІЛЛЯ ДЛЯ ЖИТТЯ І ЗДОРОВ'Я» ТА «МЕХАНІЗМИ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА НА БЕЗПЕЧНЕ ДОВКІЛЛЯ ДЛЯ ЖИТТЯ І ЗДОРОВ'Я»

У статті автор дослідив сучасні доктринальні підходи до визначення понять «адміністративно-правове забезпечення права на безпечне довкілля для життя і здоров'я» та «механізми адміністративно-правового забезпечення права на безпечне довкілля для життя і здоров'я», а також їх взаємозв'язок із поняттями «безпека території», «національна безпека». Визначено, що адміністративно-правове права на безпечне довкілля для життя і здоров'я – це цілісна система адміністративно-правових гарантій, які застосовуються державою: екологічні, організаційні й технічні заходи в галузі забезпечення екологічної безпеки, включаючи інституційні, адміністративні та правові засоби впливу в галузі запобігання погіршенню навколишнього середовища й виникненню небезпек для здоров'я людини. При цьому його реалізація являє собою цілеспрямований вплив органів публічного управління й інших інстанцій на суспільні відносини в галузі екологічної безпеки, які функціонують як злагоджений механізм, що відбувається за допомогою механізму адміністративно-правового забезпечення як незамінної системи правових дій, яка проявляється як засіб нормативної раціоналізації та функціонування адміністративних об'єктів, як наслідок впливу на певні суспільні відносини під час виконання зобов'язань, установлені нормами права в рамках спеціальних адміністративно-правових систем. Окрім цього, поняття «адміністративно-правове забезпечення права на безпечне довкілля для життя і здоров'я» взаємопов'язано з поняттями «механізми адміністративно-правового забезпечення права на безпечне довкілля для життя і здоров'я», «безпека території» та «національна безпека», оскільки екологічна безпека є складовою частиною комплексної безпеки території як стану навколишнього середовища щодо захисту життєво важливих інтересів держави (людей, суспільства) від реальних або потенційних загроз, створюваних техногенними чи природними впливами на навколишнє середовище, що може вплинути на національну безпеку.

Ключові слова: екологія, екологічна безпека, адміністративно-правове забезпечення права на безпечне довкілля для життя і здоров'я, механізми адміністративно-правового забезпечення права на безпечне довкілля для життя і здоров'я, безпека території, національна безпека.

Постановка проблеми. Понятійно-категоріальний апарат є важливим складником наукової діяльності, що є, по-перше, результатом останньої, а по-друге, інструментом створення нових теорій і знань. Ефективність розв'язання поставлених проблем перед доктриною сучасного права залежить від того, наскільки добре розвинений понятійно-категоріальний апарат конкретної науки. При цьому його низька якість є перешкодою до

© О. Голов, 2024

ORCID iD: <https://orcid.org/0009-0007-9770-6876>

об'єктивного розуміння певного досліджуваного явища, що знижує рівень об'єктивного сприйняття й позбавляє вчених можливості належним чином відобразити його у відповідному мовному формулюванні.

Через існування значної кількості концепцій, які не перевірені теорією і практикою, предмет будь-якої науки буде «розмитий», а сама наукова діяльність, спрямована на розроблення й отримання нових знань, системних, цілісних і логічно впорядкованих, не досягне своїх цілей. Тому виникає загроза отримання випадкової та фрагментарної заміни знань у результаті такої наукової діяльності.

Концепція наукової діяльності слугує відправною точкою, орієнтиром, критерієм і водночас основою для подальшого прогресу. Це повною мірою належить до таких галузей юридичної науки, як адміністративне право. З огляду на широкий спектр суспільних відносин, що становлять предмет адміністративного права, украй важливо не допустити його злиття з іншими галузями юридичної науки, що виходять за його межі. Одним зі способів боротьби із цими процесами є серед іншого розроблення чіткого понятійно-категоріального апарату адміністративного права. На жаль, варто визнати, що, попри існування значної різноманітності понять, деякі фактично не визначені на теоретичному рівні або мають широке уявлення про їх зміст. Прискорення розвитку різноманітних галузей, функціонування яких загрожує навколишньому середовищу у зв'язку з використанням шкідливих речовин і технологій у виробництві та промисловості, накопиченням великої кількості небезпечних відходів, є причинами того, що стан навколишнього середовища продовжує неухильно погіршуватися як на регіональному, так і на глобальному рівнях, що призводить до погіршення здоров'я людей, зниження народжуваності та збільшення смертності. Своєю чергою, глибока екологічна криза, викликана багаторічним безвідповідальним ставленням до охорони навколишнього середовища й нераціональним використанням природних ресурсів, унеможливує забезпечення екологічної безпеки. Через це питання охорони навколишнього середовища варто приділити значну увагу, особливо вивченню понятійно-категоріального апарату. Удосконалення останнього сприятиме пошуку оптимальних рішень щодо покращення сучасної системи адміністративно-правового забезпечення права на безпечне довкілля для життя і здоров'я українського суспільства, що є важливим для подальшого розвитку науки адміністративного права. Тому розв'язання проблеми забезпечення екологічної безпеки й підтримання екологічної рівноваги на території України, а також інших проблем, пов'язаних із безпекою цього питання, є однією з умов виживання людства. Досягнувши високого рівня науково-технічного розвитку, кожен із нас має звернути увагу на пошук шляхів розв'язання важливої проблеми збереження природного середовища, особливо шляхом розроблення ефективних правових механізмів забезпечення екологічної безпеки. У цьому контексті особливу увагу варто приділити дослідженню поняття «адміністративно-правове забезпечення права на безпечне довкілля для життя і здоров'я».

Аналіз останніх досліджень. Особливості визначення адміністративно-правового забезпечення екологічної безпеки та реалізації права на безпечне довкілля для життя і здоров'я в Україні вивчали такі науковці: С. Алексєєв, О. Бандурко, А. Головін, Р. Ігонін, В. Комарницький, В. Костицький, В. Лазаренко, В. Ліпкан, О. Малько, Т. Перун, Р. Сабіров, К. Степаненко, Ю. Тихоміров, О. Хитра, Л. Чистоклетов, М. Шульга й інші.

Дослідження цих учених мають велике значення для подальших наукових розвідок у галузі правового забезпечення екологічної безпеки, включаючи всебічне вивчення питань адміністративно-правових механізмів забезпечення права на безпечне довкілля для життя і здоров'я.

Метаю статті є визначення поняття «адміністративно-правове забезпечення права на безпечне довкілля для життя і здоров'я» та «механізми адміністративно-правового забезпечення права на безпечне довкілля для життя і здоров'я», їх взаємозв'язку з поняттями «безпека території», «національна безпека».

Виклад основного матеріалу. Безпека навколишнього середовища забезпечується системою економічних, політичних та організаційних заходів, які пов'язані з підтриманням сталості стану захищеності життєво важливих інтересів людини, суспільства, держави й навколишнього середовища від загроз, які виникають у результаті техногенних і природних впливів, що забезпечить реалізацію єдиної державної політики в галузі охорони навколишнього середовища. Адміністративні, правові, економічні, політичні, інформаційно-аналітичні й інші заходи, спрямовані на підтримку екологічно безпечного стану природного середовища, є вирішальними.

Питання визначення того, як трансформувати сучасну правову базу для забезпечення екологічної безпеки в Україні під впливом нових соціально-економічних викликів і загроз, пов'язаних з антропогенним впливом на довкілля, потребує детальних наукових досліджень і рішень. Основою цього процесу має стати наукове дослідження понятійно-категоріального апарату, правових категорій, які становлять зміст гарантованих нормами адміністративного права для захисту життєво важливих інтересів людини, суспільства, держави й навколишнього середовища, а також задоволення екологічних прав громадян та інтересів держави.

З метою визначення особливостей забезпечення екологічної безпеки в Україні, умов підтримки екологічно безпечного стану навколишнього природного середовища, а також низки важливих адміністративних, управлінських положень забезпечено формування розгалуженої нормативно-правової бази. Такі норми закріплені в Кодексі України про адміністративні правопорушення, Законі України «Про основи національної безпеки України» від 19 червня 2003 р., Законі України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25 червня 1991 р., Законі України «Про об'єкти підвищеної небезпеки» від 18 січня 2001 р., Законі України «Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку» від 8 лютого 1995 р. та в багатьох інших нормативно-правових актах.

Згідно зі ст. 50 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25 червня 1991 р., під екологічною безпекою варто розуміти «стан навколишнього природного середовища, при якому забезпечується попередження погіршення екологічної обстановки та виникнення небезпеки для здоров'я людей. Екологічна безпека гарантується громадянам України здійсненням широкого комплексу взаємопов'язаних політичних, економічних, технічних, організаційних, державно-правових та інших заходів. Діяльність фізичних та юридичних осіб, що завдає шкоди навколишньому природному середовищу, може бути припинена за рішенням суду» [1]. Із цього вбачається, що належний рівень екологічної безпеки обумовлюється наявністю дієвого механізму.

Щодо змісту адміністративно-правового забезпечення права на безпечне довкілля для життя і здоров'я, то, з одного боку, під ним варто розуміти цілісну систему адміністративно-правових гарантій, які застосовуються державою: екологічні, організаційні й технічні заходи в галузі забезпечення екологічної безпеки, включаючи інституційні, адміністративні та правові засоби впливу в галузі запобігання погіршенню навколишнього середовища й виникненню небезпек для здоров'я людини; з іншого – їх реалізація являє собою цілеспрямований вплив органів публічного управління й інших інстанцій на суспільні відносини в галузі екологічної безпеки, що функціонують як злагоджений механізм.

Щоб дати визначення поняття «адміністративно-правовий механізм забезпечення права на безпечне довкілля для життя і здоров'я», необхідно враховувати цілі й завдання відповідних механізмів. У контексті чого варто звернути увагу на міркування Х. Марича, який переконаний, що «створення такої системи адміністративно-правових заходів, через здійснення яких відбувається оздоровлення довкілля – усувається або ж зменшується вплив факторів забруднення на навколишнє середовище і досягається стан екологічно безпечного навколишнього природного середовища для життя та здоров'я людей» [2, с. 119].

Загалом ми підтримуємо таку доктринальну позицію, проте на противагу цьому постає думка Л. Чистоклетова й О. Хитрої, які, усупереч наведеній вище аргументованій

позиції, звертають увагу на той факт, що автори упустили інституційний складник механізму адміністративно-правового забезпечення права на безпечне довкілля для життя і здоров'я, поняття «механізм адміністративно-правового забезпечення» повинен мати чітку вказівку на наявність у такому механізмі інституційного складника. Окрім цього, адміністративно-правовий механізм забезпечення екологічної безпеки є частиною національного механізму забезпечення ефективної екологічної політики [3, с. 175].

У науковій літературі під механізмом забезпечення екологічної безпеки розуміють сукупність взаємопов'язаних державних методів і засобів, спрямованих на досягнення екологічної безпеки шляхом регулювання й контролю діяльності суб'єктів екологічних відносин, як правило, за допомогою сукупності механізмів прийняття державних управлінських рішень у галузі екологічної безпеки держави; сукупність правових інструментів, спрямованих на досягнення екологічної безпеки шляхом державного регулювання й контролю діяльності суб'єктів екологічних правовідносин за допомогою відповідних екологічних стандартів. Адміністративно-правові механізми є частиною загального правового механізму, важливою гарантією екологічної безпеки в Україні. Так, В. Комарницький та Р. Сабіров відзначили, що механізм адміністративно-правового забезпечення права на безпечне довкілля для життя і здоров'я можна розуміти як незамінну систему правових дій, у межах якої здійснюється нормативний порядок організації та функціонування адміністративних об'єктів, вплив на суспільні відносини у сфері екологічної безпеки для виконання суб'єктом установлених зобов'язань з охорони навколишнього середовища, захисту екологічних прав і свобод громадян в особливих умовах дії адміністративно-правового режиму [4, с. 182].

У деяких роботах зміст досліджуваної категорії обґрунтовується сутнісними ознаками понять «право» й «забезпечення». Таким чином, говорячи про правовий складник у цьому семантичному складі, автори мали на увазі об'єктивне право в усьому різноманітті його проявів. Натомість термін «забезпечення» розуміється як надання (постачання) чогось кимось у достатній кількості; надання гарантій. З огляду на вищевикладене, можна стверджувати, що термін «правове забезпечення» – це складна й багатопланова правова категорія, тобто вона об'єднує такі три поняття: закріплення, гарантування, охорона.

Досить поширеним видається твердження в юридичній літературі щодо визначення правового забезпечення у двох аспектах: діяльність уповноважених державою органів щодо здійснення своїх функцій; результат цієї діяльності, що виражається у фактичній реалізації правових приписів, прав і свобод громадян. Зокрема, процесуальна діяльність органів державної влади є динамічною категорією, а встановлені державою гарантії є категорією статистичною. К. Степаненко правильно вказав, що дослідження цієї правової категорії, яке проводили в радянський і сучасний часи, спровокувало таке: 1) виокремлення двох самостійних блоків цього процесу – гарантування прав і свобод і створення умов щодо їх реалізації; 2) уведення до складу забезпечення таких елементів, як закріплення, охорона й захист [5]. Водночас сучасний період характеризується різноманітністю визначень та інтерпретацій поняття «забезпечення» в національних нормативно-правових актах. Забезпечення екологічної безпеки та підтримання екологічного балансу на території України є не лише стратегічною метою, а й обов'язком держави.

Особливістю адміністративно-правових механізмів забезпечення права на безпечне довкілля для життя і здоров'я є те, що використання адміністративно-правових засобів є прерогативою органів влади. Таким чином, досягнення цілей адміністративно-правових механізмів забезпечення екологічної безпеки є завданням, визначеним у рамках адміністративної реформи, зокрема формування ефективних інститутів влади на центральному та місцевому рівнях управління, формування сучасної системи місцевих органів влади, розвиток нових ідеологій про функціонування адміністративної влади й місцевої адміністрації як діяльності із забезпечення реалізації прав і свобод громадян.

Зрештою, метою адміністративної реформи також є формування адміністративної системи, що відповідає потребам і запитам людей, а пріоритетом її діяльності є служіння народу й національним інтересам.

У контексті аналізу питання про доктринальне визначення поняття «адміністративно-правове забезпечення» Р. Ігонін розглянув реальне існування адміністративно-правових норм і впливу на це суб'єктів державної влади. На його переконання, «у загальнодержавному масштабі існування правових норм поза сферою функціонування органів державної влади, як і функціонування органів державної влади поза простором правових норм, не видаються можливими. Ці явища взаємозв'язані та взаємозалежні. Тому вплив адміністративно-правових норм, пов'язаний із функціонуванням суб'єктів державно-владних повноважень, не уявляється ефективним і здійсненням поза його межами. З огляду на зазначене, вважаємо, що до змісту поняття адміністративно-правового забезпечення має бути включено діяльність суб'єктів державно-владних повноважень» [6, с. 41].

Критично розібравшись з наведеними вище поняттями, Л. Чистоклетов та О. Хитра зазначають, що «адміністративно-правове забезпечення» має включати як статичні, так і динамічні аспекти відповідних явищ. На їхнє переконання, «це адміністративно-правова основа впливу суб'єктів державно-владних повноважень на суспільні відносини у сфері публічного управління та їх діяльність, спрямована на формування, використання й удосконалення зазначеної основи з метою реалізації цілей адміністративного права» [3, с. 176].

Тому, щоб зрозуміти це явище й надати відповідне визначення поняття «адміністративно-правове забезпечення», варто взяти до уваги позицію, що це явище має дуалістичне трактування: у широкому сенсі – це правова інтеграція за допомогою закріплення відповідного порядку суспільних відносин у правових нормах захисту, упровадження й розвитку затвердженими державою інститутами; у вузькому сенсі визначення адміністративно-правового забезпечення варто розуміти тим, щодо яких суспільних відносин воно застосовується.

Механізм забезпечення певних видів правовідносин і їх зміст трактуються як створення необхідних умов для застосування відповідних правових заходів. Водночас стосовно суті механізму адміністративно-правового забезпечення, то він призначений для реалізації наявних теоретичних і правових конструкцій, визначення процедур реалізації певних норм адміністративного права й забезпечення дії законів у просторі, часі та на місцях.

Таким чином, пропонується розуміти механізми адміністративно-правового забезпечення як незамінну систему правових дій, яка проявляється як засіб нормативної раціоналізації організації та функціонування адміністративних об'єктів, як наслідок впливу на певні суспільні відносини під час виконання зобов'язань, установлених нормами права в рамках спеціальних адміністративно-правових систем. З метою розуміння сутності феномена адміністративно-правового забезпечення, варто звернути увагу на положення, згідно з яким побудова адміністративно-правового забезпечення для реалізації певного правового змісту правовідносин або норм (правил, приписів) визначається механізмами адміністративно-правового забезпечення, впливаючи на суспільні відносини, правову культуру, правосвідомість. Для цього потрібна цілісність, що забезпечує всі елементи адміністративно-правового впливу. Очевидно, що такий підхід варто розглядати в контексті визначення поняття «адміністративно-правові механізми забезпечення права на безпечне довкілля для життя й здоров'я».

Механізм адміністративно-правового забезпечення також налагоджений як специфічна система, у якій усі структурні елементи знаходяться в певному взаємозв'язку, що характеризують сутність об'єкта загалом і щодо самостійного зовнішнього явища. Разом із тим ми поділяємо погляд, що структура адміністративно-правових механізмів являє собою поєднання двох елементів: правова база (нормативно-правові акти); інституційний блок (реальна діяльність у системі уповноважених державних органів у відповідній сфері).

Принагідно маємо зауважити, що «адміністративно-правове забезпечення права на безпечне довкілля для життя і здоров'я» взаємопов'язано, окрім поняття «механізми адміністративно-правового забезпечення права на безпечне довкілля для життя і здоров'я», з такими категоріями, як «безпека території», «національна безпека». На наше переконання, екологічна безпека є складовою частиною комплексної безпеки території як стану навколишнього середовища щодо захисту життєво важливих інтересів держави (людей, суспільства) від реальних або потенційних загроз, створюваних техногенними чи природними впливами на навколишнє середовище. Такої самої думки дотримується А. Качинський, який розглядає її як компонент національної безпеки, що забезпечує захист життєво важливих інтересів людини, суспільства, навколишнього середовища й держави від реальних або потенційних загроз, створюваних техногенними чи природними факторами стосовно навколишнього середовища [7]. У статті 6 Закону України «Про основи національної безпеки України» від 19 червня 2003 року № 964-IV законодавець виклав цілком сприйнятлі думки щодо цього, де одним із важливих національних інтересів в Україні є «забезпечення екологічно та техногенно безпечних умов життєдіяльності громадян і суспільства, збереження навколишнього природного середовища та раціональне використання природних ресурсів» [8].

Висновки. Визначено, що, з одного боку, під змістом адміністративно-правового забезпечення права на безпечне довкілля для життя і здоров'я варто розуміти цілісну систему адміністративно-правових гарантій, які застосовуються державою: екологічні, організаційні й технічні заходи в галузі забезпечення екологічної безпеки, включаючи інституційні, адміністративні та правові засоби впливу в галузі запобігання погіршенню навколишнього середовища й виникненню небезпек для здоров'я людини; з іншого – їх реалізація являє собою цілеспрямований вплив органів публічного управління й інших інстанцій на суспільні відносини в галузі екологічної безпеки, що функціонують як злагоджений механізм. При цьому реалізація адміністративно-правового забезпечення екологічної безпеки здійснюється з використанням адміністративно-правових механізмів.

Механізми адміністративно-правового забезпечення права на безпечне довкілля для життя і здоров'я: 1) являють собою цілісну систему адміністративно-правових норм і структурно взаємопов'язаних суб'єктів адміністративно-правового забезпечення, які в сукупності створюють умови для реалізації, охорони, захисту стану екологічної безпеки; 2) спрямовані на реалізацію екологічних функцій держави, у тому числі основи екологічної безпеки, як і у сфері правовідносин, що виникають у зв'язку з розумним природокористуванням та охороною навколишнього середовища, мають організаційний, регламентований і нормативно-правовий характер; 3) спрямовані на створення системи адміністративно-правових заходів, реалізація якої спрямована на мінімізацію антропогенного навантаження на природу, забезпечення поліпшення стану навколишнього середовища, оптимізацію природокористування, підвищення ефективності охорони навколишнього середовища; 4) являє собою поєднання двох аспектів: а) нормативно-правової бази як сукупності правових засобів, спрямованих на забезпечення екологічної безпеки; б) інституційного блоку (реальна діяльність у системі уповноважених державних органів у відповідній сфері); 5) адміністративно-правові механізми забезпечення екологічної безпеки за своїм змістом пов'язані з механізмами адміністративно-правового впливу на суспільні відносини, правову культуру і правосвідомість у контексті навколишнього середовища, ефективність такого впливу вимагає залучення низки консультаційних, профілактичних, відновлювальних і каральних заходів.

Метою адміністративно-правових механізмів забезпечення права на безпечне довкілля для життя і здоров'я є створення системи таких адміністративно-правових заходів, за допомогою реалізації яких досягається поліпшення стану навколишнього середовища – усувається або знижується вплив факторів забруднення на навколишнє середовище,

досягається екологічно безпечний для життя і здоров'я людини, що покращить стан навколишнього середовища.

Визначено, що поняття «адміністративно-правове забезпечення права на безпечне довкілля для життя і здоров'я» взаємопов'язано з поняттями «механізми адміністративно-правового забезпечення права на безпечне довкілля для життя і здоров'я», «безпека території» та «національна безпека», оскільки екологічна безпека є складовою частиною комплексної безпеки території як стану навколишнього середовища щодо захисту життєво важливих інтересів держави (людей, суспільства) від реальних або потенційних загроз, створюваних техногенними чи природними впливами на навколишнє середовище, що може вплинути на національну безпеку. Цілі цього реалізуються через завдання й функції за допомогою певних заходів, засобів, форм, методів адміністративно-правового характеру тощо, які є предметом подальших наукових досліджень.

Список використаних джерел

1. Про охорону навколишнього природного середовища : Закон УРСР від 25.06.1991 № 1264-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12> (дата звернення: 07.07.2024).
2. Марич Х. Мета та завдання адміністративно-правового механізму забезпечення екологічної безпеки в Україні. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 10. С. 118–121
3. Чистоклетов Л., Хитра О. Поняття адміністративно-правового забезпечення та його механізму. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія «Юридичні науки»*. 2020. № 3 (27). С. 173–180.
4. Комарницький В.М., Сабіров Р.Ф. Механізм адміністративно-правового забезпечення екологічної безпеки: поняття та складові. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*. 2015. Вип. 1. С. 179–188.
5. Степаненко К.В. Адміністративно-правове забезпечення прав і свобод громадян України за кордоном : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» Дніпро, 2009. 19 с.
6. Ігонін Р. Проблема доктринального визначення поняття «адміністративно-правове забезпечення». *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2015. № 2 (40). С. 37–43.
7. Качинський А.Б. Індикатори національної безпеки: визначення та застосування їх граничних значень : монографія. Київ : НІСД, 2013. 104 с.
8. Про основи національної безпеки України : Закон України від 19 червня 2003 року № 964-IV. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/964-15>. (дата звернення: 07.07.2024).

Надійшла до редакції 25.07.2024

Прийнято до опублікування 02.08.2024

References

1. Zakon Ukrainy «Pro okhoronu navkolyshnoho pryrodnoho sere dovyyshcha» Verkhovna Rada URSR; Zakon vid 25.06.1991 № 1264-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12> (data zvernennia: 07.07.2024) [in Ukrainian].
2. Marych Kh. (2018). Meta ta zavdannia administratyvno-pravovoho mekhanizmu zabezpechennia ekolohichnoi bezpeky v Ukraini [Purpose and tasks of the administrative and legal mechanism for ensuring environmental safety in Ukraine]. *Entrepreneurship, economy and law*. № 10. S. 118–121 [in Ukrainian].
3. Chystokletov L., Khytra O. (2020). Poniattia administratyvno-pravovoho zabezpechennia ta yoho mekhanizmu [Concept of administrative and legal support and its mechanism]. *Bulletin of the Lviv Polytechnic National University. Series: Legal Sciences*. № 3 (27). S. 173–180 [in Ukrainian].
4. Komarnytskyi V.M., Sabirov R.F. (2015). Mekhanizm administratyvno-pravovoho zabezpechennia ekolohichnoi bezpeky: poniattia ta skladovi [The mechanism of administrative and legal provision of ecological security: concepts and components]. *Bulletin of E.O. Didorenko Luhansk State University of Internal Affairs*. Vyp. 1. S. 179–188 [in Ukrainian].
5. Stepanenko K.V. (2009). Administratyvno-pravove zabezpechennia prav i svobod hromadian Ukrainy za kordonom [Administrative and legal provision of rights and freedoms of citizens of Ukraine

abroad]: avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk : spets. 12.00.07 «Administratyvne pravo i protses; finansove pravo; informatsiine pravo» Dnipro. 19 s. [in Ukrainian].

6. Ihonin R. (2015). Problema doktrynalnoho vyznachennia poniattia «administratyvno-pravove zabezpechennia» [The problem of the doctrinal definition of the concept of «administrative and legal provision»]. Visnyk Natsionalnoi akademii prokuratury Ukrainy [Bulletin of the National Academy of the Prosecutor's Office of Ukraine]. № 2 (40). S. 37–43 [in Ukrainian].

7. Kachynskiy A.B. (2013). Indykatory natsionalnoi bezpeky: vyznachennia ta zastosuvannia yikh hranychnykh znachen [Indicators of national security: definition and application of their limit values]: monohrafiia. Kyiv: NISD. 104 s. [in Ukrainian].

8. Zakon Ukrainy «Pro osnovy natsionalnoi bezpeky Ukrainy» № 964-IV vid 19 chervnia 2003 roku. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/964-15> (data zvernennia: 07.07.2024) [in Ukrainian].

ABSTRACT

Oleksii Holov. Modern doctrinal approaches to defining the concepts of “administrative and legal support for environmental safety” and “mechanisms of administrative and legal support for the right to a safe environment for life and health”.

The author examines the concepts of “administrative and legal support for environmental safety” and “mechanisms of administrative and legal support for environmental safety” and their interrelationship with the concepts of “territory security” and “national security”. It is determined that administrative and legal support of environmental safety is an integral system of administrative and legal guarantees applied by the State: environmental, organizational and technical measures in the field of environmental safety, including institutional, administrative and legal means of influence in the field of prevention of environmental degradation and emergence of hazards to human health. At the same time, their implementation is a targeted impact of public administration bodies and other authorities on public relations in the field of environmental safety, which function as a coordinated mechanism, which occurs through the mechanism of administrative and legal support as an indispensable system of legal actions, which manifests itself as a means of normative rationalization and functioning of administrative objects, as a result of influence on certain public relations, fulfilling the obligations established by law within the framework of special administrative and legal instruments. In addition, the concept of “administrative and legal support of environmental safety” is interrelated with the concepts of “mechanisms of administrative and legal support of environmental safety”, “territory security” and “national security”, since environmental safety is an integral part of the comprehensive security of the territory as an environmental condition, to protect the vital interests of the State (people, society) from real or potential threats posed by man-made or natural impacts on the environment, which may affect the national security of the State.

Key words: *ecology, ecological safety, administrative and legal support of ecological safety, mechanisms of administrative and legal support of ecological safety, security of the territory, national security.*

UDC 343.1

DOI <https://doi.org/10.32782/2078-3566-2024-3-26>

Oleksii KESSARIISKYI[©]

PhD Candidate in Law

(*Kharkiv National University
of Internal Affairs, Kharkiv, Ukraine*)

DIRECTIONS FOR IMPROVING THE EFFICIENCY OF PROCEDURAL ACTIONS PRIOR TO ENTERING INFORMATION INTO THE UNIFIED REGISTER OF PRE-TRIAL INVESTIGATIONS

The article deals with the search and analysis of the ways to improve the efficiency of procedural actions prior to entering information into the Unified Register of Pre-trial Investigations. The author analyzes the position that the register has now acquired statistical significance, since it has become common practice to measure the quality of work of a practical unit by achieving certain indicators. The author examines the possibilities of pre-trial investigation prior to entering information into the Unified Register of Pre-trial Investigations, assesses them and presents the most rational ways to improve the efficiency of pre-trial investigation at the stage “prior to the Unified Register of Pre-trial Investigations”.

Key words: *unified register of pre-trial investigations, effectiveness of pre-trial investigations, procedural actions, investigative (search) actions.*

Problem statement. Today, in modern Ukrainian science, the issue of carrying out a number of investigative (detective) actions and their specifics prior to entering information into the Unified Register of Pre-trial Investigations (hereinafter – the URPTI) is being actualized. It should be emphasized that at this stage of development of criminal justice and criminal procedural legislation, the provision that pre-trial investigation is not allowed before entering information into the URPTI contradicts the principles of efficiency and the need for a quick response when collecting evidence directly at the scene and information from persons who are there. In view of this, the issue of ensuring a prompt and impartial pre-trial investigation in order to implement the principle of inevitability of criminal liability has become much more relevant today. We have decided to conduct such a study, which will highlight ways to improve the fragmentary pre-trial investigation before entering information into the URPTI.

Analysis of recent studies and publications which cover the research issues. In the criminal procedure literature, the issue of commencement of pre-trial investigation has been studied by scholars and practitioners (Y.P. Alenin, Y.M. Groshev, L.M. Loboyko, O.Y. Tatarov, V.I. Farynnyk, V.Y. Shepitko, etc.), but the issue of improving the conduct of certain investigative (search) actions prior to entering information into the Unified Register of Pre-trial Investigations (hereinafter – the URPTI) requires clarification.

The article aims is to study the ways to improve the efficiency of procedural actions prior to entering information into the Unified Register of Pre-trial Investigations.

Summary of the main research material. This study should begin with the recognition of the fact that the URPTI functions as a statistical database, since recently, practical units have been using this database as a way to measure quantitative indicators of the work of territorial units. In order to understand this issue more thoroughly, we turned to the Regulation on the Unified

Register of Pre-trial Investigations, the Procedure for its Maintenance and Formation No. 298 dated 30.06.2020, in which para. 3 reveals the content of key terms and concepts, including the interpretation of the concept of “register”, which is considered as “an electronic information and communication system designed to collect, store, protect, process, record, search, summarize data [...] used for reporting, as well as provide information on the information entered in the Register, in compliance with the requirements of criminal procedure legislation and legislation regulating the protection of personal data and access to restricted information” [1].

According to clause 4 of the said Regulation, the register performs the following functions:

- registration of criminal offenses (proceedings) and persons who committed them, accounting of decisions made during the pre-trial investigation and the results of court proceedings;
- operational control over the observance of laws during the pre-trial investigation;
- reporting on the state of criminal unlawfulness and the results of the work of pre-trial investigation bodies;
- analysis of the state and structure of criminal offenses committed in the country;
- information and analytical support of state authorities, including law enforcement and judicial authorities in accordance with the requirements of the law [1].

Thus, the statistical functionality of the registry is enshrined at the regulatory level, since the vast majority of the functions we have outlined include record-keeping and information and analytical support. We add an argument that the URPTI has recently acquired statistical significance.

At the same time, the provision of the Criminal Procedure Code of Ukraine (hereinafter – the CPC of Ukraine), namely Article 214 of the CPC of Ukraine, remains unchanged. According to part 1 of Art. 214 of the CPC of Ukraine, “an investigator, detective, prosecutor shall immediately, but not later than 24 hours after filing a statement or report of a criminal offense or after independently discovering from any source circumstances that may indicate the commission of a criminal offense, enter the relevant information into the Unified Register of Pre-trial Investigations, initiate an investigation and, within 24 hours from the moment of entering such information, provide the applicant with an extract from the Unified Register of Pre-trial Investigations. The investigator who will conduct the pre-trial investigation is appointed by the head of the pre-trial investigation body, and the coroner – by the head of the coroner’s office, and in the absence of an inquiry unit – by the head of the pre-trial investigation body” [2]. It is also necessary to pay attention to part 2 of the above rule, which states that “pre-trial investigation begins from the moment of entering information into the Unified Register of Pre-trial Investigations” [2]. Instead, we would like to draw attention to the existence of a mandatory rule that the pre-trial investigation before entering information into the register or without such entry is not allowed and entails liability established by law. In urgent cases, prior to entering information into the Unified Register of Pre-trial Investigations, the scene of the incident may be inspected (information is entered immediately after the inspection is completed). In order to clarify the circumstances of the criminal offense, prior to entering information into the Unified Register of Pre-trial Investigations:

- may be taken an explanation;
- may be conducted a medical examination;
- a specialist’s opinion is obtained and readings are taken from technical devices and technical means that have the functions of photo and film shooting, video recording, or photo and film shooting, video recording means;
- tools and means of committing a criminal offense, things and documents that are the direct subject of the criminal offense, or that were found during the detention of a person, personal search or inspection of things, were seized [2].

At the same time, it is worth noting some contradictions in the procedural legislation, which emphasizes the need for an effective pre-trial investigation, but, despite this, introduces

such a mandatory rule that may even result in liability for any actions before entering information into the URPTI. This means that the effectiveness of the pre-trial investigation is out of the question in principle. The same goes for taking explanations at the stage “before the URPTI”, since both judicial practice and criminal procedural law indicate that explanations cannot be used as evidence in criminal proceedings. A logical and expected question arises as to whether it is appropriate to take explanations from individuals if they are not relevant as evidence in the future, as they are considered primary material. However, it should be emphasized that there are cases when a person changes their testimony in the future and it is strikingly different from the one provided in the explanation. Accordingly, the investigator cannot refer to the person’s previous explanations, bring him or her to any responsibility, since the explanations were selected before the information was entered into the URPTI and, accordingly, are outside the scope of the pre-trial investigation, which further complicates the proof of the person’s guilt in providing false testimony [3].

The Criminal Code of Ukraine (hereinafter – the CC of Ukraine) contains a provision that provides for criminal liability for knowingly false testimony under Article 384 of the CC of Ukraine. The name of this provision is quite correct from the legal point of view, as it sounds like “misleading a court or other authorized body”. The legislator’s understanding of perjury as misleading should be recognized as correct. According to part 1 of Art. 384 of the Criminal Code of Ukraine, “knowingly false testimony of a witness, victim, knowingly false expert or specialist opinion drawn up for submission or submitted to the body conducting pre-trial investigation, enforcement proceedings, court, High Council of Justice a temporary investigative or special temporary investigative commission of the Verkhovna Rada of Ukraine, submission of knowingly false or forged evidence, a knowingly false appraiser’s report on property valuation, as well as a knowingly incorrect translation made by a translator in the same cases” [4]. However, the topic of criminal liability for perjury is trivial and has been repeatedly covered in scientific studies by both Ukrainian and foreign scholars. In practice, Article 384 is “dead” and there are many reasons for this, including:

- It is difficult to prove that a person deliberately gave false testimony, and not just remembered what happened differently than it actually happened;
- the investigator interrogates the witness and warns him or her of criminal liability for perjury. However, in reality, no one needs the evidence collected by the investigator during the pre-trial investigation, because the witness will be questioned separately by the judge during the hearing [5, p. 248].

These facts indicate that taking explanations before entering information into the URPTI does not carry any meaningful load, except for filling in the materials, demonstrating the work of the investigative team on daily duty and highlighting the fact of a criminal offense for the management to properly qualify it. Our study does not aim to deny the expediency of selecting such explanations at the stage “to the URPTI”, since the investigator may have many calls processed per day, so there is a need to record the circumstances of the criminal offense in detail in order to ensure proper qualification in the future. Thus, we formulated the thesis that there is still a need to take explanations from eyewitnesses, participants of the event, since in the future they are potential witnesses and, accordingly, will participate in the pre-trial investigation [5, p. 243–247].

Based on this and the topic of this study, we are of the opinion that it is necessary to recognize the testimony contained in the explanation as evidence of a certain position of the person who provided such explanation. Given the presence of international standards within the framework of modern criminal procedural legislation, it should be said that the legislator will not take into account the recognition of the explanation as evidence before entering information into the URPTI, as this will directly contradict the mandatory provisions cited earlier. Nevertheless, we propose to recommend that judges analyze the explanations provided by persons directly at the scene of the event. According to the current legislation, judges examine evidence in court

directly, i.e., summon participants and listen to them in court, but today, practice has formed the need to follow the position of a person from the stage “before the URPTI” to the delivery of an indictment to a person suspected of committing a criminal offense. Our position can be explained by the fact that during the pre-trial investigation and subsequent court proceedings, few people take into account the psychological aspects and behavioral characteristics of a person at the scene of a criminal offense. Suffice it to emphasize that the moment of committing a criminal offense is a stressful situation for all participants in the process: witnesses, victims and even the person committing the criminal offense. That is why there is a need to study the psychological component, namely, what factors the person was exposed to, what he or she remembers, what he or she saw, and what he or she can explain about a particular situation. It should be emphasized that in a state of psychological stress, the person’s brain can work faster and better in order to provide complete information about the circumstances of the criminal offense and the person who committed it. Investigative practice knows of cases when, during interrogation after the event, a person giving evidence may slightly distort or misrepresent facts, and this happens unintentionally. And in this case, the pre-trial investigation comes to a standstill, since the legislator restricts the investigator with a mandatory rule in the form of a ban on conducting a pre-trial investigation before entering information into the URPTI. Thus, the investigator cannot use the explanation as evidence, since it was taken before the information was entered and cannot serve as evidence, as evidenced by the case law, and cannot bring to criminal liability the person who gives the testimony, since he understands that at the time of the criminal offense the person was in a state of shock and after this state the brain was relaxed, and therefore lost important information. As we noted earlier, misleading a court or other law enforcement agency is only intentional, so the failure to provide the necessary information as a result of a change in the psychological state of the observer cannot be held criminally liable [6].

Thus, among the areas of improvement of the pre-trial investigation prior to entering information into the URPTI, it is necessary to emphasize the recognition of the data set forth in the explanation as confirmation of the position of a participant in criminal proceedings. The need for this is justified by the fact that the witness perceives the facts directly at the scene of the criminal offense and it is his or her initial position that affects the implementation of such an important principle of pre-trial investigation as efficiency.

In addition, we have formulated the position that the legislator needs to simplify some procedures that can be carried out within the framework of the pre-trial investigation and at the stage “before the URPTI”. The point is that prior to entering information into the URPTI, in case of a criminal offense, it is allowed to conduct a medical examination, remove information from technical recording devices and seize tools and means of a criminal offense. The legislator’s position in this case is quite interesting, as it has taken the position that, given the sanction in criminal misdemeanors, a person’s rights will not be significantly restricted, as, for example, during pre-trial investigation of crimes and sentencing. However, given the need to ensure the effectiveness of the pre-trial investigation, its quick and efficient implementation, the legislator should pay attention to the departure from the position of differentiating between the capabilities of the investigator and the detective before entering information into the URPTI. In particular, to allow investigators to not only inspect and take explanations, but also to take audio and video recordings, conduct a medical examination of a person, seize tools and means of committing a criminal offense, but this action can be performed as part of the inspection before entering information into the URPTI [7, p. 171–172].

The need to level the statistical work of the police necessitates the invention of fundamentally new models and levers in the work of the investigator. For example, expanding the powers of the investigative team to enter information into the URPTI with unconditional observance of human rights and freedoms may have a positive impact on the course of further pre-trial investigation, bringing perpetrators to criminal liability, etc.

In writing this article, we emphasize the lack of research in the field of pre-trial investigation prior to entering information into the URPTI, and even more so, scientific proposals for improving pre-trial investigation prior to entering information into the Unified Register of Pre-trial Investigations. Again, we should not lose sight of the fact that for the period of martial law, the processes carried out within the pre-trial investigation should be somewhat modernized and simplified, since in the zone of direct threat, and such zones should be called the places of arrival, it is sometimes impossible to enter information, register and carry out other technical measures. In this case, there is a justified need for the legislator to revise the position on pre-trial investigation before entering information into the URPTI, especially in the situation that this database has recently become statistical in nature [8, p. 15].

Conclusions. We have analyzed the legal acts regulating the procedure for using the URPTI in practice and entering information into it. It should also be emphasized that the statistical functionality of the register is enshrined at the regulatory level, since the vast majority of the functions we have outlined include record keeping and information and analytical support. We add the argument that the URPTI has recently acquired statistical significance. This study emphasizes the lack of research in the field of pre-trial investigation before entering information into the URPTI, and even more so, scientific proposals for improving pre-trial investigation before entering information into the Unified Register of Pre-trial Investigations. Again, we should not lose sight of the fact that for the period of martial law, the processes carried out within the framework of pre-trial investigation should be somewhat modernized and simplified. In this case, there is a justified need for the legislator to reconsider the position on pre-trial investigation prior to entering information into the URPTI, especially in the situation when this database has recently become statistical in nature.

List of used sources

1. Положення про Єдиний реєстр досудових розслідувань, порядок його формування та ведення, затверджене Наказом Офісу Генерального прокурора від 30.06.2020 № 298 (Наказ у редакції від 18.08.2023 № 298).
2. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України в редакції від 01.01.2024 № 4651-VI.
3. Лучко О.А. Поняття ефективності огляду у кримінальному процесі. *Recht der Osteuropäischen Staaten (ReOS)*. 2020. № 6. С. 52–58.
4. Кримінальний кодекс України : Закон України в редакції від 01.01.2024 № 2341-III.
5. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. 11-те вид., переробл. та допов. Київ : ВД «Дакор», 2019. 1384 с.
6. Лоскутов Т.О. Кримінальне переслідування, здійснюване слідчим : монографія. Дніпропетровськ : Ліра ЛТД, 2011. 164 с.
7. Руденко М.В., Півненко В.П., Мельник О.В. Досудове слідство України: основні напрями реформування. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Право»*. 2016. № 22. С. 170–173.
8. Павловський В.В. Загальні положення досудового розслідування: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2016. 22 с.

Надійшла до редакції 17.06.2024

Прийнято до опублікування 25.06.2024

References

9. Regulations on the Unified Register of Pre-trial Investigations, the procedure for its formation and maintenance, approved by the Order of the Prosecutor General's Office of 30.06.2020 No. 298: Order as amended on 18.08.2023 No. 298 (accessed on 11.01.2024).
10. Criminal Procedure Code of Ukraine: Law of Ukraine as amended on 01.01.2024 No. 4651-VI (accessed on 11.01.2024).
11. Luchko O.A. The concept of the effectiveness of the examination in criminal proceedings. *Recht der Osteuropäischen Staaten (ReOS)*. 2020. № 6. С. 52–58.
12. The Criminal Code of Ukraine: Law of Ukraine as amended on January 01, 2024 No. 2341-III (accessed on January 11, 2024). Scientific and Practical Commentary on the Criminal Code

of Ukraine / edited by M. Melnyk, M. Khavroniuk. 11th edition, revised and supplemented. Kyiv: Dakor Publishing House, 2019. 1384 с.

13. Loskutov T.O. Criminal prosecution carried out by an investigator: a monograph. Dnipropetrovs'k: Lyra LTD, 2011. 164 с.

14. Rudenko M.V., Pivnenko V.P., Melnyk O.V. Pre-trial investigation of Ukraine: the main directions of reform. Bulletin of V.N. Karazin Kharkiv National University. Series «Law». 2016. № 22. С. 170–173.

15. Pavlovskiy V.V. General provisions of pre-trial investigation: PhD thesis: 12.00.09. Kyiv, 2016. 22 с.

АНОТАЦІЯ

Олексій Кесарійський. Напрями підвищення ефективності проведення процесуальних дій до внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань.

У науковій статті здійснено пошук та аналіз напрямів підвищення ефективності проведення процесуальних дій до внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань. Автор проаналізував позицію, згідно з якою реєстр сьогодні набув статистичного значення, оскільки розповсюдженою стала практика вимірювання якості роботи практичного підрозділу шляхом досягнення визначених показників. Досліджено можливості досудового розслідування до внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань, надано їм оцінку та представлено найбільш раціональні способи підвищення ефективності досудового розслідування на етапі «до Єдиного реєстру досудових розслідувань».

Ключові слова: Єдиний реєстр досудових розслідувань, ефективність досудового розслідування, процесуальні дії, слідчі (розшукові) дії.

УДК 343.6

DOI <https://doi.org/10.32782/2078-3566-2024-3-27>

Олександр МЕЛЕШКО®

аспірант

(Європейський університет,
м. Київ, Україна)

ОКРЕМІ АСПЕКТИ ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТЬ ПРИ КВАЛІФІКАЦІЇ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ ПРОТИ ЖИТТЯ ТА ЗДОРОВ'Я ОСОБИ

5 квітня 2001 року Верховною Радою України був прийнятий Кримінальний кодекс України. Станом на 2024 рік суттєві помилки, допущені законодавцем, не були виправлені. Розглянуто та проаналізовано проблеми визначення понять кримінальних правопорушень проти життя та здоров'я особи, які суперечать основам теорії кримінального права. Законодавець надає визначення поняття «вбивство» в ст. 115 Кримінального кодексу України. Це призводить до тавтології в певному переліку статей цього кодексу. Водночас ст. 119 цього кодексу містить дві форми вини одночасно щодо одного об'єкта посягань. Запропоновано зміни до Кримінального кодексу України з метою його удосконалення.

Ключові слова: вбивство, вбивство через необережність, вина, умисел, необережність, злочин, життя та здоров'я.

Постановка проблеми. Помилкова інтерпретація кримінального закону призводить до неправильного розуміння та застосування цього закону. У кримінальній галузі права розуміння та визначення понять має вирішальне значення для долі людини, яка підозрюється

© О. Мелешко, 2024

ORCID iD: <https://orcid.org/0009-0001-5855-4714>

або обвинувачується у вчиненні кримінального правопорушення. Зокрема, питання, пов'язані з кваліфікацією кримінальних правопорушень проти життя та здоров'я особи, виявляються особливо складними та вимагають докладного розгляду. Законодавець надав помилкове визначення поняття «вбивство», яке приводить до суттєвої проблеми, а саме наявності двох форм вини – умислу та необережності – в кримінальному правопорушенні щодо одного об'єкта посягань. Водночас у зв'язку із визначенням поняття «вбивство», яке надав законодавець, виникає окрема проблема щодо тавтології певного переліку статей, зокрема ст. 115–118, ч. 5 ст. 404, ч. 2 ст. 438 Кримінального кодексу України.

Аналіз останніх досліджень. Певні пропозиції щодо розв'язання даної проблеми були надані у працях таких науковців, як Н. Маковецька, В. Гришук, С. Спільник, В. Мисливий, М. Єфімова, В. Борисов, Т. Луцький, В. Тютюгін, О. Гороховська, Н. Коломієць.

Виклад основного матеріалу дослідження. Верховна Рада України від імені українського народу – громадян України всіх національностей, виражаючи суверенну волю народу, спираючись на багатовікову історію українського державотворення і на основі здійсненого українською нацією, усім українським народом права на самовизначення, дбаючи про забезпечення прав і свобод людини та гідних умов її життя, піклуючись про зміцнення громадянської злагоди на землі України та підтверджуючи європейську ідентичність українського народу і незворотність європейського та євроатлантичного курсу України, прагнучи розвивати і зміцнювати демократичну, соціальну, правову державу, усвідомлюючи відповідальність перед Богом, власною совістю, попередніми, нинішнім та майбутніми поколіннями, керуючись Актом проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 року, схваленим 1 грудня 1991 року всенародним голосуванням, приймає цю Конституцію – Основний Закон України [2].

Оскільки законодавець, який прийняв Основний Закон України, зазначив про своє усвідомлення відповідальності перед Богом, доцільно розглянути історично-релігійний аспект поняття «вбивство». Про такий злочин, як вбивство, майже всі чули з Біблії. Перше вбивство як історично-релігійний феномен відбулося між синами Адама та Єви – Каїном і Авелем, як описано у Книзі Буття. Згідно із біблійною розповіддю, обидва брати принесли свої жертви Богу: Каїн, який був землеробом, приніс жертву з плодів землі, а Авель, який був пастухом, приніс жертву з найкращих частин своєї отари. Бог прийняв жертву Авеля, але не прийняв жертву Каїна. Під час цього відхилення Каїн розлютився і відчув ревності до свого брата. Бог застеріг Каїна не робити зле, однак Каїн не послухав цього застереження. Після цього Каїн запросив свого брата Авеля на поле. У полі Каїн напав на Авеля і вбив його. Після вбивства Авеля Бог поклав на Каїна прокляття та вигнав його [1].

Ця історія показує, що вбивство сприймалося як злочин, як суспільно небезпечне діяння, за яке передбачено покарання. У цій розповіді Каїн здійснив суспільно небезпечне винне діяння, яким заподіяв смерть іншій людині. З цього вбивства почало існувати розуміння протиправності та неправильності здійснення подібних діянь. Покарання від Бога було дуже гуманним порівняно із сучасною системою покарання, оскільки Бог не позбавив волі та не вбив Каїна, а прокляв та вигнав його не тільки з метою кари, а й запобігання вчиненню нових злочинів.

Кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру або встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти нього кримінального обвинувачення. Нікого не може бути визнано винним у вчиненні будь-якого кримінального правопорушення на підставі будь-якої дії чи бездіяльності, яка на час її вчинення не становила кримінального правопорушення згідно з національним законом або міжнародним правом. Також не може бути призначене суворіше покарання, ніж те, що підлягало застосуванню на час вчинення кримінального правопорушення.

Кожен, кого обвинувачено у вчиненні кримінального правопорушення, вважається невинуватим доти, доки його вину не буде доведено згідно із законом [3].

Кримінальним правопорушенням є суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом кримінального правопорушення [4].

Відповідно до теорії кримінальної галузі права будь-яке кримінальне правопорушення має склад. Склад кримінального правопорушення включає суб'єкт, об'єкт, суб'єктивну сторону та об'єктивну сторону злочину.

Суб'єктивна сторона кримінального правопорушення – це психічне ставлення особи до вчиненої дії чи бездіяльності. Виною є психічне ставлення особи до вчиненої дії чи бездіяльності, передбаченої цим Кодексом, та її наслідків, виражене у формі умислу або необережності [4]. Можна зробити висновок, що суб'єктивна сторона кримінального правопорушення – це вина. Кримінальний кодекс України поділяє вину на дві форми – або умислу, або необережності. Умисел поділяється на прямий і непрямий.

Прямим є умисел, якщо особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння (дії або бездіяльності), передбачала його суспільно небезпечні наслідки і бажала їх настання. Непрямим є умисел, якщо особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння (дії або бездіяльності), передбачала його суспільно небезпечні наслідки і хоча не бажала, але свідомо припускала їх настання [4].

Необережність поділяється на кримінальну протиправну самовпевненість та кримінальну протиправну недбалість. Необережність є кримінальною протиправною самовпевненістю, якщо особа передбачала можливість настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння (дії або бездіяльності), але легковажно розраховувала на їх відвернення. Необережність є кримінальною протиправною недбалістю, якщо особа не передбачала можливості настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння (дії або бездіяльності), хоча повинна була і могла їх передбачити [4].

Відповідно до Конституції України людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави [2]. Законодавець у Кримінальному кодексі України виділив другий розділ для «найвищої соціальної цінності» після «Розділ I. Злочини проти основ національної безпеки України».

Розділ кримінальних правопорушень проти життя та здоров'я починається зі ст. 115 «Умисне вбивство». Законодавець надає визначення поняття «вбивство». Вбивство – це умисне протиправне заподіяння смерті іншій людині. Карється такий злочин позбавленням волі на строк від семи до п'ятнадцяти років [4]. Одразу помітна форма вини у визначенні поняття даного кримінального правопорушення, зокрема, це умисне діяння.

Водночас можна проаналізувати ст. 119 Кримінального кодексу України. Вбивство через необережність, або вбивство, вчинене через необережність. Карється це кримінальне правопорушення обмеженням волі на строк від трьох до п'яти років або позбавленням волі на той самий строк [4]. У цій статті слід звернути увагу на форму вини у виді необережності. Якщо повернутись до ст. 115 Кримінального кодексу України, а саме до визначення поняття «вбивство», то можна розшифрувати та розкрити диспозицію ст. 119 Кримінального кодексу України таким чином: умисне протиправне заподіяння смерті іншій людині, вчинене через необережність, тобто умисне заподіяння смерті через необережність. Законодавець допустив грубу помилку в визначенні поняття, оскільки неможлива наявність одразу двох форм вини в кримінальному правопорушенні щодо одного об'єкта посягання.

5 квітня 2001 року Верховною Радою України був прийнятий Кримінальний кодекс України. За 23 роки законодавець так і не зміг виправити суттєві помилки у ньому.

Судовій та виконавчій гілкам влади необхідно мати правильне розуміння закону. Для цього від законодавця вимагається грамотність та логічність в написанні визначень понять. Інакше ситуація нагадуватиме популярну фразу «Стратити не можна помилювати». Ця фраза має глибокий історичний корінь та ілюструє неправильний підхід законодавця, а також відсутність розуміння виконавців.

Окрім цього, виникає проблема тавтології переліку статей Кримінального кодексу України, а саме: ст. 116 «Умисне вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання», ст. 117 «Умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини», ст. 118 «Умисне вбивство при перевищенні меж необхідної оборони або у разі перевищення заходів, необхідних для затримання особи, яка вчинила кримінальне правопорушення» тощо [4]. Розкриваючи за змістом термін «вбивство» згідно зі ст. 115 Кримінального кодексу України, в словосполученні «умисне вбивство» отримуємо «умисне протиправне заподіяння смерті іншій людині».

Вказані проблеми досліджували такі науковці, як Н.Є. Маковецька та В.К. Гришук. Вони висунули пропозиції щодо вдосконалення кримінального закону, а саме: замінити назву ст. 115 Кримінального кодексу України «Умисне вбивство» на «Вбивство», а також замінити це словосполучення в низці назв та диспозицій статей, зокрема ч. 2 ст. 22, ст.ст. 115–118, ч. 4 ст. 404, ч. 2 ст. 438 Кодексу. За логікою запропонованих науковцями змін станом на 2024 рік, замінити словосполучення «умисне вбивство» необхідно в ч. 5 ст. 404 замість ч. 4 ст. 404 «дії, передбачені частинами першою або другою цієї статті, якщо вони були вчинені в умовах воєнного стану чи в бойовій обстановці». Водночас науковці пропонують змінити назву ст. 119 КК України на «Заподіяння смерті через необережність» [9, с. 41].

Ухвалюючи вироки, головуючі судді змушені ігнорувати недоліки законодавця та не помічати нонсенс у диспозиціях статей Кримінального кодексу України. Так, слід звернути увагу на вирок Шевченківського районного суду міста Києва від 24 квітня 2024 року по справі №761/13066/23, де зазначено: «Таким чином, ОСОБА_5 вчинив кримінальне правопорушення, передбачене ч. 1 ст.119 КК України, а саме: вбивство, вчинене через необережність», а також: «Допитаний у судовому засіданні ОСОБА_5 свою винуватість у вчиненні інкримінованого кримінального правопорушення визнав повністю, детально підтвердив фактичні обставини вчинення кримінального правопорушення, наведені вище». Закінчується це ухваленням обвинувального вироку: «ОСОБА_5 визнати винуватим у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 119 КК України, та призначити йому покарання у виді позбавлення волі строком на 3 (три) роки» [6].

Також наведемо вирок Солом'янського районного суду міста Києва від 18 вересня 2020 року у справі №760/19969/20, де вказано: «Допитаний в ході судового розгляду ОСОБА_6 свою винуватість у вчиненні інкримінованого йому кримінального правопорушення визнав повністю, розкався та підтвердив фактичні обставини справи, як вони викладені в обвинувальному акті». У цій справі обвинуваченого також було визнано винним у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 119 Кримінального кодексу України та призначено йому покарання у вигляді 5 років позбавлення волі, звільнено від відбування покарання з випробуванням з іспитовим строком на 3 роки [8].

Аналогічним є вирок Святошинського районного суду міста Києва від 20 липня 2007 року у справі №1-502/2007, де зазначено: «За таких обставин суд вважає, що вина підсудного ОСОБА_1 у вчиненні злочину, передбаченого ст. 119 ч. 1 КК України, повністю доведена, тому його злочинні дії слід кваліфікувати за ч. 1 ст. 119 КК України за ознакою «вбивство, вчинене через необережність» [7].

Таким чином, у цих вироків обвинуваченні фактично визнавали свою вину у вчиненні умисного заподіяння смерті іншій особі через необережність. Водночас суд вважав, що вина обвинувачених повністю доведена, незважаючи на наявність умислу та необережності одночасно в диспозиції ст. 119 Кримінального кодексу України.

Висновки. З огляду на вищезазначені проблеми можна погодитися з думкою науковців, але, керуючись принципом «геніальність у простоті», більш ефективним вирішенням цього питання замість заміни певного переліку статей, вважаємо редагування лише однієї статті. Пропонуємо диспозицію ст. 115 Кримінального кодексу України викласти в такій редакції: «Вбивство, тобто протиправне заподіяння смерті іншій людині». Таким чином, пропонуємо виключити форму вини з визначення поняття «вбивство». У такій редакції Кримінальний кодекс України мав би логічне визначення поняття «вбивство». Водночас усувається необхідність заміни словосполучення «умисне вбивство» в певному переліку статей, оскільки воно не впливає на зміст статей Кримінального кодексу України та не порушує його логічність. До того ж у ст. 119 цього Кодексу заміна поняття «вбивство» на «заподіяння смерті» не має сенсу. Такі пропозиції допоможуть вдосконалити кримінальне законодавство України.

Список використаних джерел

1. Біблія / перекл. І. Огієнко. URL: <https://www.wordproject.org/bibles/uk/index.htm> (Оригінал опубліковано 1962 р.).
2. Конституція України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр#Text>.
3. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.
4. Кримінальний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>.
5. Кримінальний процесуальний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>.
6. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118588266>.
7. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/2438770>.
8. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/91642235>.
9. Маковецька Н.Є., Маковецька Н.У. Умисні вбивства за кримінальним правом України та Республіки Польща: юридичний аналіз складів злочинів. 2010. URL: <https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/222/1/makovetcka%20dus.pdf>.

Надійшла до редакції 02.09.2024

Прийнято до опублікування 10.09.2024

References

1. Bibliia (I. Ohienko, Per.). (b. d.). WordProject. <https://www.wordproject.org/bibles/uk/index.htm> (Oryhinal opublikovano 1962 r.)
2. Konstytutsiia Ukrainy, № 254k/96-VR (2020) (Ukraina). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр#Text>
3. Konventsiiia pro zakhyst prav liudyny i osnovopolozhnykh svobod, Konventsiiia Rady Yevropy (2021). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.
4. Kryminalnyi kodeks Ukrainy, Kodeks Ukrainy № 2341-III (2024) (Ukraina). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>.
5. Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy, Kodeks Ukrainy № 4651-VI (2024) (Ukraina). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>.
6. Yedynyi derzhavnyi reiestr sudovykh rishen. (b. d.). Yedynyi derzhavnyi reiestr sudovykh rishen. <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118588266>.
7. Yedynyi derzhavnyi reiestr sudovykh rishen. (b. d.-b). Yedynyi derzhavnyi reiestr sudovykh rishen. <https://reyestr.court.gov.ua/Review/2438770>.
8. Yedynyi derzhavnyi reiestr sudovykh rishen. (b. d.-b). Yedynyi derzhavnyi reiestr sudovykh rishen. <https://reyestr.court.gov.ua/Review/91642235>.
9. Makovetska, N. Ye., & Makovetska, N. Y. (2010). Umisni vbyvstva za kryminalnym pravom Ukrainy ta Respubliky Polshcha: yurydychnyi analiz skladiv zlochnyv: dysertatsiia [Thesis, LvDUVS]. Instytutsiinyi repozytarii Lvivskoho derzhavnogo universytetu vnutrishnikh sprav (LvSUIAIR). <https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/222/1/makovetcka%20dus.pdf>.

ABSTRACT

Oleksandr Meleshko. Certain aspects of determining the plot in the qualification of criminal offenses against the life and health of a person.

On April 5, 2001, the Verkhovna Rada of Ukraine adopted the Criminal Code of Ukraine. As of 2024, significant mistakes made by the legislator have not been corrected. The article considers and analyzes the problems of defining the concepts of criminal offenses against life and health of a person which contradict the fundamentals of the theory of criminal law. The section on criminal offenses against life and health begins with Article 115 "Murder". The legislator defines the concept of murder, which leads to tautology in a certain list of articles of this code. At the same time, Art. 119 of this Code contains two forms of guilt simultaneously in relation to the same object of encroachment. When passing sentences, the presiding judges are forced to ignore the shortcomings of the legislator and overlook the nonsense in the dispositions of the articles of the Criminal Code of Ukraine. At the same time, the author analyzes the works of scholars who have studied this issue. Court cases, namely, verdicts, are studied. The author proposes amendments to the Criminal Code of Ukraine with the aim of its improvement, namely, the disposition of Article 115 of the Criminal Code of Ukraine should be restated as follows: "Murder, i.e. unlawful infliction of death to another person". Thus, the form of guilt should be excluded from the definition of "murder". In this wording, the Criminal Code of Ukraine would have a logical definition of the concept of "murder". At the same time, it would eliminate the need to replace the phrase "premeditated murder" in a certain list of articles, since it does not affect the content of the articles of the Criminal Code of Ukraine and does not violate its logic, and in Article 119 of this Code, the replacement of the concept of "murder" with "causing death" does not make sense.

Key words: murder, manslaughter, guilt, intent, negligence, crime, life and health.

УДК 340.122

DOI <https://doi.org/10.32782/2078-3566-2024-3-28>

Іван ПАТАЛАХА[®]

аспірант кафедри теорії та історії держави та права,
конституційного права та прав людини
(Дніпровський державний університет внутрішніх справ,
м. Дніпро, Україна)

**РОЛЬ УЧЕННЯ ТОМАСА ГОББСА ПРО ПРИРОДНІ
ЗАКОНИ У ПРОЦЕСІ ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТКУ
КОНЦЕПЦІЇ ПРАВОСУДДЯ (СПРАВЕДЛИВОГО СУДУ)**

Метою статті є визначення ролі вчення відомого філософа і мислителя Т. Гоббса у процесі у формування та розвитку концепції правосуддя (справедливого суду). З'ясовано сутність обґрунтованих і сформульованих дослідником таких природних законів: пошуку миру та слідування йому, справедливості, неупередженості, про посередників, про підкорення арбітражу, про неможливість бути суддею самого себе, про заборону особі бути суддею у справі, в якій вона в силу природних причин має пристрастність (інтерес), а також про свідків.

На основі аналізу цих законів зроблено висновки про те, вчення Т. Гоббса про природні закони відіграло важливу роль у процесі формування та розвитку концепції правосуддя (справедливого суду). Як аргументи на підтвердження цього умовиводу, наведено теоретичні положення та конкретні приписи чинного національного законодавства України.

Ключові слова: учення Т. Гоббса про природні закони, природні закони, концепція правосуддя (справедливого суду), сутність природного закону, процес формування та розвитку концепції правосуддя, гарантія недоторканості.

© І. Паталаха, 2024

ORCID iD: <https://orcid.org/0009-0007-0934-2030>

Постановка проблеми. Уже десять років Український народ зі зброєю в руках не лише захищає суверенітет і територіальну цілісність держави, але й складає тест на «європейськість» – відданість цінностям західноєвропейської цивілізації, основною з яких є природні права людини. При цьому особливої актуальності набуває проблема наукового осмислення тих праць мислителів минулого, які складають фундамент теорій природного права, прав людини та правової держави.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Творча спадщина англійського мислителя зі світовим ім'ям Т. Гоббса складає вагомий внесок у світову скарбницю філософської та історико-правової думки. Вона вирізняється не лише важливістю суспільних проблем, які намагався вирішити вчений, але й їх різноманітністю. Це й питання причин виникнення держави, визначення цього поняття, видової диференціації держав, свободи підданих, злочинів та обставин, що їх пом'яшкують й ін. Різних аспектів наукового доробку Т. Гоббса торкалися вітчизняні та зарубіжні вчені: С. Головатий [1, с. 171-213], [2, 69-70], Д. Гуацьє [3], О. Дзьобань [4], Подковенко Т. [5] та ін.

Водночас, певною прогалиною в національній правовій доктрині є відсутність наукових праць, в яких природні закони, сформульовані та обґрунтовані Т. Гоббсом, досліджувалися б в аспекті проблематики правосуддя та конституційного права на справедливий суд.

Метою цієї статті є визначення ролі вчення відомого філософа і мислителя Т. Гоббса у процесі у формування та розвитку концепції правосуддя (справедливого суду).

Досягнення визначеної дослідницької мети зумовило необхідність використання таких елементів методології правознавства: 1) принцип історизму, що вимагає розгляду вчення Т. Гоббса про природні закони у контексті відповідної історичної епохи та з урахуванням тієї ролі, яку відіграло це вчення у розвитку теорії правосуддя (справедливого суду) [6, ст. 216]; 2) діалектичний методологічний підхід, що ґрунтується на взаємозв'язку матеріального й ідеального, а також їх розвитку. У межах цього дослідження матеріальним слугує юридична практика правосуддя, а ідеальним – учення Т. Гоббса про природні закони, як важливий чинник формування та розвитку сучасної теорії правосуддя; 3) формально-логічні методи аналізу та синтезу, за допомогою яких з'ясовано сутність окремих природніх законів, а також сформульовано узагальнюючі висновки, що відображають результати проведеного дослідження.

Виклад основного матеріалу. Відомий мислитель епохи Просвітництва Т. Гоббс у своїй роботі «Левіафан, або Матерія, форма і влада держави церковної і громадянської» (1651 р.) вивів і обґрунтував низку природних законів, частина з яких безпосередньо торкається проблематики формування та розвитку концепції правосуддя (справедливого суду).

Зокрема, перший і основний природний закон, за влучним висловом самого філософа, вимагає *пошуку миру та слідування йому*. Квінтесенція цього закону виражена тезою Т. Гоббса про право особи захищати себе усіма можливими засобами [6, с. 217]. Принагідно зауважимо, що відповідне положення знайшло своє законодавче закріплення в ч. 6 ст. 55 Конституції України, а сучасна правнича доктрина визнає судовий захист найбільш ефективним із можливих правових засобів захисту прав людини [7].

Третій природний закон просвітник визначив як *справедливість*. Його сутність розкривається через такі судження вченого: «З того закону, в силу якого ми зобов'язані переносити на іншого ті права, збереження яких заважає запровадженню миру серед людей, випливає третій природний закон, саме той, за яким люди повинні виконувати укладені ними угоди. В цьому природному законі вміщені джерела і начало справедливості» [6, с. 217].

Виведений мислителем одинадцятий природний закон має безпосереднє відношення до феномену справедливого суду й отримав назву *«неупередженість»*. Його сутність, за Томасом Гоббсом, полягає в наступному: «Так само як людина уповноважена бути суддею

у спорі між людиною і людиною, природний закон приписує щоб він (суддя) неупереджено їх розсудив. Інакше спори між людьми можуть бути вирішені лише війною. Дотримання цього закону про рівний розподіл та відплату кожному за те, що йому належить за розумом, називається неупередженістю і є дистрибутивною справедливістю; порушення ж називається упередженістю» [6, с. 218].

Згаданий природний закон знайшов своє закріплення в національному процесуальному законодавстві України і полягає у визнанні необхідною умовою здійснення правосуддя забезпечення неупередженого вирішення судом правових суперечок, що здійснюється в межах процесуальних правоохоронних відносин. Ця теза знаходить своє підтвердження в таких положеннях процесуальних законів нашої держави:

– ст. 2 Кримінального процесуального кодексу України, де одним із завдань визначено забезпечення швидкого, повного та *неупередженого* розслідування і судового розгляду з тим, щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений, жодна особа не була піддана необґрунтованому процесуальному примусу і щоб до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура) [8];

– ст. 2 Цивільного процесуального кодексу України, відповідно до якої завданням цивільного судочинства законодавець визначив справедливий, *неупереджений* та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ з метою ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави [9];

– ст. 2 Кодексу адміністративного судочинства України, у якій суб'єкт законотворчості завданням адміністративного судочинства визначив справедливе, *неупереджене* та своєчасне вирішення судом спорів у сфері публічно-правових відносин з метою ефективного захисту прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб від порушень з боку суб'єктів владних повноважень [10];

– ст. Господарського процесуального кодексу України, згідно з якою завданням господарського судочинства є справедливе, неупереджене та своєчасне вирішення судом спорів, пов'язаних із здійсненням господарської діяльності, та розгляд інших справ, віднесених до юрисдикції господарського суду, з метою ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав і законних інтересів фізичних та юридичних осіб, держави [11].

Важливою конституційною гарантією правосуддя сучасна правова доктрина та чинне конституційне законодавство визнають незалежність і недоторканність суддів при здійсненні правосуддя (ч.ч.1, 4 ст. 126; ч. 1 ст. 129 Основного Закону Української держави) [7]. Саме цим гарантіям присвячений п'ятнадцятий закон – *про посередників*. Його сутність Т. Гоббс пояснює таким чином: «природний закон – це те, що всім людям, які є посередниками миру, має бути надана гарантія недоторканності. Адже закон, що приписує мир як мету, приписує посередництво як засіб, а засобом для посередництва є гарантія недоторканності» [12, с. 186].

Пряме відношення до проблематики правосуддя має і шістнадцятий природний закон – *про підкорення арбітражу*. Він, за Т. Гоббсом, передбачає наступне: «Якщо зацікавлені сторони не погоджуються взаємно підкорятися рішенню третьої особи, вони, як ніколи, далекі від миру. Ця третя особа, рішення якої вони підкоряються, називається арбітром. А звідси природний закон, згідно з яким, у випадку спору, сторони повинні підпорядкувати своє право рішення арбітра» [6, с. 218–219].

Як правова аксіома в сучасній правничій науці розглядається обґрунтований Т. Гоббсом сімнадцятий природний закон, за яким *ніхто не може бути суддею самого себе*. Його сутність пояснюється у такий спосіб: «Оскільки наявне очевидне припущення,

що будь-яка людина робить усе для своєї вигоди, тож ніхто не може бути справедливим арбітром у своїй власній справі» [6, с. 219].

Логічно пов'язаний із попереднім наступний, вісімнадцятий природний закон, згідно з яким *ніхто не повинен бути суддею у справі, в якій він в силу природних причин має пристрастність (інтерес)*. Цей закон Т. Гоббс пояснює у такий спосіб: з тієї ж підстави ніхто не повинен бути поставлений арбітром у такій справі, в якій він, очевидно, може мати більше зиску, честі або задоволення від перемоги однієї сторони, у порівнянні з іншою, оскільки це означало б, що суддя отримав (хоча й поза своєю волею) хабар і ніхто не зобов'язаний був би довіряти йому. І в цьому випадку залишалися б у силі спір і стан війни, що було б проти природного закону [6, с. 219].

Принагідно уточнити, що в сучасній правовій доктрині, а також чинному процесуальному законодавстві пристрастність судді (або його особистий інтерес) розглядається як перешкода для здійснення правосуддя, а тому є підставою для відводу такого судді.

Усвідомлюючи важливість судового процесу, а також значущість аргументів (доказів) в процесі доказування, Т. Гоббс вивів і обґрунтував дев'ятнадцятий природний закон – *про свідків*. Його сутність учений пояснює у такий спосіб: «Оскільки у спорах про факт суддя не повинен довіряти одній стороні більше, ніж іншій (якщо немає інших аргументів), то він (суддя) повинен довіряти третій особі або третій і четвертій, або більшій кількості осіб, адже інакше спірне питання залишилося б невирішеним, а рішення по ньому було б віддано силі, що суперечить природному закону» [6, с. 219].

Висновки. Аналіз усього вищевикладеного дає підстави для висновку про те, що вчення Т. Гоббса про природні закони відіграло важливу роль у процесі формування та розвитку концепції правосуддя (справедливого суду). Підтвердженням цьому слугують такі теоретичні положення та приписи чинного національного законодавства України:

1) конституційне закріплення в ч. 6 ст. 55 права кожного будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань, а також гарантування кожному захисту його прав і свобод судом (ч. 1 ст. 55 Основного Закону);

2) визнання джерелом і началом (засадою) справедливості у взаємовідносинах між суб'єктами права обов'язку виконання сторонами укладених ними угод;

3) визнання необхідною умовою здійснення правосуддя забезпечення неупередженого вирішення судом правових суперечок, що здійснюються в межах процесуальних правоохоронних відносин;

4) визнання незалежності і недоторканності суддів, як посередників, у вирішенні правових суперечок, важливою конституційною гарантією правосуддя (ч.ч. 1, 4 ст. 126 ч. 1 ст. 129 Основного Закону УКр держави);

5) визнання на конституційному рівні імперативної вимоги обов'язковості виконання судових рішень для сторін – учасників судового процесу (ст. 129 -1 Конституції України);

6) утвердження в правосвідомості громадянського суспільства й окремих індивідів правової аксіоми, згідно з якою «ніхто не може суддею у власній справі»;

7) визнання пристрастності судді (його особистого інтересу) у справі перешкодою для здійснення правосуддя та підставою для відводу такого судді, відповідно;

8) визнання юридично-значущої інформації, що міститься в показах свідка, доказом, що не має переваг у порівнянні з інформацією, вміщеною в показах інших свідків у справі; вказані докази мають бути оцінені суддею лише в їх сукупності, що є необхідною умовою здійснення правосуддя.

Список використаних джерел

1. Головатий С. П. Верховенство права : монограф. : у 3-х кн. Київ : Фенікс, 2006. LXIV; 1747 с. Книга 1 : Верховенство права: від ідеї до доктрини. – XXXIII – XLII; с. 61-624.
2. Головатий С.П. Про людські права. Лекції. Київ : ДУХ І ЛІТЕРА, 2016.-I-XXIV, 760 с.
3. Gauther David P. The Logic of Leviathan: the moral and political theory of Tomas Hobbes. Oxford. Clarendon Press, 1969. 232 p.
4. Дзьобань О. Аксиологічний вимір проблеми безпеки (звертаючись до Томаса Гоббса). *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого*. № 6. 2010. С. 3-13.
5. Подковенко Т. Індивід, суспільство і держава: грані співвідношення у концепції Томаса Гоббса. URL: <http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/8200/1/>
6. Історія вчень про право і державу : Хрестомтія для юридичних вищих навчальних закладів і факультетів / Уклад., заг. ред.. проф., д-ра істор. наук Г.Г. Демиденка. 3-те вид., доп. і змін. Харків: Право, 2005. 912 с.
7. Конституція України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text/>.
8. Кримінальний процесуальний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 9-10, № 11-12, № 13, ст. 88.
9. Цивільний процесуальний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 40-41, 42, ст. 492.
10. Кодекс адміністративного судочинства України. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 35-36, № 37, ст. 446.
11. Господарський процесуальний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 6, ст. 56.
12. История политических и правовых учений : Хрестоматия для юридических вузов и факультетов. Сост. и общ. ред. проф., д-р ист. наук Г.Г. Демиденко. Харьков: Факт, 1999. 1080 с.

Надійшла до редакції 02.09.2024

Прийнято до опублікування 11.09.2024

References

1. Holovaty S. P. Verkhovenstvo prava [The rule of law] : monohraf. : u 3-kh kn. Kyiv : Feniks, 2006. LXIV; 1747 s. Knyha 1 : Verkhovenstvo prava: vid idei do doktryny. – XXXIII – XLII; s. 61-624. [in Ukr.].
2. Holovaty S.P. Pro liudski prava. [On human rights] Lektzii. Kyiv : DUKH I LITERA, 2016.-I-XXIV, 760 s. [in Ukr.].
3. Gauther David P. The Logic of Leviathan: the moral and political theory of Tomas Hobbes. Oxford. Clarendon Press, 1969. 232 p.
4. Dzoban O. Aksiolohichniy vymir problemy bezpeky (zvertaiuchys do Tomasa Hobbsa). [Axiological dimension of the security problem (referring to Thomas Hobbes)] Visnyk Natsionalnoi yurydychnoi akademii Ukrainy imeni Yaroslava Mudroho. № 6. 2010. S. 3-13. [in Ukr.].
5. Podkovenko T. Indyvid, suspilstvo i derzhava: hrani spivvidnoshennia u kontseptsii Tomasa Hobbs. [The individual, society and the state: aspects of the relationship in the concept of Thomas Hobbes] URL: <http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/8200/1/>. [in Ukr.].
6. Istoriia vchen pro pravo i derzhavu [History of doctrines about law and the state]: Khrestomtiia dlia yurydychnykh vyshchykh navchalnykh zakladiv i fakultetiv / Uklad., zah. red.. prof., d-ra istor. nauk H.H. Demydenka. 3-tie vyd., dop. i zmin. Kharkiv: Pravo, 2005. 912 s. [in Ukr.].
7. Konstytutsiia Ukrainy. [Constitution of Ukraine]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text/>. [in Ukr.].
8. Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy. [Criminal Procedure Code of Ukraine] Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. 2013. № 9-10, № 11-12, № 13, st. 88. [in Ukr.].
9. Tsyvilnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy. [Civil Procedure Code of Ukraine] Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. 2004. № 40-41, 42, st. 492. [in Ukr.].
10. Kodeks administratyvnoho sudochynstva Ukrainy. [Administrative Judicial Code of Ukraine] Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. 2005. № 35-36, № 37, st. 446. [in Ukr.].
11. Hospodarskyi protsesualnyi kodeks Ukrainy. [Economic Procedural Code of Ukraine] Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. 1992. № 6, st. 56. [in Ukr.].
12. Istoriya politicheskikh i pravovykh uchenii [History of political and legal doctrines] : Khrestomatiya dlya yuridicheskikh vuzov i fakultetov. Sost. i obshch. red. prof., d-r ist. nauk H.H. Demydenko. Kharkov: Fakt, 1999. 1080 s.

ABSTRACT

Ivan Patalakha. The role of Thomas Hobbes' teachings on natural law in the process of formation and development of the concept of justice (fair trial).

When preparing the article, the author set the goal of determining the role of T. Hobbs' teachings on natural laws in the process of formation and development of the concept of justice (fair trial).

The article clarifies the essence of the justified and formulated natural laws of the search for peace and the pursuit of peace, justice, impartiality, about mediators, about submission to arbitration, about the impossibility of being one's own judge, on the prohibition of a person to be a judge in a case in which he, due to natural reasons, has a interest, as well as on witnesses.

Based on the analysis of these laws, it was concluded that the teachings of T. Hobbes about natural laws played an important role in the process of formation and development of the concept of justice (fair trial). This is confirmed by the theoretical principle of the current national legislation of Ukraine, namely, established in the Constitution of Ukraine the right of everyone to protect their rights and freedoms from violations and illegal encroachments by any means not prohibited by law, as well as guaranteeing everyone the protection of their rights and freedoms by the court; recognition as the source and basis of justice in the relationship between the subjects of the law, the obligation of the parties to fulfill the agreements concluded by them; legislative enshrinement as a necessary condition for the administration of justice to ensure the impartial resolution of legal disputes by the court, which are carried out within procedural law enforcement relations; recognition of the independence and inviolability of judges, as mediators, in the resolution of legal disputes and the imperative requirement of mandatory execution of court decisions for the parties – participants in the court process; affirmation of the legal axiom in the legal consciousness of civil society, according to which “no one can be a judge in his own case”; recognition of a judge's impartiality as an obstacle to a fair trial and reason for recusal of the judge, as well as the recognition of legally significant information contained in the testimony of witnesses as evidence that does not have advantages in comparison with the information contained in the testimony of other witnesses in the case; legislative consolidation of the principles that the evidence should be evaluated by the judge only in their totality, which is a necessary condition for the administration of justice.

Key words: *T. Hobbs' teachings on natural laws, natural laws, the concept of justice (fair trial), the essence of natural law, the process of formation and development of the concept of justice, the guarantee of inviolability.*

Андрій МЕЛЕШКО
адвокат, аспірант
(Європейський університет, м. Київ, Україна)

ЗАСТОСУВАННЯ ЗАПОБІЖНИХ ЗАХОДІВ У СПРОЩЕНОМУ ПОРЯДКУ

В силу ст. 28 КПК України під час кримінального провадження кожна процесуальна дія або процесуальне рішення повинні бути виконані або прийняті в розумні строки. Проте реалізація вказаної вимоги залежить, зокрема, від наявності достатнього процесуального часу у суддів, прокурорів, захисників. Водночас, недосконалість процесуальних норм призводить до витрачання процесуального часу на дії, які, на наш погляд, цього не потребують. Мова йдеться про розгляд клопотання про застосування запобіжного заходу, коли підозрюваний, обвинувачений погоджується з застосуванням до нього запобіжного заходу, який пропонується прокурором.

В цій статті досліджено норми кримінального процесуального закону України, які регулюють застосування запобіжних заходів, та відповідну судову практику, виявлено недосконалість цих норм та запропоновано внесення до них змін, які запровадять спрощений порядок розгляду клопотання про застосування запобіжного заходу.

Ключові слова: запобіжні заходи, спрощений порядок, застосування запобіжних заходів, процесуальний час, економія процесуального часу, розумні строки, розгляд клопотання.

Постановка проблеми. Згідно діючого кримінального процесуального закону України розгляд клопотання про застосування запобіжного заходу здійснюється в судовому засіданні за участі прокурора, підозрюваного, обвинуваченого, захисника. І ця процедура потребує певного процесуального часу.

Разом з цим, в багатьох випадках підозрюваний, обвинувачений погоджується з запропонованим прокурором запобіжним заходом. Проте учасники кримінального провадження вимушені витратити свій процесуальний час задля дотримання формальної процедури.

Метою статті є запропонування змін до кримінального процесуального закону України, які запровадять спрощений порядок розгляду клопотання про застосування запобіжного заходу, тобто без участі сторін кримінального провадження, якщо з таким порядком погодився підозрюваний, обвинувачений в присутності свого захисника, за аналогією спрощеного провадження щодо кримінальних проступків, в результаті чого зменшиться навантаження на суддів, прокурорів та захисників, а вивільнений час буде спрямований на процесуальні дії, які дійсно цього потребують.

Виклад основного матеріалу. В силу ч. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру або встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти нього кримінального обвинувачення [2].

Згідно ст. 28 КПК України під час кримінального провадження кожна процесуальна дія або процесуальне рішення повинні бути виконані або прийняті в розумні строки [3]. Проте реалізація вказаної вимоги залежить, зокрема, від наявності достатнього процесуального часу у слідчого судді, суду, прокурора, захисника. Водночас, недосконалість процесуальних норм призводить до витрачання процесуального часу на дії, які, на наш погляд, цього не

потребують. Мова йдеться про розгляд клопотання про застосування запобіжного заходу, коли підозрюваний, обвинувачений погоджується з застосуванням до нього запобіжного заходу, який пропонується прокурором.

Із аналізу ст. ст. 42, 46, 176, 184, 193, 194 КПК України випливає, що розгляд клопотання про застосування запобіжного заходу здійснюється в судовому засіданні за участю прокурора, підозрюваного, обвинуваченого, його захисника, крім випадків, передбачених ч.6 ст.193 КПК України. Процедура такого розгляду виглядає наступним чином: слідчий суддя, суд зобов'язаний роз'яснити права підозрюваному, обвинуваченому, прокурор обґрунтовує своє клопотання про застосування запобіжного заходу, сторона захисту висловлює свою думку з цього приводу, досліджуються матеріали, якими обґрунтовується вказане клопотання, та за клопотанням сторін чи з власної ініціативи слідчий суддя, суд має право допитати будь-якого свідка чи дослідити будь-які матеріали, що мають значення для вирішення питання про застосування запобіжного заходу, після чого слідчий суддя, суд виходить до нарадчої кімнати для постановлення відповідної ухвали, після виходу з нарадчої кімнати проголошується ухвала [3].

Іншими словами, вказана процедура потребує певного процесуального часу.

Разом з цим, в багатьох випадках підозрюваний, обвинувачений погоджується з запропонованим прокурором запобіжним заходом. В значній мірі це стосується особистого зобов'язання та домашнього арешту. Хоча бувають випадки, де підозрюваний, обвинувачений погоджується і на тримання під вартою. Проте сторони кримінального провадження вимушені витратити свій процесуальний час задля здійснення формальної процедури розгляду клопотання про застосування запобіжного заходу. Процесуальний час витрачає також і слідчий суддя, суд.

Отже, **пропонуємо запровадити спрощений порядок розгляду клопотання про застосування запобіжного заходу**, тобто розгляд без участі сторін кримінального провадження, якщо з таким порядком погодився підозрюваний, обвинувачений в присутності свого захисника, за аналогією спрощеного провадження щодо кримінальних проступків.

Реалізація даної пропозиції зменшить навантаження на суддів, прокурорів та захисників, а вивільнений час буде спрямований на процесуальні дії, які дійсно цього потребують.

Так, згідно ст. 302 КПК України, встановивши під час досудового розслідування, що підозрюваний беззаперечно визнав свою винуватість, не оспорує встановлені досудовим розслідуванням обставини і згоден з розглядом обвинувального акта за його відсутності, а потерпілий, представник юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, не заперечують проти такого розгляду, прокурор має право надіслати до суду обвинувальний акт, в якому зазначає клопотання про його розгляд у спрощеному порядку без проведення судового розгляду в судовому засіданні (ч. 1); до обвинувального акта з клопотанням про його розгляд у спрощеному провадженні повинні бути додані письмова заява підозрюваного, складена в присутності захисника, щодо беззаперечного визнання своєї винуватості, згоди із встановленими досудовим розслідуванням обставинами, ознайомлення з обмеженням права апеляційного оскарження згідно з частиною другою цієї статті та згоди з розглядом обвинувального акта у спрощеному провадженні (п. 1 ч. 3).

В силу ч. 2 ст. 381 КПК України суд розглядає обвинувальний акт щодо вчинення кримінального проступку без проведення судового розгляду в судовому засіданні за відсутності учасників судового провадження, якщо обвинувачений не оспорує встановлені під час дізнання обставини і згоден з розглядом обвинувального акта.

Згідно ч. 2 ст. 382 КПК України вирок суду за результатами спрощеного провадження ухвалюється в порядку, визначеному цим Кодексом, та повинен відповідати загальним вимогам до вироку суду [3].

Розглянемо приклад із практики щодо розгляду клопотання про застосування запобіжного заходу у вигляді домашнього арешту, коли підозрюваний погоджувався з цим запобіжним заходом.

Особа підозрювалася у вчиненні декількох епізодів особливо тяжких злочинів, визнавала свою причетність до інкримінованих їй кримінальних правопорушень та активно співпрацювала з органом досудового розслідування. Слідчий за погодженням з прокурором звернувся до слідчого судді з клопотанням про застосування до підозрюваного запобіжного заходу у вигляді домашнього арешту в нічний час доби. Підозрюваний з цим запобіжним заходом був згодний. Проте процедура розгляду цього клопотання вимагає присутності сторін кримінального провадження в судовому засіданні. Тому підозрюваний, який проживав за декілька сотень кілометрів від суду, був вимушений прибути до слідчого судді на розгляд клопотання, а слідчий суддя, прокурор та захисник були вимушені витратити свій процесуальний час. В даному кримінальному провадженні строк досудового розслідування продовжувався декілька разів, останній раз – до 12 місяців. Запобіжний захід у вигляді домашнього арешту було продовжено ще два рази, тобто до шести місяців, після чого було подано клопотання про зміну запобіжного заходу з домашнього арешту на особисте зобов'язання, адже в силу ч.6 ст. 181 КПК України сукупний строк тримання особи під домашнім арештом під час досудового розслідування не може перевищувати шести місяців. Після чого кожні два місяці подавалися клопотання про продовження обов'язків, покладених на підозрюваного при застосуванні до нього запобіжного заходу у вигляді особистого зобов'язання. І кожного разу слідчий суддя, прокурор та захисник мали витратити свій процесуальний час. Аналогічні випадки спостерігаються при розгляді клопотання про застосування запобіжного заходу у вигляді особистого зобов'язання та застави, коли підозрюваний, обвинувачений погоджуються з застосуванням до них таких запобіжних заходів. І випадки не є поодинокими, а займають значну частину серед проваджень про застосування запобіжних заходів [1].

Щодо згоди підозрюваного, обвинуваченого з застосуванням до нього запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою, то як свідчить судова практика, це відбувається, коли підозрюваний, обвинувачений впевнений, що йому в будь-якому разі призначать покарання у виді позбавлення волі реально. Це стосується наступних випадків, коли підозрюваний, обвинувачений повністю визнає свою причетність/вину у вчиненні:

- особливо тяжкого злочину, де нижня межа санкції є більше п'яти років (ст. ст. 111, 115 КК України);
- кримінального правопорушення в період іспитового строку, будучи засудженим до покарання у виді позбавлення волі та звільненим від його відбування з випробуванням;
- нового злочину протягом невідбутої частини покарання, будучи особою, до якої було застосовано умовно-дострокове звільнення від відбування покарання у виді позбавлення волі.

Крім того, не буде заперечувати проти застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою також особа, яка вже відбуває покарання у виді позбавлення волі, адже в разі застосування щодо неї більш м'якого запобіжного заходу вона все одно не буде звільнена [1].

Деякі опоненти можуть наполягати на тому, що клопотання про застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою має бути розглянуто виключно за участі сторін, а спрощений розгляд такого клопотання є неприпустимим. На підтвердження правильності своєї позиції може зазначитися, що тримання під вартою є виключним та найсуворішим запобіжним заходом, особа під вартою фактично заходиться в умовах позбавлення волі, навіть згідно ч. 5 ст. 72 КК України попереднє ув'язнення зараховується судом у строк покарання у разі засудження до позбавлення волі день за день [4]. Більше того, з урахуванням Закону України «Про внесення зміни до Кримінального кодексу

України щодо удосконалення порядку зарахування судом строку попереднього ув'язнення у строк покарання», який діяв з 24.12.2015 року до 21.06.2017 року, один день попереднього ув'язнення прирівнювався до двох днів позбавлення волі, тобто умови попереднього ув'язнення можна вважати гіршими, чим умови позбавлення волі. Тому з цих підстав спрощений порядок розгляду клопотання про застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою за аналогією спрощеного розгляду обвинувального акту щодо кримінальних проступків є неприпустимим, адже за вчинення кримінального проступку передбачено покарання менш суворе, ніж позбавлення волі.

Разом з цим, на практиці бувають випадки, коли суд за результатами спрощеного провадження щодо кримінальних проступків зобов'язаний призначити покарання у вигляді позбавлення волі. Наведемо такий приклад. Особа, яка засуджена до п'яти років позбавлення волі та звільнена від відбування покарання з випробуванням, обвинувачується в тому, що в період дії іспитового строку вчинила кримінальний проступок, передбачений ч. 1 ст. 309 КК України, щиро кається у вчиненому та виявляє бажання на спрощений порядок розгляду обвинувального акту. Тому суддя, розглядаючи відповідний обвинувальний акт в спрощеному порядку, в силу вимог ч. 4 ст. 71 КК України буде вимушений призначити покарання у вигляді реального позбавлення волі на строк більше п'яти років [1].

З урахуванням викладеного вважаю доречним запровадити також спрощений порядок щодо розгляду клопотання про продовження запобіжного заходу (тримання під вартою або домашнього арешту) та продовження строку обов'язків, передбачених частинами п'ятої та шостої статті 194 КПК України, якщо з таким порядком погодився підозрюваний, обвинувачений в присутності свого захисника.

Отже, виникає необхідність внесення змін до КПК України, а саме:

– статтю 184 КПК України доповнити частиною 3-1 наступного змісту: «Якщо підозрюваний або обвинувачений згоден з розглядом клопотання про застосування запобіжного заходу в спрощеному порядку, до клопотання додається письмова заява підозрюваного, обвинуваченого, яка складена в присутності захисника, щодо згоди із зазначеним в клопотанні запобіжним заходом та згоди з розглядом клопотання про застосування запобіжного заходу в спрощеному порядку»;

– ч. 1 ст. 193 КПК України викласти в такій редакції: «Розгляд клопотання про застосування запобіжного заходу здійснюється за участю прокурора, підозрюваного, обвинуваченого, його захисника, крім випадків, передбачених частиною шостою або сьомою цієї статті»;

– статтю 193 КПК України доповнити частиною сьомою такого змісту: «Якщо підозрюваний, обвинувачений згоден з розглядом клопотання про застосування щодо нього запобіжного заходу в спрощеному порядку, таке клопотання розглядається без участі сторін кримінального провадження»;

– статтю 199 КПК України доповнити частиною 3-1 наступного змісту: «Якщо підозрюваний, обвинувачений згоден з розглядом у спрощеному порядку клопотання про продовження запобіжного заходу або продовження строку обов'язків, передбачених частинами п'ятої та шостої статті 194 КПК України, до клопотання додається письмова заява підозрюваного, обвинуваченого, яка складена в присутності захисника, щодо згоди з зазначеним в клопотанні продовженням і згоди з розглядом цього клопотання в спрощеному порядку. В такому випадку вказане клопотання розглядається за правилами, передбаченими ч. 7 ст. 193 КПК України».

Висновки. Судова практика свідчить про те, що при розгляді клопотання про застосування запобіжного заходу, процесуальний час витрачається не раціонально. Це стосується випадків, коли підозрюваний, обвинувачений погоджується з застосуванням до нього запобіжного заходу, який пропонується прокурором.

В даній статті викладені конкретні пропозиції щодо змін до кримінального процесуального закону України, які запровадять спрощений порядок розгляду клопотання

про застосування запобіжного заходу, тобто без участі сторін кримінального провадження, якщо з таким порядком погодився підозрюваний, обвинувачений в присутності свого захисника, за аналогією спрощеного провадження щодо кримінальних проступків, в результаті чого зменшиться навантаження на суддів, прокурорів та захисників, а вивільнений час буде спрямований на процесуальні дії, які дійсно цього потребують.

Список використаних джерел

1. Єдиний державний реєстр судових рішень. (б. д.). Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/>.
2. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, Конвенція Ради Європи (2021). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.
3. Кримінальний процесуальний кодекс України, Кодекс України № 4651-VI (2024а) (Україна). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>.
4. Кримінальний кодекс України, Кодекс України № 2341-III (2024) (Україна). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>.

Надійшла до редакції 31.08.2024

Прийнято до опублікування 09.09.2024

References

1. Yedynyi derzhavnyi reiestr sudovykh rishen. (b. d.). Yedynyi derzhavnyi reiestr sudovykh rishen. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/>.
2. Konventsiia pro zakhyst prav liudyny i osnovopolozhnykh svobod, Konventsiia Rady Yevropy (2021). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.
3. Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy, Kodeks Ukrainy № 4651-VI (2024a) (Ukraine). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>.
4. Kryminalnyi kodeks Ukrainy, Kodeks Ukrainy № 2341-III (2024) (Ukraine). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>.

ABSTRACT

Andrii Meleshko. Application of preventive measures in a simplified procedure.

According to the provisions of Art. 28 of the Criminal Procedure Code of Ukraine, during criminal proceedings, each procedural action or procedural decision must be performed or adopted within a reasonable time. However, the implementation of this requirement depends, in particular, on the availability of sufficient procedural time for judges, prosecutors, and defense lawyers. At the same time, the imperfection of procedural norms leads to the waste of procedural time on actions that, in our opinion, do not require it.

Thus, according to the current criminal procedure law of Ukraine, consideration of a motion for the application of a measure of restraint is carried out in a court hearing with the participation of the prosecutor, the suspect, the accused, and the defender. And this procedure requires some procedural time. At the same time, in many cases, the suspect or the accused agrees with the measure of restraint proposed by the prosecutor. However, participants in criminal proceedings are forced to spend their procedural time to comply with the formal procedure.

The purpose of the article is to propose amendments to the criminal procedure law of Ukraine, which will introduce a simplified procedure for considering a petition for the application of a measure of restraint, i.e. without the participation of the parties to the criminal proceedings, if the suspect or accused agreed with such a procedure in the presence of his lawyer, by analogy with simplified proceedings for criminal offenses, as a result of which the workload on judges, prosecutors and defense lawyers will be reduced, and the time freed up will be directed to procedural actions that really require it.

This article examines the norms of the criminal procedure law of Ukraine, which regulate the application of preventive measures, and the relevant judicial practice, reveals the imperfection of these norms and proposes amendments to them.

Key words: *preventive measures, simplified procedure, application of preventive measures, procedural time, saving procedural time, reasonable time, consideration of the petition.*

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Василь ТОПЧІЙ

доктор юридичних наук, професор,
заслужений юрист України

*Директор навчально-наукового інституту права
Державного податкового університету*

РЕЦЕНЗІЯ

**НА МОНОГРАФІЮ «ПРИЧИНОВИЙ ЗВ'ЯЗОК У КРИМІНАЛЬНИХ
ПРАВОПОРУШЕННЯХ ПРОТИ БЕЗПЕКИ ДОРОЖНЬОГО РУХУ
ТА ЕКСПЛУАТАЦІЇ ТРАНСПОРТУ: ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА»
ПРОФЕСОРА КАФЕДРИ ІНФОРМАЦІЙНОГО, ГОСПОДАРСЬКОГО
ТА АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВА НАЦІОНАЛЬНОГО ТЕХНІЧНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ УКРАЇНИ «КИЇВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ
ІМЕНІ ІГОРЯ СІКОРСЬКОГО», ДОКТОРА ЮРИДИЧНИХ НАУК,
ПРОФЕСОРА МИСЛИВОГО ВОЛОДИМИРА АНДРІЙОВИЧА**

Монографія В.А. Мисливого «Причинний зв'язок у кримінальних правопорушеннях проти безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту: теорія і практика»¹ присвячена одній із актуальних проблем кримінального права, на що вказує багаторічна діяльність правоохоронних органів та судова практика.

Кримінальні правопорушення проти безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту в Україні традиційно є серед лідерів суспільно небезпечних діянь, що вимагають окремої уваги. Не випадково вчені кримінально-правових наук постійно працюють над дослідженням характеристик цих діянь, удосконаленням методик розслідування, експертного аналізу та розробки заходів щодо їх запобігання. Розвиток сучасної транспортної інфраструктури, впровадження новітніх технологій та інновацій в автомобільній галузі не лише зумовлює позитивні досягнення у цій сфері, але й створює нові виклики, пов'язані з ускладненням механізму та умов і причин виникнення вказаних діянь.

Безперечно, першочергове значення у з'ясуванні правової природи порушень правил безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту мають норми кримінального права та суміжних галузей, досліджуючи які, вітчизняні науковці намагаються вирішити проблемні питання розслідування, кваліфікації та судового розгляду вказаних деліктів.

Одне з таких проблемних питань досліджується в науковій праці В.А. Мисливого «Причинний зв'язок у кримінальних правопорушеннях проти безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту: теорія і практика». Варто зазначити, що проблема причинного зв'язку в кримінальному праві, як правило, розглядається на теоретичному рівні, що відображається в рамках численних дискусійних наукових теорій. Крім того, сучасна судова практика часто звертає увагу саме на помилки та складнощі, що виникають під час встановлення причинного зв'язку в указаних кримінальних правопорушеннях.

Особливістю монографії, що рецензується, є намагання автора поряд з аналізом наявних доктрин у цій царині віднайти своєрідні пазли для поєднання теоретичних і практичних аспектів причинного зв'язку у діяннях, які є предметом його дослідження. При цьому в роботі використовується низка сучасних методів дослідження, спрямованих на вироблення обґрунтованих положень та рекомендацій, що дозволяють автору досягти поставленої мети щодо обраної теми дослідження.

¹ Мисливий В.А. Причинний зв'язок у кримінальних правопорушеннях проти безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту: теорія і практика : монографія. Харків : Право, 2024. 200 с. ISBN 978-617-8518-03-5.

Важливою рисою роботи, на нашу думку, є те, що її підготував автор, який не лише обізнаний у галузі теоретичних засад кримінально-правових наук, що зумовлено його багаторічною причетністю до розробки проблематики безпеки дорожнього руху, але й має безпосередній особистий практичний досвід у цій сфері діяльності.

Вдалою є обрана автором структура наукової праці, оскільки за своїм змістом вона спрямована на розкриття саме теоретико-прикладних аспектів причинового зв'язку у кримінальних правопорушеннях проти безпеки дорожнього руху.

Виправданим є підхід автора на початку роботи до огляду загальнотеоретичних питань причинового зв'язку в кримінальному праві, де він висвітлив відомі теорії з цього питання та їхню генезу. Він обґрунтовано вважає, що в кримінальному праві не існує особливої теорії причинового зв'язку, адже ця галузь публічного права користується загальними підходами до детермінантів цього об'єктивного природного явища.

Розглядаючи питання кримінально-правової характеристики причинового зв'язку у зазначених кримінальних правопорушеннях, В.А. Мисливий приділяє переважну увагу їх об'єктивній стороні, складовою частиною якої є причиновий зв'язок. Водночас значна увага приділяється автором розкриттю його механізму як системного поняття. З цією метою в роботі широко і предметно використовується аналіз слідчої та судової практики, на яку спираються теоретичні міркування автора, що допомагають розкрити дієву модель причинового зв'язку. У роботі автор використовує філософські позиції, що базуються на визнанні в причиновому зв'язку необхідних та достатніх умов його виникнення, які, на його думку, становлять субстрат розвитку причинового зв'язку.

Позитивною у монографії є її заключна частина щодо встановлення причинового зв'язку у кримінальних правопорушеннях проти безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту, оскільки в ній висвітлюються питання отримання та оцінки доказів, що мають значення для встановлення причинового зв'язку у вказаних кримінальних правопорушеннях. При цьому автором сформульовано цілком слушні рекомендації навчального, наукового, методичного та практичного змісту як з кримінального права, так і суміжних кримінально-правових наук.

Отже, вивчення монографії показує, що автору вдалося дослідити кримінально-правову характеристику та визначити методологічні засади встановлення причинового зв'язку у кримінальних правопорушеннях проти безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту.

Рецензування монографічного дослідження із його загальною позитивною оцінкою надає можливість для висловлення окремих зауважень та дискусійних положень.

Аналіз монографії вказує на дотримання автором позиції, коли «причиновий зв'язок» у кримінальному праві є нормативною ознакою кримінального правопорушення. Проте водночас у роботі стверджується, що причиновий зв'язок, передусім, є філософською категорією, тоді як кримінальне законодавство України загалом не передбачає цього нормативно закріпленого поняття. То чи не здається автору така суперечність колізійною?

Також цікавим, на нашу думку, постає питання про те, чи є автор прибічником позиції теорії кримінального права, що декларує можливість та необхідність встановлення причинового зв'язку в необережних кримінальних правопорушеннях, якими вважаються делікти створення небезпеки.

Звісно, викладені зауваження суттєво не впливають на висловлену позитивну оцінку монографії, проте автор може використати їх як у коригуванні своєї наукової позиції, так і для пошуку додаткових аргументів на користь своїх наукових поглядів.

Узагальнюючи основні положення рецензованої роботи з огляду на обрану автором проблему дослідження, її доцільно визнати актуальною для теорії кримінального права та застосування кримінального законодавства. Структура наукової роботи, методологія, обґрунтування висновків дослідження, науковий стиль її викладення, етичність наукової полеміки відповідно вимогам до такого виду робіт.

Наукова робота може бути корисною для наукових і науково-педагогічних працівників, аспірантів, ад'юнктів, студентів та курсантів юридичних закладів вищої освіти, а також працівників правоохоронних органів та суду.

ДОВІДКА ПРО АВТОРІВ

Березняк Василь Сергійович – доктор юридичних наук, старший науковий співробітник, завідувач кафедри кримінального права та криминології (Дніпровський державний університет внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)

Богатирьов Ігор Григорович – доктор юридичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, професор кафедри права та правоохоронної діяльності (Державний університет «Житомирська політехніка», м. Житомир, Україна)

Бостан Сергій Костянтинович – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри конституційного, адміністративного та трудового права (Національний університет «Запорізька політехніка», м. Запоріжжя, Україна)

Бровко Наталія Іванівна – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри конституційного права та теоретико-правових дисциплін (Білоцерківський національний аграрний університет, м. Біла Церква, Україна)

Веселов Микола Юрійович – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри державно-правових дисциплін (Криворізький навчально-науковий інститут Донецького державного університету внутрішніх справ, м. Кропивницький – м. Кривий Ріг, Україна)

Веселова Лілія Юрійвна – доктор юридичних наук, начальник 10-го відділу управління стратегічних розслідувань в місті Києві (Департамент стратегічних розслідувань Національної поліції України, м. Київ, Україна)

Воскобойник Альона Олександрівна – здобувач вищої освіти 2 курсу, спеціальність 262 «Правоохоронна діяльність» (Дніпровський державний університет внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)

Гейда Ігор Ігорович – аспірант, старший оперуповноважений в ОВС відділу внутрішнього контролю територіального управління, розташованого в місті Києві (Державне бюро розслідувань, м. Київ, Україна)

Голов Олексій Вікторович – аспірант (Дніпровський державний університет внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)

Грицай Ірина Олегівна – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри загальноправових дисциплін (Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)

Ємець Олег Миколайович – доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри оперативно-розшукової діяльності (Національна академія внутрішніх справ, м. Київ, Україна)

Зеленський Олексій – здобувач вищої освіти (Національний університет «Запорізька політехніка», м. Запоріжжя, Україна)

Ізвіцька Ганна – здобувачка вищої освіти (Дніпровський державний університет внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)

Іщенко-Ладна Тетяна Володимирівна – доктор філософії в галузі знань 08 Право спеціальності 081 Право, доцент кафедри правознавства (Полтавський університет економіки і торгівлі, м. Полтава, Україна)

Кесарійський Олексій – кандидат юридичних наук, кафедра кримінального процесу, криминології та експертології (факультет № 6) (Харківський національний університет внутрішніх справ, м. Харків, Україна)

Кириченко Юрій Вікторович – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри «Політологія та право» (Національний університет «Запорізька політехніка», м. Запоріжжя, Україна)

Коренев Андрій Олексійович – кандидат юридичних наук, доцент кафедри загальноправових дисциплін (Дніпровський державний університет внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)

Кулініч Ольга Олександрівна – кандидат юридичних наук, доцент кафедри загальноправових дисциплін (Дніпровський державний університет внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)

Курінний Євген Володимирович – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри конституційного та адміністративного права (Запорізький національний університет, м. Запоріжжя, Україна)

Лазарева Дарія Володимирівна – кандидат юридичних наук, доцент, заступник керівника (Управління міжнародного співробітництва Бюро економічної безпеки України, м. Київ, Україна)

Марценюк Лариса Володимирівна – доктор економічних наук, професор, професор кафедри «Економіка та менеджмент» ННІ «Дніпровський інститут інфраструктури і транспорту» (Український державний університет науки і технологій, м. Дніпро, Україна)

Марченко Олена Вікторівна – доктор філософських наук, доцент, професор кафедри теорії та історії держави та права, конституційного права та прав людини (Дніпровський державний університет внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)

Мелешко Олександр Андрійович – аспірант (Європейський університет, м. Київ, Україна)

Мелешко Андрій Вікторович – адвокат, аспірант (Європейський університет, м. Київ, Україна)

Мельниченко Андрій Валерійович – кандидат юридичних наук, начальник управління розслідування злочинів, виявлених ДСР і ДКП (Головне слідче управління Національної поліції України, м. Київ, Україна)

Міняйло Анатолій Анатолійович – кандидат сільськогосподарських наук, доцент, судовий експерт (Український науково-дослідний інститут спеціальної техніки та судових експертиз СБУ, м. Київ, Україна)

Міняйло Надія Віталіївна – доктор філософії в галузі знань «Природничі науки», заступник завідувача відділу аспірантури (Національний університет біоресурсів і природокористування України, м. Київ, Україна)

Мовчан Роман Олександрович – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри конституційного, міжнародного і кримінального права (Донецький національний університет імені Василя Стуса, м. Вінниця, Україна)

Оганісян Цагик Вазгенівна – кандидат юридичних наук, доцент, старший науковий співробітник Навчально-наукової лабораторії дослідження проблем правового статусу внутрішньо переміщених осіб та забезпечення гендерної рівності (Дніпровський державний університет внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)

Паталаха Іван Олексійович – аспірант кафедри теорії та історії держави та права, конституційного права та прав людини (Дніпровський державний університет внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)

Пісоцька Каріна Олександрівна – доктор філософії в галузі права, доцент кафедри адміністративного права, процесу та адміністративної діяльності (Дніпровський державний університет внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)

Попружна Алла Василівна – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри економіки та соціальних дисциплін (Пенітенціарна академія України, м. Чернігів, Україна)

Проценка Олена Вікторівна – науковий співробітник відділення організації наукової роботи відділу організації наукової діяльності (Дніпровський державний університет внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)

Пузирьов Михайло Сергійович – доктор юридичних наук, старший дослідник, професор кафедри правових дисциплін гуманітарного факультету (Національна академія Національної гвардії України, м. Харків, Україна)

Рашед Юлія Олександрівна – викладач кафедри загальноправових дисциплін (Дніпровський державний університет внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)

Сімакова Світлана Іванівна – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри публічно-правових дисциплін (Білоцерківський національний аграрний університет, м. Біла Церква, Україна)

Солоха Олег Володимирович – доктор філософії (право), Голова суду (Комсомольський міський суд Полтавської області, м. Горішні Плавні, Україна)

Талдикін Олександр Васильович – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри загальноправових дисциплін Навчально-наукового інституту права та інноваційної освіти (Дніпровський державний університет внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)

Топчій Василь Васильович – доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України, директор навчально-наукового інституту права (Державний податковий університет, м. Ірпінь, Україна)

Шарамок Катерина Анатоліївна – курсант (Дніпровський державний університет внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)

Шиян Анатолій Григорович – старший викладач кафедри кримінально-правових дисциплін (Дніпровський державний університет внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна)

Юрко Сергій Сергійович – кандидат юридичних наук, доцент кафедри історії та права (Черкаський державний технологічний університет, м. Черкаси, Україна)

C O N T E N T S

ISSUES OF THEORY AND HISTORY OF STATE AND LAW,
CONSTITUTIONAL AND INTERNATIONAL LAW

Serhiy Bostan

Methodological fundamentals of statology (science of the state)..... 5

Iryna Hrytsai

Integration of gender equality in the system of social standards: legal challenges..... 15

Yurii Kyrychenko, Oleksiy Zelenskyi

The rights of national minorities under the constitutions of Ukraine and European states 22

Olena Marchenko

Universality of human rights as an aggregation of law and morality 28

Olga Kulinich, Yuliia Rashed, Alyona Voskoboynik

The contemporary role of the 1959 Declaration of the Rights of the Child
and the 1989 Convention on the Rights of the Child in the protection of children's rights 39

Dariia Lazareva

Genesis of scientific views on the institution of international sanctions: concepts,
classification and application determinants..... 46

Tsahik Ohanisian

Strategies for improving the legal provision of gender equality: protection of rights
and freedoms, combating discrimination and ensuring active civic activity..... 56

Oleksandr Taldykin

Decent living standards as a category of the welfare state 63

PUBLIC-LEGAL AND PRIVATE-LEGAL REGULATION OF CERTAIN AREAS
OF PUBLIC RELATIONS

Mykola Veselov, Liliya Veselova

Efficiency of administrative and legal regulation: theoretical and applied dimension..... 69

Yevhen Kurinnyi

Prospects for the further development of public service in Ukraine..... 79

Andrii Korenev

Innovative approaches in the administrative process: problems and prospects..... 86

Anatolii Miniailo, Nadia Miniailo

Damage caused to the environment by pollution and contamination of the soils of Ukraine
as a consequence of the military aggression of the russia 94

Serhii Yurko, Oleg Solokha

Legal expertise as a source of «soft law» in judicial practice 102

ADMINISTRATIVE-LEGAL, CRIMINAL-LEGAL AND CRIMINAL-EXECUTIVE
ASPECTS OF PREVENTION AND COMBATTING OFFENCES

Ivan Bogatyryov

Problems of the administrative and legal principles of the reform (development) of the criminal
and executive system of Ukraine in the conditions of the legal regime of martial law..... 110

Larysa Martseniuk, Olena Protsenko

Fighting domestic violence: problems of theory and practice in Ukraine..... 117

Roman Movchan

General theoretical aspects of studying the object of land pollution or damage:
epistemological aspect..... 128

Mykhailo Puzyrov, Alla Popruzhna

Historical and legal principles of the formation and development of remand prisons as subjects for execution of court decisions regarding convicts and prisoners in Ukraine 136

Tetiana Ishchenko-Ladna

Administrative liability for sexual harassment in Ukraine in the light of modern legislation . 144

Karina Pisotska, Kateryna Sharamok

Prospects of using foreign experience in preventing and countering domestic violence 152

CURRENT ISSUES OF PREVENTION AND COMBATTING OFFENCES:
CRIMINAL PROCEDURAL AND FORENSIC ASPECTS

Vasyl Berezniak

Extradition of persons who evade conscription for military service during mobilization, for a special period, for military service during conscription of persons among reservists for a special period 161

Natalia Brovko, Svitlana Simakova

Peculiarities of the use of video recording during investigative (search) actions involving the suspect..... 168

Oleh Yemets, Ihor Heida

International legal provision of counteraction crimes in the sphere of drug trafficking..... 174

Hanna Izvitska, Anatolii Shiyan

Formation and development of the institution of cooperation of Ukraine with the International Criminal Court..... 182

Daria Lazareva, Andrii Melnychenko

Recusal of an investigating judge or judge in criminal proceedings: general provisions, peculiarities, issues 190

TRIBUNE OF GRADUATE STUDENTS

Oleksii Holov

Modern doctrinal approaches to defining the concepts of “administrative and legal support for environmental safety” and “mechanisms of administrative and legal support for the right to a safe environment for life and health”..... 196

Oleksii Kessariiskyi

Directions for improving the efficiency of procedural actions prior to entering information into the unified register of pre-trial investigations..... 204

Oleksandr Meleshko

Certain aspects of determining the plot in the qualification of criminal offenses against the life and health of a person 209

Ivan Patalakha

The role of Thomas Hobbes’ teachings on natural law in the process of formation and development of the concept of justice (fair trial) 214

Andrii Meleshko

Application of preventive measures in a simplified procedure..... 220

SCIENTIFIC LIFE

Vasyl Topchii

Review of the monograph “Causation in criminal offenses against road safety and transport operation: theory and practice” 225

Authors..... 227

Наукове видання

**НАУКОВИЙ ВІСНИК
Дніпровського державного
університету внутрішніх справ**

Науковий журнал

2024

№ 3 (130)

Українською та англійською мовами

Редактор *А. В. Самотуга*
Комп'ютерна верстка *Н. С. Кузнєцова*

Підписано до друку 27.09.2024 р.
Гарнітура Times. Формат 70x100 1/16.
Друк офсетний. Папір офсетний.
Ум. друк. арк. 18,85. Зам. № 1024/728
Наклад 50 примірників

Друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
65101, Україна, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1
Телефон +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.